

Jókai Mór és a tudományok

*Szerkesztette:
Eisemann György
és Rózsafalvi Zsuzsanna*

Jókai Mór és a tudományok

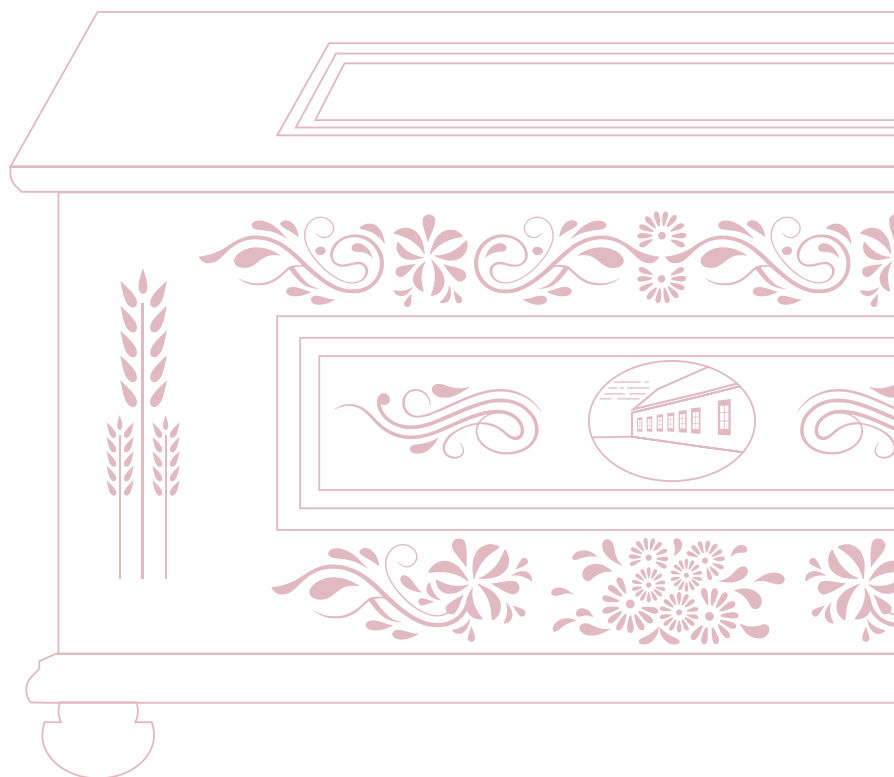
Szerkesztette:

Eisemann György és Rózsafalvi Zsuzsanna

Johann Nepomuk Ender: A Magyar Tudományos Akadémia díszcímere, 1834

A „társaság’ czímerét tevő allegorikai ábrázolat” az alapító, Széchenyi István gróf megrendelésére készült, és Johann Nepomuk Ender osztrák festő műve. 1834 kora nyarán érkezett a Társaság gyűléstermébe, és azóta is a tudós közösség mint szellemi birodalom és mint intézmény megkülönböztető jegye.

Jókai Mór és a tudományok

*Szerkesztette:
Eisemann György és
Rózsafalvi Zsuzsanna*

MTA ELTE | HTK

Budapest, 2025

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

*Köszönjük a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központnak
a kötet illusztrálásához nyújtott segítséget.*

Borító: Jókai Mór. Artur Ferraris festménye, 1895.
MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 846.

© A szerzők, 2025
© Magyar Tudományos Akadémia,
ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, 2025

ISBN 978-963-416-498-2

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
és az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Nyomdai előkészítés: ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető és kiadói szerkesztő: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Kalotai Noémi
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Borító és layout: Demeter Gitta
Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: Prime Rate Zrt.

Tartalom

Előszó <i>Eisemann György</i>	9
Jókai Mór és az Akadémia <i>Balogh Piroska</i>	15
Jókai Mór és a nyelvtudomány <i>T. Somogyi Magda</i>	45
Jókai Mór és a folklorisztika. Folklór, folklorizmus, folklorizáció <i>Domokos Mariann</i>	73
Jókai Mór és az antropológia <i>Vaderna Gábor</i>	93
Jókai Mór és az esztétika <i>Hansági Ágnes</i>	123
Jókai Mór és a zenés színház esztétikája. A Szafttól A cigánybáróig <i>Zentai Mária</i>	149
Jókai Mór és a komparatisztika. A „franciás” író nyomában <i>Fried István</i>	173
Jókai Mór és a komparatisztika. Orosz kapcsolatok <i>Imre László</i>	197
Jókai Mór és a történettudomány <i>Rózsafalvi Zsuzsanna</i>	213
Jókai Mór és a kommunikáció <i>Zákány Tóth Péter</i>	237
Jókai Mór és a pszichológia <i>Bényei Péter</i>	269
Jókai Mór és a szociológia <i>Dobás Kata</i>	317
Jókai Mór és a botanika <i>Géczi János</i>	339
Jókai Mór és a csillagászat Bartha Lajos	371
Válogatott bibliográfia a kötet tematikájához	399

Előszó

A Jókai Mór és a tudományok című tanulmánygyűjtemény két – 2025-ben ünneplendő – bicentenárium alkalmából egyik legjelentősebb remekírónkra és a hazai tudományosság kiemelkedő intézményének megalapítására emlékezik. Az összekapcsolással érvelni szeretne amellet, hogy a világhírű szerző és a Magyar Tudományos Akadémia születési évének egyezése a véletlenül túl, mintegy szimbolikus érvénnyel rendelkezik. A közös dátum (1825) történelmileg a tudomány és a művészet területén egyaránt a nemzeti kultúra nagyívű 19. századi fennélkülését jelölheti. Olyan teljesítmények kezdetét vagy kiteljesedését, melyek az élet minden területén a modern magyar társadalom szellemi értékeinek bámulatos gyarapodásához vezettek.

Az olvasók és a kutatók gyakori észrevétele szerint, aki Jókait meg akarja ismerni, annak voltaképpen Magyarországot kell megismernie. Fordítva talán szintén elmondható: aki Magyarországot akarja megismerni, annak Jókait is meg kell ismernie. Nem egyszerűen az irodalmi reprezentáció sokoldalúságáról, hallatlan gazdagságáról és lenyűgöző formakincséről van csupán szó, hanem annak a kiöbölő alkotórőnek a széles körű megnyilatkozásáról, amely Magyarországot a romantika hajnalától – az elszenvedett történelmi kataklizmák után és olykor közben – továbbra is az európai civilizáció élmezőnyében tartotta. Az író fantáziája olyan elemi művészi energiával beszélt az emberi létezés szinte minden szférájáról, a múlt, a jelen, sőt a jövő

látott és a láthatlan világainak sokaságáról, hogy az őszinte csodálat mellett már a kortársi kritika sem hagyta szó nélkül az érzelmileg olykor túlfeszítettnek, jellemábrázolásában szélsőségesnek, történelemképében utópisztikusnak és irreálisnak tűnő alkotásmódját. Ugyanakkor a modern irodalom későbbi jelesei többnyire éppen ezt, vagyis az egész emberi környezetet felölelő, a lélek, a természet és a társadalom legmélyebb, legrejtettebb rétegeit megérintő-imagináló képességét és egyúttal annak mindenkit megszólító, élőbeszédszerű közvetlenséget értékelték nála a legtöbbre. A századelőn a hozzá sok mindenben kötődő, az életrajzát író Mikszáth Kálmán éppúgy a legnagyobbak közé sorolta, mint a már-már egzaltáltan rajongó, egyébként új utakat kereső Csáth Géza. Krúdy Gyula szerint Jókai regényei mindenki történetét magukba foglalják valamiképp, hősei mindenki rokonai e hazában. Ady Endre úgy vélte, a költészet eleve több mint a tudomány és a politika, s Jókainál kiválóbb poétát nem ismerünk. Kosztolányi Dezső „mesterfejedelemnek”, az írás Herkulesének tartotta. Márai Sándor Szindbád-regénye pedig már egy letűnt, ám sohasem felejtendő világra emlékeztet dicsérte azokban a hősökben, „akik a Jókai szemével látták Magyarországot, amikor a fájdalom és a nyomorúság nem égette még a tekintetüket. Látták Kárpátot és Adriát, Erdély aranybányáit és Bánát búzáját. Látták a boldogan sütkérező kisvárosokat és a babiloni serénységgel épülő nagyvárosokat. Látták [...] Jókai tájait, a középkoriasan csengő harangszavú Felvidéket és a keleties színes Al-Dunát. Jókai nemes érzelmeit, a honleányok gyengéd szíveiben és a férfiak önfeláldozásában. Látták azt a Magyarországot, amelyet Jókai megírt.”

A vonatkozó viták a fantázia és az „epikai hitel” kapcsolatáról természetesen napjainkig zajlanak, az utóbbi években újabb kiemelkedő szakmai teljesítményeket nyújtva, kitűnő tanulmányokat és monográfiákat eredményezve. A recepciótörténetnek ezúttal csak egy szála említhető: a közoktatásban megnyilvánuló, a nagyközönséget tán a leginkább befolyásoló tendenciája. Általános tapasztalat, hogy ha valamely alkotásból kötelező olvasmány lesz a legifjabb korosztályok számára, akkor óhatatlanul elindul az ifjúsági irodalommá minősülés felé. Ez önmagában távolról sem degradáló fejlemény, de a művek szempontjából inadekvát, félrevezető, az esztétikai tapasztalatot akadályozó megközelítést ösztönözhet. Könnyen előfordulhat, a diákokat felkészületlenül éri azon összetett prózanyelv, melynek értelmezéséhez általában a felnőttkorhoz köthető készségekre van szükség. *A kőszívű ember fiaiban* például az elmélyült irodalmi műveltségre és rutinra számító nyelvi-

poétikai alakítások egész sora figyelhető meg, a szöveg kifejezetten „nehéz” olvasmány. Roppant eredeti és virtuóz epikus eljárásai minden jel szerint még a professzionális filológust is próbára teszik. Kötelezővé tétele egyedül ezért igényel megfontolást, nem pedig valamilyen – az interpretatív képességek hiányosságai nyomán – „elavultnak” hitt ízlésvilág stílusa miatt.

A tudományokat érintő, jelen kötettel reprezentált, tematikusan is lenyűgöző sokszínűség úgyszintén lényeges tulajdonsága Jókai életművének. Aligha van a korabeli kutatásoknak olyan területe, mely érintetlenül hagyta munkásságát: a biológiától a csillagászatig, a néprajztól a történelemig, a nyelvészettől az őslénytanig behatóan érdekelte minden, s nem is mindig amatőr szinten. A romantikus világképre jellemző kozmikus egyetemesség jegyében, gyakran a mitizálás igényével fordult a kor minden fontos társadalmi és természeti tapasztalata felé. Sokat mondó dicséret illetve például csillagászati tájékozottságát: a Mars és a Jupiter bolygók között keringő kisbolygók egyikét a Nemzetközi Csillagászati Unió 2004-ben – halálának 100. évfordulóján – róla nevezte el. Botanikai ismeretei legendásak voltak, kertjeit agrármérnöki alapossággal ápolta. Természettudományos témákat felvető regényeiben a kőzettani, az állattani, a növénytani epizódok fonódnak össze a lenyűgöző fantázia költői képeivel. Jogos büszkeséggel jegyezte meg könyvtáráról, hogy benne minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű megtalálható. A tudomány sikere a merő anyagisággal szemben alkotásaiban a lélek, a szellem sikerét, az emberbaráti szolidaritás győzelmét jelentette. Epikájának egyes színterei olykor külön szigeteket, akár valóságos ökológiai együtteseket alkotnak, szembeszállva a társadalmi elidegenedés, az eltömegesedés, a pénzuralom hatalmával, mellőzve vagy nemes célokra fordítva a technokrata gépiesedés fenyegetéseit. E romantikus, ám máig ható látásmód egy antropológiailag kiűzhetetlen tulajdonságot, a szenvedésekkel megbirkózó, a hányattatásokat túlélő életszeretettel képes varázslatos szépséggel elbeszélni. Az értő olvasóra éppoly intenzív benyomást téve, mint a 20. századi horizonton feltűnő, a kései Jókaitól egyébként nem távoli irányok a tudatfolyamok pszichologizmusától az abszurdba hajló szatirikus hangvételig.

A kötet különös érdeklődéssel figyel azon elbeszélői alakításokra, melyek poézissé formálták a tudományos megismerés téziseit, illetve amelyek eleve poézisként hozták színre az embernek a világot fürkésző vágyakozását. Jókai életműve e téren is kihívás az utókornak – akár vázlatos áttekintése felénk is tükröt tart: kiderül, mivel tudunk, és

mivel akarunk foglalkozni egyáltalán örökségének gondozásában. Megmutatkozik, napjaink bölcsészete milyen aspektusokban kíván hozzászólni a kutatásokhoz, s miben tartózkodik az észrevételektől. A szerkesztés tematikus kereteit természetesen az egyes szakterületekre kitekinteni szándékozó aktivitás, a kutatásokat mozgósító kedv, az adott szakmai ambíció lendülete vagy olykori hiánya is alakította. Összességében remélhetőleg elmondható, kötetünk eredményei megfelelnek napjaink legfontosabb vonatkozó igényeinek – a szerzők munkájának köszönhetően. A kiadvány az irodalom- és kultúratudományok avatott képviselőin kívül a nagyközönség figyelmét is szeretné fölkelteni, egy minél tágasabb érdeklődő kör megszólítására törekszik.

A tanulmányok nem csak a vázolt tárgykörök további, részletesebb feltárását segíthetik elő, de hozzájárulnak egy ősrégi, alapvető művészetfilozófiai dilemmának – a szépirodalmi és a tudományos nyelvezet viszonyának, diszkurzív kölcsönösségének, kötődésének és távolságának – az újabb átgondolásához. Kétségtelen, Jókai nem könnyítette meg a helyzetünket. Éppen a bölcsészettudományként összefoglalható területen befolyásolta nézeteit a leginkább szárnyaló képzelőereje úgy, hogy kevésbé fontolta meg a kortársak szakmai ellenvéleményeit. A nyelvtörténeti csatározásokban például, hosszas ingadozás után végül teljesen elvetette a finnugor nyelvrokonság koncepcióját. Azzal együtt, hogy a magyar nyelvet mindenek fölött csodálta, úgy, mint – saját szavai szerint – a Stradivarius-hegedűket a hangszerek között. Történelmi nézeteiben egyre szenvedélyesebben ragaszkodott a szkíta–hun tradícióhoz, a krónikás őstörténet historikus emlékezetéhez, mely problémakör mindmáig heves viták tárgya, a hovatartozás szorosabb kritikai–történeti megalapozása és kulturális szempontjainak érvényesítése szerint. Jókai Mór továbbá a korabeli történelmi események aktív résztvevője volt, szemtanúként számolt be a forradalomról és a szabadságharcról, valamint népszerű formában írt a magyar nemzet őstörténetéről és a Kárpát-medencei államalapítás ezer évéről. Számos regényében érintett történelmi témákat – ezekben az utópikus fantázia képei gyakran különleges éleslátással keverednek: megsejtette például a modern despotizmus jövőjét, sok mindent látott előre a 20. század politikai katasztrófaiból. A harcok nyomán azonban, örök optimistaként, a megbékélés győzelmére számított egy olyan hazában, melynek trónján – egyik utópiája (*A jövő század regénye*) szerint – a diadalmas kiegyezést képviselő Habsburgi Árpád ül.

Mindemellett a tudományokhoz való *intézményes* kötődése szintén fontos tényezője volt Jókai Mór pályájának. A kötetben először is át-

tekintjük akadémiai tagságának konkrétumait, szervező, kánonképző munkáját, ide tartozó kulturális szerepvállalását. 1858-ban lett az MTA levelező tagja, székfoglalóját 1860-ban *A magyar néphumorról* címmel tartotta. Különböző irodalmi bizottságok, jutalomosztó testületek munkájában vett részt. Rendes taggá, majd 1883-ban tiszteleti taggá választották, immár nem szorosan szépírói, hanem tudomány-pártoló tevékenységével indokoltan. A tudós testület sokat tett kultusza ápolásáért. Senkit sem zavart, amikor akadémikus kollégáiról csipkelődően népszerűsítő, humoros hangnemben nyilatkozott élclapjában, az *Ústökösben*: „Az Ur Isten éltesse a tekintetes akadémiának rendes, nem rendes, tiszteletbeli és nemtisztelőbeli, leveledző, bim-bódzó és csirárdzó tagjait együtt és külön külön.”

Európai irodalmi tájékozódásából – komparatistikai elveiből és azok poétikai gyakorlatából – jelen kötetben a két kiemelkedően fontos terület, az orosz és a francia kapcsolat kerül szóba eddig észrevétlen, vagy kevéssé reflektált összefüggéseket tárva fel. A szociológiai és a pszichológiai határterületek vizsgálata a regények művészi társadalomképének és lélektani látásmódjának az újabb tudományágakkal párhuzamos fejleményeit mutatja ki. A kutatások szerint a szereplői identitások megformálása az antropológiai nyelvezet szintjén is reflektál az ember fogalmának modern átalakulására, a szabadságvágy és a determináció kettős befolyására. A néprajzi kötődések tárgyalása pedig felhívja a figyelmet Jókainak a szellemi és tárgyi néprajzkutatás intézményesedésében betöltött szerepére, valamint műveinek, sőt személyének a folklorizálódására.

Külön fejezetben kerülnek említésre a Jókai-kánonnak a szövegkiadások technológiájától függő bonyodalmi, hiszen a művek jelentését és befogadását nagymértékben befolyásolta, milyen médiumba foglaltan vettek részt a kulturális termékek piacán – a folyóiratközléstől a könyvkiadásig. Nem mellékes tényező például, hogy a fizetett írói teljesítményt az előre megadott ívszám, a nyomtatvány tulajdonsága határozta meg, s a fejlettebb nyomdai technológia több információt közvetíthetett. Az a bizonyos szárnyaló fantázia és költői kreativitás tehát ilyen anyagi-kommunikatív feltételekre támaszkodva érvényesülhetett.

Jókai Mór az irodalomról szólva a nyelvi megformálás artisztikumát hangsúlyozta, mely meggyőződése szerint magát a nemzeti kultúrát teszi mindenekelőtt felismerhetővé. Noha szorosabb művészetfilozófiai traktátusokat nem írt, számos helyről összegyűjthető esztétikai-poétikai nézeteinek minden eddigénél távlatosabb elemzése voltaképp

pen újragondoltatja magát az irodalmiság fogalmát, s Jókai festészeti vonzalmára is kitér. Az író társművészeti érdeklődését elsősorban a zenés színház műfajához hozzájárulás avatta professzionális megnyilatkozássá. 1885-ben mutatták be Bécsben *A cigánybáró* című operettet, ifjabb Johann Strauss zenéjével, Ignaz Schnitzer librettista átdolgozásával. A vonatkozó tanulmány bizonyítja, színháztudományi szempontból is tanulságos az író szerepének nyomon kísérése az előadás létrejöttében.

Mindezek nyomán ugyanakkor tovább erősödhet az irodalomtörténeti meggyőződés, miszerint Jókai epikája igencsak különbözik a 19. századi európai regény műfajától, mind enciklopédikus horizontja, mind poétikai természete tekintetében. Alkotásmódjának sajátosságai viszont a modern és a posztmodern korszakokban újrafelfedezhető és – kellően nyílt, elfogulatlan befogadásuk esetén – egyenesen ösztönzőnek kiderülő tulajdonságokat foglalnak magukba. Természetes, hogy prózairodalmunk más utakat keresett a 20. században, de hogy Jókai Mór idegen nyelvekre sokat fordított nemzetközi sztárszerző lehetett, az éppen azzal a lenyűgöző eredetiséggel magyarázható, melyre mindenütt rácsodálkoztak, ahol könyvei megjelentek. Ahogy Kosztolányi Dezső fogalmazta meg az általánosítható tanulságot: sehol sem arra kíváncsiak, amit már mások kitaláltak, és amit mi csak jól-rosszul utánozni tudunk, hanem arra, ami külföldön még hiány, ami ott szokatlan, ismeretlen, újszerű. Ezekre az egyedi vonásokra lesz képes rámutatni egyébként a korszerű, immár digitális platformra épülő kritikai kiadás is, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetében dolgozó kutatócsoport vállalkozása. A *Jókai és a tudományok* című jelen kötet a jubileum kapcsán szintén e sikeres nyelvészeti teljesítménynek a megértéséhez és széles körű tudatosításához szeretne hozzájárulni. S immár a mesterséges intelligencia vonatkozó lehetőségeiről ad képet a *Jókai Labor* elnevezésű honlap, kitekintve a korabeli tudományos életre is. A jövőben szinte beláthatatlan távlata nyílik meg továbbá a hipertextuális feldolgozásoknak – a tudomány fantasztikus eredményei kezdik utolérni Jókai romantikus képzelőerejét.

Eisemann György

Jókai Mór és az Akadémia

Balogh Piroska

ESEMÉNYNARRATÍVA

Ennek az eseménysornak az intézményes sarokpontjait négy dátum adja: Jókai Mórt 1858. december 15-én választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, 1861. december 20-án rendes taggá, 1883. május 17-én tiszteleti taggá, 1892. május 5-étől haláláig pedig igazgatósági tag volt. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy Jókai kapcsolata az Akadémiával ennél jóval korábban kezdődött: 1843-ban ugyanis *A zsidó fiú* című drámájával az akadémiai drámapályázaton bár nem díjat, de dicséretet nyert.¹ Ennek olyan komoly jelentőséget tulajdonított, hogy egyrészt egy év múlva a szöveg egy részletének publikálásával nyilvánosság elé tárta az eredetileg névtelenül kapott dicséret tényét. Másrészt pedig – mikor a Petőfi Társaság 1884-ben felvetette, hogy ötvenéves írói jubileumát a *Társalkodó*-ban 1834-ben jelentet meg, első publikált versei nyomán ünnepeljék –, ő maga érvelt amellett, hogy az ünnepség csak 1893-ban lesz esedékes, az említett dráma miatt.² Írói pályájának szimbolikus kezdetéül ezt az alko-

1 Fülöp Dorottya: Adalékok Jókai Mór *A zsidó fiú* című drámájának filológiai hátteréhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021) 54–62.

2 Kovács Ida: A magyar képzőművészek hódolata Jókai Mór ötvenéves írói jubileumára. In: *„Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. A Petőfi*

tását jelölte meg, kiemelve e pályázati dicséret és ezáltal az Akadémia kanonikus szerepének jelentőségét.³

1858. december 15-én Jókai illusztris társaságban került a levelező tagok közé: a nyelv- és széptudományi osztályba ekkor választották meg tiszteleti tagnak Deáki Zsigmondot és Lukács Móricot, levelező tagnak Arany Jánost, Fábíán Istvánt, Finály Henriket, Gyulai Pált, Mátyás Flóriánt, Podhorszky Lajost, Riedl Szendét, Szász Károlyt, Szepesi Imrét, Tárkányi Józsefet, Tompa Mihályt, Vass Józsefet, Zsarnay Lajost.⁴

1859-re tehető Jókai Mór első bizottsági szereplése az akadémiai drámapályázat, a Teleki-díj kapcsán.⁵ Gróf Teleki József, a Tudós Társaság első elnöke 1854. június 10-i végrendeletében megújította a korábbi pályázatot. A jutalmat először 1856-ban hirdették meg a következő évre, egy vígjátékot és egy szomorújátékot díjaztak 100 arannyal, s a nyertes pályaművekről egy, részint az Akadémia, részint a Nemzeti Színház által delegált tagokból álló bizottság döntött. Az 1859-es pályázat során a bizottság „a beérkezett 8 pályamű közt egyet sem találhatván a többiek fölött annyira kitűnőnek, hogy pályatársai közt legjobbnak mondathassék, szavazattöbbséggel azt véleményzi, hogy a 100 arany jutalom a IV. számú »Egy királyné« s az V. számú »Attila« című művek közt egyenlően osztassék fel, úgy hogy mindenkinek 50-50 arany adassék”.⁶ Ez azonban ellentétesnek tűnt az alapító végrendeletének szándékával, ezért az 1859. március 19-i összes ülésen új bizottságot neveztek a pályaművek elbírálására, mégpedig Arany János, Jókai Mór és Lukács Móric részvételével. Az új bizottság az április 18-i ülésen Tóth Kálmán: *Egy királyné* című színművének ítélte a díjat,

Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Szerk. E. Csorba Csilla, Bp., 2018. 155–161.

- 3 Jókai saját szavaival: „Megmondom én őszintén, hogy hol kezdődik az irodalmi pálya egész komoly értelemben? Ott, a hol egy írónak valami alkotása egy komoly kritika által figyelemreméltónak ítéltetett, a kiskorúság enyhítő Körülményének tekintetbevétele nélkül.” *Nemzet* 1882. nov. 20.
1. A jubileum megszervezéséről részletesen lásd Szabó-Reznek Eszter: Az ajándékozás formái Jókai Mór félszázados írói jubileumán. In: *Adomány, díj, jutalom, segély. A mecenatúra színeváltozásai az irodalomtörténetben.* Szerk. Hites Sándor, Kollár Zsuzsanna. Bp., 2022. 179–192.
- 4 *Magyar Akadémiai Értesítő* (= MAÉ) 18 (1858) 630.
- 5 Vizota Gyula: Jókai Mór és a Teleki-pályázat. *Akadémiai Értesítő* (= AÉ) 23 (1912) 35–39.
- 6 MAÉ 19 (1859) 282–283.

Sekintet és Ör!.

A Magyar Tudomány- és Akadémiai Társaság, a nyelv- és tudományi osztály
javaslata alapján dec. 18. költ. nagy gyűlései ajánlására
Ö. G. Kvr. Tisztege az Ország-Seniorát. Kormányzója, Budán,
dec. 18. költ. k. Leírásában, Kegyelet, azon önkéntesen, ma-
gyar tudom. Akadémiai levelező tagul kinevezni méltóságot.

Sekintet Kegyelet és válogatás az Akadémia' azon mélt.
tárgyára nyilatkozatát, melyet Kegyelet költői munk.
kalkodásai iránta írtak; s egyezményt abból kiadott.
majd kiadott, hogy Kegyelet tizen évtől is tizenöt év között
munkája egy részét az Akadémiai Helyzet-
tárgyok szellemében, s különösen a 17. §. értelmében írt,
zárunknak áldozni, hazafüli s akadémiai nem cs
következőknek fogja tartani.

vidék s munkája felvállalása iránt biz-
tosító választat melletti elvárások, egyezményt az
Akadémiai Helyzet 32. d. §-ának teljesítésére egyez biz-
dalommal felkérjünk.

Költ. Bessen, dec. 20. 1858.

Dessewffy Emil
Ellök
Jóka Mór
Füster

Sek. Jóka Mór

ugyanekkor Jókai egy javaslatot tett a beadott drámaprovizsgáló bizottságok működéséről az osztály számára. Az MTA Főtitkári iratok között ma is olvasható Jókai április 16-ára keltezett jelentése,⁷ melyben helyteleníti a nyilvánosan közzétett bírálat gyakorlatát az elutasítás joga nélkül. A 1860. július 9-i ülésen a javaslatot visszautasították, rögzítve, hogy a nyilvános bírálatok alapján a jutalom a „viszonylag legjobb műnek mindig kijár és pedig megosztatlanul”.⁸

1860. január 30-án tartotta meg Jókai az akadémiai székfoglaló előadását *A magyar néphumorról* címen⁹ Finály Henrikkel együtt, aki *A magyar ige időformáiról*¹⁰ beszélt. Jókai Gaál József, Jakab István, Kemény Zsigmond, Tóth Lőrinc tagokkal együtt először vett részt a Karátsonyi-drámajutalom bizottságának munkájában, ahol Szigligeti Ede *A titkos iratok* című művét díjazták.¹¹ Ugyanebben az évben Jókai Lukács Móriccral, Toldy Ferencsel, Feleki Miklóssal és Tóth Józseffel együtt újfent tagja volt a Teleki-jutalmat bíráló bizottságnak. Ekkor Greguss Ágost *Lángész* című darabja nyerte el a jutalmat, de Jókai március 19-én különvéleményt nyújtott be az osztályhoz,¹² csatlakozva Lukács Móric beadványához, melyekben mindketten indítványozzák, hogy az akadémiai bizottságnak legyen lehetősége a jutalom visszatartására, amennyiben nem érkezik be megfelelő színvonalú pályamű (Greguss drámáját ugyanis nem tartották színvonalasnak). Jókai itt is hangsúlyozta, hogy jelen helyzetben a Teleki-jutalom bizottságának csak végrehajtói, nem bírálói jogköre van, ez esetben következetlen a bírálat elvárása – ha viszont ez utóbbira van szükség, akkor meg kell adni az elutasítás jogát is.

7 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, RAL 256/1859. A jelentés szövegét teljes terjedelmében közölte Viszota: *Jókai*, 36–39.

8 A Teleki-jutalomról lásd Fekete Gézané: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtétellei és előzményei*. Bp., 1988. 146.

9 A székfoglaló szövege: MAÉ 20 (1860) 1225. A kontextusról lásd Hajdu Péter: Az anekdota, mint a magyar élet tükrö. 1860 Jókai Mór megtartja akadémiai székfoglalóját. In: *A magyar irodalom története*, II. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 2007. 418–429.

10 A székfoglaló szövege: MAÉ 20 (1860) 25–60.

11 MAÉ 20 (1860) 63.

12 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, RAL 1088/1860. A beadványokról Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 146–147.

1861-ben a Karátsonyi-jutalmat Dobsa Lajos *Vígjáték* című darabjának ítelték.¹³ Ekkor Lukács Móric javaslatára¹⁴ jelentős változások következtek be a pályázati rendben. E javaslat szerint mind a Karátsonyi-jutalom, mind a Teleki-jutalom kapcsán az alapítókkal egyeztetve az alapszabály megváltoztatásával el kell érni, hogy értékes pályamű hiányában a jutalom kiadása megtagadható legyen. Ez végül csak a Karátsonyi-jutalom esetében valósult meg, hiszen a Teleki-pályázat alapítója ekkor már nem volt életben. Ezért Eötvös József felterjesztése nyomán az akadémiai gyűlés a szabályt kiegészítette az úgynevezett „szégyen-paragrafussal”.¹⁵ Eszerint, ha a bíráló bizottság a relatíve legjobb pályaművet komoly és súlyos kritikai megjegyzésekkel illeti, lehetőséget ad a szerzőnek, hogy ne jelentkezzen a jutalomért, és fél év elteltével a nevét tartalmazó cédulát elégetik. Ez év végén, december 20-án Jókait az Akadémia rendes tagjai közé választották.¹⁶

1862-ben tehát már az új pályázati rend szerint hozott döntést Jókai Mór Arany Jánossal, Kemény Zsigmonddal, Bérczy Károllyal és Pompéry Jánossal a Karátsonyi-bizottság tagjaként. Ekkor is egy Dobsa Lajos-darab, a *Bűn bünt követ* nyerte el a díjat.¹⁷ 1864-ben szintén a Karátsonyi-jutalom kapcsán a Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál, Pompéry János, Bérczy Károly tagokból álló bizottság élt a korábban kivívott lehetőséggel, és méltó pályamű híján nem adott ki jutalmat.¹⁸ Ugyanekkor a Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál összetételű bizottság az 1857-ben alapított, a magyar mondavilágból témát merítő legjobb elbeszélő költeménynek szánt Nádasdy Tamás-díjat Arany János *Buda halála* című epikus művének ítélte.¹⁹

13 A Karátsonyi-jutalom 1858-ban a gróf Karátsonyi Guidó (1817–1885) főrendiházi tag által az Akadémiának tett alapítványi adományával jött létre, célja évente a legsikerültebb drámai művek jutalmazása. A díjról részletesen Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 193–201, és Pintér Jenő: *A Karátsonyi-jutalom 1858–1918*. AÉ 29 (1918) 407–413.

14 A javaslatról Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 146, 193.

15 Szűy Kálmán: A Teleki-pályázat „Szégyen-paragraphusa”. *Budapesti Szemle* 1892. 70. sz. 149–154.

16 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973*. Szerk. Fekete Gézáné. Bp., 1975. 131.

17 Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 196. *Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye* 2 (1861–1862) 95. 198.

18 Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 196.

19 Gróf Nádasdy Ferenc (1842–1907) által a testvére emlékére 1857-ben alapított akadémiai jutalomdíj. A díjról és az 1864-i pályázatról lásd Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 193–189.

Az Akadémia Könyvtára kapcsán az 1865. március 20-i ülésen Dessewffy Emil elnök javaslatot tett egy szabályzat kidolgozására, az „akadémiai közkönyvtár s a különféle bizottsági termek használására, szóval a palotai házirendre nézve”.²⁰ Ugyanezen évben a frissen titoknokká választott Arany János készítette el az akadémikusok első ülésrendjét: a helyrajzra saját kezűleg jegyezte be Jókai Mór és Czuczor Gergely közé a saját helyét – választása nyilván nem volt mentes az egyéni szimpátiájától.²¹

1867-re az eddigi drámabírálati bizottsági munka nyomán Jókaiiban megérlelődött egy komoly változtatást felvető javaslat, melyet április 8-án ismertetett és nyújtott be elbírálásra.²² Ebben az indítványban jelezte, hogy a drámák esztétikai értékének egyik fontos tényezője a már korábban is sokat vitatott „színi hatás”, amely az írásban benyújtott, elő nem adott drámaszövegek esetében igen nehezen és szubjektíven ítéltető meg. Ezért szerinte a Karátsonyi-pályázat kapcsán érdemes lenne felállítani egy akadémiai és nemzeti színházi tagokból álló testületet, mely az elmúlt négy évben a Nemzeti Színházban bemutatott darabok közül a színházi előadás gyakorlatában mutatkozó színi hatásuk alapján tenne javaslatot az említett jutalomra, maga a Karátsonyi-bizottság pedig erről a listáról választhatná ki a jutalmazandó darabot. A Teleki-jutalom esetében pedig ki kellene kérni előzetesen a Nemzeti Színház drámabírálóinak a véleményét, hogy olyan darab, melyet a színház nem venne fel a műsorára, ne kerüljön díjazásra.

Jókai előterjesztéséről 1868. március 7-én olvasta fel Gyulai Pál a Frankenburg Adolffal közösen kialakított véleményét az osztályértekezleten.²³ A vélemény elutasító volt: a Teleki-díj esetében ezt azzal indokolták, hogy a pályázati folyamatot végrendelet szabályozza, ami nem felülírható. A Karátsonyi-díj kapcsán pedig egyrészt a színi hatás abszolút esztétikai jelentőségét kérdőjelezték meg, illetve cáfolták, hogy ez csak az előadott színdarab megtekintése után ítéltető meg. Egyrészt tehát egy intézményi aspektus (akadémiai presztízs szemben

20 *A Magyar Tudományos Akadémia Jegyzőkönyvei* 3 (1865) 69. A kontextusról lásd Fráter Jánosné: *Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből 1865–1875*. Bp., 1965. 16–19.

21 Az Arany János által készített akadémiai ülésrendről (kéziratfotóval) lásd Gergely Pál: *Arany János és az Akadémia Könyvtára*. Bp., 1958. 4.

22 *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* (= MTAÉ) 1 (1867) 132. és 147–148.

23 MTAÉ 2 (1868) 165–167.

a színházival), másrészt egy esztétikai probléma (a drámai hatás jelentősége és megítélésének módja) alapozta meg az elutasítást. Jókai ezután tíz esztendőn keresztül nem vett részt drámapíráló bizottsági munkában.

Akadémiai székfoglalóját 1870. december 5-én tartotta Jókai Mór, *Párbaj az istennel* című elbeszélését olvasta fel.²⁴ Hogy korábbi nyelvészeti témájú előadása után miért volt szükség székfoglaló beszédre, arra a felvezetésben ő maga tért ki:

*A magyar népnyelvnek azonossága a magyar irodalmi nyelvvel, volt azon tanulmány, melyet szépirodalmi munkálataim alatt szem előtt tartottam, annak adatait szándékoztam a tekintetes Akadémia elé terjeszteni, s ha bevégeztem azokat, sőt, Akadémia megengedi, elő is terjesztendőm. [...] Csak midőn arról értesültem illetékesen, hogy az Akadémia akkori drámapírálási felolvasásomat nem tartja székfoglalónak, határoztam el magamat arra, hogy egy kész szépirodalmi művet olvassam fel e helyen.*²⁵

1871-ben Jókai reprezentatív megbízást kapott: „a magyar irodalom 1772-ik évi megújulása százados évfordulójának” tiszteletére az Akadémia ünnepséget kívánt szervezni, mégpedig politikai okokból az év második felére időzítve. Ennek megszervezésére az Akadémia elnöke, alelnöke, három osztályelnöke, főtitkára, három osztálytitkára mellett Greguss Ágostot, Fogarasi Jánost, Ipolyi Arnoldot, Szász Károlyt és Jókai Mórt kérték fel.²⁶

1873-ban újabb reprezentatív bizottság tagja lett Jókai. Ezúttal a november 24-i ülésen Lónyay Menyhért javaslatára az uralkodó trónra lépésének 25. évfordulója alkalmából köszöntő küldöttséget választott az Akadémia, saját soraiból. Az igazgató tanács a grófi és a bárói rangú tagok mellé többek között Jókai Mórt is jelölte.²⁷

1875-ben Jókai javasolta, hogy az Akadémia adjon megbízólevelet László Mihály nyelvésznek, aki a bukovinai csángók nyelvének tanulmányozására és néphagyományaik gyűjtése céljából készült útnak indulni.²⁸

24 MTAÉ 4 (1870) 275–276.

25 MTAÉ 4 (1870) 275–276.

26 MTAÉ 5 (1971) 267.

27 MTAÉ 7 (1873) 197.

28 MTAÉ 9 (1975) 129.

1878-ban Sal Ferenc nagyváradai polgármester meghívta az Akadémia tagjait a Nagyváradon március 8-ára kitűzött eseményre, a korábban elhunyt író és akadémikus, Szigligeti Ede szülőházára kerülő emléktáblát avató ünnepségre. Jókai Mórt bízták meg az intézmény képviselőjével, melyet az író vállalt, teljesített, és erről jelentést is nyújtott be.²⁹

1883-ban a március 31-i ülésen Szász Károly ajánlotta Jókai tiszteleti taggá választását.

Hogy tiszteleti tagnak ajánlom őt, a rendes tagot, az Alapszabályok 14. §-ával indokolom, mely a tiszteleti tagok qualificatióját így határozza meg: »Vagy oly tudománypártoló hazafiak közül választandók, kiknek megnyerése által az Akadémia díszes java öregbedését várhatja, vagy oly jeles tudósok és írók közül, kik a tudományos irodalom, vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek.« Jókait akármelyik vagy szerint megilleti e megtiszteltetés; társadalmi állása, mint országgyűlési képviselő, a Szent István-rend lovagja, a Petőfi-társaság s a Hírlapírók egyesületének elnöke stb. az első; irodalmi, ritka terjedelmű és hatású munkássága a második szempont szerint esik a mérlegbe. Az Akadémia mindenesetre nemcsak őt, hanem magát is megtiszteli, őt tiszteleti tagjává választván. Utoljára hagytam még egy az I. osztályt különösen érdeklő tekintet. Évenként megújul osztályunkban a Teleki-pályázat, melyhez – az Ügyrend 129. §-a szerint – tiszteleti tag elnökte kiváztatik. S megesett legközelebről is, hogy más osztályokból kellett fölkérni az elnöklő tiszteleti tagot. Osztályunkban összesen hat lévén a tiszt. tagok száma, méltányos, hogy ezek hárma széptudományi s szépirodalmi legyen.³⁰

A titkos szavazás során 33 támogató és 5 ellenző szavazattal választották be Jókait a tiszteleti tagok közé, és már ekkor szerepelt a kiválasztandó 5 igazgatósági tagjelölti listáján, de a 41 szavazatból ő kapta a legkevesebbet, mindössze 8-at, így ide nem került be.

1884-ben Jókai elnöke lett a Teleki-bizottságának, melynek tagjai Csiky Gergely és Szász Károly, a Nemzeti Színház részéről pedig Náda Ferenc és Vízházi Gyula voltak.³¹

²⁹ MTAÉ 12 (1878) 59, 70.

³⁰ MTAÉ 17 (1883) 66.

³¹ MTAÉ 18 (1884) 57.

1887-ben tagajánlóként lépett föl: ifjabb Ábrányi Kornél tiszteleti tag rendes taggá választását ajánlotta, szépirodalmi munkásságát és választékos nyelvhasználatát méltatva.³²

1888-ban Gyulai Pált külön felkérte az akadémiai közgyűlés, hogy a bírósági végrehajtást elkerülendő, szólítsa fel Jókai Mórt az 1881 óta kiegyenlített alapítványi biztosítás megfizetésére, ami ebben az évben meg is történt. A földhitelintézet jelentése szerint Jókai a 200 Ft tartozása mellett a kamatokat is rendezte.³³ Ebben az évben is jelölték az író igazgatósági tagnak, de ezúttal sem választották meg.³⁴

1889-ben két reprezentatív megbízást kapott az Akadémia képviselőjére. Az egyikre egy szomorú esemény adott okot: Rudolf trónörökös, aki tiszteletbeli tag volt, január 30-án elhunyt, s Jókai kapta a feladatot – barátságuk okán –, hogy a május 5-i ünnepi ülésen emlékbeszédet tartson.³⁵ A másik esemény örömtelibb: Mátyás király kolozsvári szülőházának emléktábla avatása, szeptember 2-án.³⁶ Sokatmondó részlet, hogy a korábban Jókait ajánló Szász Károly ebben az évben Mikszáth Kálmánt terjesztette fel rendes tagságra, indoklásába belefoglalta, hogy „kis elbeszélései s rajzai igazság, bensőség, az előadás melege, életteljessége, zamatos magyarossága, törül metszett eredetisége által a Jókai régibb novellái s életképei bájával és erejével versenyeznek, a mivel sok van mondvá”.³⁷

1890-re újra a Nádasdy-pályázat bizottságának tagja lett Gyulai Pállal és Lévy Józseffel, s ezúttal nem sikerült a pályázatra méltó művet találniuk.³⁸ Ebben az évben osztották ki első alkalommal a Péczely-pályázat legjobb regénynek járó jutalmát, melyet Jókai Mór *A tengerszemű hölgy* című regénye nyert el, Vadnai Károly indoklása nyomán.³⁹

A Teleki-jutalmat 1891-ben Csiky Gergely *Két szerelem* című szomorújáték kapta.⁴⁰ A Hertelendy Miksa emlékére végrendeletileg kitűzött 500 forintnyi pályadíjra (melyre olyan eredeti magyar színművek pályázhattak, amelyek 1889–1890-ben vagy nyomtatásban megje-

32 MTAÉ 21 (1887) 73.

33 MTAÉ 22 (1888) 39, 47, 69.

34 MTAÉ 22 (1888) 119.

35 MTAÉ 28 (1889) 19–20, 127.

36 MTAÉ 28 (1889) 166.

37 MTAÉ 23 (1889) 75.

38 AÉ 1 (1890) 244.

39 AÉ 1 (1890) 615, 656.

40 AÉ 2 (1891) 201, 248.

lentelek, vagy a magyar színpadok valamelyikén előadásra kerültek, de semmiféle pályadíjban még nem részesültek) Jókai Mór *Thespis kordéja* című drámája is nevezésre került, de a jutalmat végül Csiky Gergely *Örök törvény* című színdarabja nyerte el.⁴¹

1892-ben egyszerre kétévi Karátsonyi-drámajutalomról döntött Jókai elnöksége alatt a Szász Károly, Szigeti József, Csiky Gergely (elhunyta miatt végül Heinrich Gusztáv) és Bánóczy József tagokból álló bizottság, a jutalmat végül nem adták ki, hanem a következő évben külön akadémiai határozattal Kis Sándor Terentius- és Csengeri János Aiszkülosz-fordításait díjazták vele.⁴² Május 5-én három igazgatósági tag választása zajlott le a közgyűlésen, a három legtöbb szavazatot begyűjtő, és így taggá választott akadémikus: Fraknoi Vilmos (37 szavazat), Jókai Mór (36 szavazat) és Hollán Ernő (35 szavazat).⁴³

1893 végén a „Jókai-jubileumrendező bizottságának felhívása előterjesztetvén, az Akadémia elhatározza, hogy a) Jókai műveinek díszkiadását könyvtára részére megrendeli, b) nagyérdemű tagját a jubileum alkalmából küldöttségileg üdvözölni fogja. A küldöttség Szász Károly másodelnök vezetése alatt Zichy Antal osztályelnök és Szily Kálmán főtitkárból fog állani.”⁴⁴

1894-ben az akadémiai jubileumi ünnepen Szász Károly másodelnök köszöntötte és laudálta Jókait mind a testület, mind a Kisfaludy Társaság nevében egy szimbolikus ajándékkal: „engedd, hogy Akadémiánk is nyújthasson neked egy babérkoszorút, melynek minden levelére egy-egy munkád van felírva. Bizony gazdag és tömört lesz az és még egy sereg levél üresen lesz hagyva a következők számára.”⁴⁵ Jókai válaszlevelében január 19-én, ötvenéves írói pályájának emlékeztére 2000 koronát ajánlott fel az alaptőke gyarapítására. Ugyanabban az évben a Péczely-regénypályázat jutalmazottja Jókai-regénye, a *Sárga rózsza* lett.⁴⁶

Az Akadémia képviselőjében részt vett Vadnai Károllyal Komáromban Beöthy László szülőházának emléktábla avatásán. Jókait bízták meg a Teleki-pályázat bírálatával is Rákosi Jenővel, Bánóczy Józseffel, Császár Imrével és Gabányi Árpáddal együtt.

41 AÉ 2 (1891) 633–634.

42 AÉ 3 (1892) 185.

43 AÉ 3 (1892) 347.

44 AÉ 4 (1893) 683.

45 AÉ 5 (1894) 63.

46 AÉ 5 (1894) 681.

1896-ban Jókai *Kálmán király* című drámája nyerte el a Kóczán-díjat, a Teleki-bizottság Dóczy Lajos *Ellinor királylány* című darabját díjazta.

1898-ban Jókai hitelesítette a szeptember 12-i rendkívüli ülés jegyzőkönyvét, melyen Erzsébet királyné haláláról emlékeztek meg. Határozatot hoztak az Akadémia oszlopcsarnokában az Erzsébet királynénak szentelendő emléktábláról, melyre Jókai Mór 20 forintot (az egyik legmagasabb összegű juttatást) adományozott.⁴⁷ Október 21-én Jókai ünnepélyes felolvasást tartott a harmincadik akadémiai ülésen a *Mik volt a magyarok ezer év előtt* címmel.⁴⁸

1900-ban Jókai tagja lett a Bródy-jutalom ügyében alakult jelentéseteli bizottságnak is Szász Károly, Joannovics György, Beöthy Zsolt és Gyulai Pál társaságában.⁴⁹

1901-ben akadémiai nagyjutalomra terjesztették elő Jókai Mór 1894 és 1898 között megjelent, százkötetes életműkiadását. Az indoklás szerint

[a]z egész gyűjtemény hétszázegy regényt, elbeszélést s egyéb szépprózai dolgozatot tartalmaz. Az az, innen-onnan hatvanéves írói pálya, melynek fényes és gazdag képét nyújtja, egész szellemi fejlődésünknek, lelki világunknak erős és becses részévé lett; alkotásai nemcsak a száz kötetben foglaltatnak, hanem mindnyájunkban, eszményeinkben, ízlésünkben és nyelvünkben élnek. Jókai képzeletének gazdagsága és nyugtalan mozgalmassága mellett való érzése is oly friss és hamisítatlan, benyomásai oly közvetlenek és elevenek, költői érzése oly mozgalmas és sokszínű, hogy a magyar élet és természetnek is elsőrangú rajzolója. [...] Ez az egyszerű, természetes stíl, ennek varázsa és hatása. Jókai pályájának egyik, irodalomtörténeti tekintetben legfontosabb mozzanata. Midőn a leghatalmasabb befolyást gyakorolta egész szépprózai elbeszélésünk stíljének egyszerűbbé, népiesebbé, magyarosabbá alakulására,

47 AÉ 9 (1898) 413.

48 AÉ 9 (1898) 582.

49 AÉ 11 (1900) 392. A Bródy Zsigmond újságíró által 1890-ben alapított publicisztikai díjat 1900-ban Kaas Ivornak akarta ítélni a bizottság, de a május 2-i nagygyűlés elutasította a jelölést. Komoly vita bontakozott ki Ballagi Aladár javaslata nyomán, aki felhívta a figyelmet, hogy mivel a publicisztika politikai jellegű műfaj, a díjazás közvetve politikai állásfoglalás is, amitől az Akadémiának óvakodnia kellene. Fekete Gézánnak a jutalomdíjról adott összefoglalója nem tud Jókai szerepéről, lásd Fekete Gézánné: *A Magyar Tudományos Akadémia Jutalomdíjai. 2. kötet. 1859–1900.* Bp., 2000. 149–152.

azok közé a nagy szellemi erők közé sorakozik, melyek az elmúlt század közepén költészetünk nemzetibb fejlődését megalapították és irányozták.⁵⁰

A nagygyűlés megítélte a jutalmat Jókai életműkiadásának. A Marczi-bányi-mellékjutalmat Szász Károly kapta a Dante-fordításáért – a betegeskedő szerzőnek írt köszöntő levél aláírói között Jókai is szerepelt.⁵¹

1904. március 19-én még felolvasta Bánóczi József az előző évi, Jókai elnökölte Teleki-bizottság jelentését (Zigány Árpád *Agrippina* című darabja kapta a jutalmat),⁵² a május 6-i ülésen azonban már báró Eötvös Loránd elnök tájékoztatta a résztvevőket Jókai haláláról. A kultikus megemlékezés teendőit is felvázolta:

„Indítványozom: 1. Fejezzük ki mély fájdalomunkat Jókai Mór halála felett e mai ülés jegyzőkönyvében. 2. Határozzuk el, hogy felette ünnepélyes köz-ülésen tartassék emlékbeszéd. 3. Tegyük indítványt a közgyűlésnek, melyben arcképének képcsarnokunkban elhelyezését kérjük. 4. Helyezzünk koszorút a ravatalra 5. A hétfőn, folyó hó 9-ikén d.u. 3 órakor a múzeum oszlopcsarnokában tartandó gyászszeretartáson vegyünk testületileg részt s kérjük fel Beöthy Zsolt tisztelt társunkat, hogy ott nevéünkben és általában az irodalmi intézetek nevében intézzen búcsúbeszédet a nagy halotthoz. 6. A temetés napján az Akadémia ülést ne tartson.”⁵³ Jókai halálára küldött gyászsürgönyének magyar fordítását is felolvasták. Május 8-án mondta el Beöthy Zsolt a gyászbeszédét Jókai ravatalánál az Akadémia nevében.⁵⁴

1905-ben kérte fel a tudós társaság Herczeg Ferencet a hivatalos emlékbeszéd megtartására, mely végül 1914-ben készült el.⁵⁵ Május 31-én a díszteremben tartották a Kisfaludy Társaság Jókai-emlékünnepelet.⁵⁶ Az eperjesi Széchenyi-kör október 22-i Jókai-emlékünnepeén Berzeviczy Albert képviselte az intézményt, aki emlékbeszéd értékű szónoklatot tartott.⁵⁷ Berzeviczy volt a szónok Jókai szobrának 1921. má-

50 AÉ 12 (1901) 232.

51 AÉ 12 (1901) 342. és AÉ 13 (1902) 149.

52 AÉ 15 (1904) 161.

53 AÉ 15 (1904) 303–304.

54 AÉ 15 (1904) 338–339.

55 AÉ 16 (1905) 194. A beszéd szövegét lásd Herczeg Ferenc: Jókai Mór emléke. AÉ 25 (1914) 477–486.

56 AÉ 16 (1905) 353.

57 AÉ 16 (1905) 690–693.

jus 21-i avatásánál is,⁵⁸ valamint az író halálának 100. évfordulóján, 1925-ben, a 85. közgyűlés ünnepi megnyitóján;⁵⁹ illetve 1929-ben, Jókai síremlékének felavatásakor.⁶⁰ Berzeviczy Albert vezette előbb vallás- és közoktatásügyi miniszterként, majd az Akadémia elnökeként a Jókai szoborbizottságot, melynek iratai mindmáig az intézmény levéltárában találhatók.⁶¹ Emellett az 1925-ös centenárium alkalmával az Akadémia több fórumon is megemlékezett néhai jeles tagjáról, Négyesy László méltatása mellett⁶² Zsigmond Ferenc is Jókait választotta székfoglalója tárgyául.⁶³

KÁNONKÉPZŐ SZIMBIÓZIS: JÓKAI SZEREPLEHETŐSÉGEI AZ AKADÉMIÁN

Jókai akadémiai tevékenységét és szereplehetőségeit meghatározta, hogy nem tudományos tevékenysége elismeréseképp, hanem szépírói érdemeire tekintettel került a tagok közé. Az 1848–1849-es szabadságharcot követően ugyanis az Akadémia 1850-ig egyáltalán nem, ezután 1858-ig pedig csak részleges testületi keretek között, kisgyűléseken működhetett a régi alapszabályok szerint. Az udvar elvárásai alapján kialakított módosított alapszabály és az új működési engedély 1858 végén továbbra is fenntartotta azt a koncepciót, hogy az eredetileg elsődlegesen nyelvművelő intézménynak nem fő feladata a szaktudományok magyar nyelvű művelése. Amikor tehát újra megkezdődhetett az évek óta szünetelő tagfelvétel, a nyelvművelő szempont preferenciája miatt az új tagok között számos író akadt, akik kifejezetten szépírói (és ezáltal a nyelv gazdagításában szerzett) érdemeik miatt jöttek számításba. De már ekkor elindult egy tudományszemléleti változás, mely 1869-ben az új alapszabály elfogadásához vezetett. Ez az Akadémia célkitűzéseként elsősorban a tudományok, kiemelten a nyelvtudomány, és csak mindemellett az irodalom magyar nyelvű

58 AÉ 32 (1921) 194–197.

59 AÉ 36 (1925) 99–106.

60 AÉ 40 (1929) 219–221.

61 Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*. Bp., 1974. 383–392.

62 Négyesy László: Jókai költői és nemzeti értéke. AÉ 36 (1925) 106–126.

63 Zsigmond Ferenc: Jókai és Debrecen. AÉ 36 (1925) 357–365.

művelését és terjesztését jelölte meg, garantálva a szaktudományos önállóságot (az osztályok révén), lehetővé téve, hogy az igazgatótanácsnak immár nemcsak pártoló arisztokraták, hanem akadémikus kutatók is tagjai lehessenek.⁶⁴ Ezt a változást tömören és Jókai vonatkozásában is egyértelműen formulázta Szász Károly 1894-es elnöki beszédében, amikor az 1860-as évek akadémiai elnöki törekvéseiről kijelentette, hogy „újra visszaállította az előbbi hat osztályt, hogy még önállóbban működhessenek a külön szakok, melyek közül most már, a nyelvtudományi mellett a történeti és a jogtudományi is élénk munkásságot fejtenek ki. S bár szépírók és történetírók, mint Arany, b. Eötvös, Kemény Zsigmond és Jókai, s Horváth Mihály, Salamon Ferencz és Szalay László, nem hiányzottak s fényt hintettek a nemzeti irodalomra és magára az Akadémiára is, – mind a két osztályban, amott a nyelv, itt a történettudományi anyaggyűjtés lépett előtérbe s folyt a legnagyobb szorgalommal és sikerrel.”⁶⁵ Tehát bár a Jókai 1858-as tagfelvétele körüli és az azt megelőző időszakban egyáltalán nem volt egyedi jelenség írók akadémikussá választása pusztán nyelvművelői teljesítmény alapján, Jókai maga is érzékelte, hogy e szemléletben változás zajlik. 1860-as, *A magyar néphumorról* című székfoglaló beszédében⁶⁶ egyértelműen jelezte, hogy ezt a helyzetet bizonyos mértékben szerepzavarként éli meg, és megpróbálta feloldani azt. Székfoglaló értekezésében egy nagy vállalást körvonalazott, melyben a magyar néphumor dokumentumainak, jelesül az adomák különféle formáinak gyűjtését tűzte ki célul, mint a nyelvészet (és emellett a néprajz, nemzetkarakterológia) határterületén mozgó szaktudósi feladatot. Beszédét a következő, sokatmondó kijelentéssel zárta:

*Ha engemet valaki számadásra talál vonni: mi jögon foglalom a helyet derék szaktudósaink nagytekintélyű sorában; nem fogom neki azt felelni, hogy ime írtam kilenczvenegy kötet regényt és egyebet, de fogom mondani azt: „ime kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, míg a magyar él; – az pedig él – míg a világ áll.”*⁶⁷

64 Az Akadémia korabeli intézménytörténetéhez lásd *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*. Szerk. Bicskei Éva – Ugry Bálint. Bp., 2018. 17–69.

65 AÉ 5 (1894) 314.

66 A székfoglalóról lásd 9. jegyzet.

67 MAÉ 1 (1860) 24–25.

Ennek fényében meglepő lehet, hogy amikor 1870-ben újra székfoglaló előadást tartott, immár egy szépirodalmi művét (*Párbaj az Istennel*) olvasta fel, bár a felolvasást megelőző kommentárjában akkor is kiemelte, hogy korábban körvonalazott nyelvészeti vállalását érvényesnek tartja, és dolgozik rajta: „a tudományos Akadémiában a nyelvészetet, mint tudományt, követelem magam és más által is tárgyalatni, s fentebbi nyelvészeti művet, mint ilyent, előre bejelenteni bátorodom”⁶⁸

E változás egyik lehetséges magyarázata, hogy Jókai időközben felismerte: bár önmagában az írói munkásság mint nyelvművelő tevékenység egyre inkább érvényét veszítő hivatkozási alap, az Akadémián belül nem kizárólag szaktudományos tevékenységgel legitimálhatja saját tagságát. Ez a felismerés feltehetően kapcsolódott az 1860-as évtized drámbizottsági tagsági szerepléseihez is. Jókainak a Teleki- és Karátsonyi-pályadíj elbírálására évente létrehozott bizottságokban kifejtett tevékenysége és indítványai, különösen az 1867-ben benyújtott *A m. t. akadémiai drámai pályázatok ügyében* című javaslata⁶⁹ nemcsak drámaesztétikai és színikritikai szempontból érdekesek. Drámaesztétikai szempontból a kezdeményezés igen határozott alapelvet formulázott: „VI. Absolute jó színmű az, mely költői belbecscsel és drámai hatással bír; absolute rossz színmű pedig az, mely mind költői becsre, mind drámai hatásra nézve az irodalom jelen színvonalán alúl áll. VII. Sem az első sem az utolsó esetet a színpadi előadás előtt megítélni nem lehet.”⁷⁰ Jókai az 1850-es években mind színműíróként, mind színikritikusként részt vett az egyes darabok megítélése körüli vitákban,⁷¹ és látnivalóan egyrészt az a következtetést szűrte le, hogy a színi hatás avagy a teoretikus esztétikai értékelés vitájában nem érdemes végletes álláspontot elfoglalni, másrészt pedig egyértelműen úgy vélte, hogy a drámai művek releváns és értékelhető létmódja nem a szövegdráma, hanem a bemutatott színmű. Hogy javaslata végül nem érvényesült, annak Gyulai válasza⁷² alapján két oka lehetett: a végső, kanonikus pályázati döntések meghozatalában aránytalanul nagy szere-

68 MTAÉ 4 (1870) 276.

69 MTAÉ 1 (1867) 147–148.

70 MTAÉ 1 (1867) 148.

71 Ennek dokumentumait és kontextusát lásd *Diszciplínák között. A magyar színikritika hivatásosodásának dilemmái egy 19. század közepi vitában*. Szerk. Zabán Márta. Kolozsvár, 2018.

72 MTAÉ 2 (1868) 165–167.

pet szánt a színházi szakembereknek szemben az akadémiai bírálókkal; továbbá nem számolt azzal, hogy a színmű már nem csupán a drámaszerző produktuma, ily módon a drámai jutalmak szerzői irányultsága megkérdőjeleződik. Másfelől viszont érdemes figyelni Jókai javaslatának azon részére is, amit legalábbis részben sikerült érvényre juttatnia, azaz látnivalóan többségében egyetértettek vele: tudniillik, hogy a bíráló bizottságnak az adott keretek között joga legyen a határozott, kanonikus érvényű véleménynyilvánításra, még a kötelezően kiosztandó Teleki-jutalom esetében is, ha tudniillik a relatíve legjobb, így díjazandó művet nem tartja megfelelő színvonalúnak. Jókai e viták során felismerhette, hogy az Akadémia az irodalom és az anyanyelv formálódásának folyamatai kapcsán erősen és határozottan megszerezte és növelni kívánja központi kánonképző befolyását. Ebből az is következik, hogy író-tagokra volt szüksége, akik ebben a centrális kanonikus szerepgyakorlásban megfelelő hivatkozási alapot és felmutatható mintát tudtak nyújtani.⁷³

Ez a felismerés tette, tehette lehetővé azt a kölcsönösen hasznos, mintegy szimbiotikus kapcsolatot, melynek révén a következő években Jókai aktívan bekapcsolta saját imázsépítését az Akadémia kanonikus pozícióépítésébe, s viszont, az Akadémia számára is produktívvá vált Jókai imázsának, és ezzel saját kánonképző pozíciójának erősítése. Álljon erre itt néhány példa.

Ismeretes, hogy az Akadémia hivatalos könyv- és folyóirat kiadója 1833-tól 42 évig az „Eggenberger József és fia” cég volt. Ennek a cégnek a tanulója volt Emich Gusztáv, aki a század második felében viszonylag rövid idő alatt maga mögé utasította mesterének cégét, és meghatározó szerepe lett az akadémiai könyv- és folyóirat-kiadásban, illetve ennek marketingjében, amit az 1860. április 18-i ülés a „Magyar Tudományos Akadémia nyomdása” cím megítélésével hivatalossá is tett.⁷⁴ E pozíciószerzésben jelentős szerepe volt annak, hogy Arany János mellett Jókai Mór is pártfogolta Emichet, többek között azzal,

73 Jókai egyértelműen meg is fogalmazta, mikor 1882-ben Ábrányi Kornél levelező tagul ajánlotta az Akadémia számára, hogy a tagfelvétel fő indokának a jelölt szépírói sikerességét és írásainak nyelvi normateremtő erejét tartja: „Ifjabb Ábrányi Kornél sok év óta kiváló sikerrel működik a szépirodalmi téren. [...] Minden munkájában feltűnő a tiszta nyelvkezelés s a választékos irány.” AÉ 21 (1887) 73.

74 Szántó György Tibor: *Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás története*. Bp., 1983. 17.

hogy műveinek jelentős részét ez idő tájt nála publikálta. Ez egyáltalán nem lényegtelen mozzanat annak tükrében, hogy „Jókait kötetenként maximum 2000 példányban adtak ki, és kb. 1000 fogyott el belőle a kiadást követő egy-két évben. Az akadémiai kiadványok átlagban 4-600 példányban jelentek meg, és kevés kivétellel csak évtizedek alatt keltek el. Tegyük hozzá: rendszerint többszörös árleszállítás vagy árukapcsolás segítségével.”⁷⁵ Így Jókai könyveinek piaci sikere kiadói szinten közvetve segíthetett pénzügyileg kiegyensúlyozni azt az üzletileg nem feltétlenül nyereséges vállalatot, amelyet a tudományos könyvkiadás feladata jelentett, az esetleges állami finanszírozás állandósága ellenére is. Jókainak később nagy szerepe volt a Révai Testvérek kiadójának üzleti sikerében is, hiszen a kiadó Mikszáth mellett az ő műveinek a kizárólagos kiadási jogát is megszerezte.⁷⁶ Az a gesztus, hogy az Akadémia a Révai Testvéreknél megjelenő 1894-es jubileumi Jókai-díszkiadást a könyvtára számára ünnepélyesen megrendelte, később pedig nagyjutalommal díjazta, nemcsak elismerő, de marketinghatású gesztus is volt,⁷⁷ amely újfent igazolja a Jókai–Akadémia szimbiózis meglétét.

Jókai sikeres írói recepciója azonban más módon is fontos volt az Akadémia számára. Bár a nemzetközi jelenlét az akkori kulturális és tudományos horizonton még nem volt oly mértékben prioritás, mint jelenleg, egy intézmény tekintélyét a 19. században is erősítette, ha fel tudott mutatni nemzetközi hatást, és ez a magyar irodalom kapcsán nem mindig bizonyult egyszerűnek. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy amikor Szász Károly Jókait rendes tagságára felterjesztette, ajánlásában külön kiemelte, hogy az író „munkái német, angol, francia, svéd, orosz, lengyel, dán stb. nyelvű fordításokban szereztek becsület és dicsőséget nemcsak szerzőjüknek, hanem a magyar névnek is”.⁷⁸ Nem véletlen tehát, hogy az *Akadémiai Értesítő*ben rendszeresen és

75 Szántó: *Az akadémiai*, 8.

76 A kiadó történetéről és Jókaival való kapcsolatáról Rózsafalvi Zsuzsanna publikációi adnak részletesebb információt, például Rózsafalvi Zsuzsanna: Eötvös Károly és a Révai Testvérek. In: *Két évforduló között. Eötvös Károly-tanulmányok*. Szerk. Praznovszky Mihály. Veszprém, 2017. 46–57.

77 A jubileumi kiadás történetének első összefoglaló dokumentumtára maga a sorozat 100. kötete: *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp., 1898.

78 MTAÉ 17 (1883) 65.

hangsúlyosan jelentek meg tudósítások Jókai műveinek cseh,⁷⁹ német,⁸⁰ angol⁸¹ vagy épp finn⁸² fordításairól, illetve az olyan, kanonikus pozíció szempontjából előnyös eseményekről, mint hogy „[a] *Le Bibliographe moderne* című folyóirat ez évi 8-ik számában is Szinnyi József összeállítása alapján rámutat Jókai Mór nagy termékenységre”,⁸³ vagy hogy a párizsi

*Faculté des Lettres egyetemi szakon magyar irodalomtörténeti előadásokat tartott az 1903-04. tanévben A magyar irodalom 1849-től 1882-ig címen: 1. Deák Ferencz és kora. – 2. Arany János. (Öt előadás: 1. Élete. 2. Lyrai költeményei. 3. 4. Eposzai. 5. Költői elbeszélései.) – 3. Tompa Mihály. – 4. Gyulai Pál. – 5. Szász Károly. – 6. Lévy József. – 7. Tóth Kálmán. – 8. Vajda János. – 9. A színház a forradalom után. Kövér és Dobsa. – 10. Szigligeti vígjátékai. – 11. Rákosi Jenő. – 12. Dóczy Lajos, Berczik Árpád, Toldy István. – 13. Madách (2 előadás). – 14. A népszínmű. – 15. A regény. Kemény Zsigmond. – 16. Jókai Mór: Jókai iskolája. – II. Nyelvtan és stylus.*⁸⁴

Az sem véletlen, hogy Jókai halálának ünnepélyes akadémiai bejelentése és annak az *Akadémiai Értesítő*ben közölt írásos változata hangsúlyozta, hogy a gyász nemcsak Magyarországra korlátozódott, és hogy a külföldi megemlékezés Jókait egyértelműen az Akadémiához kapcsolta:

*A főtitkár felolvassa a leMBERGI Ossolinski-intézet sürgönyét, mely fordításban így hangzik: „Magyar Tudományos Akadémiának Budapest. Az egész magyar nemzettel együtt gyászolva a nagy veszteséget, mely Jókai Mór halálával hazáját s a magyar irodalmat érte, mély részvétünket fejezzük ki. Herczeg Lubomirski András curator, dr. Malecki Antal vicecurator, dr. Kętrzyński igazgató, Betza László titkár.”*⁸⁵

79 AÉ 5 (1894) 679. és AÉ 10 (1899) 313.

80 MTAÉ 5 (1871) 106.; MTAÉ 6 (1872) 190., 201.; MTAÉ 8 (1874) 180.; MTAÉ 13 (1879) 148.; MTAÉ 15 (1991) 51.; MTAÉ 16 (1882) 65.; AÉ 14 (1903) 396.

81 MTAÉ 1882 (16) 65. és AÉ 11 (1900) 472.

82 AÉ 3 (1892) 545.

83 AÉ 9 (1898) 618.

84 AÉ 15 (1904) 570.

85 AÉ 15 (1904) 303–304. Az Ossolineumról lásd 81. jegyzet. A szövegben magyarosított névalakkal említett tisztségviselők: Andrzej ks. Lubomirski, Antoni Małeki, Wojciech Kętrzyński, Witold Bełza.

Az Akadémia részben a pályadíjak kapcsán megfogalmazott méltatásokat és bírálatokat, részben a lapjaiban megjelent normatív kritikákat felhasználva számos alkalommal tett egyértelmű kánonformáló minősítéseket és erősített meg ilyen tendenciákat. Az egyik ilyen tendencia, amelyben Jókai írói életművének fontos szerep jutott, a regény műfajának központi kanonikus szerepét megerősítő törekvés. Ennek egyértelmű jele a Péczely-jutalom.⁸⁶ Az 1841-ben alapított jutalmat Péczely József történettudós eredendően évenként felváltva a magyar történettudomány tárgyában megfogalmazott pályázati kérdés legjobb megválaszolója, illetve a legjobb magyar történeti tárgyú dráma szerzője számára szánta, azzal a kitétellel, hogy akadémiai jóváhagyással a drámai jutalom más, adekvát jelentőségű művek támogatására is felhasználható. Mivel a magyar történelmi drámák a Kóczán-alapítvány, a Karátsonyi- és a Teleki-pályázat révén is jutalmazhatók voltak, 1888-ban az I. osztály javasolta, hogy a Péczely-drámadíjat magyar regények jutalmazására használják fel, mely javaslatot az összegzés el is fogadott.⁸⁷ 1890-ben tehát a Péczely-jutalmat ennek értelmében már regénypályázatként írták ki, és első alkalommal Jókai *A tengerszemű hölgy* című regénye kapta. A döntést hosszú, ünnepélyes jelentésben indokolta a Beöthy Zsolt vezette bizottság, ahol egyértelműen megjelölték a magyarországi regénytörténet kanonikus origóját és kanonikus szerzőit, mintegy hivatalosan is szentesítve azok pozícióját, és kiemelve a Jókai-életmű jelentőségét:

A regény fontosságát Akadémiánk már négy évtizeddel ezelőtt élénken ismerte el, abban a minden téren nagy igyekezetű decenniumban, midőn szépirodalmunk ez ágának máig is legnevezetesebb képviselői: Jósika Miklós és Eötvös József legerősebben hatottak, Kemény Zsigmond és Jókai Mór pedig sokat ígérőleg léptek föl regényeikkel. Az Akadémia egy nagyérdemű philosophusa, Szontagh Gusztáv volt az, ki az Abafi megjelenésekor a lelkesedés pátoaszával üdvözlé annak Íróját [...] A [jelenlegi] döntésnél, a regény kiváló jelességei mellett, Jókai Mór egész fényes regényírói pályáját is tekintetbe kellett vennie a bíráló bizottságnak akkor, midőn az Akadémia először jutott ama helyzetbe, hogy regényt és regényíró, mint ilyeneket, tüntethet ki. Előtünk kellett lebegnie ama kiapadhatlan forrású termékenységnak, mely már több mint négy évtizede olyan nagy és gazdag regény-könyvtárral gazdagí-

86 A Péczely-jutalom történetéről lásd Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 117–128.

87 Fekete: *Az Akadémia 1831–1858*, 117–118.

*totta szépirodalmunkat, mely nem csupán a hazai olvasó közönségre hatott folyvást élénken és az ifjabb elbeszélő írókra is termékenyítőleg; hanem számos kiváló munkának külföldi nyelvekre való lefordítása útján, nagy kulturnemzetek irodalmában is elismerést és díszet szerzett egy magyar író költői képzelmenek és ritka humorának, a mi végeredményében az egész nemzetnek is erkölcsi javára esik.*⁸⁸

A következő, 1891–1892-es pályázat eredményéről Beöthy Zsolt ugyan csak részletes jelentésben számolt be. A pályadíjat ekkor újra Jókai, mégpedig a *Sárga rózsza* című regénye kapta (a Gyulai Pál által jelölt *Sisyphus munkája* című Csiky Gergely-regénnyel szemben), az indoklás itt is egyértelműen a műfaji és egyszersmind a nemzeti kánonképző szerepre, és annak mintegy hivatalos megerősítésére utal: „Azzal a Jókaival állunk szemben, ki a magyar néplélek és kifejezőmódja iránti vonzalmával, nagy költői tehetségétől támogatva, prózai költészetünk egész stíljének ép olyan reformátorává lett, mint Petőfi és Arany a magyar versnek.”⁸⁹ Ennek a kánonképző stratégiának a megnyilvánulása az a már említett gesztus is, hogy Mikszáth 1889-es akadémiai tagajánlásakor a szépprózával kapcsolatos hatása hivatalos indokként szerepelt, és ehhez mintaként Jókait nevezte meg az előterjesztő Szász Károly.⁹⁰ Mindemellett az akadémiai lapok folyamatosan szemlézték, minősítették és korrigálták a magyar regénytörténetet normatív módon tárgyaló szakmunkákat. Silberstein Adolfnak a *Conversations Lexikon* 19. kötetében megjelent szócikke kapcsán az *Irodalomtörténeti Közlemények* külön helyreigazító kritikát közölt, amelyet az *Akadémiai Értesítő* kiemelten szemlézett, megemlítve, hogy Silberstein ugyan

a regény és az elbeszélés ismertetésében Jókai Mórt állítja első helyre, aztán következik Mikszáth Kálmán tíz sorban, Beniczky-Bajza Lenke huszonkét sorban. A gyarló vázlat felsorol még több kisebbrendű elbeszélőt, de itt is

88 AÉ (1890) 615–617. Maga a reprezentatív nemzeti regényírói névsor ebben a formában már kanonikusan rögzült, 1862-ben Podmaniczky Frigyesnek a társadalmi regényről tartott akadémiai beszédében szinte ugyanilyen kontextusban hangzott el: „Jósika, Eötvös, Jókai s Kemény neveit büszkén emlegetheti bármely magyar, irodalmi tevékenységeik bármely ágát, ha szemügyre veszi is.” MAÉ 2 (1862) 77.

89 AÉ 5 (1894) 661.

90 MTAÉ 23 (1889) 75. Lásd a 40. jegyzetet.

hiányzanak oly nevek, mint a Vadnai Károlyé, Baksay Sándoré, Petelei Istváné, Győry Vilmosé, Berczik Árpádé, Murai Károlyé stb.⁹¹

Berzeviczy Albert az 1905-ös kassai Jókai-emlékünnap megnyitóján az Akadémia képviselőjében mondott beszédében Jókai irodalmi kánonképző szerepéhez egyenrangú módon rendelte hozzá írásainak nyelvi normaképző erejét: „Nem kisebb jelentőségű elbeszélő irodalmunk nyelvének az a gazdagodása, melyet a Jókai költői munkásságának köszönhetünk, s melyet éppen nemzeti szempontból, mint kizárólag nemzeti irodalmunk vívmányát, nem lehet eléggé méltányolnunk.”⁹² Jókai akadémiai jelenléte tehát nemcsak az irodalmi kánonformálás, hanem a nyelvtudomány normatíváinak megerősítése szempontjából sem volt érdektelen. Jól megfigyelhető, hogy a nyelvészeti tárgyú székfoglalókban és akadémikus értekezésekben Jókai életművére folyamatosan nyelvi normaként hivatkoznak a szerzők. Így tett többek között Veres Ignác, Simonyi Zsigmond és Kulcsár Endre is az akadémiai lapokban (*Magyar Nyelvőr*, *Nyelvtudományi Közlemények*) megjelent, és az *Akadémiai Értesítő* által szemlézett értekezéseiben.⁹³ Ennek a folyamatnak mintegy a betetőzéseként is tekinthető

91 AÉ 5 (1894) 47.

92 AÉ (1905) 692. Salamon Ferenc ezt már 1862-ben evidenciaként kezelte az 1861-es Teleki-drámapályázatról szóló beszámolójában: „Mindezen hibáktól megtisztítva is, világos mindenki előtt, mennyire elmaradt drámánk azon nyelvtől, ahová emelkedett az eposi Vörösmartytól és Aranytól, sőt a prózai regénynyelv is, hogy mást ne említsek, Jókainál.” MAÉ 2 (1862) 95.

93 Álljon itt csupán néhány példa a teljesség igénye nélkül. Veres Ignác: „A Magyar Nyelvőr IV. füzetében [...] Veres Ignác a magyar segédigék természetét fejtegeti. A Jókai 'terem less' alakú időből kiindulva, számos példákkal világítja meg a magyar nyelv ebbeli gazdagságát, s a német e nemű formákkal egybevetve kimutatja, hogy nem mind pusztán utánzás szülte, hanem eredeti fejlemény a nyelvben.” AÉ 3 (1893) 373. Simonyi Zsigmond: „A Nyelvtudományi Közlemények III. füzetében [...] Simonyi Zsigmond világítja meg a mai akadémiai szabályok káros hatását egyes példákkal és megjegyzésekkel. [...] Érdekes, hogy Jókai az idegen szókat többnyire hibásan írja. Érdemes-e azzal vesződnünk, hogy a százféle idegen nyelvből került szókat százféle idegen betűzéssel írjuk, ha ez még legműveltebb s legképzettebb íróinknak sem sikerül?” AÉ 3 (1893) 578. Kulcsár Endre: „A Magyar Nyelvőr X. füzetében [...] Kulcsár Endre a Jókai nyelvhasználatából bizonyítja, hogy 'beáll a Duna' és 'befagy a Duna' teljesen egyértékű kifejezések.” AÉ 3 (1893) 631. Helyenként természetesen

a Szótári Bizottságnak a magyar nyelv új nagyszótárára vonatkozó gyűjtése, melynek jelentős részét tette ki a Jókai-életmű szókincsanyagának feldolgozása: „Ami a rendszeres földolgozást illeti, az 1901. év folyamán 282 munka, illetőleg kötet került földolgozás alá s több jeles írónk (mint Bessenyei, Vörösmarty, Jókai stb.) úgyszólván teljesen, mások (mint Dugonics, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Bajza, Vas Gereben, Mikszáth stb.) nagyobb részben már földolgoztattak.”⁹⁴ Látnivaló tehát, hogy a nyelvtudomány szempontjából nem Jókai adomagyűjtő vállalása vált fontossá, sokkal inkább munkásságának erős nyelvi hatása és normativitása, illetve nyelvformáló-nyelvteremtő potenciálja.

Utoljára, de nem utolsósorban fontos kiemelni, hogy műveinek irodalmi és nyelvi normaképző ereje mellett az Akadémia erősen támaszkodott Jókai történelmi szereplőként és kortanúként szerzett imázsának történeti-politikai legitimáló erejére, különösen reprezentatív alkalmak és megszólalások során. Számos életrajzi elemet felvontató akadémiai emlékbeszédben külön kiemelték a Jókaihoz fűződő kapcsolatot, így például Andrássy Gyula,⁹⁵ Ballagi Mór,⁹⁶ Sztoczek József,⁹⁷ Tomori Anasztáz,⁹⁸ Gindely Antal,⁹⁹ Pálffy Albert,¹⁰⁰ Brassai Sámuel,¹⁰¹ Czákó Zsigmond,¹⁰² Pulszky Ferenc¹⁰³ vagy Tisza Kálmán¹⁰⁴ esetében. Széchenyi Ferencről Beöthy Zsolt az *Egy magyar nábob*

vitáznak is a nyelvészek Jókai nyelvi újításaival, ám még ekkor is utalnak erős nyelvhasználati legitimáló tekintélyére, például Simonyi Zsigmond az egyik akadémiai felolvasásán: „A nyelvújítás és az idegenszerűségek. (Kivonat Simonyi Zsigmond január 5-kén olvasott értekezéséből.) [...] Késő, ámbar a mai korszellem, ha ma alkotnak hasonló szokat, be nem veszi őket, be nem veszi a lélekidomárt, még ha Jókai mondja is, be nem veszi a távbeszélőt, még ha országos törvény van is róla.” AÉ 2 (1891) 89.

94 AÉ 13 (1902) 228.

95 Okolicsányi Sándor: Adalékok gróf Andrássy Gyula jellemrajzához. AÉ 1 (1890) 455–456.

96 Imre Sándor: Emlékbeszéd Ballagi Mór rendes tagról. AÉ 2 (1891) 717.

97 Szily Kálmán: Sztoczek József emlékezete. AÉ 3 (1892) 621.

98 [?]: Tomori Anasztáz. AÉ 5 (1894) 722.

99 Acsády Ignác: Emlékbeszéd Gindely Antal fölött. AÉ 6 (1895) 203.

100 Szász Károly: Pálffy Albert koporsójánál. AÉ 9 (1898) 5.

101 Concha Győző: Brassai Sámuel emlékezete. AÉ 10 (1899) 278. és Kozma Ferenc: Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus. Uo., 407.

102 Vadnai Károly: Czákó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. AÉ 12 (1901) 10.

103 Concha Győző: Pulszky Ferenc. AÉ 14 (1903) 349.

104 Vécsey Tamás: Emlékbeszéd Tisza Kálmánról. AÉ 16 (1905) 284.

példázatának allegorizáló értelmezését felhasználva emlékezett meg,¹⁰⁵ az Akadémia 1905-ben megnyíló Széchenyi-múzeumába több Jókai-írás bekerült.¹⁰⁶ Az *Akadémiai Értesítő* az 1848–1849-es szabadságharc fél évszázados jubileuma kapcsán többször külön is felhívta a figyelmet az *Ezernyolczszáz negyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. Egykoru képek. Okiratok. Eredeti kézírások. Ereklék. Nevezetes nyomtatványok. Kiáltványok. Művészi emlékek. Ezer képpel*, Bp., 1898, Révai Testvérek reprezentatív kötetre, melyet Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztettek, és amelynek összeállításában egyértelműen Jókaira hárult a hitelesítő kortanú szerepe.¹⁰⁷ Jókai ugyanakkor nemcsak a reformkor, a forradalom- és szabadságharc élő tanújaként volt fontos tekintély, hanem az uralkodói családhoz fűződő kapcsolatai miatt is. Csak a legismertebb mozzanatok felidézve: Erzsébet királyné maga is olvasta és kedvelte műveit,¹⁰⁸ 1876-ban a Szent István rend uralkodói kitüntetésében¹⁰⁹ részesült, 1885-ben *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* szerkesztése kapcsán személyesen is megismerkedett Rudolf trónörökösrel,¹¹⁰ írói jubileuma alkalmából pedig az uralkodói pár, Stefánia özvegy trónörökösne és az ünnepi bizottságot vezető József főherceg is hivatalosan köszöntötte őt. Nem meglepő tehát, hogy ezt a kapcsolati tőkét az Akadémia is felhasználta, ezzel egyszersmind tovább gyara-

105 Beöthy Zsolt: Széchenyi és a magyar költészet. *AE* 3 (1893) 93.

106 A gyűjtemény történetéről lásd Körmendy Kinga: *A Széchenyi gyűjtemény*. Bp., 1976. Az *AE* 13 (1902) 261. híradása szerint Jókai *Széchenyi feltámadása 1861* című írása kapott helyet a gyűjteményben, ugyanott a 251. oldalon szereplő megjegyzés szerint Jókai Mór *Emlékeim*. 2 köt. Bp., Ráth Mór, 1875 című művét és a Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor által szerkesztett *Negyvennyolcz*, Révai Testvérek, 1896. 1. füzetét is tartalmazta a gyűjtemény katalógusa.

107 A kötet ajánlásai: *AE* 9 (1898) 240. és *AE* 13 (1902) 373.

108 Ami természetesen Jókai Erzsébet királynéről alkotott képére is alakítólag hatott, lásd Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30 (2015) 59–86.

109 Jókai és Ferenc József kapcsolatáról: Hansági Ágnes: „...akinek nem kell tolmács a trón és a nemzet között...”: Jókai Mór és Ferenc József viszonyának epizódjai. In: *„Fogadd a koronát...”: Ünnep és válság, hagyományok és reformkonceptiók*. Szerk. Glässer Norbert, Mód László, Varga Norbert, Zima András, Beke Zsolt. Szeged, 2021. 329–349.

110 Jókai és Rudolf trónörökös kapcsolatáról: Gángó Gábor: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága. *Irodalomtörténet* 84 (2003) 380–395.

pította. Jókai egyébként is reprezentatív eseményen remek beszédekkel képviselte az Akadémiát, így kézenfekvő volt, hogy az uralkodó családdal kapcsolatos protokolláris megnyilvánulásokban is szerepet kapjon.¹¹¹ A legemlékezetesebb és egyben a legkényesebb ezen alkalmak közül az a szomorú megbízatás volt, mellyel az Akadémia Jókait jelölte ki 1889. február elsején a Rudolf trónörökösnek, tiszteletbeli tagnak halála miatt a közgyűlésen elhangzó emlékbeszéd megtartására. Az emlékbeszéd az újabb történeti szakirodalom szerint „a korban egyedülálló, a régi barátság mellett bátran kiálló, férfias tett volt egy olyan légkörben, amelyben nagyon nem volt illendő Rudolf haláláról beszélni;”¹¹² ugyanakkor ebben a kényes helyzetben finoman szókimondó is volt, amelynek a kegyeleti eseményhez illő egyensúlyban tartásához valóban kiemelkedő írói-retorikai tapasztalat és tudás szükségeltetett.¹¹³

Ezek a példák jól mutatják, hogyan és hányféleképp fonódott össze hathatós együttműködéssé Jókai és az Akadémia kánon- és imázsépí-

111 Jókainak komoly reprezentatív szerepet adott az Akadémia Ferenc József koronázásának 25 éves jubileumi ünneplése során, vö. MTAÉ 7 (1873) 197.; illetve az Erzsébet királyné halála feletti gyász kultikus eseményei kapcsán, vö. AÉ 9 (1898) 413.

112 Gángó: *Jókai*, 389. Gángó idézi Oskar von Mitis *Rudolf*-monográfiájának hasonló hangvételű következtetését is.

113 Kitűnő példa erre az emlékbeszéd kortárs, autorizált német változatának címe: „Mindezen személyes vonatkozások fényében a Rudolf pacifizmusára utaló frappáns adalékoknak ezúttal is utána kívánczik a szkeptikus záró megjegyzés. Jókai beszéde, mint oly sokszor, most is kétértelmű: a Rudolfra vonatkozó értelmező jelző, az »Opfer des Weltfriedens«, a szöveg német kiadásának címében, elsősorban nem azt jelenti, hogy »a világbékéért hozott áldozat«, hanem azt, hogy »a világbéke áldozata«. A német fordítás autentikus voltahoz nem férhet szó: a szintén 1889-es impreszumú brosúrákiadásával megegyező mondatokat tartalmazó, ám rövidebb szöveg első részét már az akadémiai emlékülés másnapján, 1889. május 6-án közölte az Illustriertes Wiener Extrablatt, ami a két változat összehangolt előkészítése nélkül aligha lett volna lehetséges. A német cím fényében a »világbéke« nem annyira egy ideális állapotra, hanem sokkal inkább a századforduló Európájának békeéveire utal. Rudolf nem feladta magát azért, hogy valami bekövetkezzen, hanem áldozatul esett a fennálló világbéke »harcainak«: a frusztráló tétlenségnek és az unaloműző kicsapongásnak. Ha Rudolf elébe a történelem méltó feladatokat állított volna, nem halt volna meg ilyen méltatlan körülmények között harmincegy éves korában.” Gángó: *Jókai*, 391.

tő tevékenysége. Jókai nem vállalt tehát végül szaktudósi feladatokat (kivéve tán drámaírói bizottsági tagságát), hanem mint kánonalkító író, alkotói imázsának akadémiai keretekbe történő integrálásával járult hozzá az intézmény kanonikus törekvéseinek megerősítéséhez. Amikor 1904. május 6-án báró Eötvös Loránd elnök bejelentette Jókai halálhírét, nagyon határozottan és egyértelműen ezt a jótékony szimbiózist emelte ki az elhunyt akadémikusi tevékenysége és jelentősége kapcsán.

Értjük, miért gyászolja halálát ma egész nemzetünk, s ebben a gyászban nagy a mi részünk is. Még nagyobb, mint másoké, mert Jókai Mór, kit Akadémiánk 1858-ban választott levelező, később rendes, majd tiszteleti és igazgatósági tagjává, közel egy félszázadon át az Akadémia kötelékében fejtette ki gazdag irodalmi munkásságát.¹¹⁴

AZ AKADÉMIA GÖRBE TÜKÖRBEN

Ha a fenti idézet kissé patetikus végszáva lenne e tanulmány végkövetkeztetése is, az igen egyoldalú képet rögzítene Jókai és az Akadémia viszonyáról. Éppoly egyoldalú képet, mint amelyet Herczeg Ferenc Jókairól írott akadémiai emlékbeszéde rögzít, mely szerint Jókai „regényei a valóság költői paraphrasisai”, mégpedig a rendi Magyarország valóságának keleti fantáziával átítatott, a magyar néplelket hűen tükröző és felemelő parafrázisai.¹¹⁵ Ez az értelmezés ugyanis teljes mértékben figyelmen kívül hagyja (többek között) Jókai számos írásának ironikus, travesztia jellegű értelmezési horizontját. Bár a fentebb bemutatott, kanonizációs és imázsépítési szempontból is gyümölcsöző szimbiózis az Akadémia és Jókai között valóban működött és jól működött, nem lenne teljes e kapcsolat analízise az ironikus-parodisztikus, csipkelődő-kritikus, sokszor a travesztia határait súroló publicisztikai megnyilvánulások figyelembevétele nélkül, melyek a testület egy-egy intézkedését, vagy épp magának az intézménynek a működés módját jellemezték.

A publicisztika görbe tükrét gyakran arra használta fel Jókai, hogy az Akadémián belül zajló vitákat felhangosítsa és a saját álláspontját

¹¹⁴ AÉ 15 (1904) 303.

¹¹⁵ Herczeg Ferenc: Jókai Mór emlékezete. AÉ 25 (1914) 479.

ezekben megtámogassa. Remek példa erre a drámabíráló bizottságok ügye. Mint arról szó esett, Jókai határozottan állást foglalt amellett, hogy a bizottságok indokoltan kemény, tudatosan kánonformáló, sőt, akár elutasító ítéletet fogalmazhassanak és fogalmazzanak meg. Kakas Mártonként¹¹⁶ nyilvánosan pellengérre állította, mintegy a nagyközönség elé vitte a drámbizottságok működésének belső dilemmáit, többek között az imént említett problémát is:

Végül felbuzdítva érzem magamat ez alkalommal az idei drámai jutalmazások dicső sorát egy kor és célszerű jutalomkitűzéssel kiegészíteni. A pályakérdés ez: Irratassék körülményesen és kimerítően okadatolt, példákkal is felvilágosított értekezés a felett, hogy miféle hibákkal és gyarlóságokkal kell ellátva lenni egy drámának, hogy azt a színházi drámabíráló Választmány előadásra el ne fogadja? Pályázhat mindenki, kivéve a drámabíráló Választmány tagjait, mert azok nem tudják. A pályadíj egy ingyenzártszék a „Magyarok Törökönban” következő előadásaira. A pályaműveket kérjük mentül később beküldetni, hogy addig még a kinek valami rossz darabja van, hadd adja be.”¹¹⁷

Másfelől Jókai publicisztikájának görbe tükre arra is alkalmas volt, hogy az Akadémiát unalmas tudós intézmény helyett (vagy mellett) szerethető, az átlagember számára is érdekes és megközelíthető társaságként mutassa be. Kakas Márton leveleiből például megtudhatta a korabeli olvasó, hogyan készült új börtarisznya az Akadémia levélhordója számára, és hogyan utasította el, majd az elutasítás elutasítása után hogyan ajánlotta fel az ezért kapott honoráriumát a Hill nevű bórdíszműves mester a Kazinczy-emlékünnepele számára.¹¹⁸ A köz-

116 Jókai publicista alakmásáról lásd Kiss A. Kriszta: Egy „nyelvi álarc” születése és kiteljesedése. Kakas Márton, Jókai „házi szelleme”. *Acta Historiae Litterarum Hungaricum*. Az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének évkönyve 35–36 (2020) 218–233.

117 [Jókai Mór]: Kakas Márton a színházban. [1858. május 2.] In: *Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós, Bp., 1962–től. *Cikkek és beszédek, 1850–1860*. 2. S. a. r. H. Törő Györgyi. Bp., 1968. 78. A drámapályázatok egyéb bírálati visszasságait figurázta ki Jókai ugyancsak Kakas Mártonként a *Kakas Márton a színház körül* [1859. márc. 20.] című írásában (uo., 242–247.); illetve a *Kakas Márton a színházban* [1859. jún. 5.] című írásában (uo., 276–279.), és *A három Csák. Históriai álom* című tárcájában is (uo., 361–364.).

118 [Jókai Mór]: Kakas Márton emléklapjaiból [1859. nov. 5.]. Uo., 306–307.

napi polgár e tréfás, vonzó gesztusa, elkötelezettsége a tudomány ügyének támogatására, mint anekdotikus minta, mindmáig nem vesztette aktualitását (sőt!). Jókainak a testület belső működését parodisztikusan és szórakoztatóan bemutató, egyszersmind talán e tárgyban a legösszetettebb szatirikus tárcája ugyancsak az *Üstökösben* jelent meg, *A magyar akademia házassága, vagy is leánykérés szabály szerint, cselekszi Kakas Márton* címmel.¹¹⁹ A címbeli ötlet egy szójátékon alapul, az Akadémia székházára való gyűjtést fordítja át Kakas Márton egy bizarr ötleté: itt az ideje, hogy ha már „a Magyar Akademia a nemzet kegyelméből oda van felsegítve, hogy ide s tova házat kapván, megházasodjék”.¹²⁰ Ennek ürügyén Kakas Márton kikéri Apollóntól a kilenc múzsát feleségül különféle jeles akadémikus (többek között Szilágyi Sándor, Greguss Ágost, Brassai Sámuel, Szigligeti Ede) számára, nem kevés ironikus célzással és csipkelődéssel hozva e tudós urakat közel nemcsak a múzsákhoz, hanem a közönséghez is. Kakas Márton önmagát sem kímélte: amikor a tánc múzsájának, Terpsikhórénak a leánykérésére kerül sor, Kakas, önironikus kikacsintással Jókai saját akadémikusi önképére, kijelenti,

*zenészt még csak szorítottam ki valahogy a tudósok közül, de táncost, Bacchusra mondom, nem ismerek az egész akadémiában; mert oda, ha beválasztanak is valakit, mielőtt köszvényt és aranyeret érdemelt ki magának, de a beiktatáskor reverszálist veszitek tőle, hogy az akademia tekintélye végett többé táncolni nem fog; hanem hát addig is, a míg jövő oktoberi nagy gyűléskor Dobsa Lajos barátomat megválasztanák levelezőnek, üsse Titán! ideiglenesen elveszem én.*¹²¹

Úgy tűnik tehát, hogy Jókai publicista alakmásai, Kakas Márton vagy Tallérosy Zebulon az irónia és szarkazmus eszközével igen hatékonyan formálták mind Jókai, mind az Akadémia imázsát. Ennek az imázsfomálásnak pedig jól láthatóan volt egy meghatározó irányultsága. Ahogyan saját szerzői gyakorlatában, műbíráló elveiben fontos értékmérőnek tartotta Jókai, hogy a szépirodalmi mű erős és sokoldalú hatást gyakoroljon a közönségre, ezt érvényesnek tartotta az Akadémia kulturális és tudós tevékenységének megítélésében és annak minél

119 [Jókai Mór]: *A magyar akademia házassága, vagy is leánykérés szabály szerint, cselekszi Kakas Márton*. Uo., 383–387.

120 [Jókai]: *A magyar*, 384.

121 [Jókai]: *A magyar*, 387.

szélesebb körű közvetítésében is. Nemcsak minőségi tudományos és kulturális munkát, hanem a társadalom széles körére ható tudományos és kulturális munkát várt el, és maga is ennek érdekében tevékenykedett. Tallérosy Zebulonként szólt a mindenkori akadémikus urakhoz, köztük önmagához: „Áldomás az akadémia minden rendű tagjaira. Az Ur Isten éltesse a tekintetes akadémiának rendes, nem rendes, tiszteletbeli és nemtiszteletbeli, leveledző, bimbódzó és csirádzó tagjait együtt és külön külön. Annyi legyen az ő munkáik száma, mint a téglák száma ebben az épületben, de ne legyenek azok egy rakáson a Verleger magazinjában, mint ezek a téglák az épületben, hanem legyenek elkapkodva az egész világban. Éljenek!”¹²²

Absztrakt

A Jókai Mór-szakirodalom többnyire megemlíti az író akadémiai tagságát, ezzel kapcsolatos egyes munkáit, feladatait. Ugyanakkor nem született még olyan áttekintés, mely a tagság konkrétumait, körülményeit, kultúraszervezői, kánonképző jelentőségét célirányosan és rendszerezetten bemutatta volna. Jelen tanulmány e hiányt pótolja. Első felében áttekinti Jókai Mór akadémiai tagsági minőségében végzett munkájának eseménytörténetét. Második felében pedig e ténykedés egyes mozzanatait kapcsán bemutatja, az író hogyan értelmezte saját akadémiai működését, illetve e tevékenysége milyen kulturális szereplehetőségek, kánonformáló és esztétikai problémafelvetések köré összpontosult. Jókai akadémiai jelenléte az irodalmi kánonformálás mellett a nyelvtudomány normatíváinak megerősítése szempontjából sem volt érdektelen. A nyelvészeti tárgyú akadémiai székfoglalókban és akadémikus értekezésekben Jókai életművére folyamatosan nyelvi normaként hivatkoznak a szerzők.

Jókai and the Hungarian Academy of Sciences

Academic texts about Mór Jókai usually mention the writer's membership of the Academy and his related works and tasks. However, to date there has been no systematic survey of the circumstances of his membership and its significance for the organisation of culture and the development of the canon – an omission rectified by the present study. Part one reviews the history of the work Jókai did as a member of the Academy, while part two shows how the writer himself interpreted his activities and their possible role in canon-forming and other aesthetic matters. Besides the development of a literary canon, Jókai's academic influence had a bearing on improving the standards of linguistics. In their inaugural addresses on linguistics at the Academy and academic treatises, later authors frequently refer to Jókai's oeuvre as a linguistic benchmark.

Jókai Mór és a nyelvtudomány

T. Somogyi Magda

JÓKAI MÓR HELYE A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYBAN

Jókai Mór és a nyelvtudomány kapcsolata sajátos és egyedi. Sajátos, hiszen íróként a nyelvet használta az alkotáshoz, és egyedi, mert a magyar irodalomban nem egyszerűen íróink egyikeként, hanem azon kivételes alkotóként tarthatjuk számon, aki a legnagyobb terjedelmű életművet hozta létre magyar nyelven.

Műveit ismerve tagadhatatlan, hogy szívesen foglalkozott nyelvtani kérdésekkel, sőt, mivel a magyaron kívül számos nyelvet ismert, jó néhányat behatóan, a nyelvek összehasonlítása is érdekelte. Szépírói és publicisztikai munkássága bizonyítja, hogy kiváló nyelvművész volt, anyanyelvével tökéletesen bánt. Saját magáról is írhatta volna: „...magyarul úgy tudott írni, mint a csergedező patak.”¹ Ez a nyelv volt a természetes közege, soha nem küzdött a mondanivaló nyelvi megformálásával, gondolatait kész mondatokban vetette papírra – erről tanúskodik a rendkívüli munkatempó és a szinte javítás nélküli kéziratok egyenletes írásképe.

Ahogy minden érdekelte körülötte levő világból, az embereken és a történelmen túl a tudomány és a természet csodái, valamint a je-

¹ Jókai Mór: *Egy ember, aki mindent tud*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1976. 23. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós, Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.)

len, a múlt és a jövő tényei és talányai, úgy foglalkozott a nyelvekkel is, pontosan tisztában volt nyelvünk grammatikai és stilisztikai saját-ságaival. Anyanyelvét rendkívül nagyra értékelte, minden más nyelv-nél szebbnek, jobbnak és tökéletesebbnek tartva azt. Élénk figyelemmel és nem kevés iróniával kísért a magyar nyelv eredetéről folyó polé-miát, véleményét többször megfogalmazta, esetenként hősei szájába adva érveket és ellenérveket. Sokat idézett kései akadémiai felolvasá-sában² is igyekezett állást foglalni a már elfogadott tudományos állás-ponttal szemben, kiváltva ezzel a kortársak, majd az utókor jogos, de sok tekintetben méltatlan bírálatát.

Írásművészetével, újságírói és lapszerkesztői tevékenységével rend-kívül sokat tett a magyar irodalmi nyelv térnyeréséért, megszilárdu-lásáért. Ez aligha cáfolható, noha mára olvasottsága jelentősen vissza-szorult, és az a népszerűség, amely még a 20. század első harmadában is megnyilvánult, napjainkban az úgynevezett művelt nagyközönség köreiből is csak néhány művének többnyire felületes ismeretére kor-látozódik. Jobbára annak köszönhetően, hogy az iskolai tananyagban kevésbé előkészített módon, kötelező olvasmányként találkozhatunk egy-egy regényével, esetleg elbeszélésével.

A nyelvtudományi, elsősorban összehasonlító nyelvészeti és nyelv-rokonsági kérdésekkel kapcsolatos, újabban ismét előtérbe került kije-lentéseit vizsgálva³ sem egyszerű arra a kérdésre válaszolni, hogy Jókai-nak valójában milyen volt a kapcsolata a nyelvészettel mint tudomány-nal, egyáltalán tekinthető-e nyelvtudósnak, nyelvésznek, és számon kérhető-e rajta akár a korabeli, akár a mai ismereteink alapján a tudo-mányos álláspont, vagy gondolatai inkább a költészet világába tartoznak.

JÓKAI PÁLYÁJÁNAK ÉS A MAGYAR NYELV AKADÉMIAI „KIMŰVELTETÉSÉNEK” KAPCSOLATA

Jókai munkássága szorosan összefügg a magyar nyelv térhódításával. A kor megkövetelte a magyar irodalom mind szélesebb körű művelé-sét, és az egész nyelvterületen élő lelkes olvasóközönség kinevelését. Ehhez olyan eredeti művek megalkotására volt szükség, amelyeket

² Az I. osztály 8. ülése. *Akadémiai Értesítő* 9 (1898) 582.

³ Lásd elsősorban Zegernyei [Klima László] *Nyelv és Tudománybeli*, 2015. februári cikkeit: <http://nyest.hu/renhirek> (a letöltés ideje: 2024. március 29.).

A magyar nyelv sajátosságai.

Hogy a magyar nép semmiféle más élő néppel nem közeli rokon, azt úgy ethnologiai, mint nyelvészeti kutatások egyiránt bizonyítják. A tiszta magyar típus nincs ugyan még maig sem kielégítőleg megállapítva, mert e tárgyban eddig legfőlebb csak alapvető vizsgálódások történhettek; de annyi már is bizonyos, hogy a magyarnak úgy koponya- és arczidomaiban, valamint testalkatában is vannak olyan sajátosságok, melyek külön faji tulajdonokul tekinthetők s melyek, mint ilyenek, sem közelben, sem távolban semmi más népnél föl nem találhatók. A nyelvet illetőleg az első ismert magyar nyelvtan ideje (1539) óta folyton vizsgálódás tárgya volt irodalmunkban a magyar nyelv eredete és rokonsága. Már annak is több száz esztendejénél, hogy a finn-ugor nyelvekkel való rokonság kérdése állandóan napirenden van. Bámúlatos szorgalmat, kitartást és alaposágot tanúsítanak e téren főleg most élő és működő nagy tudósaink (Hunfalvy Pál, Budenz József). Az eredmény azonban még most sem látszik arányban állani a bűvárlatokra fordított nagy és sokoldalú munkával; mert nemcsak hogy a nemzet köztudalma nem bír belenyugodni a finn-ugor atyafiságba, hanem magában a tudományos akadémiában is mind több-több tért hódít egy másik irány, a törökséggel való rokonság tana,

szívesen olvastak, és amelyek az ébredő nemzeti öntudatot is táplálták. Az igény megvolt, színre léptek az írók is, de az olvasóközönség Jókai-ra várt, és Jókai rátalált a közönségére. Ő „az egyetemes magyar irodalomban minden idők legtöbbet olvasott klasszikusa”, és „ténykérdés: ő volt minden idők legismertebb magyar írója”.⁴

A kezdetek: 1825

A lassan növekvő reformkori magyar olvasótábor számára azért vált jelentőssé ez az év, mert Komáromban 1825-ben (február 18-án) született meg Jókai Mór, az az író, aki *a magyar* nyelvű eredeti irodalmi alkotásokkal a hazai szépirodalmat olyan mértékben gazdagította, mint addig senki, és a korabeli magyar nyelvű hírlapírás, folyóirat-kiadás meghatározó alakja lett több mint fél évszázadon keresztül. Életművének mennyiségi számbavételekor hihetetlen számadatokat sorolhatunk fel kezdve a lejegyzett betűk, teleírt ívek vagy a kiadott kötetek számán.⁵

Ez az év nemcsak Jókai születésének az éve volt, hanem a magyar nyelv és kultúra szempontjából általában véve is sorsdöntő esztendőnek bizonyult, hiszen közismert, hogy ugyancsak 1825-ben (november 3-án) került sor a Magyar Tudományos Akadémia elődjének, a Magyar Tudós Társaságnak az életre hívására, amelynek a fő feladatául a magyar nyelv fejlesztését jelölték ki azzal az elsődleges céllal, hogy a tudományokat magyarul lehessen művelni.⁶

Az írók akadémiai tagsága mint hivatalos kapcsolat a nyelvészethez

A Magyar Tudományos Akadémia a forradalom és szabadságharc leverését követően közel 10 évig nem tarthatott tagválasztó közgyűlést. A Bach-korszak elszánt germanizálási programja ellenére a magyar

4 Hansági Ágnes: Mit jelent ma Jókait olvasni? In: *Jókai emlékezete*. Szerk. Margócsy István. Bp., 2022. 440.

5 „...megírtam 350 költői munkát különböző cím alatt, 3937 ív terjedelemmel”. Jókai Mór: Önéletírásom. In: *A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története. Jókai Mór Összes Művei. Nemzeti kiadás* (100). Bp., 1907. 145.

6 1827. évi 11. tc. A hazai nyelv művelésére felállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról. In: *Magyar Törvénytár 1740–1835*. Bp., 1901.

iskolákban a tanítási nyelvet nem tudta felváltani a német, hiszen a hamu alatt nem aludt ki a parázs, és ahogy enyhült a bécsi szigor, megindult a tudományos élet, új magyar nyelvű folyóiratok jelentek meg, és 1858. december 15-én a Magyar Tudományos Akadémia megtartotta első, tisztújító, tagválasztó közgyűlését.⁷ Nagy számban választottak új akadémikusokat, rendes, tiszteleti és levelező tagokat, összesen 74 tudóst, illetőleg a magyar kultúra és nyelv felemeléséért munkálkodó írókat, költőket is. A jelentős számban bekerült történész és természettudós mellett ekkor lett a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának, a Nyelvészeti Osztálynak a levelező tagja Arany János,⁸ Gyulai Pál, Ipolyi Arnold, Tompa Mihály és mások mellett Jókai Mór is. December 20-án az osztály új neve Nyelvészeti és Széptudományi Osztály lett, így ismerve el a nyelvtudomány képviselői mellett a szépirodalom művelőit az Akadémia keretein belül.⁹

A magyar nyelvtudomány helyzete Jókai korában

A nyelvújítás vívmányai és a nyelvi normák megerősödése jellemző a 19. század közepének nyelvhasználatára mind az irodalmi, mind a társalgási nyelv tekintetében. Ekkoriban az Akadémia figyelmének középpontjába azok a törekvések, valamint azok a tudósok, írók kerültek, amelyek, illetve akik magyar nyelvű tudományos írásművek és szépirodalmi alkotások létrehozásán, terjesztésén, összességében a nemzeti kultúra és a művelt magyar nyelv megeremtésén fáradoztak. Miután az Akadémia megkezdte működését, sorra jelentette meg az addigra már számos vitában kikristályosodott normatív igényű öszszegző-szabályozó nagy összefoglaló munkákat, nyelvtanokat, szótárakat (kétnyelvű és szakszótárakat), nyelvemlékkiadásokat,¹⁰ amelyek a nyelv intézményesülésének folyamatában mint fontos mérföldkövek

7 Vö. Gazda István: Jedlik Ányos (1800–1895) 1858-as tudóstársai, https://mek.oszk.hu/05200/05230/pdf/jedlik_tudostarsai1858 (a letöltés ideje: 2023. december 7.).

8 Aranyt néhány órával később rendes taggá választották.

9 R. Várkonyi Ágnes: Polgári és nemesi, racionális és romantikus tudománypolitikai elvek ütközőjén. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél százada (1825–1975)*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1975. 90.

10 *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*. Bp., 1832.; *Magyar tájszótár*. Bp., 1838; *A magyar nyelv rendszere*. Bp., 1843.; *Régi magyar nyelvemlékek I–IV*. Bp., 1838–1846.; *A magyar nyelv szótára*. Bp., 1844–1861. Vö. Cser András: *A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése*.

jelentek meg, és sok tekintetben hozzájárultak ahhoz, hogy a nyelvújítás túlfűtött időszakát le lehessen zárni.

A legnagyobb szerepet a korszakban Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc, Bajza József, Döbrentei Gábor, Arany János, Czuczor Gergely, Fogarasi János játszották, munkáik egyfajta romantikusnak nevezhető szemléletet vittek a nyelvtudományba is, különösen a nyelv eredetét illetően. Az őshazakutatásokhoz kapcsolódó nagy utazókat (Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal) is az Akadémia támogatta. A magyarság eredetének és a nyelvrokonságnak a kérdése ekkoriban került igazán az érdeklődés középpontjába: a hagyományok és a kultúra erős szálakkal kapcsolódott Attila és a hun ősök mítoszához. E hagyomány már századok óta beivódott a tudatunkba, identitásunk részévé vált, és ezt kellett (volna) felváltania a magyar–finnugor, esetleg a magyar–török nyelvrokonság elméletének elfogadásával.

Hunfalvy Pál a 19. század közepén, felismerve az összehasonlító nyelvészet jelentőségét, korszerű, megalapozott módszerei révén túllepett a romantizáló szemléleten és a hazai nyelvészet meghatározó alakjává vált. A német földről érkezett Budenz József, a tanítványa, nemcsak Hunfalvy méltó követője volt, de Magyarországon a finnugrisztikát ő tette elismert tudománnyá.¹¹

Az 1850–1860-as években az Akadémia támogatásával Vámbéry Ármin több utat tett meg a Közel-Keleten és Belső-Ázsiában. Mint a keleti nyelvek kitűnő, itthon és nemzetközileg is elismert szakértője, munkáiban a magyar és a török nyelv rokonságát hirdette. Hunfalvy és Budenz ekkorra már nyelvünket illetően a finnugor eredetet vallották annak ellenére, hogy korábban a török nyelvekkel való rokonságot valószínűsítették. A tudománytörténetbe ugor–török háborúként bevonult mintegy 20 évig tartó tudományos, de személyeskedésektől sem mentes vita a finnugor elmélet, vagyis a finnugor nyelvrokonságról szóló, nyelvészetiileg igazolt tudományos koncepció győzelmével végződött. Vámbéry több helyen hibás szóegyeztetéseit Budenz és tanítványai ízekre szedték, és az akadémiai tudományosság a finnugor nyelvrokonságot vallók érveit fogadta el. Vámbéry a magyarországi orientalisztika megalapítója lett, így továbbra is elismert professzor maradt, tekintélyéből nem veszített. Megjegyzendő, hogy ő volt az, aki itthon elsőként hang-

A 19. század közepe és második fele. *Magyar nyelv*. Főszerk. Kiefer Ferenc. Bp., 2006. 504–509.

11 1872-től a pesti egyetemen felállított „ural-altáji”, azaz finnugor összehasonlító nyelvészeti tanszék professzora volt haláláig.

súlyozta a máig elfogadott alaptételt, miszerint a nyelvrokonságnak nem feltétele a kulturális vagy az etnikai kapcsolat.¹²

Jókai útja az akadémiai tagságig: diákkor és pályaválasztás

Ahhoz, hogy Jókai Mór is a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választassék, számottevő írói teljesítményt és hazafias elkötelezettséget kellett felmutatnia. Ennek az elvárásnak az eredeti és igen széles körben olvasott magyar nyelvű műveinek tekintélyes számával, színvonalával és a nemzeti öntudat hangsúlyozásával bőven eleget tett.¹³

Nagyívű pályájához a mélyen gyökerező kulturális alapokat, gondolkodásához az eszmei indítást, érdeklődéséhez a széles látókört és mindehhez a magyar nyelv feltétlen szeretetét még a szülői házból hozta. A kis Mór már gyermekként szépen rajzolt, festett és emellett verseket is írt. A pápai diákevek alatt kezdett egyre többet írni, ekkor alkotta első elbeszéléseit is, de továbbra is komoly érdeklődést és tehetséget mutatott a festészet iránt, sőt a kecskeméti önképzőkörben másokat is tanított rajzolni, festeni. Tisztában volt azzal, hogy az irodalmi alkotások hatóköre a nyelvi korlátok miatt sokkal kisebb, mint más művészetek esetében. Mégis, amikor igazán elhivatottan írni kezdett, ráébredt, erre született. Kecskeméten egyre nagyobb határozottsággal fordult az irodalom felé. Jogi tanulmányai befejeztével az ügyvédi vizsgákat letette, sőt egy pere is volt, de hamar világossá vált számára, hogy a jogi csűrés-csavarás nem neki való foglalatosság, és barátai, pártfogói támogatásával végül az írói pályát választotta. Ez a döntése az egész magyar kultúra számára meghatározó lett, irodalmunk, nemzeti tudatunk elképzelhetetlenné vált írói munkássága nélkül, ahogy ezt a sírjánál Beöthy Zsolt olyan szépen megfogalmazta.¹⁴

12 Zegernyei, <https://www.nyest.hu/renhirek/leszamolas-a-finnugor-elmelettel> (2011. október 11., a letöltés ideje: 2024. március 29.).

13 Sikeres regényei, elbeszélései jelentek meg eddigre, például a *Forradalmi és csataképek* (1850), *Egy bujdosó naplója*, *Erdély aranykora* (1852), *Török világ Magyarországon*, *Egy magyar nábob* (1853), *Kárpáthy Zoltán* (1854), *Jókai Mór dekameronja, 100 novella* (1858) stb. Emellett újságot, folyóiratot szerkesztett (*Életképek*, *Déliab*, *Nagy Tükör*, *Vasárnapi Ujság*, *Üstökös*), cikkeket, tárcákat írt és személyében is nagy népszerűségnek örvendett, nem utolsósorban az 1848-as forradalomban betöltött szerepe miatt.

14 Beöthy Zsolt: Megemlékezés. *Akadémiai Értesítő* 15 (1904) 338–339.

Az akadémiai állomások Jókai életében

Jókai akadémiai pályafutásának első állomása a levelező tagság elnyerése volt, ezt követően három év múlva, 1861. december 20-án rendes taggá választották, majd 1883. május 17-én tiszteleti és 1892. május 5-én igazgató taggá. Meghatározó esemény volt még az 1898. október 31-én tartott felolvasása,¹⁵ amely komoly vihart okozott akadémiai berkekben és azon kívül is, elsősorban a finnugor nyelvrokonság híveinek körében. Erre ugyanúgy, mint a székfoglalókra, még visszatérünk. (Itt említhetjük meg – mint fontos elismerést –, hogy a Kisfaludy Társaság szintén a tagjává választotta Jókai Mórt, 1860. július 15-én.)

A nyelvész öntudat és elhivatottság

Az akadémiai tagság egyfajta kötelezettséget jelentett számára, hogy foglalkozzon a nyelvészettel, ahogy azt a rendes tagsághoz tartott székfoglalójában megfogalmazta: „a tudományos Akadémiában a nyelvészetet, mint tudományt, követelem magam és más által is tárgyaltatni.”¹⁶ Később ezt az elszántságot már nem hangsúlyozta, illetőleg az akadémiai kereteken belül nem érezte a saját szerepét meghatározónak, ahogy arról a következő önironikus megjegyzés beszámol:

*Ha megvettem, hát tanulmányozom is e kitűnő szakismerettel írt könyvet, s hozzáadva egypár saját eszmémet, majd írok én ebből egy olyan tudományos rettenetes szép esszét, hogy rögtön átvesznek odahaza a nyelvészeti szakosztályból (ahol úgyszem veszik semmi hasznomat) az archeológiai szakosztályba.*¹⁷

15 1898-ban az *Akadémiai Értesítő* rövid hírben számolt be a tudományos akadémia I. osztályának nyolcadik üléséről, melyet október 31-én tartottak. Az ügyrend szerint az ülésen a legidősebb tiszteletbeli tagnak kellett volna elnökölnie, vagyis Jókai Mórnak. Ő azonban felolvasást tartott *Mik voltak a magyarok ezer év előtt* címmel, ezért helyette Szinnyei József elnökölt. *Akadémiai Értesítő* 9 (1875) 582. A *Vasárnapi Ujság* szerint „a koszorús költőnek »Levente« című történeti színművére készülnek a nemzeti színházban. Ehez egy utószót írt [...] Ezt olvasta föl az akadémián”. *Vasárnapi Ujság* 1898. nov. 6. 45. évf., 45. sz. 789.

16 Vö. Az akadémiai székfoglaló bevezetője, *Akadémiai Értesítő* 4 (1870) 275–276.

17 Jókai Mór: Pompeji. In: *Utazás egy sírdomb körül. Jókai Mór Munkái. Gyűjteményes díszkiadás* 67. Bp., 1995. 195.

Nem hallgatható el, hogy pályája vége felé túlértékelt saját nyelvészkompetenciáját, általában a véleményét, ami a fentebb említett 1898-as akadémiai előadásában érte el tetőpontját. A magányossággal küzdő Jókai ekkortájt még inkább érzelmi alapon viszonyult az általa tárgyalt kérdésekhez, így a magyarok őstörténetéhez is. A *Levente* című drámája évtizedek óta dédelgetett terve volt, sok energiát fordított a megalkotására. Jól ismerjük a színmű bemutatása körüli küzdelmeket, tudjuk, hogy nem mutatták be soha, de az *Utószót* a szerző felolvasta.¹⁸

A székfoglalók és az átfogó tanulmány terve

A tudományos akadémiai tagság a székfoglaló tartásának kötelezettségével járt Jókai számára is. A levelező tagsághoz *A magyar néphumorról* írt értekezést, melyet 1860. január 30-án olvasott fel.¹⁹ A rendes tagság székfoglalójának felolvasására csak 1870. december 5-én került sor. Ekkor nem írt értekezést, hanem a még meg nem jelent *Párbaj Istennel* című elbeszélését olvasta fel. A felolvasást egy hosszabb bevezető előzte meg, amelynek itt idézett részletéből kiderül, mennyire komolyan vette a nyelvészetet, illetőleg milyen átfogó tanulmányokat tervezett.

*A magyar népnyelvnek azonossága a magyar irodalmi nyelvvel, volt azon tanulmány, melyet szépirodalmi munkálataim alatt szem előtt tartottam, annak adatait szándékoztam a tekintetes Akadémia elé terjeszteni, s ha bevégeztem azokat, sat. Akadémia megengedi, elő is terjesztendem. E munkálathoz hozzá kezdtem még akkor, midőn a tekintetes Akadémia által rendes taggá megválasztattam [1861. december], azonban a tárgy, mentül tovább haladtam benne, annál tágabb látkört mutatott, annál nagyobb anyagbőséggel kínálkozott, úgy hogy az évtized bízvást letelik, míg tárgyammal elkészülök.*²⁰

18 Jókai: *Levente, Jegyzetek*, 388–467.

19 *Akadémiai Értesítő* 1 (1860) 9–25. (Felolv.: 1860. I. 30.)

20 *Akadémiai Értesítő* 4 (1870) 275–276. (Felolv.: 1870. XII. 5.)

NYELVISMERET ÉS NYELVI ÉRDEKLŐDÉS

Neveltetéséből is adódott, hogy nyitott volt más nyelvek iránt. Saját bevallása szerint: „anyanyelvemen kívül teljesen el kellett sajátítanom a latin, angol, francia, német nyelvet; azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segítségével eligazodjam benn.”²¹

Műveiben szintén nagy hangsúlyt kap a nyelvtudás. *A jövő század regényében* (1872–1874) az ideális uralkodó, II. Árpád tud spanyolul, angolul, franciául, németül, románul, olaszul, szerbül, görögül és törökül, hogy minden diplomatának a saját nyelvén tudjon válaszolni, tehát „a magyar királynak 1952-ben annyi nyelvészeti ismerettel kell bírnia, mint az összes tudós akadémiának en masse.”²²

Az anyanyelv elsődlegessége, a magyar nyelv mindenek felett

Jókai pályája során többször is kinyilvánította, hogy az anyanyelvét minden más nyelvnél előbbre valónak tartja. Időskori visszaemlékezése szerint a keresztelőkör kapták meg azt a pecsétes levelet, amelyben elrendelik, hogy ezentúl a hivatalos iratokat magyarul kell kiadni. „Ez volt az első megvillámlása az újrالobbant nemzeti lángnak jó Magyarországon.”²³

Amikor pályájáról vallott a székfoglalójában, ugyancsak az anyanyelvét magasztalta:

*a magyar írónak két igen nagy oka van, minden ábrándon és kegyeleten túl, nagyrabecsülni azt a nyelvet, a melyen ír, két valódi, elvitázhatlan előnye miatt: az egyik, hogy a magyar nyelven írt költeményt minden magyar megérti, másik, hogy a magyar nyelv igen szép nyelv.*²⁴

A magyar nyelv iránti csodálatát legszebben 1887-ben fogalmazta meg:

21 Jókai Mór: Önéletírásom. In: *Nemzeti kiadás* (100). Bp., 1907. 149.

22 Jókai Mór: *A jövő század regénye* I. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1981. 25.

23 Hogy kezdődött ez a dolog? In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Nemzeti kiadás, *Hátrahagyott művei* 5. Bp., 1912. 141.

24 *Akadémia Értesítő* 4 (1870) 276.

S hogy magyarul írok, azt nem azért teszem, mert nemzetem iránti kötelességem kényszerít, hogy hű hazafi legyek – hanem azért, mert én olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar. Miért is nem világnyelv? Ha ezt más nemzetek nagy szellemei tudnák! Hiszen magyar nyelven költeni olyan, mint a hegedűművésznek a straduarión játszani! – Miért nem beszéli ezt a művelt nagyvilág? – Sokszor kérdezem magamban, hát már az Isten a magyar nyelvet csak a saját gyönyörűségére teremtette?²⁵

Az anyanyelv ismerete és megismertetése másokkal

Anyanyelvét Jókai nemcsak szerette és csodálta, hanem tanári alapos-sággal ismerte, ez vitathatatlan. Sosem tanulta tanítani a magyart, de nyelvünk jellemzőit tárgyyszerűen be tudta mutatni. Ezt szívesen bizonyította akkor, amikor a trónörökös felkérte, vegyen részt *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című többkötetes kiadvány szerkesztésében és gyakorlatilag megbízta a magyar nyelvről és kultúráról szóló *A magyar nép* című fejezet megírásával. Ennek alfejezete *A magyar nyelv sajátosságai* című értekezés (1888).²⁶

A grammatikai ismeretek

E munkának a fő jellemzője nemcsak a szakszerű leírás a különböző grammatikai vonatkozásokban a hangtántól az alaktanig, hanem az elragadtatás, amellyel mindezt bemutatja. Véleményét, mely szerint a magyar nyelv minden más nyelvnél jobb és szebb, sőt úgy tökéletes, ahogy van, valamelyest árnyalva és más nyelvek értékeit is elismerve fogalmazza meg: „Egyedi természetét illetőleg a magyar nyelv egyike a legszebb zengésű, legtökéletesebb szerkezetű és legvilágosabb szabotossággal szóló nyelveknek.” Bemutatja a hangrendszert, a névszók és igék ragozását, külön hangsúlyozva az alanyi és tárgyias ragozás egyediségét és nagyszerűségét. Ezeken kívül tárgyalja a szóképzést is, aminek kapcsán nyelvünket dicsőítve azt fejtegeti, hogy szavaink szerkesztése mennyire eltér más nyelvekétől, és természetesen a mi megoldásunk a legjobb. Az biztos, hogy tárgyilagosságnak nem mondható az

25 Jókai Mór: A látható Isten. In: *Életemből I. Nemzeti kiadás* (96.) Bp., 1898. 31–32.

26 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. III. Magyarország I.* Főszerk. Jókai Mór. Bp., 1888. 279–288.

írás még akkor sem, ha alapvető állításai megfelelnek a nyelvtani ismereteknek és hasznos útmutatót kínálnak a magyar nyelvet megismerni vágyóknak.

A magyar szókincs, tájnyelv, dajkanyelv

Jókai természetesen a magyar szókészlet gazdagságát is rendkívülinek tartotta. A dajkanyelv szavainak bemutatásával külön foglalkozott az 1898-as akadémiai felolvasásán, illetőleg a *Levente Utószavában*. Ez a felsorolás többek között Bródy Sándort is lenyűgözte, aki a vonatkozó részt lapjában megjelentette 1904-ben.²⁷ Mikszáth úgy gondolta, hogy Jókai hátrahagyott munkáját közölte Bródy, és a Jókai-életrajzban elismeréssel írt a szótárról, illetve arról, hogy az idős író mennyire ismerte a gyerekek szókincsét.²⁸

Csupán érdekesség, hogy Jókai néhány regényének szóhasználata alapján Szendrey Zsigmond tájszógyűjteményt akart összeállítani. E szójegyzékbe olyan szavakat vett fel, amelyek a Szinnyi-féle *Magyar Tájszótár*ban egyáltalában nem, vagy csak más jelentésben fordulnak elő. A közlés Szendrey halála miatt abbamaradt, mindössze két részletet tudott megjelentetni, enniből sok érdemi következtetést nem vonhatunk le a tájszóhasználatot illetően.²⁹

Már Tolnai Vilmos találóan állapította meg Jókai írói nyelvéről, születésének centenáriumán:

*Nemcsak az élet s a történelem adatai módosulnak [képzelete] hatása alatt, hanem a nyelvek is. Jókai gyűjti a népnyelv kincseit, felkutatja a régi magyarság maradványait, de ha már megvannak, úgy bánik velük, mint egyéb adattával. A tudás s a kritika ellenőrző működése megszűnik; bármiről való tudományos elmélete költői anyaggá, a képzelet játékvá lesz [...]. A tájszó helyi hitelessége iránt semmi érzéke nincsen. Például a Mátyás király forrása c. elbeszélésének színhelye Telkibánya Abaújban, a benne előforduló tájszavak pedig, amelyeket külön szótárkában megmagyaráz, mind baranyaiak.*³⁰

27 Bródy Sándor: Jókai és a gyermek nyelv. *Jövendő* 1904. május 8. 7–8.

28 Mikszáth Kálmán *összes művei*. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. *Regények és nagyobb elbeszélések XIX. Jókai Mór élete és kora, II.* S. a. r. Rejtő István. Bp., 1960. 165.

29 Szendrey Zsigmond: Jókai tájszavai. *Magyar Nyelv* 18 (1922) 134–137, 180–181.

30 Tolnai Vilmos: Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 21 (1925) 86.

Szilágyi Ferenc 50 évvel később azt állapította meg, hogy Jókai nyelvi (tájnyelvi vagy nyelvtörténeti) hűség tekintetében sem törekszik filológiai értelmű hitelességre: „Nem egészen a fonografikus hűség érdekli a nyelv dolgában sem, hanem egyfajta nyelvideált követ: a szép, választékos beszédet.”³¹

A magyar mint idegen nyelv

Jókaitól tehát több helyen olvasható, hogy a magyarnál szebb vagy fontosabb nyelv nemigen létezik, és mindenkinek tudnia kéne magyarul beszélni. Érdekes egyes műveinek néhány idevágó sorát idézni. Az *Utazás egy sírdomb körül* (1887) például igen tanulságos és szóra-koztató eszmefuttatást tartalmaz a különböző nemzetekhez tartozó útítársakról. A franciául induló általános társalgási nyelv a vacsora során háttérbe szorul, az angol, orosz, német, olasz nyelven megnyilvánuló utasok szavait az író és lánya egymást közt szatirikus megjegyzésekkel kísérik, míg a közvetlen asztalszomszédjuk közbe nem szól ugyancsak magyarul „»Nagyon örülök rajta, hogy hazám édes nyelvén hallom önöket beszélni«, s bemutatja magát. Tanulság ebből az, hogy azért, mert magyarok vagyunk, ne bízzuk el magunkat, hogy senki sem érti meg a nagyvilágon, amit beszélünk.”³²

Az arisztokrácia és a magyar nyelv viszonyáról esik szó az *És mégis mozog a föld* (1872) című regényben.

Önök egymást közt beszélve hibául számíták be Dorotheának, hogy magyarul nem tud. Ennek az oka egészen a viszonyokban van. Miért tanulta volna ezt a nyelvet? Hogy megértse, amit a parasztok egymás közt beszélnek. Erre semmi szüksége, mert velük nem érintkezik. Tanácsstermeinkben csak a latin nyelvet hallja. Társaságban, közéletben, az udvarnál németül beszélnek. A külföldön francia a társalgás. Énekelni olaszul tanult. Ha olvasni akar, német, angol, francia könyvtár áll előtte. Mire használja a magyar nyelvet? Nincs semmi, amit megtudjon általa. [...] De hát én mégis igazat adok önnek. A leányokból egyszer nők lesznek, s egy magyar férjre nézve orcápirító az, ha neje nem tudja az ő nyelvét. S meglehet, hogy Dorothea magyar férj neje lesz.

31 Szilágyi Ferenc: A tények és a képzelet. *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1975) 3. sz. 332.

32 Nyelvészeti és nemzetiségi tanulmányok. In: Jókai Mór: *Utazás egy sírdomb körül*. Bp., 1889. 64.

– Ön azt mondta, hogy meg fogja őt tanítani magyarul. Nem bánom. Adjon neki naponként egy órai oktatást a magyar nyelvtanból.³³

Megjegyzendő, hogy a jogi végzettségű Jenőy Kálmánnak kétsége sincs, vajon jó nyelvtanár-e, tudja-e tanítani a magyart egy idegen anyanyelvű tanítványnak.

Jókai viszonya az egyéb nyelvekhez

Nagyon fontos volt számára, hogy tudjon, tudjunk más nyelveken. Egyik visszaemlékezésében már nem tartja jónak, csak érthetőnek, hogy diákkorában a társaival együtt nem akartak németül tanulni. „Saját nyelvében él a nemzet, de a más nyelvét nem tudni még nem élet.”³⁴ Az idegen nyelvek ismeretének a hiányát Jókai komoly gondnak tartotta. A szellemíró Bojtorján hiába tudott magyarul csodálatosan írni, de mivel más nyelven nem értett, és az elméje sem volt elég palérozott, mint újságíró óriási baklövéseket követett el, esetenként a megbízója, Rengeteghy Ottó könyvét is elrontva.³⁵

Nyelvhelyességi kérdések, stilisztika

A gördülékenyen folyó narrátori közlésekben a mai nyelvérzékünk szerint számos kifogásolható elemre bukkanhatunk, különösen sok a germanizmus, a latinizmus. Ezeket a szemére is vetették az írónak, bár gyakran éppen ezek a „hibák” tették a szövegét életszerűvé, a stílusát a beszélt nyelvhez közelivé. Ezért most nem ezeket, hanem a nyelvi tudatosságot tükröző megjegyzéseit emeljük ki, hiszen alapvetően tisztában volt a nyelvhelyességi kérdésekkel is. Erről tanúskodik az anekdota a sűgőről, aki *iszok* igealakot használ a közönség derűltségére, és Jókai hozzáfűzött tréfás megjegyzése, amellyel a „tudós Társaságra” mint a nyelvhelyesség őrére utal.³⁶ Ugyancsak remek nyelvhe-

33 Jókai Mór: *Eppur si muove I.* S. a. r. Margócsy József – Margócsy József-né Oberländer Erzsébet. Bp., 1965. 267.

34 Reminiscenciák abból az átkozott német nyelvből. In: *Az én életem regénye.* Jókai Mór összes művei. Hátrahagyott művei, 5. Bp., 1912. 198.

35 Jókai: *Egy ember, aki mindent tud II.* 23.

36 „Én ugyan ezzel a nyelvtani botlással kockáztatok, hogy a magyar tudós Társaságból kiteszik a szűrőm, de már egyszer historicum, hogy a sűgő

lyességi eszmefuttatás a magasabb stíl jegyében elítélt idegen eredetű *muszáj* nyelvi szükségessége melletti érvelése.³⁷

A helyes nyelvhasználattal is kívánt foglalkozni a tervezett akadémiai előadásban, amelynek tárgyát az 1870-ben elhangzott, már idézett székfoglaló bevezetőjében fejtegette, de ennek megírására végül nem került sor.

*Másodszor [a terv szerint] tárgyalni fogja azt a vétkes irányát nyelvészetünknek, mely a lexiconi purismust a szókötési impurismussal köti össze, s míg egyfelől rég bevett s jó hangzású idegen szavakat rossz magyar szavakkal, vagy olyanokkal, melyek nem a kiküszöböltet fejezik ki, helyettesít, addig megnépesíti irodalmi nyelvünket germanismusokkal, gallicismusokkal, s a mi mind kettőnél rosszabb, a stylus curiális nyaktekerccseivel.*³⁸

Tehát olyan modern nyelvművelő elveket hirdetett, amelyek a jól bevált és szükséges idegen szavakat védik, de az egyéb idegenszerű használatot és a nyakatekert hivatali nyelvet elutasítják.

37 azt mondta, hogy »előbb egyet *iszok*«, amiből azt kell sejtennem, hogy ennek a szónak két külön formája van: »iszom« – verbum deponens: »engedem, hogy igyam«; »iszok« – ez pedig verbum activum: »cselekszem, hogy igyam.« Mi van a fenyők mögött. Jókai: *Eppur si mouve I.* 380.

„Van a magyar nyelvnek egy ismeretes indigénája, akit rég bevett, magára öltött a közélet, bárha a tudomány lételét sehol el nem ismeré, [...] Ez a rendkívüli, egyedül változhatatlan, mindenem felülemelkedett szó: a »*muszáj*«.

Tudják a nyelvtudósok, hogy ez ebből a két szóból van összetéve: »muss sein«.

Nemcsak a magyar nyelv, de minden római eredetű nyelv szegény e szónak teljes értelmébeni visszaadására.

»Debet – oportet – il faut – deve«, – stb. ez mind csak annyit jelent, hogy »kell« – »soll«.

A »kell« nem olyan nagy úr. Ezzel lehet még beszélni; ennek még lehet ellenvetéseket tenni: hátha *nem kell*? [...] de a rettenetes »*muszáj*« előtt elenyésczik minden emberi kifogás: ez előtt nincs alku, nincs lehetetlenség; ezzel nem lehet feleselni, ezt nem lehet elodábozni, ez nem kapacitálható, ezt nem szabad megvárakoztatni: ami »*muszáj*« – az »*muszáj*!«

Hiába a nyelvújítók tisztítási hadjárata: e szó kineveti őket: »a *muszáj* sohasem fullad a Dunába«, azt mondja egy nagyon régi példabeszéd. A *muszáj* halhatatlan! A »*muszáj*«. *Politikai divatok*. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1963. 198–199.

38 *Akadémia Értesítő* 4 (1870) 276.

Már ekkor is foglalkoztatta Jókait az ikes ragozás kérdésköre, de alapvetően a jó hangzást tartotta a legfontosabbnak a ragok használatát illetően.³⁹ A túlszabályozást elvetette, az élő nyelvhasználatot részesítette előnyben mind a ragok, mind a funciók tekintetében, elég csak az előbb idézett anekdotára utalni, de elég részletesen kifejti a fenntartásait *A magyar nyelv sajátásaiban* is. Egy kései újságcikkben a *tisztelendő és tiszteletes* közötti különbségről elmélkedett nyelvtudományi értekezés alcímen.⁴⁰ Ebből is érzékelhető, hogy a nyelvhasználati kérdések nemcsak érdekelték, hanem előszeretettel foglalt állást velük kapcsolatban, általában a ma is helyeselhető oldalon.

A NYELV EREDETÉRE ÉS A NYELVROKONSÁGRA VONATKOZÓ KÉRDÉSEK

Jókai nyelvészeti nézetei elsősorban a nyelvrokonsággal kapcsolatban váltottak, váltanak ki ellenérzést. Már 1851-ben a *Mahizeth*⁴¹ című novellájában ellenszenvesnek festette le a lappokat, akikről őseink

39 A *Levente* című dráma utószavában is olvashatjuk: „Az ikes és nem-ikes igék ragozási szabályainál ismét merőben mellőzték nyelvújító tudósaink a népnyelv által követett jóhangzási módszert. Megcsináltak két Procrustes-ágyat, az egyikbe az ikes, a másikba a nemikes igéket tették, a szerint vágták le a lábát s húzták rá a ragot. Holott a magyar népajk nagy gonddal kerül ki a hasonló mássalhangzók halmozását s e szerint cseréli el a ragozást. Ha a nem-ikes ige sziszegő mássalhangzón végződik, sohasem ragozza azt a sziszegővel: »ás, vés, néz, hoz, ráz, haboz, keres, idéz, tesz, vesz, vigyáz« után nem ragozza »ásasz, vésez, nézsz, hozsz, rázsz, habozsz, keressz, idézsz, teszsz, veszsz, vigyázsz«, hanem veszi az ikes ige ragozását: »ásol, vézel, nézel, hozol, rázol, habozol, keresel, idézel, teszel, veszel, hibázol«. Ez így hangzik jól s a jó hangzás a magyar nyelv első kiváltsága. Ellenben az ikes igék ragozásánál ismét ugyanazon elvet megfordítva alkalmazza a népajk. Ha »l« vagy »r« magánhangzó van az »ik« vég előtt, oda a nem-ikes ige sziszegő ragasztékát teszi. »Telik« után nem jön »telek«, hanem »telsz«, »válik« nem »vólol«, hanem »válsz«, – »nyílik«, »nyílsz«, – »nyúlik«, – »nyúlsz«, – »elmúlik«, – »elmúlsz«, – »érik« nem »érel«, hanem »érsz«, – »porlik« nem »porlol«, hanem »porlasz«, – »romlik« nem »romlol«, hanem »romlasz«.” Jókai: *Levente, Utószó*. 161–162.

40 *Nemzet* 1890. IX. évf., december 25. Reggeli kiadás, 2990. 353. sz. Melléklet.
41 Jókai Mór: *Mahizeth*. In: *Elbeszélések* 3. S. a. r. H. Törő Györgyi. Bp., 1973. 198–214.

elváltak és dicsőséges utat jártak be, míg mai hazánkba eljutottak. Ez a novella naiv kísérlet volt arra, hogy a lapp rokonságot a hun eredettel összhangba hozza. Eszerint az ázsiai eredetű magyar törzsekből a gyávaságuk miatt kivált néptöredék lenne a lappok őse.⁴²

Jellegzetes alakja, Kakas Márton eredetileg 1856-ban a *Vasárnapi Ujság*ban tűnt fel mint élclapfigura. Hamarosan – az *Üstökös*ben – Jókai véleményét közvetítette a humor és az irónia eszközeivel, tulajdonképpen az író alteregójaként. E figura álcájában nem kellett udvariaskodnia, a cél a nevetetés, illetőleg a kinevetetés volt. Természetesen a nyelvészet és a korabeli nyelvhasználat is áldozatul esett a helyenként maró gúnynak. 1859-ben Kakas Mártonként „Összehasonlító nyelvészeti küzdemények”-et publikált, „[d]edikálva a finnistáknak, persistáknak, scythistáknak s minden más egyéb hajlandósággal bíró Ling Istványoknak. [...] Csak e néhány példából is megítélheti a szakértő világ, mily eredménnyel sikerültek eddigi buvárlataim az összehasonlító nyelvészet katakombáiban (a mik szintén nem jelentenek mást, mint Kata konyháit).”⁴³ Ebből a viszonylag korai írásból süt az irónia és a lenézés az író szerint fölösleges, erőltetett és kevés eredménnyel járó nevetséges nyelvhasználati „küzdemények” és a lingvisták (elsősorban Hunfalvy Pál) irányába.

Ugyanebben a szerepben jelentkezik Jókai 1865-ben.⁴⁴ A cikk címe: *Hunfalvy*. Eszmefuttatása nem kíméli a hun–magyar rokonságot hirdetőket, az Attila ősapaságába szerelmes táblabírókat, de a finnugor-pártiakat sem. A nyelvhasználatról továbbra is az a véleménye, hogy fölösleges erőfeszítés, és a végletekig karikírozza eljárásait. Tréfálkozásának lényege, hogy az új rokonok a lap előfizetőinek számát növelhetnék. Nem érti a jelentés-összefüggések tanítását, és azt sem, hogy az etnikai rokonság kérdése nem tartozik a nyelvrokonsághoz. A következő okfejtés-vallomás 1888-ból való, amikor az Akadémián már győzedelmeskedett a finnugor álláspont. Rudolf trónörökös felkérésére Jókai megírta és szerkesztette a magyarságra vonatkozó részeket, érvényesítve meggyőződését a magyar ős- és nyelvtörténettel kapcsolatban is:

42 Uo., Jegyzetek 389–392.

43 Üstökös 1859. június 8. Jókai: *Cikkek és beszédek* V. S. a. r. H. Törő Györgyi. Bp., 1968. 249.

44 Üstökös 1865. június 24. Jókai: *Cikkek és beszédek* VI. S. a. r. Láng József – Rigó László – Kerényi Ferenc. Bp., 1975. 104–105.

*Általános bevett felfogás a magyar nemzetről, hogy őseit a hunokban és avarokban keresi. Ezt a hitet igazolni éppen olyan nehéz, mint megcáfolni, de teljes lehetetlen azzal helyettesíteni, hogy a magyarok a finnekkel és csuvaszokkal egy eredetűek, bármilyen derék, életrevaló népek legyenek ezek, különösen a magas kultúrával bír, s szellemi tehetségben, vitézségben méltán rokonokul fogadott finnek. Nincs magyar, néhány nyelv- és történettudós kivételével, aki ne Attilát tekintené ősapjának.*⁴⁵

Ebben az írásban a fő gondot az elfogultságon túl a bevezető szakasz tartalmi része jelenti, amely a nyelvrokonság kérdésével foglalkozik. Az altáji nyelvek csoportjába sorolással egyetért, de azt állítja, hogy nyelvünk sem a finnugor, sem a törökségi nyelvekhez nem tartozik, hanem annyira önálló, hogy bár lehet, altáji alapokból fejlődött, de azóta teljesen elkülönült. Szerinte csak az bizonyos föltétlenül, hogy a magyar a *ragozó nyelvek* közé tartozik, s ott is azoknak egyike, melyekben a szótörzs és a módosító szóelemek (képzők, ragok) a legvilágosabban megkülönböztethetők egymástól úgy alakra, mint jelenésre nézve, vagyis ebből a szempontból is a magyart kell a legkiválóbb nyelvnek tartani.

A korabeli akadémiai tudományosság nézőpontjából eléggé el nem ítéhető módon a magyarság etnikai egyediségét is hangsúlyozta, nem tartva magát ahhoz a már elfogadott tételhez, hogy nyelvrokonság és etnikai rokonság nem keverendő egymással. Mondandóját határtalan meggyőződéssel, minden kétely nélkül adta elő. Elismeréssel szólt ugyan Hunfalvyról, Budenzről, sőt az általa is nagyra tartott Vámbéryről, de újfent hangot adott annak a kissé lenéző véleményének, hogy a sok bűvárlat, vagyis az összehasonlító nyelvészeti kutatások nem hoztak igazi eredményt. 1888-ban vagyunk: az elhúzódo ugor–török háború erősen érezteti a hatását. Jól tudjuk, eredetileg Budenz József is török eredetűnek tartotta a magyar nyelvet, és csak Reguly Antal hagyatékának feldolgozása során fordult fokozatosan a finnugor nyelvi kapcsolatok felé. A romantika korában Vörösmarty Mihály, sőt Arany János őseinket idéző műveinek üzenetét tekintve pedig nyilvánvaló, a múlt dicsőítése nem a finnugor eredethez kötődött, s Jókai, bár sokáig nem utasította el teljesen ezt az örökséget, elfogadni sem tudta. A *Levente* utószavában (1897) viszont már egyértelműen fogalmazott:

45 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben III.* 280.

„határozottan állítom, hogy a magyar és finnugor nyelvek között azonos eredet nincs és nem is volt soha.”⁴⁶

A finnugor rokonság kérdése mint regénybeli konfliktusforrás

Az 1874-ben írt *Egy ember, aki mindent tud* szóba hozza a finnugor-párti tudósokat, meglehetősen gúnyosan.

*Bojtorjánt [a szellemíró] rávitte a bűne, hogy a grófot [Rengeteghy Ottót] kínai útjában megismertesse a magyarok őseivel. [...] Igen bizony, de ezzel az egész finnista ligát magára lázította, ez pedig uralkodó párt a magyar akadémiánál. Úgy a fejéhez verték a Kalevalát, hogy sohase kívánczolt többé Kinába ősmagyarokat keresni.*⁴⁷

A *kiskirályok* (1885) mély konfliktust ábrázol Tanussy Decebál és fia, Manó vitájában, ahol a kitagadásig fajul a helyzet. A fiú hiába érvel talpraesetten a finnugor rokonság mellett, kiemelve a finnek harci érdemeit, műveltségét. Az Attila ősapaságába szerelmes táblabíró képviselő Decebál válasza egyértelműen elutasító: „De én nem akarok semmi testvériséget se a finnekkel, se a lapponokkal, se a csuvasokkal, se a többi rongyos riha pereputtyal. Nekem Attila volt az ősapám! Az Isten ostora! – Manó most vette észre, hogy micsoda rossz fát tett a tűzre. Hiszen finnistanak lenni nagyobb haeresis, mint ha valaki zsidóvá lenne!”⁴⁸

Bonyolítja a helyzetet, hogy Decebál ugyan harcosan hirdeti az Attilától származást (ez várható Jókaitól), de a jelenet egésze mégsem az ő igazát sugallja, hanem a haladó eszméket valló Manóét, és az elbeszélő őt pártolja. Összességében a korabeli álláspontok ütköztetéséről van szó, és az olvasó azt is tudja, hogy az elvakult Decebál a csalástól, hamisítástól, ősinek hazudott leletek előállításától sem riad vissza, csakhogy biztosítsa a dicső ősök győzelmét az elítélendő, megsemmisítendő finnista nézetekkel szemben. Ebben segítik őt a regény-

46 Jókai Mór: Utószó a Leventéhez. In: *Drámák IV.* 156–178.

47 Jókai Mór: *Egy ember, aki mindent tud*, 30–31.

48 Jókai Mór: *A kiskirályok II.* S. a. r. Oltványi Ambrus – Újházy Sándor. Bp., 1968. 178–179.

ben a nevetségességig lejáratos csalog, a beszélő nevekkal is jellemzett Vakandi és Horkázi.⁴⁹

További megjegyzések a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatban

Egyáltalán nem értékelhető a finnugor nyelvrokonsággal ellenségesnek az a gondolatsor, amelyet *A Samyl fia Bevezetésében* olvashatunk 1877-ből, még ha az állásfoglalás nem is egyértelmű: „Mikor még Magyarországon senki se beszélt arról, hogy a finnek velünk rokon nemzet (restelltük is egy kicsit; – olyan szegény atyafiság, nekünk, nagyuraknak!): ők már régen tanulmányoztak minket. Felfedezték nyelvtanunk, szókötésünk rokonságát, s nagyon büszkék is voltak ránk. [...] De meg is adták az árát szegények a híres atyafisággal való dicsekedésnek.”⁵⁰

A százkötetes díszkiadásban megjelent, *A varchonitákhoz* 1895-ben írt *Utóhangban* olvasható a német elnyomás alatt álló, senki által nem értett magyar nyelvről a következő: „A nyelvünket nem értette senki az államalkotó elemekből: elkezdve a helytartón, folytatva a megyefőnökön, a rendőrfőnökön, a biztoson, a végrehajtón keresztül, egészen le a Schulrath-ig. Csak a cenzor kötelessége volt érteni az átkozott finnugor idiómát.”⁵¹ Jókai a *Nincsen ördögben* (1891) is rokotalannak vallja a magyar nyelvet a maga finnugor nyelvtanával [!]: „Megvallom, hogy nagyon érdekelt ez az ember [...] főképpen azon talány miatt, hogy mi vonatkozás lehet ezen dél-amerikai idegen család meg az én szegény kis rokotalan nemzetem között? Hogy kerül a magyar beszéd egy amerikai *Krózus* ötéves fiacskájának a szájába? – [...] ki gondol a finn-

49 „Vakandi a német, orosz, francia, kínai tudósok nyomán jár, s az obi pusztán, a Volgán túl keresi a magyarok eredetét, szokásait, mindenféle dibdáb népek között; Horkázi úr pedig beleköt egyenesen a legfényesebb nemzetekbe, perzsákba, médusokba, asszírokba. S neki nincs szüksége ócska kútforrásokra: azokat teremti ő maga, mire való a divináció? Meg az összehasonlító nyelvészet? De kútforrásai is vannak. Nyomtatott és írott könyvek. Egymásnak az állításaira aztán mind a ketten azt állítják, hogy az mind vakmerő hazugság! /Még abban is nagy az összeütközés közöttük, hogy mind a ketten feltalálták az ősi hunnus betűket. Csakhogy mindenik másformát talált fel.” Jókai: *A kiskirályok* I. 122–123.

50 Jókai Mór: *Görögtűz*. S. a. r. Radó György. Bp., 1970. 182.

51 Jókai Mór: *A varchoniták. Jókai Mór Munkái Gyűjteményes Díszkiadás*. 66. Bp., 1995. 91.

ugor nyelvtanra Amerikában?”⁵² Nehéz értelmezni ezeket a megjegyzéseket, minden bizonnyal Jókaiiban is voltak kétségek, de valószínű, egyre távolabb került a finnugor nyelvrokonság elfogadásától. Az 1901-ben keletkezett *Sírkő-album*ban a kazáni kormányzó „Sok érdekeset tudott beszélni a kormányzósága alá tartozó népfajok szokásairól, csuvaszokról, cseremiszekről, votyákokról, mordvinokról, a kikről azt állítják a tudósok, hogy a magyar nemzettel rokonok. – De én nem hiszem el nekik, – dörmögte Octáv.”⁵³ És minden bizonnyal ekkoriban már ez volt Jókai határozott véleménye is.

JÓKAI MEGÍTÉLÉSE NYELVÉSZKÉNT

Ha Jókai Mórt mint nyelvészt próbáljuk tárgyilagosan értékelni azért, mert a finnugor rokonságot nem tudta, nem akarta Budenzhez és Szinnyihez hasonlóan elfogadni vagy akár színvonalasan bírálni, és mert nem volt tisztában a nyelvhasználat fő kérdéseivel, sőt alapjaival sem, akkor belátható, nem sorolhatjuk őt a nyelv tudósaink közé. Alapvetően önmagát se tekintette nyelvésznek, az egyes kérdésekben nem szakmai véleményt fogalmazott meg, és a nyelvismeretét sem nyelvészként, hanem a nyelv ismerőjeként tette közzé. Természetesen lehet, hogy néha túllépett saját kompetenciáján, idős korában a megállapításai inkább kinyilatkoztatásoknak és erősen érzelmi indíttatásúaknak tűnnek (lásd *Utószó a Leventéhez*).

Közismert, hogy érdekelték a természettudományok, a botanika, a csillagászat, a földrajz, a geológia, az ásványtan, ilyen tárgyú jelentős gyűjteményei is voltak, a csillagokat komoly távcsővel figyelte, foglalkozott régészettel, történelemmel, néprajzzal, sokat olvasott szakkönyveket. Bizonyos kérdésekben véleménye is volt például történelmi eseményekről, felfedezésekről, de mindennek ellenére nem tekintjük egyik tudomány avatott művelőjének sem. Sándor István fogalmazta meg az *Egy ember, aki mindent tud* kapcsán, hogy Jókai tudása rendkívül szerteágazó és széles körű volt, de igazán nem hatolt a mélységbe.⁵⁴ A *Levente* utószavának kritikai elemzése kimutatja, hogy

52 Jókai Mór: *Nincsen ördög*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1967. 31.

53 Jókai Mór: *Sírkő-album Jókai Mór Munkái. Gyűjteményes Díszkiadás*. 105. Bp., 2003. 211.

54 Jókai: *Egy ember, aki mindent tud. Jegyzetek*, 437.

nyelvészekkel nem tartott kapcsolatot, és Gyulaival ellentétben az Akadémiára se nagyon járt be, tehát ugyancsak elmondható, hogy ez irányú ismeretei szintén felületesek voltak.⁵⁵ Bátran kijelenthető viszont, hogy a magyar nyelv grammatikáját alaposan ismerte, a hangtántól a mondattanig tisztában volt a jellemzőkkel, akár taníthatta volna, mint Jenőy Kálmán. Ilyen vonatkozásban megvolt a kellő szak tudása, tanárai jól megtanították neki a nyelvtant és a stilisztikát is. Arra már kitértünk, hogy a nyelvjárások tekintetében nem voltak kifogástalanok az ismeretei, saját megfigyeléseit és az érdekességeket helyezte előtérbe, nem tanulmányozta alaposan az egyes nyelvjárások jellemzőit, szókincsét, szövegébe kellékként illesztette a tájszavakat a maga és az olvasói gyönyörűségére.

A kortársak véleménye Jókai nyelvészeti nézeteiről

Arról is olvashatunk beszámolókat,⁵⁶ hogy Jókai finnugorellenesnek minősíthető felolvasását a fiatalság, köztük sok újságíró, állva ünne pelte. Romsics Ignác⁵⁷ is felhívja a figyelmet Vajda János 1896-ban írt szavaira, amelyekkel egyértelműen a hun–magyar rokonság mellett tett hitet, elsősorban érzelmi indíttatásból. Ez a vélemény ekkoriban egyáltalán nem számított kirívónak, de a finnugor nyelvrokonság tudós hívei ezt nehezen viselték el.

Az 1898-as akadémiai felolvasás érthetően komoly negatív visszhangot is kiváltott, és ez egy mérges hangú ismertetőben meg is jelent az előadást követően a Budapesti Szemlében.⁵⁸ A név nélküli bíráló lényege, hogy ilyen tudományellenes beszédet nem volna szabad az Akadémián tartani. Sorra veszi Jókai téves állításait, és kijelenti, hogy az előadó nem tud különbséget tenni a nyelvrokonság és a néprokonság között, alapjaiban cáfolja érvelését, hogy a magyar sem a török, sem a finnségi nyelvekkel nem rokon. Arra a következtetésre jut, hogy

55 Jókai: *Levente. Jegyzetek*, 399–400.

56 A *Nemzet* 1898. nov. 1-i számának áradozó beszámolója: „A Levente díszkötéses példányát szorongatva lépett a pódiumra (ti. Jókai). Ennek a témája négy évtizede foglalkoztatja, széles körű tanulmányokat tett s e tanulmányok eredménye gyanánt a dráma végéhez illesztett egy tanulmányt, amely még nem jelent meg. Mik voltak a magyarok ezer év előtt? felolvasta. Percekig éljeneztek.” Idézi Mályuszné: *Drámák IV.* 416.

57 Romsics Ignác: A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. *Magyar Tudomány* 2014/5. 543.

58 X: Jókai a magyar nyelv eredetéről. *Budapesti Szemle* 1898. 96. 472–476.

Jókai egyáltalán nem ért a nyelvhasonlításhoz, meg kellene tanulnia az idevonatkozó tudnivalókat. Az előadás szövegét olvasva egyet kell értenünk a bírálóval, esetenként még a személyeskedő megjegyzéseknek is van igazságtartalmuk, bár meglehetősen méltánytalanok az írófejedelemmel kapcsolatban. Összességében a kirohanásszerű vélemény jogos ugyan, de kíméletlensége nem indokolt, ráadásul ekkoriban többen is elutasították a finnugor rokonságot, gondoljunk az éljenzőkre vagy akár Vajda Jánosra.

Kérdés, hogy ki volt az indulatos bírálat szerzője. A kritikai jegyzeteket összeállító Mályuszné Császár Edit szerint az adott időszakban az „X” a *Budapesti Szemlé*ben Péterfy Jenő névhelyettesítőjeként jellemző, de megjegyzi, a stílus viszont Gyulai sajátja, így ő az utóbbit véli a cikk szerzőjének.⁵⁹ Álláspontját támogatja A *magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, amelynek vonatkozó kötetében a cikk szerzőjeként – szögletes zárójelben, de – egyértelműen Gyulai van feltüntetve.⁶⁰ A Rénhírekben e kérdést vizsgálva azt olvashatjuk: „Az újság nem írta ki a bíráló nevét, de a hallgatóság listája alapján Szinnyei József, Simonyi Zsigmond vagy Munkácsi Bernát lehetett a szerző.”⁶¹

Az utókor véleménye Jókai nyelvészeti nézeteiről

Jókai nyelvészeti öröksége nem függetleníthető irodalmi munkásságától. Mai megítélésében ritkán merül fel a nyelvtudományi szempont, sajnálatos lenne alkotásai értékét alapvetően eszerint megítélni. Mindenképpen figyelembe kell venni korának jellemzőit, a nyelvészet korabeli helyzetét. Napjainkban is vannak olyan nézetek, amelyek megpróbálják a magyar nyelv hun–szittya eredetét Jókai kijelentéseivel igazolni.⁶² Jelen tudásunk szerint azonban el kell utasítani ezeket a törekvéseket, illetőleg a tudományosan megalapozott elméletek alapján tisztázni kell a tévedéseket. A mai tévtanokkal nem foglalkozunk, ehelyett a finnugrisztika kiváló ismerőinek véleményét ismeretjük Jókai nyelvhasonlítási megállapításairól, miután áttekintettük életművéből a jellemző megnyilatkozásokat.

59 Jókai: *Levente. Jegyzetek*, 415.

60 Tódor Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 1849–1905. Személyi rész II. H–Zs.* Bp., 1997. 93.

61 Zegernyei: Jókai Mór, a nyelvész. *Nyelv és Tudomány*, <http://www.nyest.hu/renhitek> – 2015. február 27. (A letöltés ideje: 2024. március 29.)

62 Uo.

Domokos Péter, a finnugrista irodalomtörténész és nyelvész megítélésai ma is segítenek az író megnyilatkozásainak értelmezésében. Összefoglaló, áttekintő munkájában részletesen tárgyalja Jókainak a kérdéskörre vonatkozó álláspontját, de nem mint a nyelvészét, hanem mint a nagy hatású, közvélemény-formáló személyiségét, akinek hatalmas életművében természetesen helye van a magyar őstörténetnek is, a maga teljességében, ellentmondásosságában. „Állásfoglalását a végletek és váltások sora jellemzi, hol finnugorpárti, hol finnugor-ellenes. Lelke mélyén, hajlamai alapján sokkal inkább az utóbbi, volta-képpen egész életében sokkal igazabb híve Horvát Istvánnak, mint Sajnovicsnak.”⁶³ Domokos itt felsorolja a legjellemzőbb gondolatokat, amelyeket az értekezésekben, illetve a regényekben olvashatunk. Nem ítéli el finnugor-ellenes véleményéért az író, hiszen a korszellem és a közvélemény sem volt egyértelmű ezekben a kérdésekben.

A finnugor nyelvészet, őstörténet kiemelkedő művelője, Klima László, Zegernyei néven írt ismeretterjesztő cikkeiben Jókai szemére hányja, hogy kontár módon fordul a nyelvészethez. Az író dilettáns nézetei, következtetései valóban sokszor képtelennek ítéltetők egy képzett nyelvész szemszögéből. A magyar nyelvtant ugyan jól ismerte, de az összehasonlító történeti nyelvészet már kifogott rajta, csak ezt ő nem érzékelte. A nemzet nagy írója ezekben a kérdésekben sem volt alapos, az események felszínére figyelt, az etnikai jellemzők külsőségeire. Ugyanakkor a 19. századi közhangulatot ismerve alapvetően irreális elvárás, hogy Jókai szakszerűen viszonyuljon a nyelvhasználat és a nyelvrokonság kérdésköréhez. Azzal egyet érthetünk, hogy Jókai még meglévő nimbuszát tudománytalan nézetek terjesztéséhez nem volna szabad felhasználni senkinek, főleg nem tankönyvíróknak.⁶⁴ Ennek megakadályozásához természetesen az kell(ene), hogy Jókai téves nyelvhasználati nézeteit tudjuk a helyükön kezelni, vagyis a meghaladott, de részben még ma is népszerű, és sokaknak rokonszenves történelemszemlélet folyományaként. Természetesen a *Mahizeth*-ben megfogalmazott jellemzésen a lappok akár meg is sértődhetnek, de a nyelvészek, nyelvtudósok nem vehetik komolyan.

A magyarok vélelmezett rokonalanságát nem nyelvészeti, hanem eszmetörténeti alapon lehet csak értelmezni. Sándor Klára nyelvésznek, kultúrtörténésznek a hun hagyományt elemző könyvében megfogal-

63 Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig – A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 1990. Bp., 107–108.

64 Zegernyei: Jókai Mór, a nyelvész.

mazott értő, elfogadó attitűdje lehet a kulcs ahhoz, hogy Jókai és a hasonló szemlélettel rendelkező íróársai, valamint a kortárs történészek⁶⁵ többségének magyar nyelvhasználatával kapcsolatos álláspontját értelmezzük. „Kétségtelen, hogy a magyar nyelv uráli eredete nyelvészeti igazság. De az is vitathatatlan, hogy a magyar azonosságtudat keleti komponense meg kulturális valóság.”⁶⁶

ÖSSZEGZÉS

Jókai viszonya a nyelvészethez nagyon sokrétű. Anyanyelvi ismeretei leíró szempontból szakszerűek voltak, ami a különböző nyelvi szintekre vonatkozott. A hangtant, alaktant kiválóan ismerte és le is tudta írni. Nyelvhelyességi ismeretei, véleménye a nyelvi hibák kezelésére megfelelő volt, nem bonyolódott nyelvújítási vitákba, igaz, a klasszikus nyelvújítás már nyugvópontra jutott pályája derekára. Az idegen szavak használatának erőltetett kerülését mai legelfogadottabb nézeteinkkel összhangban ítélte meg, óvott a túlzásoktól. Más kérdés, szókincse mennyiben tartalmazott esetleg felesleges idegen szavakat. Itt a korabeli társalgási nyelv szókészletére kell tekintettel lennünk. Mivel most nem az író nyelvhasználatát vizsgáljuk, nem térünk ki stilisztikai jellemzőire, illetőleg azok változásaira.

A nyelv eredetére vonatkozó véleménye viszont mai ismereteink alapján egyértelműen kifogásolható, illetőleg a tárgykör téves megközelítését róhatjuk fel az írófejedelemnek. De ne feledjük, hogy saját korában, amikor a nemzeti identitás mindennél előbbre valónak bizonyult, nem várható el a dicsőnek gondolt múltbeli kapcsolatok egyszerű felváltása egy kevésbé „előkelő” rokonsággal. Magyarságtudatunk és annak az egyedisége nem adható fel. A reformkori, az elnyomással szemben létrehozott nemzeti irodalmunk, benne az őseposz rekonstruálásának igénye szintén a finnugor rokonság elvetését, legalábbis megkérdőjelezését vonta maga után. Viszont az a nyitottság, amellyel Jókai kora tudományos eredményei közt a nyelvészeti kutatásokat is követte, bár komoly fenntartásokkal, de mindenképpen elbizonytalanította elfogult nézetei tekintetében, illetőleg valamelyes elismerésre készítette Hunfalvy, Budenz és a finnista liga irányában. Nem is tehetette,

65 Jókai: *Levente. Jegyzetek*, 416.

66 Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Bp., 2011. 29.

hogy nem vesz róluk tudomást, ugyanakkor nem győzte meg Vámbéry sem. Sokan voltak a kortársai között, akiknek szintén nem volt megfelelő képzettségük a nyelvrokonítást illetően, és számukra az etnikai rokonság mibenlétét, a nyelvrokoniságtól való különválasztását nehéz volt megérteni és elfogadni. Az idős Jókainál már azzal is szembesülünk, hogy kezdte magát csalhatatlannak tartani. Ebben erősítette az írói jubileumát övező, óriási mértékű ünneplés.

Voltak ugyan jelek, hogy mégsem tartotta tévedhetetlennek magát – az ezredforduló körül sorra érték kudarcok is –, de rokonai, barátai, tisztelői óvták őt a csalódásoktól. Kései írásaiban fel-felbukkan a bizonytalanság, és talán éppen ezért akarta megmutatni, hogy van mondanivalója a magyarság múltjával, nyelvével kapcsolatban. Nem vette észre, hogy felfogása már nem időszerű, ahogy maga az őstörténetet illusztrálni akaró *Levente* című színműve sem. E mű *Utószavában* a magyar nyelvnek a világ legkiválóbb és legegységesebb nyelveként való magasztalása nem róható fel hibájául, noha nélkülözi a tudósi elfogulatlanságot. A különleges, egyedi eredetet hirdető felfogása abból következik, hogy ha anyanyelvünk (Jókai szerint) Isten csodája, fantasztikus alkotása, akkor hogyan is lehetne közönséges a múltja. Elméleti eszmefuttatásai nem tekinthetők mélyreható nyelvtudományi vizsgálódás eredményének. Ilyen tárgyú előadásait, írásait az életmű egészében érdemes vizsgálni, és szem előtt kell tartani, hogy megállapításai többnyire nem a tényeken, hanem az érzelmein alapulnak. Hón szerette a magyar nyelvet, így könnyen esett végtelen túlzásokba, amelyek a nyelvész szakemberek következtetéseiben természetesen kerülendők.

Absztrakt

Jókai nem nyelvtudós, hanem nyelvművész volt, aki az anyanyelvét rendkívül szerette és alaposan ismerte. Grammatikai, stilisztikai szempontból jól látta és értőn kezelte a nyelvészeti kérdéseket. A nyelvrokonosság és az etnikai rokonság megkülönböztetésének nem tulajdonított jelentőséget. A magyar nyelv és nemzet eredetének – napjainkban is fellángoló – kérdéskörét a krónikás-romantikus hun–szkíta elmélet felől közelítette meg. Bár eleinte nem utasította el teljesen a finnugor rokonság lehetőségét, pályája végén határozottan állást foglalt ellene, párhuzamosan a hun ősök dicsőítésével. Erősen érzelmi alapú véleménye eltért a korabeli tudományos állásponttól, de összhangban volt a 19. századi írók és a történészek többségének a vonatkozó kulturális hagyományokat őrző műltszemléletével.

Jókai and Linguistics

Jókai was no linguist but was a master of language who had a deep knowledge of and love for his mother tongue. He had a firm grasp of grammatical and stylistic issues and a keen understanding of linguistics. He did not attribute any significance to the differentiation between linguistic and ethnic affinity, but rather approached the question of the origins of the Hungarian language and nation (which also flares up at present) from the chronicle-romantic Hun-Scythian theory. Although he did not at first entirely reject the possibility of Finno-Ugric affinity, by the end of his career he took a strong stand against it, glorifying Hun ancestors accordingly. His emotionally motivated opinions did not accord with contemporary scientific accounts, but corresponded with the culturally conservative, traditional beliefs held by the majority of nineteenth-century writers and historians.

Jókai Mór és a folklorisztika

Folklór, folklorizmus, folklorizáció

Domokos Mariann

A „JÓKAI-ETNOGRÁFIA”

A folklorisztika egyik legérdekesebb, mégsem kellőképpen exponált dilemmája Jókai Mór életművének értékelése kapcsán az, hogy az általa közölt és műveiben néphagyományként megjelenített adatok valójában mennyiben tekinthetők a népi kultúra hiteles lenyomatainak, illetve mennyiben kell azokat az irodalmi fikció körébe sorolni. A felvetés tétje nagy, ugyanis a válasz alapvetően meghatározná a reális kutatási lehetőségeket és a vizsgálatok tényleges irányát. A kérdés megválaszolását persze számos tényező nehezíti: egyrészt a Jókai-korpusz szinte áttekinthetetlen, semmilyen korabeli, néprajzilag releváns gyűjtéssel össze nem vethető nagysága és műfaji gazdagsága. Másrészt Jókai életében, nem mellékesen részben éppen az ő tevékeny közreműködésével formálódott egy új, a szellemi és tárgyi népi kultúra tanulmányozását középpontba helyező diszciplína, amely a 19. század végére létrehozta saját intézményrendszerét, módosult a néprajzi hitelességről kialakított felfogás és ezzel párhuzamosan gyökeresen megváltoztak a népköltési gyűjtőkkel szemben megkövetelt módszertani elvárások. Ami Jókai fiatalkorában még autentikus folklórként értelmeződhetett, az a századfordulón már nem feltétlenül képviselte ugyanazt.¹ Harmadrészt nem

¹ Az Arany János által definiált ideális, a naiv népi elbeszélő stílust rekonstruáló gyűjtőtől a változtatás nélküli szövegközlés irányába mozduló auten-

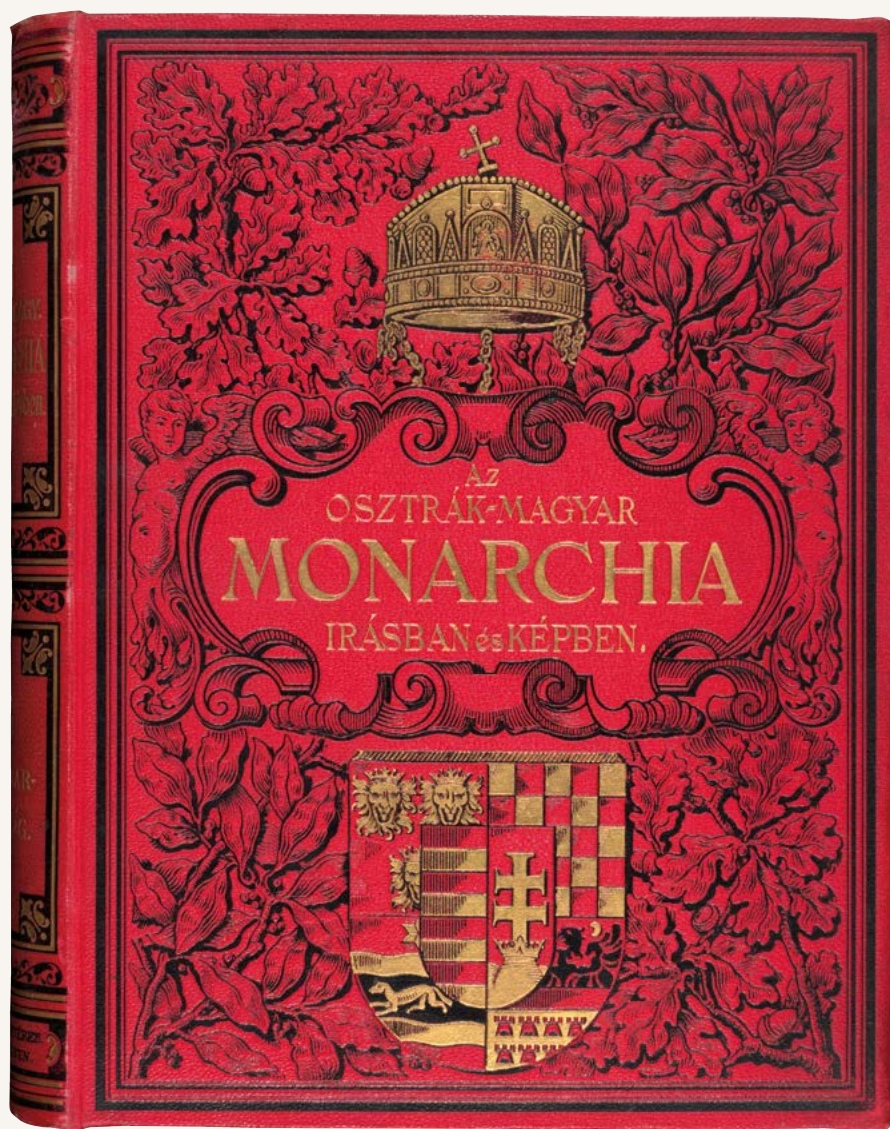
csak az irodalomtörténet, de a néprajz és a folklorisztika Jókai-olvasatát is alapvetően meghatározza az a kultikus beállítódás, amely a korának legismertebb magyar íróját, a „nagy mesemondót”, sőt a „mindenkinél nagyobb” övezi.² A folklorisztika vezető egyénisége, az *Ethnographia* akkori szerkesztője, Solymossy Sándor Jókai Mór születésének centenáriumán elhangzott emlékbeszédében tömören jelenik meg e felfogás: „Élő alkotó művészt kritika illet meg, az elhunytat tanulmány!”³

Dolgozatomban amellet szeretnék érvelni, hogy a reflektálatlanul hagyományozódó beidegződések helyett érdemes volna Jókai Mór és a folklorisztika kapcsolódásait újraértékelni és a „Jókai-etnográfát” más, termékenyebbnek tűnő kutatási irányokban is elmélyíteni. Ehhez három (plusz egy) témakört, illetve megközelítési módot javaslok: 1. Jókai Mór kiterjedt és sokrétű kapcsolatrendszere révén a szellemi és tárgyi néprajz intézményesedésében fontos szerepet játszott, amelynek pontosabb körvonalazása, az archivált források kiaknázása tudománytörténeti szempontból kifejezetten hasznos feladat volna. 2. Tekintettel arra, hogy Jókai számára a néphagyomány megnyilvánulásai elsősorban a szépirodalmi műveihez felhasználható forrásanyagként bírtak jelentőséggel, a Jókai-művekben fellelhető értékes folklór vonatkozásokra helyesebb volna az igaz, cáfolhatatlan, autentikus néphagyomány helyett inkább folklór-adaptációkként tekinteni, azaz nem a *folklór* hanem a *folklorizmus* fogalmkörén belül elhelyezni és értékelni. 3. Jókai Mór műveinek a magyar népi kultúrára gyakorolt hatását nehezen lehetne túlbecsülni, műveinek folklorizálódása, a szóbeliségből dokumentált szövegelemlekében való megjelenése ismert, de nem kellően feltárt jelenség, amelynek átfogó tanulmányozása nemcsak a Jókai-recepcióra, de a szóbeliség-írásbeliség kölcsönhatására vonatkozó ismereteket is gazdagíthatná. Végezetül nemcsak Jókai *műveinek*, de

ticitás-követelményekről bővebben Gulyás Judit: A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In: *Médiák és váltások*. Szerk. Neumer Katalin. Bp., 2015. (Identitások és médiák 2.) 11–29, 21–23. és Domokos Mariann: A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században. In: *Médiák és váltások*, 30–42.

² A Jókai-kultusz tetőpontja, írói működésének 50 éves jubileuma (1894) éppen arra az időszakra esett, amikor az alapvető néprajzi intézmények létrejöttek. Az ünnepség kultusztörténeti leírását lásd E. Csorba Csilla: Szederinda. Az élő Jókai kultusza. In: *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp., 1994. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 1.) 57–65.

³ Solymossy Sándor: Jókai és a magyar nép. *Ethnographia* 36 (1925) 10.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen kötéstáblája.

Főszerk. Jókai Mór. Budapest, 1887–1901 MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, D 797/1

személyének is lehetséges folklorisztika nézőpontú vizsgálata, mégpedig a történeti kontextuson túl recens dimenzióban is. Mint ismeretes, Jókai már életében kultusz és ennek okán narratív hagyományok tárgyává vált.⁴ Számos folklórmotívum, monda és újabb keletkezésű anekdota kapcsolódott alakjához, amelyeknek bizonyos elemei a kulturális emlékezetbe is beépültek, mindezek szintén módszeresebb figyelmet érdemelnének. Emellett pedig a néprajz számára is tanulságokkal szolgálhat az intézményes örökségápolással összefüggő, ma is élő Jókai-emlékezet feltárása, amelynek folklór vonatkozásait különösen az életrajzi szempontból kiemelt helyszíneken érdemes tanulmányozni (például Komárom, Pápa, Tardona).

Jókai és a folklorisztika sokrétű kapcsolódásaiból a teljesség igénye nélkül az alábbiakban a fenti szempontok figyelembevételével is csupán néhányat érinthetek. Jelen dolgozat elsősorban Jókainak a folklór gyűjtésében és a néprajztudomány intézményi feltételeinek kialakításában játszott szerepe értékeléséhez és további vizsgálataihoz szeretne adalékokkal hozzájárulni, emellett azonban hangsúlyozni kívánja a folklorizmus és a folklorizáció jelenségeinek Jókai Mór életművével és személyével összefüggő vizsgálatában rejlő lehetőségeket is.

A NÉPRAJZI-NÉPKÖLTÉSI GYŰJTŐ

A kultikus paradigma a néprajzi gondolkodásban úgy nehezedik rá a Jókai-életműre, hogy lényegében véve a kritikai megközelítés lehetőségét eleve ki is oltja.⁵ Jókai népiességének, folklór- és tárgyi néprajzi adatai hitelességének kérdése azért illeszkedik remekül a kultikus megközelítési és beszédmódokhoz, mivel tapasztalati úton, természetesen nem ellenőrizhető, azaz autentikus voltak immár (utólag) se nem bizonyítható, se nem cáfolható. Ebben a sajátos kontextusban Jókai – úgy tűnik, hogy – még akkor is sikeres (eredményes és hiteles) gyűj-

4 A Jókairól szóló anekdotákról lásd például Szabó László: *Jókai élete és művei*. Bp., 1904. 328–364. A Jókai-kultusz populáris lenyomatait tükrözi a történeti mondakatalógus néhány adata is (P 288): Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa II/B. Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök*. Bp., 2018. 345–346.

5 A Jókai-szakirodalom kultikus paradigmájának fő jegyeit összegzi: Szilasi László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Bp., 2000.

tőnek számít, ha adatai éppenséggel korábbi népköltési kiadványokból⁶ vagy költői fantáziájából származnak.

Szendrey Zsigmond Jókai születésének századik évfordulójára írott tanulmányában arról számolt be, hogy kicédulázta és csoportosította Jókai „összes műveinek minden néprajzi adatát”:⁷ Állítása nyilvánvalóan túlzó, bár már a Jókai műveiből csupán az általa közzétett hiedelem-adatok mennyisége is tiszteletet parancsoló.⁸ Dolgozatában Jókai művei alapján számos olyan műfajt említett, amelyekre a korabeli folklorisztika élénk érdeklődéssel tekintett:

Hasonlatainak, szólásainak s közmondásainak nagyrésze egyetlen gyűjteményünkben sem található fel; ezekhez csatlakoznak a legzamatosabb népi áldások, szidalmak, átkok és káromkodások hosszú sorozatai. Egymagában több népi adomát ismer, mint amennyit a Ny[elvő]r.-ból, az Ethn[ographia].-ból s összes néprajzi monográfiánkól összeceduláztam. Mondamennyisége páratlan gazdagságú, s a történelmi és helyi mondák, falucsúfolók közül egész tömeg a Jókai – máshonnan nem ismert – saját följegyzése. Mesevázai, mese-célzásai úgyszólván az egész magyar népmese-kincset felölelik. A játékmondókák, rímjátékok, köszöntők, mindenféle fajú dalok és balladák sokszor korhatározó fontosságú közléseit, vonatkozásait és magyarázatait tulajdonképp egyetlen népköltési kötet jegyzeteiből sem volna szabad mellőznünk. Alig van a magyar népszokásoknak olyan faja, amelyet észre nem vett, meg nem figyelt, amelyhez adatot nem nyújtott, vagy legalább is értékes

- 6 Jókai önéletírásában utal a magánkönyvtárában meglévő néprajzi művekre: „Az én könyvtáram egyike a (magánkézben lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, amelyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természet-tudományi mű a legdíszesebb illusztrált kiadásokban fellelhető [...]” Jókai Mór: Jókai Mór önéletírása. *Nemzet* 14 (1895) 210. sz. 2. Ezek közül számos alapművet valóban ott találunk a fennmaradt könyvtára alapján összeállított jegyzékben (például Ipolyi *Magyar mythológiáját*, a *Magyar népköltési gyűjtemény* több kötetét, Kriza népköltési antológiáját, Orbán Balázs *Székelyföld leírását* stb.). Vö. Kómár Éva – Németh Zsuzsa: Könyvek. In: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”. A *Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*. Könyvtára. Szerk. E. Csorba Csilla. Bp., 2006. 35–151. (lásd például a 94., 128., 239., 729., 813., 882. és 957. tételleket).
- 7 Szendrey Zsigmond: Jókai az etnográfus. *Ethnographia* 36 (1925) 130–133, 132.
- 8 Szendrey Zsigmond: Népbabonák Jókai műveiben. *Ethnographia* 30 (1919) 115–127.

*megjegyzést nem tett volna, s adatai hűek és teljesek, leírásai pontosak és részletesek, megjegyzései megcáfolhatatlan fejlődéstörténeti megállapítások.*⁹

Szendrey tanulmányában hosszan sorolja azokat a műfajokat és a népleírásokból kirajzolódó tárgyköröket, amelyek összességét „Jókai folklóre- és tárgyi múzeumának” adataiként azonosította. Azért tartottam hasznosnak Szendrey gondolatait felidézni, mert úgy vélem, hogy általánosnak tekinthető az itt megjelenített, a néphagyományt műveiben visszatükröző Jókaihoz való elismerő viszonyulás, amely alapvetően cáfolhatatlanul igaznak és pontosnak fogadja el Jókai megfigyeléseit. A néprajz 19. század végén kialakult és gyakorlatilag máig ható Jókai-képét tehát kimondva-kimondatlanul az a feltevés határozza meg, miszerint Jókai a tárgyi és a szellemi néphagyományok *gyűjtője* volt, munkásságának pedig nem csupán létezik olyan olvasata, amely azt néprajzi és folklór gyűjteményként értékelheti, de ez a beállítódás tekinthető a meghatározó értelmezésnek. E lényegileg kultikus viszonyulást jól jellemzi, hogy Szendrey Zsigmond dolgozatának alapvetésén még az sem változtat, hogy ő maga hívja fel a figyelmet – noha csak egy apró betűs lábjegyzetben – Jókai forráskezelésének problematikusságára:

*Az etnográfus Jókai-val azonban gyakran összeütközésbe kerül a költő Jókai: nem ismer etnográfiai helyhez kötöttséget; a költő Jókai előtt az egész magyarság egy, ezért amit az etnográfus Jókai pl. a Dunántúl hallott vagy látott, a költő Jókai minden skrupulus nélkül pl. az Alföldhöz rögzíti.*¹⁰

Sajátos és figyelemre méltó Jókai Mór fenti megkettőzése, eszerint ugyanis az *író* Jókain nem kérhetőek számon azok az elvárások, amelyek az *etnográfus* Jókaiival szemben alapkövetelmény volna.¹¹ Tekintettel arra, hogy egyrészt Jókai nem volt szaktudós, másrészt nincs megkülönböztetve, hogy mely művek rendelhetők az író és melyek az etnográfus Jókaihoz, az eljárás eleve ellehetetleníti a Jókai-életművel való folklorisztikai számvetés esélyét. A hitelesség kérdésével való szembenézés helyett a kutatás inkább elfogadta az olyan kijelentések megfellebbezhetetlenségét, mint hogy Jókai ismeri a „magyar fajt

⁹ Szendrey Zsigmond: Jókai az etnográfus, 132.

¹⁰ Uo.

¹¹ Természetesen itt nem a még nem létező elvárásokról van szó, amelyek számonkérése anakronisztikus lenne.

a magyar őseredeti sajátságaiiban”,¹² „Jókai jól ismeri a népszokásokat”,¹³ birtokában van a nép észjárásának, „elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében”.¹⁴ Természetesen nem azt szeretném állítani, hogy Jókai nem ismerte azokat a magyar társadalom alsóbb rétegeihez kötött kulturális jelenségeket, amelyekről írt, hanem azt, hogy számára nem az adatok néprajzilag hiteles bemutatása tételveződött célként. Lengyel Dénes szerint Jókai realizmusának megítélése szempontjából fontos, hogy az életmű népies része „a valóságot híven tükrözi”, „gyűjteményének szemelvényei hitelesek”. Ebből az alapállásból jelenti ki, hogy a néprajz forrásértékűnek tekinti Jókai folklóradatait.¹⁵ Azonban Jókai forrásait a szépirodalomnak alárendelt módon, szabadon kezelte, nem csak a szóbeliségből származó, de a történeti¹⁶ vagy éppen a geológiai adatok felhasználása során.¹⁷ A népköltési gyűjtő Jókai mögött tehát minden esetben az író Jókait is látni kell. Jókai folklorisztikai értékelésének zavara figyelemre méltó módon testesül meg abban az eljárásban, ahogyan a magyar népmeséket rend-

12 „Megismertem a magyar fajt a maga őseredeti sajátságaiiban, összejöttem pusztabirákkal, hadnagyokkal, a kik betyárt üldöznek, s futóbetyárokkal, a kik azokat kerülik. Megismerkedtem a népnek észjárásával, fogalmaival, dalaival, közmondásaival, kifogyhatatlan humorával, hallottam a népmeséket bogrács tüze mellett, a kukoriczafosztásnál, a szüretelésnél, láttam a híres »bika-harcot« s a »pütkösdi király« parádéját, a minek mind most már híre sincsen meg azokat a pusztai párbajokat, a mik meseszámba mennek. Ezek úgy megörökítve vannak emlékezetem kristályhártyáján, mintha tegnap történtek volna.” Jókai Mór: *Az én életem regénye. Jókai Mór hátrahagyott művei* 5. Bp., 1912. 175.

13 Lengyel Dénes: *Jókai Mór*. Bp., 1968. 159.

14 „[...] valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg leginkább lelkében, hogy ő ép oly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokért.” Arany János: A Szegény gazdagok. In: *Arany János Prózai Művek* 2. 1860–1882. S. a. r. Németh G. Béla. Bp., (*Arany János Összes Művei* XI.) 182.

15 Lengyel Dénes: Jókai népmeséi és anekdotái. *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* 1964. Bp., 1964. 125. A Jókai-művek néprajzi forrásértékére először Katona Lajos hívta fel a figyelmet: Katona Lajos: Jókai, az ethnografus. *Hazánk* 1 (1894. január 6.) 12. sz. 19–20.

16 Sebestyén Gyula: Egy pogány magyar himnus kudarcza a baseli congressuson. *Ethnographia* 15 (1904) 331–332.

17 Hála József: Jókai „kigyókövei” In: *Különös kövek, csodás csontok. Kilenc dolgozat a népi geológia köréből*. Rudabánya, 2016. 11–25.

szerező mesekatalógus kezeli a Jókai-szövegeket: hol népköltési variánsként, hol pedig irodalmi feldolgozásként hivatkozik az egyébként ugyanabban a kötetben, egymás mellett megjelent meseszövegekre.¹⁸

Nincs mód ehelyütt a Jókai Mórral foglalkozó folklorisztikai szakirodalom még csak vázlatos áttekintésére sem, egy műfaj vonatkozásában azonban érdemes kivételt tenni. Az anekdota Jókai életművében kiemelt helyet foglalt el, melyet ő maga a néphumor megnyilvánulásaként fogott fel és végső soron kiterjedt gyűjtőtevékenysége, valamint intenzív publikációs gyakorlata révén épült be az anekdota a folklorisztikai műfajstruktúrába.¹⁹ A magyar néphumorról szóló akadémiai székfoglalójában 1860-ban néhány ezer, később már 17 000 darab anekdotát számláló gyűjteményt említett.²⁰ Landgraf Ildikó több tanulmányában foglalkozott Jókai anekdotáival, dolgozataiban hangsúlyozta, hogy a műfaj lényeges meghatározója, hogy a folklorizmus és a folklorizáció állandó körforgásában él.²¹ Jókai az anekdoták (vagy ahogy Erdélyi János nyomán nevezték: adomák) szűzséit részben

18 Az először 1856-ban megjelent *A magyar nép adomái* című gyűjteményes kötet *A három selyp leány* című meséjét a népmesetípus-katalógus a gyűjtött változatok között, míg *A cinkotai kántor* címűt a típus irodalmi variánsai között tartja számon. *Magyar népmesekatalógus 7/B. A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639)*. Szerk. Vehmas Marja – Benedek Katalin. Bp., 1988. 104.; *Magyar népmesekatalógus 4. A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*. Szerk. Benedek Katalin. Bp., 1984. 218.

19 Lengyel Dénes: Jókai népmeséi és anekdotái. In: *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1964*. Bp., 1964. 111–125.; Sándor István: Adomák és adomafunkciók Jókai életművében. In: *Az élő Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Kerényi Ferenc – Nagy Miklós. Bp., 1981. 65–87. A szövegek egy részének kritikai kiadása: Jókai Mór: *Az önkényuralom adomái I. kötet 1850–1858*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1992. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.)

20 Landgraf Ildikó: Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 30 (2013) 114–137, 124.

21 Landgraf Ildikó: A humor nyilai – Jókai anekdotái. In: *Folklór és irodalom*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Bp., 2005 (Folklór a magyar művelődéstörténetben) 246–255.; Landgraf Ildikó: Jókai anekdotái. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Hansági Ágnes és Hermann Zoltán. Bp., 2013. 135–151.

hallomásból jegyezte fel,²² részben azonban – vélhetőleg gyűjteménye nagy részét – sajtófelhívások nyomán az olvasói küldtek be számára.²³ A gyűjtőhálózat toborzása és a gyűjtőkkel való kapcsolattartás komoly szervezést igényelt, amelyet a korabeli néprajzi gyűjtési lehetőségek kontextusában érdemes elhelyezni.

Az intézményszervező

A Jókai-recepcióban csak ritkán és kevésbé reflektáltan jelenik meg az a szerepkör, amelyet Jókai Mór a magyar néprajzi intézményrendszer kialakulásában töltött be a 19. század utolsó évtizedeiben. Bár a szakirodalom a kezdetektől fogva számol Jókainak ez irányú tevékenységével és rendre elismerőleg szól róla – különösen *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című nép- és honismereti kézikönyv, valamint a Magyar Néprajzi Társaság létrejöttével összefüggésben –, máig sincs kellőképpen feldolgozva a tudomány- és intézményszervező Jókai alakja. Jelen dolgozat keretein túlmutatna ennek a feladatnak az elvégzése, az alábbiakban csupán Jókai és az intézményesülő tudományszak kapcsolódásának néhány fontosabb állomásáról szeretnék szót ejteni.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen (a továbbiakban: OMMIK) című nagyszabású irodalmi-művészeti vállalkozás célja a monarchia országainak, népeinek és nemzetiségeinek bemutatása volt. A hozzávetőleg tizenkétezer oldal terjedelmű magyar rész elkészítésében több száz fő működött közre, a kötetek lapjain pedig százánál is több szerző nevével találkozunk. A Rudolf trónörökös által kezdeményezett kiadványsorozat záró, magyar kötetében az 1884 tavaszára összehívott első értekezletre a szerkesztők a következőképpen emlékeztek:

- 22 Erről noteszfeljegyzései szövegszerűen tanúskodnak: Jókai Mór: *Följegyzések I–II.* S. a. r. Péter Zoltán és Péterffy László. Bp., 1967.
- 23 Az *Ústökös* című élc lapja által szervezett gyűjtőhálózat működtetéséről lásd Landgraf Ildikó: Jókai anekdotái. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*, 135–151, 142–151.

[Az alakuló gyűlésen] az elnöklő védnök Rudolf trónörökös főherczeg Ő Fensége terjeszté elő azt a nagy föladatú tervet, mely magasabb eszméket megvalósítani leendett hivatva: az osztrák–magyar monarchia országainak megismertetését, hogy teljes képét nyújtsa földrajzának, régészetének, történelmi múltjának, állami alakulásának, alkotmányának, népeletének, szellemi törekvéseinek tudományban, költészetben, művészi és építészeti alkotásokban, gazdasági és ipari munkálkodásában, egész közművelődésében.²⁴

Az igényesen és gazdagon illusztrált, reprezentatív, deklaráltan ismeretterjesztő vállalkozás eredeti koncepcióját Rudolf trónörökös alakította ki. 1889-ben bekövetkezett haláláig ő volt a munka főszerveztője és védnöke is. Az egyes tájegységek, népek és nemzetiségek közigazgatási területfelosztáshoz igazított bemutatása mellett a vállalkozás hangsúlyozottan igyekezett kifejezni és erősíteni a Habsburg Birodalom egységét és összetartozását.²⁵ A nép- és honismereti kézikönyvsorozat nem tudományos munka volt, eleve népkönyvnek szánták maguk a szerkesztők is. A kiadvány a soknemzetiségű ország magyar hagyománya és a nemzetek feletti birodalmi összetartozás mellett a magyar nemzeti érzelmek ápolását és a népművelés céljait szolgálta: „a népszerű kiadásnak rendeltetése az lesz, hogy mint valódi nép- és családkönyv a népesség minden rétegeibe behatoljon, s a valódi művelődésnek s az igazi hazafiui gondolkodásmódnak uttörője legyen.”²⁶

A sorozat kötetei (eredetileg kéthetenként füzetekben) párhuzamosan jelentek meg németül és magyarul: németül 1885 és 1902 között

24 N. N.: Utószó. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című munkához. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Szent István Koronája országainak 8. kötete Horvát-Szlavonország* (Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben 21. kötet) Bp., 1901. 5.

25 *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der „österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild“*. Hrsg. Jurij Fikfak – Reinhard Johler. Wien, 2008. A sorozat magyar vonatkozásairól, keletkezéséről és kritikai értékeléséről Hofer Tamás nyújt alapos áttekintést. Hofer Tamás: Magyarország a *Kronprinzenwerken*. *Néprajzi Értesítő* 91 (2009) 109–130. A tanulmányban a szerző Jókai szerepére külön is kitért: 118–121.

26 [Jókai Mór]: Az osztrák–magyar monarchia[!] írásban és képben. *Vasárnapi Ujság* 31 (1884. március 30.) 13. sz. 207.

24 kötet,²⁷ magyarul 1886 és 1901 között összesen 21 kötet.²⁸ A magyar sorozat egyharmada foglalkozott a korabeli Magyarországgal. Az ismeretterjesztő vállalkozás operatív részét két, számos bizottságot magában foglaló szerkesztőség irányította Bécsből, illetve Budapestről. Az osztrák sorozat főszerkesztője Josef Weilen udvari tanácsos volt, majd halála után Heinrich Ritter von Zeissberg vette át feladatait. A magyar rész koordinálásával a trónörökös Jókai Mórt bízta meg, a segédszerkesztő Nagy Miklós volt. Maguk köré egy tizennégy fős szerkesztőbizottságot szerveztek,²⁹ de a szerkesztőség belső köre még további munkatársakkal egészült ki. Említést érdemel, hogy az *OMMIK* belső magyar munkatársai között ott találjuk a hazai néprajz és folklorisztika tudományának két legjelentősebb alapítóját: Herrmann Antalt és Katona Lajost is. A vállalkozás védnöke és a monarchia két részéért felelős főszerkesztők szoros együttműködésben dolgoztak, erről tanúskodnak levelezésük fennmaradt darabjai. Rudolf trónörökös Jókaihoz szóló legelső ismert levele 1884. február 19-én kelt, a népiismereti sorozattal összefüggésben. A rövid, ám annál érdekesebb üzenetében a főherceg személyes látogatásra invitálta Jókait, hogy segítsen – mint írja – nagy tervének kigondolásában.³⁰

A sajtó képviselői Jókai tájékoztatása nyomán 1884 tavaszán számoltak be a könyvsorozat tervéről,³¹ majd júniusban a részletes programot is nyilvánosságra hozták.³² A vállalkozás szellemiségének meg-

27 *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* 1–24. Wien, 1885–1902.

28 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* 1–21. Bp., 1886–1901.

29 Tagjai Jókai Mór főszerkesztő-elnök és Nagy Miklós szerkesztő mellett Berzeviczy Albert, Fraknói Vilmos, Herrmann Antal, gróf Keglevich István, Király Pál, Krenner József, Kršnjavi Izidor, Lóczy Lajos, Pauler Gyula, Pavić Ármin, Thallóczy Lajos és gróf Zichy Jenő voltak.

30 „Úgy örültem, hogy oly szíves volt Futtaky által nekem megígérni, hogy akar segíteni nagy tervemnek kigondolásában. Legjobb lenne ha eleinte egyedül beszélhetnénk; és aztán 2 óraker jönnének a más urak, a nagy üléshez.” Rudolf trónörökös Jókainak, Bécs, 1884. február 19. *Jókai Mór Levelezése (1876–1885)*. S. a. r Györffy Miklós. Bp., 1992. 222, 620–621.

31 N. N.: A monarchia leírása *Pesti Napló* 35 (1884. március 27.) 86. sz. [1.]

32 Jókai Mór: A trónörökös könyve. *Nemzet* 3 (Melléklet a *Nemzet* 1884. június 29-i számához) 178. sz. [5.]; N. N.: Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben. *Corvina* 7 (1884. június 30.) 18. sz. 70–72; N. N.: Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben, *Pesti Hírlap* 6 (1884. június 27.) 176. sz. 12.

felelően a szerkesztők külön felhívták a figyelmet nemzetiségi néprajz tanulmányozásának kiemelt jelentőségére:

*Különös gondot fordított a szerkesztőség arra, hogy a Magyarországon lakó mindenféle ajkú nemzetiségek legkiválóbb ethnograph íróit felszólítja közreműködésre célja lévén, hogy akik leghűbben ismerik a népfajok sajátosságait, jellemét, szokásait, azok írjanak ezekről azzal e melegséggel, igazsággal és rokonszenvvel, amelyet egymásnál kölcsönösen becsülni tartozunk.*³³

A kiadványsorozat létrejöttét a honi sajtó élénk érdeklődéssel (ám nem mindig pozitív fogadtatással) kísérte, amelynek további tanulmányozása számos részlettel gazdagíthatná a kötet folklórkonceptiójára és annak változására vonatkozó ismereteinket. Különösen tanulságos lehet a közreműködő szerzők számára készített útmutatások áttekintése, ezek ugyanis bizonyos témák és műfajok irányába hatékonyan orientálhatták az adatközlő gyűjtők és a szerzők figyelmét.³⁴ Rudolf trónörökös 1889. január 30-án tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála után³⁵ özvegye, Stefánia főhercegnő szándékozott átvenni az immár néhai férje örökségeként is értett enciklopédikus sorozat védnökségét, amelyet érthető okokból a trónörökös által elképzelt szellemiségben kívánt folytatni és befejezni.³⁶ Erről február 4-én tájékoztatta Weilen udvari tanácsost, majd két nappal később Jókaival külön is

33 N. N.: Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben. *Pesti Hírlap* 6 (1884. június 26.) 175. sz. 5.

34 Az egyes tájegységek leírásánál többek között a népnyelv, a néphit, a népszokás, a néptánc és a népköltészet megnyilvánulásainak számbavételére utasítottak az egyes szerzők. Jókai személyes érdeklődését tükrözi, hogy a „klasszikus” próza- és népköltés műfajokon túl (monda, mese, legenda) a néphumor és az anekdoták (szóhasználatában az *adomák*) jellegzetességeire is kitért. Jókai Mór: Az osztrák–magyar monarchia írásban és képben. *Vasárnapi Ujság* 32 (1885. november 29.) 48. sz. 775–776.

35 Josef Weilen még aznap levélben értesítette magyar szerkesztőtársát Rudolf haláláról. Arról is tájékoztat e levél, hogy a trónörökös közvetlenül a halála előtt a Gödöllőről szóló, sorozatba szánt ismertetés befejezésén dolgozott. (Rudolfot évek óta foglalkoztatta e dolgozat megírása, végül *Gödöllő és vidéke* címen Marczali Henrik írása jelent meg a sorozatban). Josef Weilen Jókainak, Bécs, 1889. január 30. *Jókai Mór Levelezése (1876–1885)*. 213, 486.

36 Stefánia a munka folytatásáról szóló körleveleiről lásd Jókainak címzett, 1889. március 25-én kelt levelét: *Jókai Mór Levelezése (1876–1885)*. 216, 489.

egyeztetett a szerkesztés és a kiadás folytatásáról.³⁷ Hofer Tamás feltételezése szerint Jókai Mór Rudolf összbirodalmi kiadványsorozatában a leendő uralkodó programját (is) látta, ami a trónörökös halálával szertefoszlott, következésképpen ezután lankadt a sorozat iránt Jókai lelkesedése is.³⁸

Voigt Vilmos meglátása szerint néprajzi-folklorisztikai szempontból a sorozat harmadik, 1888-ban kiadott kötete tekinthető a legjelentősebbnek, legalábbis ami a magyar vonatkozásokat illeti.³⁹ E kötetben Jókai szerzőként is közreműködött, a Szent korona országainak földrajzi leírása (Hunfalvy Jánostól) utáni fejezetben Magyarország történeti ismertetése következett, amelynek utolsó egységét jegyzi Jókai.⁴⁰ Ebben a részben a 18. század legvégétől 1848-ig kíséri figyelemmel a magyar történelem birodalmi kiadványban közölhető történetét, az eredeti kézirat azonban a közölt változattól jelentősen eltért. Weilen „politikai izgalmakra” és „nemzeti féltékenykedésekre” való hivatkozással Jókai cikkének eredeti formájában való közlését nem hagyta jóvá, Jókainak írott levele szerint a politikailag érzékeny szöveghelyek mellőzésére kérte szerkesztőtársát.⁴¹ Az említett kötet harmadik összefüggő nagy egysége *A magyar nép* összefoglaló címen jelent meg, Imre Sándor (közmondások), Baksay Sándor (népviselet) és Bartalus

37 N. N.: A királyfi öröke. *Ellenzék* 1889. február 8. 10. évf. 34. sz. [2.]; N. N.: A trónörökös irodalmi vállalata. *Vasárnapi Ujság* 36 (1889. február 10.) 6. sz. 100–101.

38 Hofer Tamás: Magyarország a *Kronprinzenwerk*ben. *Néprajzi Értesítő* 91 (2009) 109–121.

39 Az *Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képben. *Magyarország I. kötet* (Az *Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képben 3.) Bp., 1888. Voigt Vilmos: Az *Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képben. In: *Magyar folklór szöveggyűjtemény*. Szerk. Voigt Vilmos. Bp., 2005. 354. Fejős Zoltán és Hofer Tamás hívták fel a figyelmet Bátky Zsigmondnak arra az említésére, amelyben a galíciai kötetekhez viszonyítva a magyar kötetek néprajzi kimunkáltságát kevésbé tartja tartalmasnak és gondosnak. Hofer Tamás: Magyarország a *Kronprinzenwerk*ben 121. A megjegyzés eredeti forráshelye: Bátky Zsigmond: Dr. Bátky Zsigmond segédőr jelentése a lemergi, krakói, olmützi és prágai néprajzi múzeumok tanulmányozásáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1904. évi állapotáról*. Bp., 1905. 189.

40 Jókai Mór: Az új korszak (Folytatása a Habsburg-házbeli királyok korának) In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia* írásban és képben. 263–276.

41 Josef Weilen Jókainak Wien, 1887. január 27. *Jókai Mór Levelezése* (1876–1885). 114–115, 409–410.

István (népdalok) írásai mellett a fejezet legnagyobb részét Jókai Mór írta.⁴² Jókai a magyar néphumorról és a népköltészetről írt dolgozataiban abból a népszerű felfogásból kiindulva tekint tárgyaira, hogy azokban felfedezhetőek a népelet és a nép észjárásának visszatükröződései,⁴³ ugyanígy a népszokásokban és a néphitben – Ipolyi Arnold nyomán – az ősvallás emlékeit vélte felfedezni.⁴⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben című monumentális művet a néprajzi szakirodalom a magyar népi kultúra első, nagyközönségnek szóló összegzési kísérleteként értékeli,⁴⁵ amely ennek ellenére, mégsem vált igazán a magyar néprajztudomány klasszikusává.⁴⁶ Oka talán a közölt dolgozatok egyenetlen színvonalában keresendő, de az ismeretterjesztés szándéka,⁴⁷ a szépirodalmi szemléletű leírások, és a tudományos igényesség hiánya⁴⁸ eleve olyan jellemzők, amely a művek fogadtatását inkább a populáris regiszterbe utalják. A vállalkozásban fontos szerepet vállaló Herrmann Antal találó megállapítása szerint egyébként az *OMMIK* megalkotásának legfőbb nehézsége az említetteken túlmutató módon a rendszeres néprajzi előmunkálatok hiánya volt, megfogalmazása szerint: „nem igen volt mit népszerűsíteniünk.”⁴⁹

42 Voigt Vilmos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. 355–417, 354. Ugyanitt szemelvényeket is közöl *A magyar nép* c. részéből: 359–411.

43 „Semmi népleírás nem rajzolja oly jól egy nép életét, jellemét, eszejárását, mint a hogy az maga képes önmagát rajzolni adomáiban.” Jókai Mór: *A magyar nép humora*. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. 333. „Valamint adomáiban, úgy népdalaiban is saját magát tükrözi vissza a népelet.” Jókai Mór: *A magyar népköltészet*. In: *uo.*, 348.

44 Jókai Mór: *Vallás, őshit, babonák* In: *uo.*, 306–315. és Jókai Mór: *A magyar nép babonái*. In: *uo.*, 324–332.

45 Kósa László szerint Közép-Európa néprajzi monográfiájaként is értékelhető e vállalkozás. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. 2. kiad. Bp., 2001. 110.

46 Hofer Tamás: Magyarország a *Kronprinzenwerkben*, 127.

47 Az *OMMIK* narrációja az irodalmi népelet-leírás mintáit követte, többek között rokonítható például Orbán Balázs ismeretterjesztő honismereti leírásaival Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*, 110. Az irodalmi népleírások korabeli hagyományáról lásd Hofer Tamás: Magyarország a *Kronprinzenwerkben*, 124.

48 Kósa László: *Az Osztrák–Magyar Írásban és Képben*. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp., 1981. 121.

49 Herrmann Antal: A hazai néprajzi munka szervezéséről. *Ethnographia* 15 (1904) 227–230, 228.

Magyar Néprajzi Társaság

Az *OMMIK* szerkesztésével és publikálásával párhuzamosan zajlott a Magyar Néprajzi Társaság (eredetileg Magyarországi Néprajzi Társaság) megszervezése, amely sok ponton kapcsolódott Rudolf trónörökös népismereti vállalkozásához. A társaság nem csupán szemléletét és céljait tekintve rokonítható a kiadványsorozattal,⁵⁰ de a sorozat füzeteinek megjelenéséről a társaság hivatalos közlönye, az *Ethnographia* rendszeresen beszámolt, ezen kívül pedig számos résztvevő személye is összekapcsolta a két törekvést. Hogy csak a legtriviálisabbakat említsem: az 1889-ben létrejött Magyarországi Néprajzi Társaság fővédnöke úgyszintén az időközben öngyilkosságot elkövető Rudolf lett volna, a társaság elnöke Hunfalvy Pál írta a magyar sorozat legelső kötetének néprajzi bevezetőjét a bécsi antropológiai társulat elnökével, Ferdinand Andrian-Werburg báróval közösen, a társaság titkára és a szervezet felépítését alapjaiban meghatározó képviselője, az *OMMIK* szerkesztő-ségi tagja Herrmann Antal, jegyzője pedig a magyar szövegfolklorisztika egyik úttörője, az *OMMIK* belső munkatársa Katona Lajos volt.⁵¹ Jókait a Magyar Néprajzi Társaság a kezdetektől kiemelt figyelemben részesítette, amely egyszerre szólt a legnépszerűbb magyar írónak, az *OMMIK* főszerkesztőjének és a politikusnak is, hiszen Jókai nyerte meg Rudolfot a társaság védnökének. Nem meglepő, hogy Jókai már az első évtől kezdve a néprajzi társaság rendes tagja volt, de őt választották meg a tervezett magyar szakosztály elnökének is,⁵² az alapítás 10. évforduló-

50 A társaság alapszabálya szerint: „A magyarországi néprajzi társaság célja a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedés útján a hazában élő népek közt testvéries egyetértésnek és együvé tartozás érzetének ápolása.” Kósa László: *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története 1889–1989*. Bp., 1989 (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára 7.) 17.

51 Kósa László: *A Magyar Néprajzi Társaság*, 11–32. Hofer Tamás kimutata-sai szerint a néprajzi társaság első, 1887-ben tartott előkészítő ülésén a résztvevők mintegy harmada, az 1889-es alapító közgyűlésen részt vevő közel 100 főnek pedig több mint az egyötöde tagja az *OMMIK* munkatársa is volt. Hofer Tamás: *Magyarország a Kronprinzenwerkben*, 125.

52 Herrmann Antal elképzelése szerint minden magyarországi „népfajt” egy-egy önálló szakosztály képviselt volna, amely egy elnökből és két előadó-ból áll. Így a magyar mellett szerveztek székely, csángó, palóc, külön délvidéki, dunántúli és szepesi német, erdélyi szász, horvát, szerb, bolgár, tót, rutén, lengyel, vend, rumén, görög, örmény, cigány, bosnyák, valamint

jától pedig már tiszteleti tagként szerepel a neve a tagjegyzékekben.⁵³ A Magyar Néprajzi Társaság első rendes közgyűlésén 1889. október 27-én Jókai mint író és mint politikus mondta az üdvözlő beszédet.⁵⁴ Jókai köszöntőjében a trónörökös méltatása során a népismeret fontosságát hangsúlyozta, majd arról beszélt, hogy az *OMMIK* sem jöhetne létre a „szakférfiakból álló bizottságok” közreműködése nélkül (annál is inkább így lehetett, hiszen Jókai önmagára nem szaktudósként tekintett). Kiemelte a saját nép- és a nemzetiségek ismeretének politikai jelentőségét, de ráirányította a figyelmet a változó néphagyományra, nem csak az eltűnő, de például az újonnan keletkező népszokásokra és viseletekre is. Mint a dolgozat több pontján is szó esett róla, a folklorisztika Jókai-olvasatát is alapvetően meghatározza a Jókaihoz való kultikus viszonyulás. Ennek jegyében értelmezhető az üdvözlő beszédbe illesztett, emblematicussá vált vallomás, amelyben Jókai az alakuló tudományhoz fűződő kapcsolatait jellemezte:

*Többször kérdezték tőlem, hogy amidőn olyan sokat összeírok, nincs-e titokban valami munkatársam? Igenis van. Ez az eszmékben kifoghatatlan munkatárs az ethnográfia. A legelső szárnypróbálgatásait a költői működésnek ez vezette nálam. A költő világában a népisme ugyanaz, ami az anyag világában a villamosság: az a világító, a mozdító, a közlő, a megkötő, a gyűjtő erő. Ez köti össze a földet az éggel, a fantáziát a valósággal. A költészet tábora azonban nem csupán azokból áll, akik írnak, hanem azokból is, akik olvasnak. S a népisme a legérdekesebb olvasmány, mely mindenütt a legnagyobb közönséget bírta meghódítani.*⁵⁵

A néprajzi-folklorisztikai áttekintések Jókaitól gyakran hivatkozzák a fent említett, néprajzi társaság ülésén elhangzott, mindössze két és fél oldalas beszédet, amely egyrészt kiemelte a néprajz Jókai életművében betöltött alapvető szerepét, másrészt úgy tűnik, hogy (ezáltal)

finn-ugor és török-tatár szakosztályokat is. A magyar osztály előadói Baksay Sándor és Réthy László lettek volna. N. N.: A Magyarországi Néprajzi Társaság szervezete. *Ethnographia* 1 (1890) 59–68, 59.

53 Jókait 1899. március 17-én a Magyar Néprajzi Társaság éves közgyűlésén Gyulai Pállal és Wilhelm Radloffal egyidejűleg választották tiszteleti taggá. N. N.: Jegyzőkönyv. *Ethnographia* 10 (1899) 162.

54 Jókai Mór üdvözlő beszéde a társaság alakító közgyűlésén 1889. október 27-én *Ethnographia* 1 (1890) 7–9.

55 Uo., 8.

valamiféle legitimációs érvként is szolgált a kortársak és az utókor számára a tudomány önmeghatározását illetően.⁵⁶

JÓKAI ÉS A FOLKLORIZÁCIÓ

Végezetül nagyon röviden a folklORIZÁLÓDOTT (folklórrá olvasott) Jókai-ra szeretnék kitérni. 1914-ben *Hagyományok* címen jelent meg az alföldi, Szeged környéki népköltészet híres-hírhedt gyűjtőjének, a tudós pap Kálmány Lajosnak a kétkötetes, azóta klasszikussá vált népköltési gyűjteménye. A kötetben a gyűjtő megjegyzése szerint „Kis-Kunfélegyházáról és Majsáról Szegedre telepedett” adatközlők után közli *A magyarok származása és lakóhelyei* című, mondák közé sorolt történetet.⁵⁷ A Kálmány által a szóbeliségből lejegyzett szöveg a magyar folklórban szokatlan módon farkastejen nevelkedett hőse felkeltette Móra Ferenc figyelmét, aki Kálmány népköltési közlésében hamar ráismert Jókai *A varchoniták* című elbeszélésének Bertezenájára.⁵⁸ Tanulságos Móra beszámolója nem csak Jókai művének folklORIZÁLÓDÁSA, de a gyűjtő elutasító reakciója miatt is:

Hogy így tetten értem a mesemondót, mingyárt irtam Kálmány Lajosnak. Gondoltam, örömet szerzek neki, ha nyomra igazítom. Jött is az öreg ur hozzám dühösen, le is szidott kegyetlenül.

– *Hát hogy gondolhat ilyent öcsémuram? Hogy a majsai gányó vette volna a meséjét Jókaiából? Fordítva, öcsém, fordítva! Jókai vette a varchonitákat a majsai mesemondóktól.*

56 Vö. például Munkácsi Bernát: Jókai Mór (1825–1904). *Ethnographia* 15 (1904) 193–195.; Szendrey Zsigmond: Jókai az etnográfus. *Ethnographia* 36 (1925); 130–133, 130. Balassa Iván: A Magyar Néprajzi Társaság száz éve. *Ethnographia* 100 (1989) 1–23, 3.; Hála József: Jókai és a néprajz. In: Hála József: *A néphagyomány vonzásában. Mozaikkockák a magyar néprajztudomány múltjából és jelenéből*. Bp., 2020. (Series Historica Ethnographiae 17.) 111–115.

57 Kálmány Lajos: A magyarok származása és lakóhelyei. In: *Hagyományok. Mesék és rokonneműek I.* Vácz, 1914. 132–134.

58 *A varchonitákat* novella műfajmegjelöléssel 1852. május 4-től folytatásokban közölte a *Pesti Napló*, 1857-től 1914-ig pedig legalább 12 alkalommal jelent meg népszerű kiadása: Jókai Mór: *A varchoniták*. Pest, 1857.

Egy szót se mertem többet szólni. Pappal, tudóssal, öreg emberrel külön-külön se szállok pörbe, hát egyszerre mind a hárommal hogy huznék ujjat!⁵⁹

Egy másik példa még érzékletesebben jellemzi Jókainak a magyar prózafolklorra gyakorolt hatását. 1856-ban *A magyar nép adomáiban* a *Népmesék* elnevezésű szövegcsoporthoz első közleményeként jelent meg Jókai *Csalóka Péter kalandjai* című, számos tréfás történetből álló meséje.⁶⁰ Jókai a mese, legalábbis a csínytevő hőshöz fűződő népmesék forrását édesapja mesekincsében jelölte meg,⁶¹ a történetlánc népszerűsítéséhez ugyanakkor ő maga is jelentősen hozzájárult. A népmese-típus (ATU 1539) kiugróan nagy számú magyar változatát regisztrálták a szóbeliségből.⁶² Kovács Ágnes hívta fel a figyelmet arra, hogy a típus magyar variánsainak egy részén kimutatható Jókai meseszövegének hatása, amely a számos újrakiadás és ponyvaváltozatok révén dokumentálható módon befolyásolta a szájhagyományt.⁶³ További példák ismertetése helyett Jókai műveinek folklorizálódásával kapcsolatban a 20. század első harmadának vezető folkloristája, Solymossy Sándor véleményét szeretném idézni emlékbeszédéből, amely 1925. június 4-én hangzott el a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén: „Mindenki tudja, mennyit s mily szeretettel foglalkozott a magyar föld egyszerű gyermekeivel; írói munkásságának mily tetemes kontingensét teszik a népeletből merített fejezetei, mily hosszú sorát a szereplő alakoknak veszi a népi rétegből.”⁶⁴ Terjedelmes tanulmányában Jókai életpályája mentén az írónak a magyar néphez fűződő viszonyát elemezte, majd

59 Móra Ferenc: Hol termett az istenáldotta buza? In: Móra Ferenc: *Véreim*. Bp., 1928. 196.

60 Jókai Mór: *Az önkényuralom adomái I. 1850–1858*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1992. 87–95.

61 Jókai meseismeretéről bővebben Domokos Mariann: Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*, 130–133.

62 Az AaTh 1539 számon jegyzett mese két altípusának összesen negyvenegy szóbeli változata szerepel a népmesekatalógusban: Vehmas Marja – Benedek Katalin szerk.: *Magyar népmesekatalógus 7/B. A magyar népmesék trufa- és anekdotakatalógusa (AaTh 1430–1639*)* Bp., 1988. 150–154.

63 Kovács Ágnes: Csalóka Péter. Főszerk. Ortutay Gyula *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. Bp., 1977. 450–451. (Ponyvaváltozatai: *Csalóka Péter élete és kalandjai*. Pest, Bucsánszky, 1873, további kiadások: 1889, 1897, 1899.)

64 Solymossy Sándor: Jókai és a magyar nép. *Ethnographia* 36 (1925) 1.

dolgozata zárásaként a következő, a folklorizáció szempontjából egyáltalán nem mellékes törekvést fogalmazta meg:

Egy óhajnak kívánnék még végezetül kifejezést adni. Feltártuk őszintén népünk lelki kulturáltságának ijesztő visszaesését, hagyománytiszteletének pusztulását, rideg materiális önzését, altruizmusa teljes hiányát. A segítség kötelessége ránk hárullik: a hazai intelligens elemre. Egy mód kínálkozik mindjárt úttörőnek: juttassuk el népünkhöz ennek a legnagyobb és legmagyarabb írónak szemelvényes írásait, aki jobban tud mesélni nekik, mint bárki közülünk, aki észrevétlenül meg tudja indítani, nemesíteni érzelmeit s megszerettetni vele újra az egész magyarságot, régi hagyományait, történelmét, aki tehát egymaga elhárítaná a nagyfeladatnak, a magyar nép lelki visszahódításának első nehézségeit. Mérföldetlen erkölcsi haszon származnék belőle.⁶⁵

Ebből a nézőpontból a folklorisztika nemcsak szemlélője, de alakítója is volt Jókai folklorizálódásának, melynek részleteiben való feltárása még a jövő feladata.

Absztrakt

A kultikus beállítódás alapvetően meghatározza a néprajztudományok Jókai-képét, amely sajnálatos módon nagymértékben leszűkíti a Jókai életművel való számvetés lehetőségét és esélyeit. A dolgozat Jókai Mór és a folklorisztika viszonyának újraértékelése mellett érvel, valamint kevésbé reflektált kapcsolódási pontjainak vizsgálatát szorgalmazza. Ennek érdekében igyekszik ráirányítani a figyelmet Jókainak a szellemi és tárgyi néprajz intézményesedésében betöltött szerepére, illetve műveinek és személyének folklorizálódására. Ezen túl azt is hangsúlyozza, hogy a Jókai-művekben fellelhető gazdag és értékes folklórvonatkozások adaptációkként tekintendők, így ezeket nem a folklór, hanem a folklorizmus fogalomkörén belül kellene elhelyezni.

Jókai and Folkloristics

(Folklore, Folklorism, Folklorization)

The image of Jókai within ethnography has been fundamentally defined by a cultic orientation, which unfortunately greatly narrows the possibility of taking stock of the writer's oeuvre as a whole. The study argues for a revaluation of the relations between Mór Jókai and folkloristics, proposing an analysis of its underappreciated connections. To do this, it draws attention to the role Jókai played in the institutionalization of intellectual and objective ethnography as well as the folklorization of his works and life. It also insists that the rich and valuable references to folklore in Jókai's oeuvre be regarded as adaptations and therefore placed in the sphere not of folklore but of folklorism.

Jókai Mór és az antropológia

Vaderna Gábor

ANTROPOLÓGIA ÉS JELLEMES

Eszmetörténeti közhely, hogy a modernitás 18. századi kialakulása valamiféle antropológiai fordulattal járt együtt.¹ Elegendő ehhez felidéznünk a Michel Foucault egyik utolsó írásának (*Mi a felvilágosodás?*) záró gondolatát, ahol a felvilágosodás modernsége kiterjedő hatásával vet számot: szerinte a modern ember a „határain dolgozik”, ami egy olyan munkához vezet, amely „formát ad a szabadság türelmetlenségének”² A szépirodalmat, s ezen belül a 19. századi regényirodalmat, e „munka” valamiféle laboratóriumaként is felfoghatjuk.³ A regény mint nyitott műfaj innen nézvést nemcsak azért lesz a modernitás egyik legfontosabb irodalmi formája, mert a szükségszerűség és váratlanság összejátszása révén a világ kritikai értelmezésének folyamatos újratermelési lehetőségét hordozza magában, hanem azért is,

-
- 1 Erről lásd Bjørn Thomassen: Anthropology and its many modernities. When concepts matter, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 18.1 (March 2012) 160–178.
 - 2 Michel Foucault: Qu'est-ce que les Lumières? In: *Dits et Ecrits. 1854–1958. Tome IV*, Paris: Gallimard, 1994³. 578.
 - 3 Ennek az összekapcsolásnak módszertani dilemmáiról lásd Clifford Geertz: A Strange Romance. *Anthropology and Literature. Profession* 2003. 1. 28–36.

mert a szereplők jelleme, attitűdje, karakterisztikája, viselkedése és motivációja folyamatosan felhívja az olvasókat valamiféle antropológiai értelmezésre. (A továbbiakban *jellemen* a regényszereplő tulajdonságainak, képességeinek, attitűdjének és viselkedésének összességét értem.)

Bár Jókai Mór nyilván nem volt sem a korabeli filozófiai antropológia szakértője (bár Kantot például minden bizonnyal olvasott),⁴ s elméleti szinten nem igazán foglalkoztatta az emberi cselekvések határainak kérdése, regényei oly gazdagsággal mutatták be az ágencia különböző lehetőségeit, hogy regényművészete önmagában is alkalmas lehet valamiféle antropológiai analízisre. Mindez elképzelhető az életmű átfogó áttekintésével (például Margócsy István összegyűjtötte egy tanulmányában, hogy Jókai mily gazdag tárházát vonultatta fel a női szereplehetőségeknek regényeiben a *femme fatale*-tól kezdve az erényes szűzön át a kapitalista vállalkozóvá átalakuló üzletasszonyig)⁵ vagy egy-egy mű átfogó analízisével (maradván a női szerepek problémájánál: mily érdekes, hogy a színésznő társadalmi reprezentációjának két végletét, a nemzet művészeinek és a prostituátnak a lehetőségét Jókai egyazon regényen belül, az *Egy magyar nábobban* villantja fel). Másrészt a Jókai-befogadás rendre beleütközött az író jellemalkotásának vélelmezett hiányosságaiba, melyet gyakran a cselekményesség fantáziájával állítottak ellentétbe. Mint ismeretes Gyulai Pál egyik legfontosabb kifogása *A tengerszemű hölgy* kapcsán éppen az volt, hogy nem tudott kiigazodni a főhősnő jellemén („nincs kulcsunk jelleméhez”).⁶ A valóság és szükségszerűség arisztotelészi követelményét (*Poétika*, 51a) ezek szerint Jókai regényei nem látszottak beteljesíteni. Van tehát a bemutatásban valamiféle enciklopédikus gazdagság egyfelől, s van a romantikus fantázia kritikája másfelől.⁷

A továbbiakban Jókai egyetlen regényének, *Az elátkozott családnak* elemzésével mutatom be, hogy poétikailag-retorikailag a romantikus regény miképp hozott létre identitásokat. Állításom szerint az identi-

4 Például *A jövő század regényének* az örök békére vonatkozó víziói erre mutatnak.

5 Margócsy István: Nőiség, női szerepek, romantika. In: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp., reciti (Hagyományfrissítés 4.) 2016. 19–40.

6 Gyulai Pál: *A tengerszemű hölgy*. In: *Bírálatok. 1861–1903*. Bp., 1911. 364.

7 Ennek a problémának a recepció gazdagságát nagy anyagon elemzi Margócsy István egy másik tanulmányában: Margócsy István: *Kalandorok és szirének. Jókai Mór jellemábrázolásáról, 2000*. 25.4 (2013. április) 50–64.

Komárom látképe Jókai fotóalbumából.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, R. 62.358.39

tás határainak letapogatása Jókainál sokszor diszkurzív pozíciók meghatározása, melyek elmozdulása legalább annyira motiválja a cselekmény mozgását, mint a regény szereplőit. Foucault felől nézve ez a modernitás problémája egy modernitás előtti episztémének (tudásrendnek) diszkurzív keretei között. Ugyanakkor – s ez a második állításom – Jókai, bár freudista lélektani mélységet és összetettséget nem várhatunk tőle, pontosan érzékelte az ember fogalmának antropológiai átalakulását. Az elemzett regény azt az episztémikus váltást viszi színre, ahol a szabadság határtalansága és a körülmények determinációjának dichotómiájában alakulnak újra a stabilnak tetsző diszkurzív pozíciók.

A SZÉLSŐSÉGES JELLEM

Karinthy Frigyes *Gellérthegyhy Oszkár* című Jókai-paródiájában így ír:

Éppen hangverseny volt, Paganini hegedült. Oszkár kivette kezéből a hegedűt, és eljátszotta a „Boci-boci-tarká”-t, mire Paganini felakasztotta magát. Aztán Oszkár szomorú mosollyal két tájképet festett, melyekkel megnyerte a párisi világversenyt.

Éppen akkor hozták a díszoklevelet, melyben az állatkitömés legelső hőse gyanánt üdvözölte őt a kormány. Ő azonban nem tudott vigasztalódni: hiszen a puskapor már fel volt fedezve! Megvető mosollyal legyintett és visszavonult birtokaira.

Még aznap este feltalálta a repülőgépet. És elrepült!!! – – – – Hála istennek!!!⁸

Karinthy itt nagyrészt *Az elátkozott család* című regényből építkezett. Volt ugyan utalás a *Kárpáthy Zoltán* apasági dilemmájára, az iménti idézet repülőgépe pedig akár *A jövő század regényére* is utalhat. *Gellérthegyhyben* mégis egyértelműen felismerhető *Az elátkozott család* ál-Kadarkuthy bárója, Gutai Lőrinc, a paródia elejének terméseti katasztrófája pedig e regény első jeleneteit idézi fel. Úgy tűnik, van valami nagyon is Jókais e regényben, ami alkalmassá teszi arra,

8 Karinthy Frigyes: *Gellérthegyhy Oszkár*. In: *A kutya szimulál. Paródiák, szatírák, humoreszkek*. Szerk. Végyvári Judit. Bp., Gulliver (Szamárfüles könyvek) 1992. 53–59. Itt: 58.

hogy némi átalakítással, az olvasók felismerjék nyelvét, prózapoétikáját. E regény Jókaiabb Jókainál.

A regény először a *Pesti Napló*-ban jelent meg 1856–1857-ben, majd kötet alakban 1858-ban. A szerző utószava 1857. július 1-jén jelent meg az újságban,⁹ utóbb e szövege a regény kötetkiadásában is napvilágot látott (csak éppen annak kiadási idejéhez újradátumozva).¹⁰ Itt meglepő dolgokat állít: arról értekezik, hogy a költő (azaz: az író) nem az eszmék világából meríti ihletét, hanem a való életből. Az „élet poézisa” többet kíván az ideállét költészeténél, mert az alakjainak korlátlan ura, kitűz nekik egy célt, ami felé azok egyenesen haladni tartoznak; ad neki vért, kedélyt, gondolatot, amilyet akar; míg amannak élő alakjai önkakarral bírnak, s mégiscsak a költő lelkesülése által élnek, pedig azt a lelkesülést is ők idézik elő”.¹¹ Ebből is következik, fűzi tovább gondolatmenetét, hogy amiket ebben a regényben leírt, „alapvonalakban mind igazak”. (273) A valósághoz, a realitáshoz, ahogy Jókai mondja, „az élethez” való „hűség” hangsúlyozása¹² azért is lehet meglepő éppen e regény kapcsán, mert *Az elátkozott család* az egyik sokat emlegetett példája lett az író túlzó karakterábrázolásainak, szertelen és csapongó fantáziája pedig – így a kritika – olyan túlzásokig vezette, melyen az olvasó csak derülhet. Péterfy Jenő nevezetes Jókai-kritikájában 1881-ben éppen e regényt tűzte tollának hegyére, s az ő nyomában éppen e regény lett a Jókai-féle hiperbolikus regénypoétika paradigmikus példája.

Péterfy szerint Jókai jellemzési módszere a hiperbolikus túlzás, a pszichológiai részletezést pedig minduntalan feláldozza egy-egy tetszetős ötletért:

Jókai egyáltalán kevesebbet gondol alakjaival, mint meséi érdekfeszítő voltával. Keresi a kalandos helyzeteket. Mintha csupa abroncsot faragna, melyeken majd hőseinek cirkuszi ügyességgel keresztül kell ugraniuk. Ilyen zsonglőr a sok közül Gutai tiszteletes Lőrinc fia. Jókai rajzolni akarja a vallási fanatizmus következményeit, mely a múlt század végső negyedében is

9 *Pesti Napló* 1857. július 1. 1.

10 Jókai Mór: *Az elátkozott család* 1–2. Pest, 1858.

11 Jókai Mór *Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. *Regények* 11. *Az elátkozott család* [1858]. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1963. 273. (A továbbiakban zárójelben e kritikai kiadás oldalszámait idézem.)

12 A kérdés korabeli percepciójáról lásd Hites Sándor: A realizmus korai magyarázat fogalomtörténetéről. *Irodalomtörténet* 97 (2016) 3. sz. 263–299.

még annyi összezördülésre adott okot. [...] Az író meg akarja mutatni, hogy az átoknak kettős éle van: éri a megátkozottat és az átkozót; és ahol az ember gyűlölséget hint el, a jó Isten szeretet növeszt. A földadatot Lőrinc oldja meg. Az alapgondolat szép, hanem a kivitelben kezdődik a tréfa; az író tartja már abroncsait. [...] A regény egyharmadát azon szem nem látta, fül nem hallotta ügyességek leírása tölti be, melyekkel a pszeudo Kadarkuthy Malárdy leánya szívét meghódítja. Így azután a történetből szerencsésen eljutunk az adomához, a pátoszból a tréfához, s az egész regényen az ötlet-szerűség bélyege lesz a legfeltűnőbb; hibáznánk, ha komolyan vennők.¹³

Péterfy e leírásának oly nagy hatása volt, hogy olykor még azok is követték, akik éppenséggel védelmükbe vették Jókait vele szemben. Körösi László például csak átpozícionálja a kritikát, amikor megadja a „jellemfestés fogyatékoságának” okát, s azt írja, hogy az „ál-Kadarkuthy Viktor [...] külsőségekkel s nem szívjósággal hódítja meg kedvesét, ami a lélektani fejlesztésen csorbát üt”.¹⁴ Beöthy Zsolt pedig azzal bizonyítja, hogy Jókai igenis az életből vette mintáját, hogy a regényben csak egy pillanatra feltűnő mellékszereplők gyermekkori emlékekből vett alakját dicséri.¹⁵ S az a Zsigmond Ferenc, aki pedig a túlzások bírálatát elvetve írja, hogy Péterfy a „jellemalkotást [...] archimedesi pontnak választotta ki, hogy azon át kiforgassa sarkaiból Jókai regényköltészetének egész világát”,¹⁶ Az *elátkozott család* kapcsán mégiscsak egyetért Péterfy elemzésével, amikor Gutai Lőrincet és Berend Ivánt a *Fekete gyémántokból* a két leginkább „elrajzolt alaknak” tekinti,¹⁷ s nem mellesleg elveti Jókai önleírását (és így Beöthy elemzését, aki azt komolyan vette), hogy ez a valóságból építkező regény lett volna.¹⁸

Sőtér István Jókai-könyvében éppen ellenkezőleg gondolkozik, amikor így kommentálja Jókai utószavát: „Ezek a mondatok meglephetnek bennünket a gondolat szabadságával, és méltán csodálkozhatunk rajta, hogy Jókai épp oly váddal szemben védi magát, amelyet

13 Péterfy Jenő *összegyűjtött munkái I.* Kiad. Angyal Dávid. Bp., 1901. 75.

14 Körösi László: Jókai Mór. In: *Korrajzok. Kortörténeti könyvtár* 5–7. Szerk. Körösi László. Bp., 1894. 135.

15 Beöthy Zsolt: Jókai Mór emlékezete. In: *Romemlékek. Tanulmányok, beszédek, cikkek.* Bp., 1923. II, 80–114.

16 Zsigmond Ferenc: *Jókai.* Bp., 1924. 320–322.

17 Uo., 62–63.

18 Uo., 222.

valószínűleg kevesen akartak szemére vetni. De a védekezés maga világosít fel bennünket a védelembe vett valóság lényegéről: Jókai az életben is csak az »ezerfelé hajtogatott, idomított szépségvonalat« keresi, s ezek után kétségtelenné válik, hogy az ő realizmusa épp fordítottja lesz annak a balzac-i valóságábrázolásnak, mely a romantikából születik, s a realitás feletti elemeket is megőrzi, hogy valóságát minél démonibb, minél szenvedélyesebb színterekre emelhesse.¹⁹ Nehéz ma már bemérni, Sötér mire is gondolhatott, amikor a realizmusnak egy olyan válfaját tételezte, amely nem vonatkozik realitáson felüli elemekre – hiszen Péterfynek épp ez volt a kifogása: nincs itt semmi, ami valóságos volna.

Lengyel Dénes 1938-as, fiatalkori tanulmányában javasolja, hogy Jókai regényét vezessük vissza annak romantikus hagyományához. Anélkül, hogy egy szót is vesztegetne Jókai önvallomására, miszerint ő realista, félreértésnek nevezi a jellemek elrajzoltságára vonatkozó kritikát. Az *elátkozott család* kapcsán írja:

Művészetének éppen ebben van a varázsa, minden hőse más az olvasó, és ismét más a külvilág előtt. Kifelé boldog, erős, megközelíthetetlen hősök ők, de nem sokáig hinnénk létezésükben, ha nem ismernők belső vívódásukat, gyengeségüket, vagy éppen bűnüket. Sok olyan van köztük, akinek egész élete – hazugság. Ilyen Gutai Lőrinc (Az elátkozott család), akit az ifjú mintaképének tarthatnánk: fellépésével férfit és nőt egyaránt meghódít, földhöz vág egy erőművészt, megszegyeníti a bűvészt, emlékező tehetsége csodálatos, énekhangja gyönyörű stb. Mikor dicsősége tetőpontján áll, megtudjuk, hogy világcsalás volt minden, amit művelt: kitűnő képességeit gyenge jellem ellensúlyozza.²⁰

S hogy miért fontos mindez? Nem pusztán a jellemek megfelelő értelmezése miatt. Lengyel ugyanis arra irányítja a figyelmet, hogy Jókai hősei jellemét ellentétező logikával építi fel, s néhány jó tulajdonság nem írja felül a többi, sőt éppen egymás ellenében működnek ezek. Arról nem is beszélve, hogy az efféle kiélezett ellentéteztések a szereplőket is viszonyba hozzák egymással – nemcsak az a kérdés, hogy Gutai Lőrinc, az ál-Kadarkuthy önmagában milyen, hanem az is,

19 Sötér István: *Jókai Mór*. Bp., é. n. [1941], 113.

20 Lengyel Dénes: Jókai regényeinek romantikája. *Irodalomtörténet* 27 (1938) 7–8. sz. 163.

hogy miként viszonyul nemzedéktársaihoz vagy éppen az idősebb generáció nem kevésbé elrajzolt karaktereihez.

Jókai regényeiben ráadásul igen ritka az olyan szélsőséges *jellem*, mint a Gutai Lőrincé. Péterfy Jenőnek kétségkívül igaza van, ha nem talál modern értelemben vett lélektani indoklást, s valóban számos irreális mozzanat figyelhető meg Jókainál. Ám e kritika elfedi, hogy a szereplők jellemének a regény világán belül lehet némi logikája. Gutai Thaddeus és Malárdy Ferenc, mint hamarosan látni fogjuk, egymás kiegészítő párhoz bizonyos szempontból – azonban gyermekeik történetei újraírják az ő történetüket. Arról nem is beszélve, hogy e két erősnek látszó, ám korlátolt jellem viszonyul a feleségekhez, viszonyul a Kadarkuthy családhoz, viszonyul más szereplőkhöz, elsősorban Bajcsy Andrásához. Ha innen nézzük, akkor a regény terében komplex csereviszonyok jönnek létre. Voltaképpen a nagy jellemek, Gutai Thaddeus és Malárdy Ferenc vitája, az átkozottnak és átkozónak együttes bukása (a „Sose átkozd meg felebarátaidat meggondolatlanul!” erkölcsi parancsa) meglehetősen sekélyes történetet ad ki önmagában. Ez a regény ugyanakkor arra a narratív sémára épül, amelyben a rend a történet elején megbomlik, s a tét ennek helyreállítása volna. A két nagyformátumú figura két nagyformátumú megoldást javasol, ám a világ nem tér vissza oda, ahol volt, hanem a kibillent rend azonosítások, áthelyezések, cserék, pótlások sorozatát indítja el. Lengyel Dénesnek igaza van: ez romantikus regénypoétika. Ez azonban csak a kiindulópontunk lehet. Jókai ugyanis egy olyan paradigmaváltást beszél el, ahol a világ rendjét a természet forgatja ki, ám végül nem emberi erők hozzák egyensúlyba. A rend, a rend nélkülség értelmezése változik ugyanis meg, s végül ezért sem lehetséges, hogy a regény megnyugtató válaszokat adjon – nem egyszerűen elmarad a rend helyreállítása, hanem a regény végére egy újfajta rend stabilizálódása is elmarad. A világi rend egyensúlyában érdekelt nemzedék helyére a rendet stabilizálni képtelen modern nemzedék áll.

A NYELV URALÁSA

Tehát a regény elején apokaliptikus eseményekről olvashatunk. Egy meg nem nevezett folyóparti városban, melyben az olvasó Komáromot sejtheti, többnapos földrengés kezdődik. A világ szó szerint kifordul sarkaiból.

Jókai már a földrengést megelőző idill bekezdésnyi anekdotikus előtörténetében elrejtja a baljóslatú jövőt (s tulajdonképpen itt megvilantja az egész regény dilemmáját). Történt ugyanis, hogy az éjjeliőr pontos időt jelző kiáltását valaki megfordította: „Tizenkettőt vert az óra. Ember vigyázz ezen szóra!» – a gonosz kísértő megfordítva kiáltá azt neki vissza: »Aró za trev tötteknezit. Arósz neze zzágyiv rebme!«, ami nyilván nem telhetett ki mástól, mint valami pokolbeli kóbor szellemtől, és ezért a tizenkét órát a mi kis városunkban többé nem szokás kiáltani.” (6) Valaki szórakozott az örökkel? Vagy létezik valami pokolbeli szellem? Nem derül ki. Mindenesetre a nyelv visszájára fordul, méghozzá oly módon, mintha minden mondatnak külön tartana valaki tükröt. A kiáltás elhagyása egyszerűen elvágja annak a lehetőségét, hogy az emberi nyelvbe épített tudás roncsolódjon – hiszen itt az idő mérésének és kezelésének képessége került veszélybe, s ráadásul olyan személyeket támadott meg ez az ismeretlen erő, akik arra hivatottak voltak, hogy a rendet fenntartsák.

A hang meghallása és értelmezése a regényben komoly kihívás elé állítja az embereket, erre számos példát fogunk még látni. Itt, a regény első lapjain a hang kétféleképpen is megszólal. Egyfelől a rendet fenyegető, ismeretlen eredetű vészjósoló, sejtelmes és fenyegető üzenetet közvetítvén, melyet az emberek csak bajosan tudnak dekódolni: „Igen-igen nagy távolból hallani valami végtelenül szomorú, aggasztó hangot, amiről gyermekkoromban mindig azt hittem, hogy valami közelgő rosszat jelenthet, mert sohasem láttam színről színre, mi adja azt a hangot.” (6) Az elbeszélő látni szeretné a hang eredetét, méghozzá „színről színre”, ahogy az üdvözültek Istent látják, minden teremtettség közvetítés nélkül – ám ez a hangforrás nem látható, s éppen ezért valami olyan, ami ezt a találkozást gátolja. Az éjjeliőrök szózatának megfordítása pedig kétféleképpen is a hang megtestesülésére, anyagszerűségére irányítja a figyelmet: egyfelől az értelmetlen szöveg – mint egy a jakobsoni poétikai funkció értelmében – önmagára, önmaga megalkotottságára, nyelvi mivoltára utal, másfelől a mondatonkénti megfordítás úgy jöhet csak létre, ha a hangzó szöveget betűként fordítjuk meg, azok betűjét helyezzük át. A hang tehát az írott-sága közbejöttével torzul el.

Mindezek után figyelemre méltó, hogy amikor a földrengés kezdődik, akkor a föld, az anyag nem beszél („Nem mondta senkinek: »Le-gyetek ébren!«, nem küldö mennydörgést, vakító villámot, csak egy mozdulattal tudtul adá, hogy él.” – 7). A vész előtti pillanatban még a harangok „mély, tekintélyes hangján” halljuk (a templomok az ember-

isten találkozás szent helyei – 6), majd ugyanezen „megbomlott toronyórák újra meg újra ütötték az egyet”. (7) Ez azonban még csak az ember metafizika utáni vágyakozásának visszavonása, egy másik hang fölébe kerekedik: „Aközben ama bántó süketes szélmoraj, az az ismeretlen hang, mely mintha mérföldekről jőne, s mégis egészen közel volna, – körül és alatt és mindenütt! – folyvást tompa búgással tölté be a levegőt; anélkül, hogy valaki tudná, merre lehet előle menekülni.” (7) Ez a hang persze nem Isten hangja – eredete továbbra is ismeretlen. Ilyeténképpen, bár felidéződik a hatodik pecsét feltörése („És láttam, amikor feltörte a hatodik pecsétet: nagy földrengés támadt, és a nap elsötétült, mint egy fekete gyászlepel, a hold pedig egészen olyan lett, mint a vér, és az ég csillagai lehullottak a földre, ahogyan a fügefafa hullatja éretlen gyümölcsét, amikor nagy szél rázza; az ég is eltűnt, mint egy felgöngyölődő papírtekerecs, minden hegy és sziget elmozdult a helyéről. A föld királyai, a fejedelmek és a vezérek, a gazdagok és a hatalmasok, a szolgák és a szabadok mind elrejtőztek a barlangokban és a hegyek sziklái között, és így szóltak a hegyekhez és a sziklákhöz: Essetek ránk, és rejtsetek el minket a királyi trónon ülő arca elől, és a Bárány haragja elől, mert eljött az ő haragjuk nagy napja, és akkor ki állhat meg?” – Jel 6, 12–17), s azt olvassuk, hogy „itt emberi kéz hatalmának vége” (8), mégsem Isten keze működik, s nem is a parúzia pillanatát éljük át. Egy pillanatra úgy tűnik, hogy a szent ének hangja legyőzi az itt működő pusztító erőket, de a templom (a maga anyagi mivoltában) ráomlik az éneklő tömegre és „másfélezer ember feküdt holtan az összedült templom romjai közt”. (9) Az anyag győzelme az emberi hang uralásának (az „emberek meg voltak némulva” – 10), illetve a beszéd feletti irányításnak elvesztése (az emberek hol „rémült ordítással” menekülnek, hol csak „kiáltozák Isten nevét” – 12).

A természeti katasztrófa hagyományosan a fenséges esztétikai tapasztalatával kapcsolódik össze.²¹ Egyszerre megragadó és visszataszító tapasztalat, egyszerre határtalan és az emberi létezés határait megmutató, s a fenséges nem része a természetnek, hanem ki van szolgáltatva az emberi elme működésének.²² A fenségesnek nincsen nyelve, s a fenségest leíró műalkotásoknak (így Jókai regényének is) meg kell küzdenie az esztétikai közvetítésért. Éppen ennek az alapállásnak

21 Lásd M. H. Abrams: *Natural Supernaturalism. Tradition and Revolution in Romantic Literature*. New York, 1973. 97–117.

22 Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Bp., 2003. 169. (26. §.)

a jegyében lesz kérdés *Az elátkozott családban*, hogy hogyan lehet visszanyerni a hangot? Hogyan lehet visszanyerni az emberi rendet, mely valamilyen ismeretlen okból megbomlott? A regény többféle, egymással nem összeegyeztethető választ is megmutat.

A HANG VISSZANYERÉSE

Az egyik megoldás az események teológiai értelmezése, a világ rendjének visszavezetése annak teológiai alapjáig. A természeti katasztrófa ez esetben metafizikai jellegű, mely hittudományi válasszal oldható meg. A különböző felekezetek ekkor összefognak, s megkísérlik egyeztetni nyelvüket. Itt nem is csak a vallási unió lehetőségéről van szó, hanem arról, hogy az emberi nyelvet kell egyeztetni: „Nem is perlekedni jött össze a két felekezet; nem mint Konstantinápoly lakói a végpusztulás napján a »que« fölött vitatkozni – hanem egészen más szándékból.” (16) Az utalás a keleti és nyugati egyházak 15. századi uniókísérletére vonatkozik, amikor a keletiek az „ex Patre Filioque” kifejezésben az „és” szót (voltaképpen a Fiúnak az Atyával azonos szintre helyezését) teológiai okokból kifogásolták, s nem sokkal később az Oszmán Birodalom elfoglalta Konstantinápolyt. (Valójában emiatt az egyházszakadás már évszázadokkal korábban megtörtént.) Mindenesetre a világ teológiai egységének helyreállítása itt egybeesik a világot leíró nyelv helyreállításával. Erre utal, hogy amikor találkoznak a katolikus és protestáns polgárok, akkor a hangot, a beszéd lehetőségeit keresik: „ott rázogatták egymás kezét legalább öt percig folyvást, anélkül, hogy valami szót tudnának egymással szólani.” (17) Amikor végül megszólalnak, akkor is csak töredékes mondatokat képesek mondani. Bajcsy András, akiről utóbb kiderül, hogy egyáltalán nem bánik rosszul a szavakkal például ezt mondja katolikus polgártársának: „quoniam; – ergo – minthogy; tehátlan... Így következik”. (18)

Végül a polgárok a szóval való teremtes mellett döntenek, mintegy megismételvén az ősegyház alapításának gesztusát: „ott azon a kerek téren egykor összegyűltek a nép együgyű, a publikánusok és tudatlanok, aminők közül a názáreti király válogatá az ő apostolait, és ott azok, akik hatalmasabbak voltak, azt mondták a gyöngébbeknek: / »Íme, e helyen, ahol állunk, építsetek sátort az Úrnak, amelyben imádkozatok!«” (19) Amikor Bajcsy András újra szóhoz jut, s ezúttal már bőbeszédű (visszanyerte a beszéd képességét), akkor a hívek még

abban sem biztosak, hogy valami pogány szertartásra készül-e (konkrétan úgy sejtik, hogy vérszerződést kíván kötni a keresztény polgárok között). Ehelyett a földi javak elvetésére biztat „prófétai ihlettel”. (21) Nem egyszerűen jótékonykodásról van szó (a hívek összeadják a templom és a leendő tiszteletes fizetésének költségeit), hanem az anyagról mondanak le a szellemért – még ha az elbeszélő ezt némi iróniával fogalmazza is meg: „pirult arcú nők és szűzek rimáinkodtak az előttük álló férfiaknak, hogy aranyfüggőiket, gyűrűiket engedjék az áldozat közé tenni.” (21)

Az anyagról lemondó szellemi erők képviselője aztán a lelkész lesz: Gutai Thaddeus. Neve beszélő név (ebben a regényben nem példátlan ez, mint látni fogjuk). Szelleme vezérli, ezért Gutai (a guta az agyról leváló folyadékcsepp, korábban innen származtatták az agyvérzést); és kérlelhetetlen (ezért Thaddeus, azaz a héber szó jelentése szerint elszánt, merész). Önművelő, költészeti klubot szervez, legfőbb fegyvere a szó. Gutai képtelen a földi világra figyelni, pedig meg szeretné érteni azt. A természet tanulmányozásának szenteli életét (próbálja megnevezni, s ezáltal rögzíteni-uralni-megérteni a természet jelenségeit), miközben egyik gyerekének még a nevét is elfelejti, a másikkra pedig csak azért emlékezik, mert éppenséggel azonos a neve egy természeti névvel.

Ezt a szórakozottságot egy ízben annyira vitte, hogy az utcákon andalogtában egyszer valami kis árvaleányt talált meg, aki még nem tudta, hogyan kell koldulni, csak nézni tudott szörnyű keservesen nagy nefelejcskék szemeivel; Thaddeus úr felvéve e botanikus találmányt kezébe, és hazavivé őt feleségéhez, azt mondván neki, hogy ezt örökbe fogadja, mivelhogy az ő házasságuk úgysem vala gyümölcsöző, s csak akkor jutott eszébe, hogy hiszen van már egy, akit Gáspárnak, Menyhértnek, Kristófnak vagy mi a csodának neveznek. (46)

Gutai számára a botanika tanulmányozása a világ megértésének helyére lép: a talált gyereket is „botanikai csodaként” szemléli, s azért adja feleségének, mert a házasságuk „nem gyümölcsöző”, fogadott leányát pedig olykor a virág latin nevével szólítja meg (*Syringa vulgaris*).

Amikor a földi hatalom leromboltatja híveinek templomát, akkor Gutai megátkozza a pusztítás elrendelőjét és ivadékait. Átkának illókúciós erejét csak fokozza, hogy a prófétai szónoklat rejtett zsoltáridézetekkel van teletűzdelve, tehát bibliai architextusa különös hitelt ad neki. A beszéd teremtményének (itt az átok majdani beteljesedésének) további hitelt ad, hogy a helyi polgárok is így értelmezik azt:

„Irtózatós! Irtózatós! / A néptömeg futva rohant el a piacról e szavak alatt, sokan eltakarták füleiket, hogy ne hallják az átok végét; asszonyok futottak kétségbeesetten keresve férjeiket, s vonszolták őket erőszakosan ama rettentő ház közeléből. Senki, senki ne merjen ahhoz nyúlni! Ki vonná magára és az ő maradékaira ez irtózatós átkot?” (53) És persze a szó erejét mutatja az olvasó számára (ha esetleg ő kételkedni merészelt volna), hogy az átok végső soron beteljesedik, sőt az átok mondójára is visszacsap.

Hogy Gutai nem ennek a világnak a képviselője, mutatja kérlelhetetlensége is. Nemcsak a földi hatalommal szemben szigorú, hanem saját magával szemben is. Saját fiát végső soron kétszer is feláldozza azért, hogy elvei ne sérüljenek meg.

A NYELV RÖGZÍTÉSE: AZ ÍRÁS

A másik megoldás a természeti katasztrófa kezelésére a földi hatalom mindenáron való fenntartása. Míg Gutai Thaddeus az égi törvény betartásáért felelős, addig Dárdai és Czoborhegyi Malárdi Malárdy Xavér Ferenc alispán a földi hatalmat képviseli; míg előbbi a szó, a beszéd oldalán áll, a másik az anyagot képviseli, s eszköze az emberi beszéd anyagszerű rögzítése, az írás.

A polgárok egy része, amint fentebb taglaltuk, a beszéd újra megtalálásában látta a kiutat a számukra nehezen értelmezhető események súlya alól. Malárdy ezzel szemben másik utat választott: a földi törvényeket követte. Malárdy, amikor házak dőltek össze körülötte, hivatalnokait nem engedte el, hanem írásra kényszerítette őket. Saját magát az írott törvénnyel azonosította („az ő akarata törvény. / És az ő akaratát meg nem ingatja semmi.” – 27), s ily módon az írott törvény és Malárdy akarata azonosultak, maga Malárdy is anyagszerűvé látszott válni. Az épület összedőlése miatt lázongó raboknak a következőt üzent: „Akire a törvény kötelességet szabott, az teljesítse kötelességét; akire a törvény büntetést mért, az viselje büntetését; a börtönben lakó rabok dolga kiállani a rájuk ítélt megtorlást, az én dolgom örködni fölötte, hogy az végrehajthassék. Én, íme, megmaradtam azon a helyen, ahova engem kötelességem láncol; a bűnösök is megmaradhatnak ott, ahova büntetésük zárta.” (28–29) S az sem véletlen, hogy amikor a városi polgárság követsége érkezik hozzá, akkor épp a levéltárat őrzi: azt a helyet, ahol a vármegye iratai

vannak – éppen azok az iratok, melyek létrehozták és egyszerre garantálják Malárdy hatalmát.²³

Malárdy az anyagi világ őre. Nem véletlen, hogy személyével kapcsolatban unos-untalan a kőbezártság képzeje jelenik meg. (Évekkel később Jókai hasonlóképpen játszik a hideg, érzéketlen anyag jellemfestő erejével *A kőszívű ember fiaiban*. Itt így említi először Malárdyt: „Hanem [...] a legnehezebb kő még útban volt: egy igen nehéz és igen kemény kő, amit a csodatévő természet egy magasrangú főúr keblébe tévesztett arra a helyre, ahol más emberek a szívét hordják: ezt a nehéz követ ki fogja elemelni!” – 23) Az összeomló épületben Malárdy „úgy állt [...], mint egy márványszobor”. (29) Efféle utalások még a regényben később is előfordulnak vele kapcsolatban.²⁴

És miként Gutai Thaddeus a maga értékrendje szerint hajthatatlan, úgy jellemzi Malárdy alispánt is valamiféle megátalkodott makacsság. Így bánik embereivel, s legalább ennyire rugalmatlan a földi törvények kijátszásával kapcsolatban. Amikor a polgárok protestáns templomot építenek, akkor Malárdy szempontjából voltaképpen lázadás történt. A kérelmet először elővezető Bajcsy Andrásnak egyetlen szóval válaszol: „Lázadó!” (35)

23 „A levéltárt a földszinti szobákba kellett áthelyezni, melyeknek vastag, tömör falai nem látszottak szenvedni a földrengés alatt. Az emberek azt mondták, hogy ez istenkísértés; az alispán nem kérdezte tőlük, hogy mit mondanak.” (26)

24 „Úgy állt ott, mint egy márványszobor. És valóban illetet volna szobornak. Soha szebb férfiarcot nem gondoltak ki a szobrászok: olyan domború homlok, erős, izgékony szemöldökkel, tojásdad arc, egyenes orr, nagy, messze fölnyílt szemek és az a hallgatva is parancsoló száj, mely ahhoz van szokva, hogy szavait előbb találgassák, mint azok ki vannak mondva.” (27); „Malárdy szobortiszta arcán egy pár könnycsepp futott végig.” (76); „Malárdy alispán, a klasszikus szobor arca volt az, ki büntetést megköszönő rabot lát maga előtt.” (96); „És aztán [Kálmán] odaborult atyja keblére, s kitörő érzelmei rohamában átölelte a hideg szobrot, és sírt annak keblén keservesen, igazi könnyekkel.” (97); „Malárdy rámereszté fiára kísértetiesen kiülő szemeit; úgy nézett, mintha amaz antik márványszobrok egyike kezdené el egyszerre a szemeit forgatni.” (215–216)

ÍRÁS ÉS SZÓ

A makacsságon túl a két világ között aligha lehetnek közös pontok – az égi és földi hatalom nyelve különbözik. A protestáns követeket hallgatva a „kemény férfiú [Malárdy] arca hideg, változatlan maradt, mint ha nem is értené azt a nyelvet, amelyen hozzá beszélnek” (36) És valószínűleg nem is értette. Végül Malárdy lesz az, aki nem foglalkozik a prófétai átokkal, és az első fejszecsapást elvégzi a lebontandó templomon. Úgy gondolja, hogy rá a szó hatalma nem vonatkozik, az ő hatalma írott természetű.

Utaltunk rá, hogy a Malárdy család hatalmának legitimációját a vármegye jogi rendje garantálja. Ugyanakkor fontos a szinte viccsszámba menően hosszú családnév eredete éppenséggel szóbeli. A legenda szerint, tudósít az elbeszélő, azért Dárdahegyi, mert a Kárpátokon a család őse tűzte le az első dárdát („az ellenkezőt bebizonyítani nehéz” – szól a maliciózus elbeszélői kommentár), s azért Malárdy, mert a cserhalmi ütközetben hősiiesen vitézkedő előd úgy kezdte királyhoz intézett bátor mondatát: „Ma ládd, uram...” (25) A család neve tehát a szó teremő erejéből született, majd egy címerben képpé alakult át, hogy aztán egy végrendelet adja meg a családi történelem múltjának és jövőben stratégiájának összefoglalóját. A szóból kép, a képből írás lesz – mintegy megadva a rögzítés, s ebben az értelemben a stabilizálódás útját. Csakhogy az írás – mely e folyamat végpontja volna, s Malárdy kő szilárdságú jellemének garanciája – már nincs meg: „És hogy az törvénycikkelybe is volt iktatva, mindaddig, míg az ónodi gyűlésen a kurucok a dokumentumokat meg nem égették.” (26) Amikor Malárdy a levéltárat őrizteti, sőt ő maga is a levéltárban szeret időzni, akkor voltaképpen megpróbálja elfedni, hogy az írás sérülékeny, kitett a tárolási körülményeknek, pusztulásnak.

Nem véletlen, hogy Malárdy és Gutai összecsapása is az írás és a kimondott szó ütközetének tűnik. Ám ez csak látszatra van így. Amikor Malárdy elküldi határozatát, Gutai írásban kénytelen válaszolni, s a hivatalos irat roncsolásával reagál. Egyrészt azt írja rá, hogy „Hoc non faciam!” (44) Az idézet Cicerónak a Verres elleni beszédei, az úgynevezett Verrinák közül az elsőt idézi. (A közhely gyakoribb formája: „Faciám hoc non novum”. Cic. Ver. 1.1.55.) Ebben a beszédben Cicero még nem a szicíliai helytartó bűneivel foglalkozik, hanem azt magyarázza, hogy egyelőre miért nem teszi azt. A mondás e torzult formájában is jelentésszerű: Gutai így jelzi, hogy Malárdy játékában nem fog részt venni. S bár írásban válaszol, egy beszédet idéz, s annak is

csak leglényegét. S ehhez még ráadásképpen az írásképet is roncsolja: „A tinta elcseppent: annál jobb. Legalább elég nagy punctum van a végén.” (44)

Gutai kénytelen volt szóbeliségét írásban közvetíteni, míg Malárdy esetében fordított a helyzet. Amikor Gutai és Bajcsy látogatják meg a templom fennmaradása érdekében, így fogadja őket: „Hiába jönnek hozzám: quod scripsi, scripsi, quod dixi, dixi. Amit írtam, megírtam.” (50) A latin szólásban a beszédre utaló rész csak hirtelen hiba. Azért van szüksége rá, mert az írásban kommunikáló hivatalnok hirtelen szóban kénytelen megnyilatkozni. Második mondata mintha ezt helyesbíténé, amikor magyarrá már csak mondás írásbeliségre utaló felét fordítja le. Malárdy írásban rögzít – ám olykor kénytelen találgatni a szóval.

Gutai, amikor tudós életet él, a természet titkait tanulmányozza, mediális szinten maga is a betűk világába temetkezik. Ám a betűt folyamatosan veszélynek látja. Az írásáról ismeri fel bűnös fiát (akit a maga testi valójában észre sem vesz – 205),²⁵ sőt amikor fiát halottnak tudja, épp emiatt mardossa az önvád: „Hiú tudományok között vesztegettem el az órákat, miket fiam nevelésében kellett volna eltöltenem; háládatlan holt könyvek szavait hallgatám ahelyett, hogy az ő beszédére figyeltem volna; a világot akartam oktatni, ahelyett, hogy tanítottam volna egyetlen gyermekemet.” (216–217) S amikor Gutai Thaddeus fiától megtudja, hogy a tudományos könyvekben olvasottakkal szédített, csalt a Korintusbeliekhez írt második levél szellemében („Hiszen a betű öl, a lélek pedig él” – 2 Kor 3,6) válaszol: „Tűzbe minden betűvel! Átok tudomány!” (138)

A másik oldalon Malárdy ismét Gutai tükörképének látszik. Hiszen bukásához nemcsak kőbe zárt jelleme járul hozzá, hanem éppen annak pillanatnyi elhagyása. Amikor amiatt aggódik, hogy vőjelöltje esetleg nem rendes katolikus, a csaló ál-Kadarkuthy dalra fakad:

Ez több volt, mint amennyit Malárdy várt. Hát még a kivitel maga! Viktor előre átment a kápolnaterembe megpróbálni az orgonát. Az első hangfutam elárulá, hogy mester kezeli a hangszert. Úgy játszott rajta, mint egy művész, ki a szent zene legmélyebb titkaiba avatva van, s midőn elkezdé énekelni Pergolesinek akkoriban híresülni kezdett „Stabat Mater”-ét, gyönyörű ércscsengésű bariton hangon, a jelenlevők bámulva tekintének fel rá, a hölgyek lélegzeteiket visszafojtva hallgatták, lelkeikbe szívták a hangokat, s önkény-

25 Az ifjú Gutairól közzsájon forog, hogy olyan az írása, mint a kalligráfia. (56)

telenül borultak le térdeplő zsámolyaikra; Malárdy szobortiszta arcán egy pár könnyecsepp futott végig. (86–87)

Malárdy tehát a hangnak hódol be. Amikor a protestáns zsoltárt énekelték neki, az ének nem hatott rá,²⁶ itt mégis könnyezni kezd a szobor, s ilyenénképpen az történik meg vele, ami a városiakkal is történt korábban, s ami ellen az alispán küzdött: hallgatott a hangra, s átadta magát érzelmeinek.

Ám lehet, hogy még tovább is mehetünk, s nemcsak arról van szó, hogy e két makacs jellem időlegesen elfelejti magát. Kétféle továbbgondolási lehetőségünk lehet. Az egyik az, hogy mivel beszéd és írás feltételezi egymást, s a kettőnek a keresztbe játszatása roncsolhatja a másik világát (Gutai létrehozta a roncsolt írást, Malárdy pedig a beszédet törvényes és lázadó beszédként értelmezte), az írás és a beszéd is elkezd osztódni: a helyes beszéd és igaz írás mellett megjelenik a hamis beszéd és káros írás. (Jacques Derrida ezt az – ezek szerint már a romantikában is meglévő – lehetőséget egyenesen odáig gondolja tovább, hogy a „rossz írást” a nyugati metafizika lingvisztikai modelljeként elemzi.)²⁷ A másik lehetőség, hogy Jókai regényében a beszéd és írás tiszta opposziója voltaképpen elveszíti archaikus jellegét, és egy modernizálódó társadalomban feloldódik az újfajta beszédlehetőségek és írásgyakorlatok tengerében. A regény elejének „tisztá” helyzete a későbbiekben, még az átkozott és átkozó életútja során mintha módosulni látszana.

Gutai Thaddeus egy új műveltségeszmény élharcosa lesz. Folyóiratot alapít *Hypocrene* címmel, társaságot hoz létre, ahol az írásbeliség új formáival kísérleteznek. Jókai külön fejezetet szentel a próbálkozásnak, s az olvasóban ott motoszkálhat a Péczeli József alapította rövid életű komáromi folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* és folyóirat körül épülő proto-értelmiségi kör története.²⁸ E referencia önmagában persze nem különösebben fontos, ám ha tekintetbe vesszük, hogy az

26 Pedig róla énekelték, amikor a 135. zsoltárt választották: „Boldog, ki tenéked e dolgot / Megfizeti, e méltatlanságot, / Ki öledből gyermekidet kirántja, / És az erős kősziklához paskolja.” (55) Ha az idézetet komolyan vesszük, akkor voltaképpen azzal fenyegették, hogy saját magához fogják csapdosni gyermekeit.

27 Lásd Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán. Pécs, 1998. 148.

28 Lásd Gábor Vaderna: *Möglichkeiten der Urbanität in der ungarischen Zeitschrift Mindenés Gyűjtemény*. In: *Media and Literature in Multi-*

elbeszélő egy kis irodalomtörténeti víziót vázol a történet köré, akkor már érdekes lehet. Merthogy Jókai itt a „nemzetietlen” 18. századnak azt a leírását adja, mely például Toldy Ferenc irodalomtörténeteiben is megjelenik, s az ebből való kitörést egy új írásformával, a nemzeti nyelven való írással kapcsolja össze. A regényben ennek nem lesz különösebb tétje, ugyanakkor lényeges lehet annak a szempontnak a tekintetbe vétele, hogy az írás társadalmi funkciója a nemzetépítés folyamatában alapvetően változik meg. (Ezzel Jókai voltaképpen a *bene possessionati* polgárosulását és a honorációr polgárság felemelkedését a nemzeti kultúra kiterjesztéséhez kapcsolja.) A lényeg: Gutai élére áll ennek az új írásbeliségnek – ezzel viszont korábbi szóbeliségét vonja kétségbe. A maga által létrehozott új kulturális paradigmában neki magának nem lesz helye.

Malárdy Ferenc története egy kicsit más irányba kanyarodik. Ő folyamatosan abban érdekelt, hogy megszilárdítsa, holt anyaggá formálja a viszonyokat. Jókai részéről ez a konzervativizmusnak az az értelmezése, amely úgy gondol ezen irányra, mint ami folyamatosan minden változás ellensége – s éppen ennek képtelensége miatt bukásra ítélt. (Természetesen a konzervativizmus ennél azért komplexebb politikatörténeti képződmény, de hagyjuk meg Jókainak a jogot, hogy azt az egyszerű formák poétikájához igazítsa.)²⁹ Malárdyt éppen azért lehet megcsalni, éppen azért lehet tönkretenni, mert saját elveihez nem képes ragaszkodni, amikor hallgatni kíván az idők szavára. Amikor évekkel a nevezetes átok elhangzása után vendégei körében megjelenik, akkor az „ősnemesi büszke arcról” már eltűnt a bajusz, öltözéke a legújabb divatot követi. (77) És éppen a divat lesz az, amivel a „nagy szemfényvesztő” először megtéveszti: az ál-Kadarkuthy olyan választékosan öltözik, s oly finoman követi a divatot, hogy senkinek sincs oka gyanakodni rá. A Malárdyt átverő szélhámosok még azt is tudják, hogy mániákusan ragaszkodik az írott szó erejéhez: az öreg Kadarkuthy levelének azért ad igazat, mert az írásképről azonosítja őt (107), holott pontosan tudhatja, mennyire megbízhatatlan annak szerzője. Sőt, Malárdy még azt is észreveszi, hogy az igazinak hitt fiatal Kadarkuthy „bűvész”, de annyira hisz saját ítélőképességében, hogy azt hiszi,

lingual Hungary, 1770–1820. Ed. Ágnes Dóbék – Gábor Mészáros – Gábor Vadera. Bp., 2019. 123–141.

29 Szajbély Mihály: *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony. (Magyarok emlékezete) 2010. 50–55.

az igazi bűvész őérte és nem ellene varázsol – magyarán: nem tudja már megkülönböztetni az igazat a hamistól.³⁰

Malárdy végül azért bukik el, mert abban a félreértésben van, hogy a hatalma időtlen egy időbeli világban. A bukása pillanatában, amikor megtudja, hogy Bajcsy András legyőzte az alispánválasztáson, identitásának metaforája értelmeződik át: a szoborszerűség immár nem időtlenségét, állandóságát jelenti, hanem a halálát: „Az a fehér alak ott az ablakban oly merev, oly mozdulatlan, mint egy ijesztő szobor, halott arccal és üvegszemekkel. [...] Az a fehér szoborkép ott az ablakban egyszerre eltűnik helyéről: hanyatt esett a padozatra. Elájult – vagy tán meg is halt?” (187) Megpróbálja visszanyerni erejét, ám tettei már kicsinyesek, hatalomvágya durva bestialitássá alakul át: egy eltört ostornyéllel megver egy részeget az utcán (194), azonban ez már csak az utolsó felvillanása volt személyiségének – énje (földi javaival egyetemben) fokozatosan eltörlődik, tetszhalottá válik, már szinte meg sem szólal: „Egész nap is elmúlt, míg valami szavát lehetett hallani.” (209) A végső csapást aztán az méri rá, mikor végül fia is megtagadja: „Mi ketten fölöslegesegek vagyunk a világon” – állapítja meg végül a haladkló Gutai Thaddeus. (264)

A FELFORGATÁS NYELVE

Az eddigiekben elfogadtuk, hogy a világ archaikus értelmezési paradigmája a szó és anyag ellentétében írható le, amit valamiféle modernizáció írt felül. Csakhogy már a kiinduló dichotómiánk sem feltétlenül volt igaz – legalábbis nem volt általános, mindenki számára érvényes értelmezési lehetőség.

Már a regény kétharmadán is túl vagyunk, amikor előkerül báró Kadarkuthy László, az öreg Kadarkuthy. Az ő neve is üzen valamit: a kadarka borfajtára utal, s az sem véletlen, hogy egy Borkút nevű birtokon lakik (mely az anekdota szerint onnan kapta a nevét, hogy a kiszáradt kutat borral töltötte fel aszály idején a főúr – 202). Kadarkuthy korábban csak hírből volt ismert a regényben: mint Kadarkuthy Viktor különoc apja. A vele való találkozás nem egyszerű anekdotikus betét, hiszen kívül van az addig épített dichotomikus világlátáson.

„Az indus szemfényvesztő nem hiába mondá, hogy ön nagyobb bűvész mint ő, mert »ez« csakugyan a legnagyobb bűvészet.” (112)

Ő ugyanis semmilyen szabályt nem fogad el, karneváli figura, aki mindig mindennek az ellenkezőjét teszi. Igazi groteszk alak, aki komoly és komolytalan egyszerre, aki kifordítja a világot a sarkaiból (olyasmi természeti erő tehát emberi alakban, mint amely a regény elején a várost fenyegette): „Az a konvenciója volt az összes emberiséggel, hogy őt bosszantsa, tréfálja minden ember, aki csak hozzáfér, hanem azután vegye is fel, ha visszatréfáltatik. Az volt legkedvesebb embere, aki legjobban tudta bosszantani, mert az szerezte meg neki azt a gyönyörűséget, hogy a represszáliák legbizarrabb ötleteit végrehajthassa rajta.” (203) Kadarkuthy természeti ember, aki úgy beszélget az állatokkal, mintha azok emberek volnának; az őt meglátogató Gutai Thaddeust azzal ijesztgeti, hogy a szoba közepén heverésző medvével társalog. (212) Azt a Gutai tiszteletest, aki feltette arra az életét, hogy megfejtse a természet titkait – sikertelenül. Kadarkuthy volt az, aki korábban elindította a fiatalok cseréjének láncolatát, ő hozta mozgásba az eseményeket – de ő az szintén, aki le akarja állítani Gutait, s ilyenformán az események fékezéseire is törekszik.

Mindez azt mutatja, hogy a világnak bárhol lehet egy karneváli oldala. Nemcsak az ismeretlen természet forgathatja fel a rendet, hanem a kultúrát kifordító karneváli ember groteszk gesztusai is.

ROKONSÁGI VISZONYOK

Emlékszünk, az átkot Gutai Thaddeus nemcsak Malárdyra, hanem utódaira is kimondta. Emlékszünk, az átok az átkot mondóra is viszaszállt. Sőt, az átok mintha rávetült volna az ifjabb Kadarkuthy bárárra is. Ennek nyomán még az is felmerül, hogy az anyag és szellem apostolainak értelmezési kerete nem fogja megmagyarázni azt, ami a következő generáció tagjaival történik.

Három fiú, két lány és két feleség – ők a családtagok. A három fiúgyermek egyaránt nélkülözte az apai figyelmet, valamiként az apai szeretet hiányát szenvedték meg, a lányok esetén mintha ez nem is volna kérdés (bár az apák talán éppen ezért velük jobban kijöttek), s a feleségek – a megfelelő hatalom és eszközök nélkül – azért küzdenek, hogy egyben tartsák a családot. Kirajzolódik itt is egy hasonlóságokra és párhuzamokra épülő rendszer. Mintha csak abban a klasszikus episztémében próbálnánk meg tájékozódni, melyet Michel Foucault

*A szavak és a dolgok*ban írt le.³¹ A családi viszonyok reprezentációk (a fiúk ezért sincsenek érzelmi kapcsolatban az apjukkal), s a világ struktúráját akár táblázatba is lehetne rendezni. (Ezen episztémén belül ezért is probléma nélküli valakit a családba léptetni, egy üres helyre egyszerűen beilleszteni: Gutai Thaddeus a talált gyermeket, Lilát saját gyermekeként kezeli, hiányzó lánygyermek helyére teszi; Malárdyné mostohaanyaként is igazi anyai szeretettel fordul Kálmánhoz, s végül anyaként magához veszi az elárvult Lilát is, stb.) Ám e világ egy olyan határon van, ahol már egy következő episztémé sejlik fel: egy olyan világ, ahol az ember áll a középpontban, ahol az egyén érzelmi világa felülírja a reprezentációs logika által kijelölt helyet. E nagy episztéméváltás jele a társadalmi struktúrák stabilitásának elvesztése (hogyan egy köznemes csizmadiamester legyőzhet az alispánválasztáson egy főnemesi életet élő család tagját), s ebbe az irányba vezet az érzelmi kultúrának új kifejezési módot kereső modern költészet megjelenése (a *Hyppocrene* köre).

A három fiú története úgy is felfogható hát, hogy viszonyaikat a klasszikus episztémé logikája határozza meg, miközben ők maguk saját szerepüket már nem feltétlenül ebben a viszonylatban képzelik el, szabadulnának ettől. Gutai Lőrincről az apát a könyvek tanulmányozása vonta el, s már említettük, hogy a tiszteletes olyannyira nem volt képes a földi életre figyelni, hogy egyszerűen megfélemlített gyermekéről. Pedig Lőrinc tehetséges, amit aztán úgy bontakoztat ki, hogy mások gyermekeinek a helyére lép. Malárdy Kálmán azért nélkülözte az atyai szeretetet, mert a szellem világában is megkísérelte az érvényesülést: verseket írt.³² Kadarkuthy Viktor járt talán a legrosszabbul: mivel apja semmilyen társadalmi szabályt nem fogadott el, ezért a fiú nevelését sem végezte el, ezzel létrehozván – mintegy a rousseau-i nevelés paródiáját is adva – saját ártatlan karneváli figurájának ördögien eltorzult változatát, saját negatív tükörképét. (Olybá tűnik, mint-

31 Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Bp., 2000.

32 Mikor Kálmán bocsánatot kérni járul elé, apjában csak a megkövült törvényt találja: „Malárdy alispán, a klasszikus szobor arca volt az, ki büntetést megköszönő rabot lát maga előtt.” (96); s hiába a bocsánatkérés, ha utána heves érzelemkitörés következik: „És aztán odaborult atyja keblére, s kitörő érzelmei rohamában átölelte a hideg szobrot, és sírt annak keblén keservesen, igazi könnyekkel.” (97)

ha Kadarkuthy Viktor apjának az az arca lenne, amelyet a társadalom tőle elborzadó tagjai láttak az idősebb báróban.)

Az események láncreakcióját az indítja be, hogy Kadarkuthy báró fia bosszantására felajánlja Gutai Lőrincnek, hogy vállalja el Kadarkuthy Viktor szerepét. „A szerep tréfa volt, midőn elvállaltam” – mondja utóbb Lőrinc az apjának. (138) Lőrinc azért vállalja e játékot, mert nincs helye a világban: az ő helyét apja szüntette meg azáltal, hogy megvonta magát tőle. Kivételes képessége mintegy predesztinálta is erre: kiváló alkalmazkodóképessége szinte „bűvésszé”, „szemfényvesztővé” tették. Mikor Kadarkuthy Viktor szerepében megjelenik a Malárdykastélyban, rögtön meghódítja az egész társaságot: pazar képességeivel nemhogy könnyedén eljuttassa az ifjú báró szerepét, de még felül is múlja a várakozásokat. A figyelmes szemlélő akár gyanakodhatott is volna: Lőrinc ugyanis bárkinek a szerepét képes átvenni. Amikor megérkezik, akkor azonnal Malárdy Kálmán helyére ültetik az asztalnál, s amikor Kálmán hosszú poémáját elszavalja, első hallásra jegyzi meg, s mondja újra. Figyelhetünk persze e jelenetek hiperbolikus voltára (Péterfy Jenő ezt tette), de talán érdekesebb az események episztémikus helyi értékének értelmezése. Csere és ismétlés – Lőrinc saját identitásnélküliségét e kettő szélsőséges érvényesítésével igyekszik létrehozni. Ez a klasszikus episztémén belül elsősorban strukturális kérdés, s nem az emberi identitás, képességek letapogatásának problémája. Ezért is van, hogy Gutai Lőrinc gond nélkül lép a hiányzó kántor helyébe, hogy az úri társaság előtt fellépő bűvész helyett bűvészkedik, majd az akrobata ügyességét ismétli és haladja meg. Ő a tökéletes szimulakrum. Gyanakodhatnánk persze, egy helyütt fel is merül, hogy „Commodus császár is szerette Paulus secutor szerepét játszani a cirkuszban” (Commodus Marcus Aurelius apjához méltatlan fia, aki csalással nyert), de az ál-Kadarkuthy gyors győzelme feledteti a kételyt. (Egyedül az a Malárdyné gyanakodik rá, aki maga is anyapótlék, s akit korábban Kadarkuthy is megkért, így az igazi Kadarkuthy Viktor pótanyja is lehetett volna. Jóka regényében egyedül a női érzékenység képes túllátni a reprezentációs kereteken.)

Mint kiderül Malárdy leányát eleve Kadarkuthy fiának szánták régenten. (74) Az ál-Kadarkuthy ebben a tekintetben is belép a számára kijelölt helyre. Csakhogy itt történik valami, amire a szélsőségig vitt reprezentációs logika nem ad alkalmat: Gutai Lőrincnek érzelmei támadnak, s ez új helyet jelöl ki a számára a világban, ahová magával rántja kedvesét is. Amikor Gutai Thaddeus leleplezi a csalást, elfogja őt és börtönbe kívánja vetni, akkor Lőrinc előtt az a dilemma áll, hogy

létezik-e egyáltalán identitása. A klasszikus episztémén belül aligha: szimulációs játéka véget ért, apja épp a börtönbe kíséri és hivatalosan is kitagadja.³³ Ekkor az öngyilkosságig jut: ezzel végleg eltörölné üres helyét a világból. Már a csónakba szállás olyan emlékeket ébreszt benne, melyek más logikát kívánnak („napok előtt éppen így hánnya, lóbálta a csónakot a hullám és a szél, csapkodott be a csónakba a hab”, miközben először megcsókolta Malárdy Herminát – 145), a víz alatt – voltaképpen haldokolva – jön rá arra, hogy a szerelem egy új típusú helyet kínál fel a világban. Úgy is mondhatnánk, hogy öngyilkossága pillanatában vált episztémét:

E percben egyszerre elveszté Lőrinc önakarátát: lelki tudat, elhatározás, emlék és bánat egyszerre elmúlt lelkéből, a lélek maga is ki tudja hová lett, valami vak ösztön, az állati életvágy vette át a kormányt a test idegei fölött, amint a halálos elem a tüdő érzékeny pórusait érinté, szétpattantak az ifjú karjai, lábai felrúgták a testet, s kétségbeesett vonagló evickéléssel hajtották őt fel a magasba, néhány perc múlva a víz színén érezé magát, az áldott levegőn, mely újra életet adott kínzott szerveinek.

Csak most kezdett öntudatához jönni ismét. [...]

Kezde gondolkozni.

Nem volt bátorsága többé meglátogatni a vizek fenekét, minden izma megtagadta tőle e halálra vivő szolgálatot.

Ahelyett egy merész gondolatja támadt.

Az a gondolatja, hogy – újra kezdje az életet!

Ez a gondolat a legbátrabb és legnehezebb... (153–154)

E hirtelen kilépés a klasszikusból azt is jelenti, hogy Lőrinc után marad egy üres hely. Végül is nem adja vissza Kadarkuthy Viktornak a helyét, nem tisztázott Kálmán szituációja sem a továbbiakban. Saját édesanyja már korábban elveszítette anyai szerepét, s azt a szót ismételtette gépiesen, hogy „mindig” – mintegy a hangsornak e kimondott állandóságában rögzülve, majd mire leleplezték, meg az asszony meg is halt.³⁴ A reprezentációs társadalomból Gutai Lőrinc kilép ugyan,

33 „Anyád megholt és el van temetve, apád pedig nem hivatja magát általad apának többé.” (136)

34 „A jó tisztelendő asszony földi léte alig volt már életnek nevezhető. Több ízben megütötte a guta, miknek következtében egész termete, összeszeres-kadó tagjai elfonnyadtak; semmi önkénytes mozgást sem tudott többé tenni, csak jobb keze rázkódott szüntelen, akaratlan erőtől mozgatva; mint

s magával ragadja a kedvesét, ám ezzel nem nyugalmi állapotot hoz létre a kimozdult viszonyokban.

Gutai Lőrinc az ige hirdetőjének fiaként csalásait az anyagi világban követi el, Malárdy Kálmán a földi törvények őrének fiaként a szellem embere inkább. Apja őt sem ismeri el fiaként, s ő is helyet keres magának. Az egyik megoldás itt is az episztéméváltás, amit költészeti érdeklődése és szabálytalan szerelme jelez. Nem meglepő hát, ha ő éppen Gutai Lőrinc helyére próbál meg belépni: a *Hyppocrene* körében Gutai Thaddeus mentoráltja lesz, abba a Lilába lesz szerelmes, akit szülei Lőrincnek szántak korábban, s Lőrinc helyett vívna meg Kadarkuthy Viktorral. Végül megtagadja a Malárdy nevet, ezzel ki is lép a klasszikus episztéméből – párhuzamos szerkezetben Lőrinc hasonló kilépésével: „Azt pedig szeretni fogom, és elhagyok érte apát, anyát és minden rokonomat; levetem magamról a Malárdy-nevet, ha az szégyenli magát ömelle, és felveszem az ő nevét, azt fogom viselni és büszke leszek rá; tudni fogok érte élni, tűrni, szenvedni és dolgozni, s ha kell tudni fogok érte meghalni...” (216)

A kiszabadult Kadarkuthy Viktor helyzete talán a legnehezebb: ő nem kilépni szándékozik saját született személyiségéből, hanem éppenséggel vissza szeretné azt kapni. Amíg apjával folytatta tükörjátékát (mondtuk, ő volt apja jellemének torz tükré), addig volt helye a világban. Amikor apja csalónak mondja és becsukja őt, akkor voltaképpen fiúként tagadja meg. Nemcsak a bosszúvágy az, ami miatt Lőrinc nyomába ered, hanem az identitás visszaszerzésének a vágya is hajtja. Az ifjabb Kadarkuthy bizonyos értelemben elfogadja a klasszikus episztémé szabályait: mindent feltesz arra, hogy azon belül szerezze vissza a helyét. Máskülönben apja fia abban a tekintetben, hogy világot beszélő paradigmátikus nyelveket egyáltalán nem érti. Álljon itt példaként Gutai Thaddeussal folytatott rövid párbeszéde:

egy vergődő küzdelem a közelgő halál ellen. / Beszélni sem tudott már, csak egy szót tudott mondani: »mindig, mindig, mindig«. Ez volt kérdése és felelete, ez volt panaszának és örömének hangja, ez volt könyörgése, ez volt imádsága mindig, mindig – mindig.” (68) Jókai Gutai nevével is játszik itt: az asszonyt „megütötte a guta”. Így metaforikusan úgy is olvashatjuk, hogy végső soron az asszonyi érzékenységet olvasni képtelen Gutai tehát feleségének pusztulásáról is.

- Istennél van ő bizonyára, ha irgalmába bevette, és megbocsátá bűneit.
- Pokolba van! – kiálta közbe a báró.
- Az az Úr dolga! – szólt reszkető hangon Thaddeus.
- Mit? Az én dolgom? – kérde amaz ingerülten. (231)

Kadarkuthy egyszerűen nem érzékeli, hogy saját veszteségén túl bármi más lehetne a világon. Szemben a másik két fiúval, az ő számára nincs olyan világot újraalapító lehetőség, amellyel meg lehetne haladni az identitásválságának episztémikus kereteit. Ezért van, hogy amennyiben nem találja meg Lőrincet, kénytelen lesz az ő helyére beférkőzni. Erre utal a Lilával történt erőszakos afférja: „Hol van a testvéred? Mondd meg, hol van a testvéred, hol a pap fia, mert ha meg nem mondod, megcsókolom az orcádat itt, az utca közepén, s akkor majd előjön a fickó, ha még lélek van benne.” (242) Erre azonban Kálmán jön elő, aki hajlandó megvívni Lőrinc helyett, aki ezúttal is hajlandó Lőrinc helyére állni. Hogy itt elsősorban nem a becsület forgott kockán, mi sem bizonyítja ékebben, mint az, hogy miután Kadarkuthy megtudja Lőrinc tartózkodási helyét, azonnal bocsánatot kér Kálmántól, s útra kel, hogy egy másik regényben szerepelhessen.

JÓKAI REALIZMUSA

A regény első mondatában egy pontos időmeghatározást olvashatunk: „Most kilencvenhat éve annak”. (5) Mi is utaltunk már arra korábban, hogy a regény cselekménye mögött homályosan ugyan, de mégis felismerhetőek bizonyos történeti referenciák. Ilyen például Komárom felismerhető geopolitikai és társadalmi környezete, sőt utóbb még város nevének kezdőbetűjét is megadja. (224)

Idéztük, hogy Jókai maga is valamiféle realizmusra utalt utószavában, s hogy ez gerjesztett is némi vitát a recepcióban. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nemcsak a túlzó jellemfestés az, ami némileg kétségbe vonja az események történeti hitelét. „Az elátkozott családnak komoly történeti magva nincsen, hasztalan keressük e történeti tényeket Komárom vármegye és Komárom város történetében, ott alapvonalat sem találunk belőlük” – írja Alapy Gyula.³⁵ Hogy másra ne is

utaljunk: bár Komárom történetében voltak jelentős földrengések, a regényben ábrázolt természeti katasztrófa sohasem történt meg.

Beöthy Zsolt – idéztük ezt is a tanulmány elején – úgy gondolta, hogy a mellékalakok adnak hitelt a történetnek. Való igaz, hogy Jókai a nagyszabású figurák mellett szívesen ábrázolt kidolgozott vagy csak villanásszerű kidolgozatlanságban életközeli mellékszereplőket. Jókai regényeiben ennek kétféle megoldása van: az egyik az enumerációszerű jelenetezés, ahol a szereplők, a variációk sokféleségét mutatja meg, s az olvasó nem tudhatja, hogy melyik felskiccelt szereplő tér vissza a későbbiekben (ilyen a városi polgárok gyűlése vagy a Malárdyak báljának bevezetése); a másik az életképszerű jelenetezés, amikor az anekdotikus történet voltaképpen nyitva marad, hogy a regény cselekményét mozdíthassa előre (ilyen a Bajcsy András körüli rövid, elszórt történetek halmaza).³⁶ Az persze ezek után is kérdés, hogy egy-egy ilyen betétben feltűnő alak miért is tekinthető bármilyen szempontból hitelesnek.

Miben is áll akkor Jókai realizmusa?

Jókai regénye ezúttal nem azzal játszik, hogy a történeti tudás létrejöttének különböző eljárásait vetíti egymásra,³⁷ s nem is azzal, hogy az odaértett olvasó reakcióit a regénybe írja.³⁸ Itt a történeti tudás regényes megképzésének paródiáját adja, s ezáltal ironikus formában viszi színre azt, hogy miképpen jön létre egy történet. Komoly utószavának komolytalan előzménye a regényben van elrejtve.

Mákosné asszony ontja a megbízhatatlan történeteket. Bajcsy András, a derék csizmadiamester próbál menekülni előle, de nem igazán lehet.

A halálhírekben különösen gyönyörködött a derék asszonyság, ezek voltak ránézve a csemegefalatok. Különösen szeretett olyan embereket megölni, akik egy órával ezelőtt még egészségesek voltak, még Bajcsy uram is beszélt velök.

36 Életképekről lásd Wéber Antal, *Az életkép mint prózai forma. Irodalomtörténet* 105 (2001) 3. sz. 341–358. Hansági Ágnes: *Irodalmi kommunikáció és műfajiség. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Bp., 2022. 229–231.

37 Lásd Vadera Gábor: *Párhuzamos történetek. Egy magyar nábob*. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., (Károli könyvek) 2013. 214–218.

38 Lásd Eisemann György: *A forradalom elbeszélése. A köszívű ember fiai*. In: *Műfaj és közeg – hatás és jelentés. Jókai Mór és a későromantikus magyar próza*. Bp., (Ráció – tudomány 25.) 2018. 22–29.

Hazamentek, lefeküdtek és meghaltak. Számtalanokat megölt ilyen módon. Némelyek még azután tíz-húszt esztendeig is éltek, másokat ellenben kétszer-háromszor is megölt, elsíratott és eltemetett, ki mennyiszer kiállta. (59)

Az *elátkozott család* nagy témája, hogy miként lehet birtokolni az igazságot. Gutai Thaddeus az igazságot a vallási parancsban keresi, Malárdy Ferenc alispán az írott törvényben és rögzített hagyományban – Mákosné a pletykában. A csizmadiamester azért van zavarban, mert beszéd áll beszédrel szemben, és semmi sem garantálja az egyik igazságát a másikkal szemben. Miközben Mákosnének egy szavát sem hiszi el, aközben küzdelmet folytat azért, hogy megőrizze a nyelv azon képességébe vetett hitét, hogy az az igazat mondja.

Amikor Mákosné a legzavarbaejtőbb dolgokat mondja, akkor Bajcsy azzal védekezik, hogy a nyelv rögzített eszközkészletéhez nyúl, s közhelyeket kezd mondani. Amikor terjed a pletyka, hogy feleségül fogja venni az asszonyt („ami aztán Bajcsy uramat dühössé szokta tenni, mint az oroszánt”), akkor így morfondírozik (bár nem mondja ki hangosan):

Sokat elhallgatott. Nem mondta, hogy kell is neki ilyen hosszú képű delnő, akinek a sok rossz hírmondásban két akkorára nyúlt az ábrázatja, mint más tisztességes emberé; hogy fogai feketék az örökös emberrágástól, hogy otthon térdig jár a szemében, mert mindig más háza előtt söpör, hogy más dolgot szapulva, a rajtavalóját hagyja szennyesen: hogy nincsen helyes esze; hogy egypárszor meg is verték már a hamis hírmondásért; mindezeket gondolta bár magában, de védelmére soha sem hozta fel Bajcsy uram, csupán azzal az egy ellenvetéssel szokta keresztültörni magát e gyanúsításon, hogy mint teheti azt fel ő róla valaki, miszerint olyan feleséget vegyen, aki nálánál egy fejjel magasabb?

Mákosné asszonyom tökéletesen megütötte a katonamértéket. (60)

Bajcsy András azonban hiába erőlködik, hogy visszaszerezze a helyes, igaz beszéd feletti uralmat, Mákosné nem lehet megállítani. Ez az állandó szereplői perspektíva Mákosné káros pletykahordó teljesítményéről, túlzott képzeletéről, elfedi a tényt: a regény világán belül Mákosné bizony igazat is mondott. Bajcsy ugyan nem vette el feleségül, ám amikor Gutai Lőrinc viselt dolgait pletykálja el, akkor olyan események ismeretébe avat be, melyek a későbbiekben igaznak bizonyulnak, s a regény vége felé éppen ő az, aki egy pletyka terjesztése segítségével időlegesen megakadályozza Malárdy Kálmán és Kadarkuthy

Viktor párbaját. A pletyka mint lokúciós beszédaktus megbízhatatlan, s éppen ebben hasonlít a regényíró valóságteremtésére: nem egyszerűen túloz, hanem mindig bizonytalan marad mondandójának igazságértéke.

EGY ÚJ ANTROPOLÓGIA SZÜLETÉSE

Az átok visszahullott mondójára: „Keserű iróniája a sorsnak! Gutai Thaddeus átkot vetett Malárdy Ferenc gyermekeire, s saját szerettei, fia és fogadott leánya kezét fogtak azokkal, hogy ők is osztozzanak abban”; (263) s miután az már a következő nemzedéken is beteljesült az átokmondó és a megátkozott felesleges elemekké válnak mind a régi, mind az új episztémében: „Mi ketten fölöslegesek vagyunk a világon.” (264)

Ezért Gutai Thaddeus feloldja az átkot. Kérdés persze, hogy egy átkot fel lehet-e oldani, miként az is bizonytalan, hogy az átok beteljesült-e egyáltalán.

A fentiekben azt láttuk, hogy *Az elátkozott család* című regény elején a természeti katasztrófára két szélsőségesen eltérő válasz érkezik: az egyik a világ szellemi meghatározottságát valló magyarázat, a másik a földi létezés anyagi természetét, a társadalmi létezés szabályainak betartását helyezte előtérbe. Előbbi a szó hatalmában, utóbbi inkább az anyag rögzítettségében bízott. A regényben elhangzó átok e két világlátás konfliktusát élezte ki. (S megjelent egy harmadik, éppen e kettő szembenállását tagadó karneváli világértelmezés lehetősége is.)

Ugyanakkor a regény történetében két világ határán is állunk. Talán a földrengés épp egy új világ eljövételének jelzése volt – ám az emberek még korábbi gondolkodási sémákat alkalmazták megértésére. A következő generáció tagjai még egy reprezentációs értelmezési keretbe születtek bele, ám abból – ha akarták, ha nem – ki kellett lépniük. Gutai Lőrinc egyszerűen elhagyta a világot, Malárdy Kálmán a számára előírt társadalmi szabályokon lépett át, s Kadarkuthy Viktor maradt az a szereplő, aki az új társadalmi rendet, a modern episztémé antropológiai szabályait is felforgatandó már útban a barátfalvi lévita és felesége otthonába, hogy egy következő regényben számonkérje őket.

Absztrakt

A tanulmány Jókai: *Az elátkozott család* című regényének elemzésével mutatja be, hogy poétikailag-retorikailag a mű – mint általában a romantikus regény – miképp hozott létre szereplői identitásokat. Az antropológiai identitás határainak megvonása sokszor diszkurzív pozíciók meghatározásával történik, melyek elmozdulása legalább annyira befolyásolja a cselekmény menetét, mint a regény szereplőit. Ugyanakkor Jókai, bár freudista lélektani megfigyeléseket nem várhatunk tőle, pontosan érzékelte az ember fogalmának modern átalakulását. A tárgyalt regény azt az episztémikus váltást viszi színre, amely újraalkotja a szabadság határtalanságának és a körülmények determinációjának dichotómiáját, a stabilnak tetsző diszkurzív pozíciókat. A regény történetében két világ határán állunk: a föld-rengés egy új világ eljövételének jelzése volt, ám az emberek még korábbi gondolkodási sémákat alkalmazták megértésére. Az újabb generáció tagjai egy régi, reprezentációs értelmezési keretbe születtek bele, ám abból ki kellett lépniük.

Jókai and Anthropology

The study's analysis of Jókai's novel *The Cursed Family* (1858) shows how it creates character identities poetically and rhetorically, as did romantic novels in general. The boundaries of anthropological identity are often drawn by defining discursive positions, the shifting of which affects the course of the plot as much as it does the characters in the novel. At the same time, while Freudian psychological observations cannot be expected, Jókai precisely perceived a modern transformation in the notion of man. The novel under consideration presents an epistemic change which recreates an apparently stable dichotomy between unbounded freedom and determined circumstances. In terms of the novel's plot, the reader stands at the border of two worlds: the earthquake heralds a new world, but people continue to use previous patterns of thought to comprehend it. A new generation was born into an old, representational interpretative framework, yet they had to leave it behind.

Jókai Mór és az esztétika

Hansági Ágnes

Mielőtt belevágnánk Jókai irodalom- és művészetszemléletének feltérképezésébe, mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ kapnunk: mit jelent az esztétika; illetve Jókai Mór vagy bármely más író „esztétikájának” a megismerése? Egyáltalán, hogyan lehetséges az, hogy egy írónak „saját” esztétikája legyen? A válasz nem magától értetődő. Az esztétika tudománya a filozófia önálló területeként a 18. század végén vívta ki függetlenségét. Az „esztétika” történetileg jellegzetesen polgári koncepció és polgári „fogalom”, amely a felvilágosodás korában keletkezett és tett szert jelentőségre.¹ Terry Eagleton angol filozófus és elméletíró először 1990-ben megjelent, radikális és nagy hatású, *The ideology of the Aesthetic* címmel megjelent könyvében meggyőzően mutatja be, hogy a művészet autonómiájának az eszménye, amely nélkül nem jöhetett volna létre az esztétika filozófiától független elmélete sem, valójában a művészeti piac kialakulásának volt köszönhető:

Amint a műalkotások művészeti termékként árucikké válnak a piacon, semmiért és senkiért léteznek. Következésképpen ideológiai értelemben úgy is felfogható, hogy kizárólag a saját dicsőségükért léteznek, a maguk dicsősé-

¹ Terry Eagleton: *Ästhetik. Die Geschichte ihrer Ideologien*, aus dem Englischen von Klaus Laermann, Stuttgart, Weimar, 1994. 8. [Az idézetet a saját fordításomban közlöm. H. Á.]

gére. Az autonómiának vagy önreferencialitásnak erre a fogalmára összpontosít az esztétika új diskurzusa. Csak a radikális politikai kritika nézőpontjából válik világossá, hogy milyen bénító hatása lehet az esztétikai autonómia ilyen eszméjének.³

Az idézetnek erre az utolsó mondatára különösen fontos emlékeznünk akkor, amikor Jókai irodalomtörténeti megítélését, vagy mint jelen esetben, irodalomszemléletét tesszük mérlegre. Az a „bénító hatás”, amelyről Eagleton beszél, mindmáig akadályt jelent Jókai irodalmi teljesítményének tárgyyszerű értékelésében. Jókai ugyanis élete végéig hitt abban, hogy az irodalomnak mindenekelőtt az anyanyelv, a nemzeti kulturális értékek, a közösségi identitás, de a közösségi emlékezet vagy például az emberi jogok területén is missziója van. Jókai, akit mindennél jobban érdekelt a nyelv,³ az irodalmi műalkotást *nyelvi műalkotásnak* tekintette, amely képes megmutatni a(z) anyanyelv teljesítőkéességét, ugyanakkor abból indult ki, hogy az irodalom, éppen mert nyelvi műalkotás, amely hatással van befogadójára, arra hív meg, hogy (Rilke híres utolsó sorát kölcsönözve)⁴ „változtasd meg életed”. Nagyon tágra értve a „politika” szó jelentését: mégiscsak politikai tényező. Eagleton szerint a művészet autonómiája a modernség kezdetén annak köszönhetően alakulhatott ki, hogy le tudott válni a kognitív, a politikai és az etikai cselekvések szférájáról, ez az autonómia azonban paradox módon jöhetett csak létre:

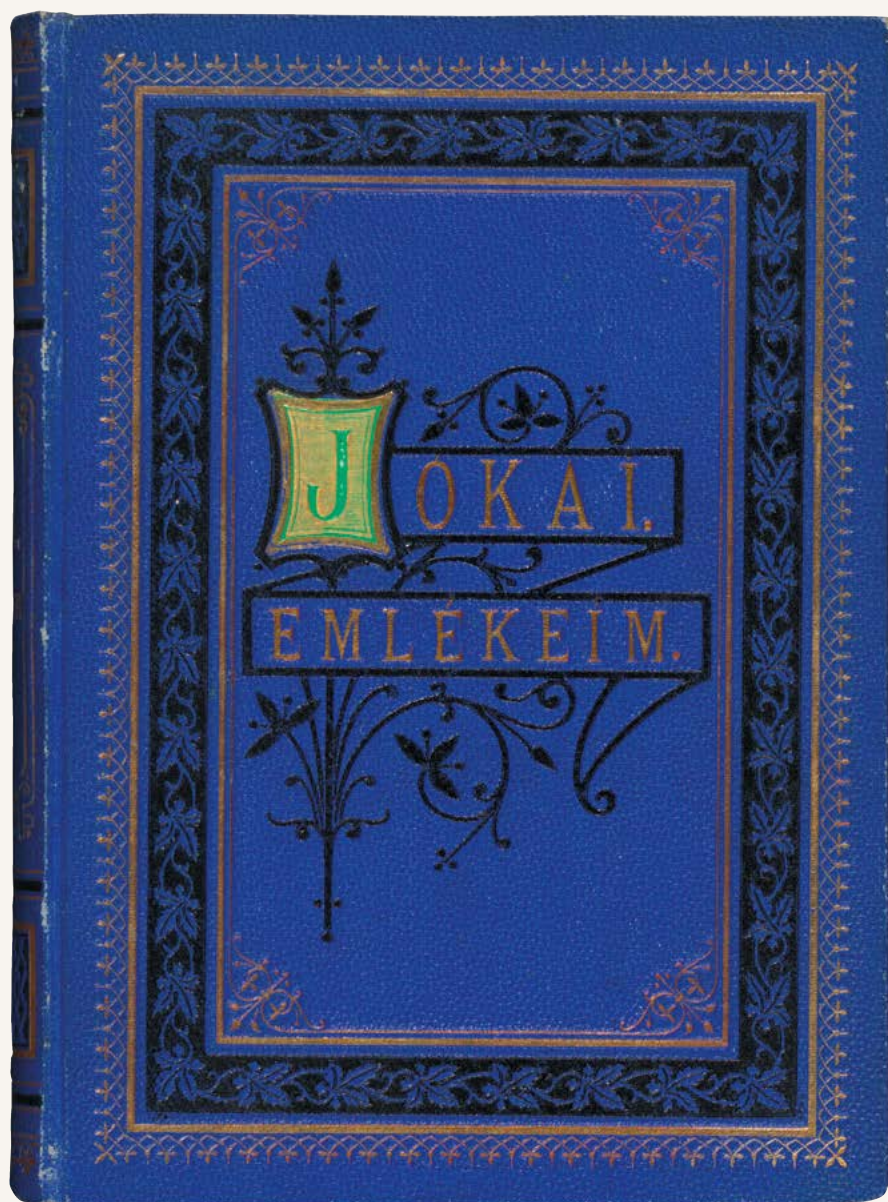
„A művészet ezután már nem valamilyen különleges publikum számára volt adott, hanem mindenki számára, aki ízléssel élvezni tudta, és akinek pénze volt, hogy megvegye. És amennyiben nem kifejezetten valamiért és valaki számára van, mondhatjuk azt, hogy önmagáért létezik. Független, mert az ártermelés lenyelte.”⁵

2 Uo., 9.

3 „Jókai a nyelv szerelmese”. Tolnai Vilmos: Jókai és a magyar nyelv I–II. *Magyar Nyelv* 21 (1925) 5–6. sz. 85–100.; 9–10. sz. 232–246. ltt: 240.; Vö. még: Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Bp., [1942] 484.; Hansági Ágnes: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Bp., 2022. 78, 334, 350.

4 Az *Archikus Apolló-torzó* utolsó sorai Tóth Árpád fordításában: „S nem törnék át mindenütt busa fények, / Mint csillagot: mert nincsen helye egy sem, / Mely rád ne nézne. Változtasd meg életed.”

5 Eagleton: *Asthetik*, 378.

^
Jókai Mór: *Emlékeim* című művének kötéstáblája. Budapest, 1875.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, B 4.771

A művészet és ezen belül az irodalom autonómmá válása ki is kényszerítette az önálló művészetelmélet megszületését, hiszen magukat az alkotóművészeket is arra inspirálta, hogy megválaszolják a hogyan és mivégre kérdéseit, kívülről tekintsenek rá a művészetre, megkettőzve identitásukat: teoretikusként.

Az irodalom autonómiája elméleti válaszokat követelt a költőktől és íróktól arra a kérdésre, hogy ha nem a politika, az etika vagy a megismerés jelöli ki művészetük célját, akkor mégis mi lehet az értelme, a szerepe az egyes ember és a közösségek életében a műalkotás létezésének? Vagy a műalkotás hatásának? A művészet autonómiája világított rá ugyanis arra a problémára, hogy a *művészet* és a művészeti alkotás célja és társadalmi legitimációja nem magától értetődő, magyarázatra, értelmezésre szorul. Ezek a kérdések már nem az „öszönös alkotó”, a „zseni” kérdései voltak, hanem a saját alkotótevékenységét értelmezni és megérteni akaró gondolkodó, a tudatos művész-tudóséi, aki a létrejött műalkotást a képzés és a képzés nyomán a birtokába jutott techné eredményének gondolja. A művész-esztéták sorát Edgar Allan Poe nyitotta meg *A műalkotás filozófiája* [*The Philosophy of Composition*, 1846] című esszéjével,⁶ és Poe nyomdokain haladva Jókai számos kortársa számára vált az esztétikai gondolkodás a műalkotások létrehozása mellett az alkotómunka fontos terepévé. Magyarul is olvashatóak például a Jókainál mindössze négy évvel idősebb Baudelaire művészeti írásai.⁷ Orlay Petrich Soma művészetelméleti írásait maga Jókai közölte az általa szerkesztett, mindössze egyetlen évfolyamot megélt hetilap, a *Délibáb: Nemzeti Színházi lap* hasábjain. Poe-hoz és Baudelaire-hez hasonlóan Jókai is gyakran és szívesen írt képzőművészetről, amivel „nagy szolgálatot tett a hazai művészettörténetnek”.⁸ Képzőművészeti írásai azonban gyakorta inkább a festészet és a festők

6 Edgar Allan Poe: A műalkotás filozófiája [1846], ford. Babits Mihály. In: *Edgar Allan Poe válogatott művei. Elbeszélések; Arthur Gordon Pym; Versek; Esszék*. Szerk. Borbás Mária – Kretzoi Miklósné. Bp., 1981. 830–843.

7 Vö. *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*. Vál., ford., bev., jegyz. Csorba Géza. Bp., 1964. (A művészettörténet forrásai); Charles Baudelaire: *Művészeti kuriózumok*. Vál., bev. és jegyzetekkel ell. Julien Cain. Ford. Csorba Géza. Szerk. Karátsón Gábor. Bp., 1988. (Művészet és elmélet).

8 Vö. Szij Béla: Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18 (1986) 509.

korabeli helyzetére fókuszálnak.⁹ Kiállítás- és műtárgykritikái főként a képek témáját elemzik, „leíró jellegűek”; a formai megoldásokra kisebb hangsúlyt fektetnek. Ezekben a művészeti kritikákban Jókait elsősorban az érdekli, miről „beszél egy kép”, a képek formavilága viszont mindenekelőtt a korszerűség szempontjából foglalkoztatta.¹⁰ A techné, a formanyelv kérdéseinek elméleti tárgyalását láthatólag nem érezte feladatának. Ez a feltételezés azért is kockáztatható meg, mert birtokában volt az ehhez szükséges tudásnak, szisztematikus, iskola-rendszerű képzőművészeti oktatásban részesült.¹¹ Szij Béla ugyancsak jellemzőnek tekinti Jókai képzőművészeti kritikáiban a „nemzeti protekcionizmus” szempontjának az érvényesítését. Azt nevezetesen, hogy műkritikusként Jókai a hazai témák, a magyar tájak és karakterek képi reprezentációját a magyar festészet és festők kitüntetett feladatának tekintette.¹²

Jókai hat évtizedes, rendkívül aktív és szerteágazó irodalmi pályafutása során rendszeresen és sokat írt az irodalomról. Költő- és íróelődökről, kortársakról, vagy általánosságban, az irodalom, a lap- és könyvkiadás, a kritika helyzetéről publicisztikai írásokat. 1955-ben, még a kritikai kiadás megindulása előtt Bisztray Gyula *Írói arcképek* címmel ezekből az akkoriban még többnyire a sajtóarchívumokban lappangó Jókai-cikkekből adott ki érdekfeszítő, máig tanulságos válogatást. Bisztray maga is azt az álláspontot képviselte, hogy Jókai tudatosan hangsúlyozza saját, személyes hangvételtől olvasatainak távolságát a professzionális, tudósi irodalomértelmező reflexiótól. A Csokonairól, Katonáról, a *Bánk bán*ról, vagy Kisfaludy Károlyról, Fáy Andrásról, Garay Jánosról, Vahot Imréről, Szigligeti Edéről, illetve a mindenki felett álló atyamesternek tekintett Vörösmartyról; a testi-

9 Vö. E. Csorba Csilla: Jókai „Ingres hegedűje”. A festő Jókai és a tardonai önarcképek. In: *Az élő Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Kerényi Ferenc – Nagy Miklós. Bp., 1981. 186.

10 Vö. Szij: Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése, 511. A Verescsagin-vitát elemezve Fülöp Dorottya is erre mutatott rá. Vö. Fülöp Dorottya: „Így jár az ecset, mikor philosophál”. Jókai és Verescsagin barátsága. *Irodalomismeret* 32 (2022) 4. sz. 86–87.

11 1837 és 1841 között volt a Rékomáromi Királyi Rajz Oskola diákja, bizonyítványt is kapott. Erről bővebben lásd Vayerné Zibolen Ágnes: Jókai képzőművészeti munkássága. *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* 3 (1962) 61–83. Szij: Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése, 505. Fülöp: „Így jár az ecset...”, 89.

12 Szij: Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése, 511.

lelki jóbarátról, Petőfiről vagy a legtöbbre értékelt pályatársról, Arany Jánosról szóló írások figyelmes olvasása ugyanarra a mintázatra hívja fel a figyelmünket, amelyet a művészeti kritikák kapcsán Szij Béla is leírt. Jókai kitűnően ismeri az irodalomtörténetet, a poétikát, a retorikát, a primer és szekunder szövegeket, pontosan hivatkozik Toldy Ferencre és más, meghatározó 19. századi, később pedig századfordulós szerzőkre, de az előző évszázadok magyar íráshagyományára is.¹³ *Bánk bán*-értelmezésében felfigyel például arra a kiinduló „ötletre”, amelyből a dráma megszülethetett.¹⁴ Bíró Ferenc Katona-monográfiája Jókai drámaértelmezését kifejezetten kezdeményezőnek tartja: Jókai volt ugyanis az első, aki a királyné elleni merényletet – *nem politikai merényletként* interpretálta. Jókai olvasatában a gyilkosságot *nem* a politikus Bánk, hanem az érzéseiben sértett férfi követte el hirtelen felindulásból.¹⁵

Jókai íróportréi, szövegolvasatai azonban hangsúlyozottan, szembeötlően személyesek. Egyszeri és egyedi befogadói tapasztalatot rögzítenek. Mint azt a *Bánk bán* példája is mutatja, dacára annak, hogy előképzettsége és olvasói kvalitásai lehetővé tették: kreatív és megalapozott értelmezési javaslatokkal álljon elő. Vagyis nemcsak elsőrangú rétor és imponálón tájékozott (de gyakorta megbízhatatlansággal vádolt) filológus volt, hanem biztos hermeneuta is. Tudós-esztétaként megszólaló kortársaihoz képest azonban rendre olyan retorikai eszközökkel élt, amelyek irodalmi publicisztikájának *művészi* karakterét hangsúlyozzák. Saját olvasástapasztalatának vagy az olvasott mű keletkezésének a körülményeit hangulat- és korfestő, sokszor anekdotikus elemek segítségével teszi szemléletessé. Nyomatékosítja: írásai *nem* tudományos-esztétikai írások. Az íróportrék egy olvasó *író* művészportréi, számára fontos alkotókról. Ezek az írások általában nem mentesek a pátoztól, az érzelmektől, de az iróniától, a humortól sem. Lényeglátóak, mindenekfelett tisztelik a teljesítményt és legfőképpen: felkeltik az érdeklődést. Deklarált céljuk, hogy kedvet csináljanak az olvasáshoz. Műfajukat tekintve nem esszék, hanem túlnyomórészt a lapok tárcarovataiban megjelenő újságcikkek. A napilap médiuma

13 Vö. Tolnai: Jókai és a magyar nyelv I., 87–88.

14 Jókai Mór: Katona József *Bánk bánja*: szemlélődés. In: Katona József: *Bánk bán: Dráma öt felvonásban Csók István képeivel*. Illusztrált díszkiadás. Bp., 1899, I–XVI.; Jókai Mór: Katona József (1899) In: *Írói arcképek*. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1955. 115–124.

15 Bíró Ferenc: *Katona József. Monográfia*. Bp., 2002. 138–139.

befogadta volna ekkoriban még a tudós-esztétikai tanulmányokat is, a 19. század második felének tárcarovatai a magas presztízssű politikai napilapokban nem zárkóztak el a tudománytól. Ez a körülmény szintén arra enged következtetni, hogy Jókai tudatosan választotta irodalmi tárgyú munkái számára a művelt társalgás, a konverzáció beszédhelyzetét idéző, közvetlen hangú tárca egyszerre irodalmias és zsurnalisztikus műfaját.

Jókai regényeiben és kisregényeiben folyamatosan reflektált az irodalmi szöveg, a nyelv és a narratív fikció működésére. Hasonlóképpen az egyes műfajokkal kapcsolatos olvasói elvárásokra és arra, hogy narrátora vagy a narrációban színre vitt szerző ezeknek az elvárásoknak miért és hogyan *nem* szándékozik megfelelni. Ma azt mondanánk: az irodalom és az *irodalom mint nyelv* folyamatos önreflexiója valósul meg Jókai fikciós prózájában. *Kedves atyafiak* című elbeszélése például, egyfajta „állatorvosi lóként”, az irodalmi reflexió szinte valamennyi, Jókai által előszeretettel gyakorolt formájára kínál példát. Jókai fikciós prózájában azonban számtalan hasonló szövegre bukkanhatunk. Olyan szövegre nehezebb példát találni, amelyből hiányzik az irodalmi önreflexió, ahol az irodalom és az irodalom mint nyelv nem tematizálódik. Ez a körülmény azonban azt is beláthatóvá teszi, miért nehéz Jókai „esztétikájának” a feltérképezése, annak ellenére, hogy szakadatlanul az irodalomról és nem csak irodalmat ír.

Kifejezetten esztétikai, művészetelméleti írásokat Jókai nem hagyott hátra. Ennek a hiányzó esztétikának a paradoxonára Fried István Jókai „meglehetősen tág” művészetfogalma, a cirkusznovellákban megközelített Gesamtkunstwerk-konceptió összefüggésében mutatott rá: „elméletibb érdeklődése a leginkább prózai epikája önértelmező gesztusaiban érhető tetten (kései utószavak regényeihez), illetőleg „meta-regényi” fejtegetésekben, amelyekkel egészen korán él”.¹⁶ *Bajza Lenke munkái* című írása közelebb vihet bennünket annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy Jókai, aki észleli és meglepően pontosan írja le azokat az irodalmi-piaci folyamatokat, amelyekkel Eagleton a modern esztétika kialakulását magyarázza és amelyekből a művész-esztéták teoretikus munkáinak megszületése megérthető, miért nem állt be a művész-tudósok sorába. Jókai írásának címe kritikát ígér, de az akkor mindössze 18 éves írónő debütáló, *Beszélyek* (1858) című kötete valójában csak az írás apropóját szolgáltatja. A terjedelmes dolgozat utol-

só bekezdéseiben bukkan fel egyáltalán Bajza Lenke neve, magáról a kötetről pedig a szöveg zárlatának egyetlen (igaz, többszörösen összetett) mondata szól. A „kritika” gesztusértékű természetesen, különösen az akkoriban a lapok hasábjain folyó, Gyulai Pál programcikke nyomán kirobbant nőíró-vitában, amelyben Jókai éppen Bajza Lenke kapcsán foglal állást az írók és a női írás szükségessége mellett. Ezt a „kritikát” ezért is tartja számon mindmáig az irodalomtörténet-írás.¹⁷ Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet arra, hogy Jókai írásának valódi tétje túlmutat a nőírók-vitán, amennyiben Jókai a nőírók és a női írás fontossága melletti érveit „nyitott” irodalomfogalmának, irodalomfelfogásának részletes kifejtésével támasztja alá.¹⁸

Jókai „kritikája” Gyulai Pál megszólításával kezdődik („Kedves barátom Gyulay Pál!”), és egy képzelt szituációt vázol fel: „Ha én nekem négy fiam volna, én magam most jönnék haza az operentiákról, tiz esztendeig nem hallottam volna felőlük semmi hirt, most aztán kérdésém, mi lett belőlök? [...] mit gondol, melyikre volnék a négy közül a legbüszkébb?”¹⁹ A nyílt levél olyan beszédhelyzetet teremt, amelyben a vitapartnerhez való odafordulás polemikus szándéka az élcelődő, poénokra kifuttatott konverzáció fraternalitásával kapcsolódik össze. A négy képzeletbeli fiú pályaválasztásának humoros elbeszéléséből már az első bekezdés után nyilvánvaló, hogy Jókai vitacikke azoknak az irodalmi tárgyú írásainak a sorába illeszkedik, amelyekben az irodalomról szóló beszédet a humor, a pátosz és az anekdotikus elemek keretezik; vagyis a szöveg jelzi önnön irodalmiságát. A négy képzeletbeli fiú pályaválasztása (kereskedő, katona, vándorszínész, író) előre vetíti, hogy a Gyulainak szegezett kérdésre Jókai a legváratlanabb választ adja majd („A vászonkereskedőre. Abból derék solid ember lesz, [...] tán majd Pest városi külső-tanácsos is, és meglehet, hogy még milliomos válhatik belőle.”),²⁰ és a meglepő kijelentés iróniája az

17 Margócsy István: Nőiség, női szerepek és romantika. In: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Irónóink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp., 2016. (Hagyományfrissítés 4.) 19–40. Török Zsuzsa: „Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás”. A nőírók körüli pánik a 19. század közepén. In: *Angyal vagy démon*, 65–96.

18 Vö. Török: „Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás”, 80.

19 Jókai Mór: Bajza Lenke munkái. In: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek (1850–1860) II.* S. a. r. H. Törő Györgyi. Bp., 1968. 88. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós, Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.)

20 Uo., 88.

írói életpálya és hivatás értelmezését készíti elő. A lehetséges életpályák közül hármat a karrier ígérete köt össze. A kereskedőből befolyásos városatya és milliomos, a katonából tábornok, a vándorszínészből a nemzeti színház színésze majd nyugdíjasa lehet. Ezzel szemben „az íróbul ugyan mi a mente lehetne más mint író? Ott végzi, a hol kezdte.”²¹ Vagyis az íráság lényege nem a karrier, hanem az *írás*.

Az irodalom és az írói hivatás immáron nem ironikus hangoltságú tárgyalását még két exkurzus vezeti be, amelyek azonban az érvelés konklúziót megismerve már egyáltalában nem bizonyulnak kitérőnek. Az elsőben idegen történetként beszéli el („van nekem egy ismerősöm; – hogy ki? az nem tartozik a dologra; elég az hozzá, hogy író, a ki nagyon sokat ír [...]”)²² azt a valójában vele megtörtént esetet, amikor német kiadói a nyelvváltás javaslatával álltak elő, amit Jókai határozottan elutasított. A nyelvváltás melletti érv minden esetben az irodalmi piac, amelynek globális körforgásában a világnyelvek valamelyikén akadálymentesebb a részvétel, mint a komoly esztétikai veszteségekkel járó fordítások révén. A második „kitérő” a hazai közönség összetételét elemzi. Jókai a fizetőképes kereslet, az olvasók számának drasztikus fogyását az ötvenes évek végén nem kizárólag gazdasági okokkal magyarázza, hiszen az idegen nyelvű lapok terjedése töretlen. A publikum belső átrendeződésére figyelmeztet: míg a magasan képzett, jómódú olvasók idegen nyelvű irodalmat olvasnak, a magyar irodalom *magyarul olvasó* közönségének zömét az alacsony jövedelmű, nem az elithez tartozó értelmiségiek adják. Jókai érvelésében éppúgy a magyarul olvasó közönség megtartásának célja igazolja a szórakoztató, mindennapi olvasásszükségletet kielégítő, populáris műfajok létjogosultságát, mint néhány évvel korábban Kemény Zsigmond három szériában megjelenő vezércikksorozatában, a *Pesti Napló*ban 1852 októberében induló *Élet és irodalomban*, valamint az 1853 augusztusában megkezdett *Szellemi térben*.²³ Jókai „tág” irodalomfogalmát tehát az ötvenes években Keményhez hasonlóan elsősorban nem esztétikai, hanem szociológiai megfontolások alakítják. Jókai esetében azonban ennél talán még nagyobb súllyal esik a latba egy másik ténye-

21 Uo., 89.

22 Uo., 89.

23 Vö. Hansági Ágnes: Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény In: *Uő Láthatatlan limesek. Határjelenségek az irodalomban*. Balatonfüred, 2018. (Tempevölgy könyvek 3.) 151–157.

zõ, amely a későbbiekben is meghatározza az irodalomhoz, és a magyar irodalomhoz való viszonyát.

A magyarul olvasó, művelt közönség fogyását Jókai a „kis” nyelveket (értsd: nem világnyelveket) fenyegető veszélyforrás tüneteként azonosítja. A világnyelvek elszívó hatása azonban nemcsak az olvasók, hanem az ambiciózus, fiatal írók nyelvváltásához és hosszútávon a magyar nyelvű esztétikai irodalom humán erőforrásainak a megfogyatkozásához, a magyarul író szerzők eltűnéséhez is vezethet:

*a kiknek nálunk költői tehetséget adott a sors, [...] eleve aként kvalifikálják magukat, hogy mindjárt eredetiben adhassák azt a munkát, olyan nyelven, a milyenen kéri, egy szóval lesz akkor is író és tanult ember elég a Duna Tisza között, csak hogy annak mind az lesz a végcélja, hogy valami európai hirre vergődjék, a mihez természetesen a magyar nyelv nem vezet.*²⁴

A *magyar irodalom missiója* című írásában, amely a Bajza Lenke-kritikával lényegében párhuzamosan jelent meg folytatásokban a *Magyar Sajtó*ban, és amelyet Bényei Péter teljes joggal nevez Jókai egyik „legkiválóbb esszéjének”,²⁵ szintén terjedelmes kockázatelemzést végez. Jókai szerint a nyelvváltás soha nem lehet részleges. Az irodalom mint nyelv, az írás nyelvi kizárólagosságot követel, hiszen az irodalom nyelve nemcsak szótár, hanem észjárás, logika és hagyomány is egyben. Vagyis minden egyes sikeres nyelvváltás a magyar irodalom végleges és pótolhatatlan vesztesége.²⁶ Hogy Jókai félelme nem volt alaptalan, azt George Tabori, Agota Kristof vagy Terézia Mora esetéig számos 20. századi példa igazolja. Különös ekhója ennek a felismerésnek az a húsz évvel későbbi írása, amely *A Hon* vasárnapi tárcájában *Hát mi feltámadunk-e még? Kérdő szó Jókai Mórtól* címmel 1880. március 23-án jelent meg. Az írói tulajdonjogról szóló törvényjavaslat elfogadását Jókai a magyar irodalom kulcskérdésének tekinti, de nem azért, hogy a magyar írókat védje meg a kalózfordításoktól. Éppen ellenkezőleg: a magyar regény visszaszorulásának fő okát a fordításban, a szerzői

24 Jókai, Bajza Lenke munkái, 90–91.

25 Bényei Péter: A romantikus modern Jókai. (Hansági Ágnes: Irodalmi kommunikáció és műfajiség. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig). *Alföld* 75 (2024) 7. sz. 78–84 ltt: 80.

26 Jókai Mór: A magyar irodalom missiója. In: *Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes, Nagy Miklós, Bp., 1962-től. *Cikkek és beszédek 1850–1860* I. S. a. r. H. Törő Györgyi. Bp., 1968. 427.

jogdíjak kifizetésének elkerülésével megjelent külföldi regények nagy számában látja. Jogdíj hiányában ugyanis az olcsó fordítás nem ösztönzi a kiadókat originális magyar művek megvásárlására és kiadására.²⁷

Jókai irodalomfelfogásában és saját írói szerepértelmezésében tehát meghatározó annak a növekvő fenyegetésnek a belátása, amelyet a világnyelvek gravitációja, „elszívó hatása” jelent a „kis” nyelvek irodalmára. A Bajza-kritikának álcázott vitairat humorisztikus felütésében a magát „íróvá qualificáló” képzeletbeli fiúgyermek életpályájának zanzásított leírása azoknak a készségeknek és képességeknek a parodisztikus seregszemléje, amelyek valakit íróvá vagy költővé tesznek („tanul sok ostoba nyelvet, olvas sok okos könyvet, rontja a szemeit, koptatja a körmét”).²⁸ A nyelvtanulást, az olvasást és az írást a paródia öncélú kulturális gyakorlatokként viszi színre, amelyeknek egyetlen funkciója az írói praxis fenntartása, az „íróság”. Arra a kérdésre azonban, hogy mi az írói hivatás, az irodalom értelme, Jókai vitacikke nemcsak karikaturisztikus választ ad. Hogy miért lett író, mi az irodalom jelentősége az alkotó szempontjából, azt Jókai cikke komolyan is mérlegeli. Olyannyira, hogy tanúságot tesz íráságához, az íráshoz, irodalomhoz való viszonyáról:

*És ha rajtam sajnálkoznék valaki, hogy író vagyok, azt felelném neki (bizonyosan Gyulay és Greguss és Salamon is azt felelné: „Igen is, az vagyok; mert ez nekem gyönyörűséget ad, mert ez nekem élvezetem, szenvedélyem, rokonszenveimnek összessége; mert a mit más ebben tehernek lát, az nekem örömöm, s hogy éppen ennek a kis nemzetnek vagyok írója, az büszkeségem.”*²⁹

A hipotetikus dialógusban a képzeletbeli beszélgetőpartnernek adott feleletet Jókai az önidézés eszközével hitelesíti. A tanúságtétel beszédaktusára az írásjel, a citációt szignalizáló „macskaköröm” hívja fel az olvasó figyelmét. Ennek azért lehet jelentősége, mert a Bajza Lenke-kritika szerzője eleve Jókai Mór író: az idézőjel ebben az esetben nem egy idegen szerzőségű szöveget, hanem egy másik beszédaktust jelöl. Az énközlés szinonimasora azért válhat adjekcióból gradációvá, mert a halmozás egyes elemei (*gyönyörűség, élvezet, szenvedély, rokonszenv, öröm*) érzelmileg és értelmileg is hozzátesznek a megelőző elem konnotációihoz.

27 A Hon, 1880. márczius 23., 1. 18. évf. 77. sz.

28 Jókai: Bajza Lenke munkái, 88.

29 Uo., 93.

Ez a szerelem szótárát is használatba vevő gradáció az írást olyan belső kényszernek és örömforrásnak mutatja, amely egyszerre szellemi és testi tapasztalat, és mint ilyen, személyességében inkább csak körülírható. Az írásra készítő motiváció vagy ok tehát kívül helyezkedik a racionálison és az egyén számára uralhatón, olyasvalami, ami ellen az alkotó nem tud tenni. Az alkotó nézőpontjából az írás, az irodalom öncél, amely mindenekelőtt magát a kreatív művészt szolgálja. A „kis nemzet”, „kis nyelv” írójának lenni viszont *büszkeség*. Jókai számára bizonyosan és különösen, hiszen a „világhírré vergődés” számára egy kis nyelv írójaként sikerülhetett. A nyilatkozattétel egyediségét és egyszerűségét Jókai úgy fordítja általános érvényűvé, hogy megelőlegezi: azok a tekintélyes pályatársak, akik irodalmi kérdésekben éppenséggel nem vele szoktak egyetérteni, ebben a kérdésben bizonyosan egy álláspontra helyezkednének vele. Amikor a cikk zárata felé közeledve visszakanyarodik a felütés fiktív kiindulóhelyzetéhez, az írói pálya választásának már nemcsak az okát, de másodlagos céljait is meghatározza. Az indíték ebben a passzusban „a hivatás, a szellem ösztöne”, a cél pedig „magasabb és nemesebb” a megélhetésnél, a nemzeti ügy, az anyanyelv, a „kis nyelv” szolgálata, amelyet az öszszegzésben az *írói* hírnév, vagyis az olvasóközönség elérése egészít ki: „Summa summarum: a férfi, ki a kenyértermő, vagy rangadó pályák helyett az irodalmira lép, teszi ezt szelleme sugallatából, az írói hírnév utáni ambícióból, ihletből, patriotismusból, a muzsák iránti szerelemből s azt mind elégszer megkeserítik neki.”³⁰ Jókai nem egyszerűen az ismertségről beszél. A hírnév hangsúlyozottan *írói hírnév*, ami lefordítható úgy is, hogy valakit sokan olvasnak. Jókai vitairata az irodalom célját és értelmét az alkotó nézőpontjából ragadja meg: a „nehéz textuális munka”³¹ (olvasás, írás) motivációi között az írás gyönyöre olyan öncél, amelyet az ihlet és műalkotás létrehozásának racionálisan aligha megragadható kényszere mellett elsősorban az anyanyelv, a kisnyelv megtartásának a szándéka motivál, és amelybe beletartozik az is, hogy az irodalomnak és az írónak olvasóra, közönségre van szüksége.

A magyar irodalom missiójában a magyar irodalom hivatását ugyan csak a „kis nyelv”, a kulturális peremhelyzet kontextusából kiindulva egyenesen *shiboletként* határozza meg:

30 Uo., 97.

31 Kulcsár-Szabó Zoltán: Nehéz textuális munka. Kulcsár-Szabó Zoltánnal Fodor Péter beszélget. *Alföld* 56 (2005) 10. sz. 49.

*Hivatása a magyar irodalomnak egy oly összetartó központot képezni minden magyar számára, melyben az, legyen bár főúr, vagy kézműves, lakjék bár Bécsben Erdélyben, vagy a határszélen, vagy tul az országon, Oláhországban, vagy a csángók között, legyen bármi osztálynak tagja, földész, hivatalnok, vagy katona, ismerje fel shiboletjét, találkozzék egy gondolatban, lásson egy közös érdeket.*³²

A Bírák könyvének ezen a ponton a „shibolet” szóval megidézett története (Bírák 12.6–7) nem véletlenül vetett fel inspiráló kérdéseket az utóbbi évtizedek elméleti gondolkodásában.³³ Az ószövetségi vers szerint Efraim fiai azért nem tudják elrejteni vagy álcázni magukat, mert a vernakuláris (legsajátabb, belső) nyelv leleplezi őket: nem képesek pontosan kiejteni a „sibbolet” szót, a gileádiak számára hallható a különbség („szibbolet”). Jókai szerint az irodalom kulturális és társadalmi szerepe abban az identifikáló funkcióban ragadható meg, amely a vernakuláris nyelv tudásközösségében osztozók között teremti meg a szociális és földrajzi térben egymástól távoli anyanyelvi olvasók azonosíthatóságát. Ez az identifikációs erő azonban, ahogyan a bibliai történetben is, elsősorban azért teheti az irodalmat shiboletté, mert az anyanyelvi kultúrához tartozást az idegen, a külső tekintet számára egyértelműsíti. Nemcsak a kultúrahordozó egyént, hanem magát a kultúrát teszi újrafelismerhetővé az idegen számára. Jókai művei ekkor már jelen voltak az irodalom globalizálódó piacán. Kritikus álláspontja a magyar irodalommal szemben azonban nemcsak ezért érintette érzékenyen a kortársakat. A magyar irodalom „bezárkózását”, nem létező külpolitikáját a nemzetiségek, a szomszédos kis nyelvek jól működő stratégiáihoz képest marasztalta el. A szláv irodalmak, az orosz, a szerb, a lengyel, a cseh, a román irodalom „külpolitikájához” képest a magyar irodalom legfőbb mulasztását Jókai abban látta, hogy „nem törekedtünk kifelé hatni”.³⁴ A magyar irodalom három „ösbűne”, a „túláságos büszkeség” a nálunk kisebb nyelvek irodalmával szemben; a „hallatlan alázatosság” a „világműveltséggel bíró nemzettekkel” szemben; és „az ősi restség”, amely az irodalmi kapcsolatok ápolását mindkét irányban meggátolta, vezetett oda, hogy a magyar kultúra Európában láthatatlan, magányos, felismerhetetlen maradt. Vagyis Jókai láttelepe szerint az 1850-es évek végén a „művelt Európa”

32 Jókai: A magyar irodalom missiója, 421.

33 Marc Redfield: *Shibboleth: Judges, Derrida, Celan*. New York, 2020.

34 Jókai: A magyar irodalom missiója, 421.

számára a magyar a „műveletlen”, idegen, meghódítandó civilizációk közé tartozik. Jókai ebből a helyzetelemzésből jut arra a következtetésre, hogy a magyar kultúrát az „ismeretlenség ködéből” az irodalom emelheti ki a külföld, a nagyvilág számára: „nincs biztosabb hódítás, mint a mit egyik irodalom tesz a másikban és az a legerősebb szövetség, a mit változandó körülmények meg nem bonthatnak soha.”³⁵ A magyar mint nem világnyelv irodalmának a szerepét Jókai az „ország-imázs”, nemzetközi megítélésünk tekintetében perdöntőnek látta: „Az irodalom az a ki hódít és nem nyom el, a ki tulviszi zászlóját a geográfiai határokon s vendégszeretetet gyakorol láthatatlan szellemek iránt; a ki nem vágyik sokat szemlélő tömegek, hanem értelmes lelkek után; a ki érvényt szerez saját nemzetiségének s még is meg tudja osztani a magáét másokkal.”³⁶

A látható Isten című írás, amely először a Petőfi-társaság havi közlönyében, a Szana Tamás szerkesztette *Koszoruban* jelent meg 1879 júniusában, nemcsak arra nézvést ad pontosabb iránymutatást, miként gondolta el Jókai a Bajza-kritikában még csak futólagosan említett ihletet. Bár a két cikket bő két évtized választja el egymástól, az irodalom itt is mint az anyanyelv elsődleges médiuma jelenik meg, a magyar nyelven írás pedig nem elsősorban kötelesség, küldetés vagy feladat, hanem mindenekelőtt a nyelv *élvezete*. A festészet és az irodalom közötti ifjúkori választás elbeszélésének sem a biográfia szempontjából lesz az érvelésben szerepe, nem valaminek a tanúsítását szolgálja. A két művészeti ág közötti alapvető különbségre mutat rá, arra, hogy az író, a költő nyelvhez, anyanyelvhez kötött: „Ifjúságomban festőnek készültem, volt tehetségem hozzá. Ha ott maradtam volna, most talán az egész világ volna hazám s senki nem neheztelne érette.”³⁷ A festészet ikonikus nyelve ilyen értelemben kizárólag a művészet nyelve, nemzetek fölötti, internacionális, hiszen nincs hozzákötve egyetlen vernakuláris nyelvhez sem.

A látható Isten emelkedett zárlata nem véletlenül szolgáltatotta Tolnai Vilmos magisztrális tanulmányának sokat idézett kezdőmondatát. A magyar nyelv dicsérete ebben a passzusban nem egyszerűen írói vallomás arról, miként lakozik a költő, az író az anyanyelvben. Jókai az anyanyelvet az íróművész tökéletes hangszereként azonosítja, az írást pedig az alkotás olyan önérdékű aktusaként, amelyben a hangszer,

35 Uo., 423.

36 Uo., 434.

37 Jókai Mór: *A látható Isten*. In: *Életemből I.* Bp., 1898. (JMÖM NK XCI.) 22.

tehát a nyelv értéke és képességei a hangszert megszólaltató művész és a művészeti alkotás befogadója számára tárulkozhatnak fel igazán:

*Volt idő, azt mondják, a mikor szükség volt rá, hogy a nemzeti önérték ébrentartásáért írjak; – most már nincs rá szükség: most már csak magamnak írok. S hogy magyarul írok, azt nem azért teszem, mert nemzetem iránt kötelességem kényszerít, hogy hű hazafi legyek, – hanem azért, mert olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar. Miért is nem világnyelv? ha ezt más nemzetek nagy szellemei tudnák! Hiszen magyar nyelven költeni, olyan, mint a hegedűművésznek a straduarión játszani.*³⁸

A Stradivari-hasonlat egyszerre állítja azt, hogy az irodalom a legkényesebb esztétikai kritériumoknak is megfelelő művészet és azt, hogy a (nyelv)művészet, vagyis az irodalom képes megmutatni, mi valójában és mire képes a nyelv. Ebből viszont az is következik, hogy Jókai irodalomfogalmának az utóbbi időben sokat emlegetett tágassága nem az esztétikai, nyelvművészetként értett irodalomról való lemondást jelentette, hanem mindenekelőtt műfaji nyitottságot, és annak a belátását, hogy a napi olvasási rutin fenntartásához mindenfajta fikciós szöveg, vagyis a populáris, nem esztétikai irodalom is legitim eszközül szolgálhat.

A *látható Isten* önéletrajzi részletekből építkező visszatekintése nosztalgikus, összegző vallomásosságát a lapszám elején szereplő portré is felerősítette, hiszen arcot rendelt a névhez. A talányos cím Jókai számára már a felütésben alkalmat adott arra, hogy ismét tanúságot tegyen róla: ő „csak költő”.³⁹ Az írói pályát a Bajza-kritikához hasonlóan itt is olyan élethivatásként állítja be, amely elől az alkotónak nincs módjában kitérni, másrészt olyan technét igénylő tevékenységként, amely nemcsak az addig nem létező megteremtésére ad lehetőségét, hanem folytonos tanulást igényel:

„[...] elég jókor rájöttem arra a tudatra, hogy ha az ember író és festő akar lenni, előbb talán jó lesz iskolába járni. Azóta mindig iskolába járok. Sokat éltem, sokat tapasztaltam, sokat olvastam. [...] Az élet és a könyvtár két nagy iskola. A teremtésnek két nagy univerzuma. Mik a csillagos ég csodái egy

38 Uo., 31.

39 Uo., 21.

könyvtárhoz képest? Ez a *tümemény*, ez a *phænomemon*, melyben látható a lélek, Isten. A nagy szellemek összességének hagyománya.”⁴⁰

Az iskola, majd az élethosszig való tanulás, a techné folyamatos fejlesztése a művészi alkotótevékenység része, amelyben az ember antropológiai meghatározottságaiból következő, átélt, eredendően testi tapasztalat a maga egyszerűségében és megismételhetetlenségében éppen annyira fontos, mint az olvasástapasztalat, amelyet a könyv médiuma és a könyvtár archívuma tesz hozzáférhetővé. Lényeges mozzanat, hogy Jókai számára az élet és az irodalom két párhuzamosan létező, de világosan elhatárolódó univerzum, és mindkettőnek saját szabályai vannak. A címnek ez a feloldása, amelyben a „látható Isten” az ember által megalkotottban, a könyvtár archívumában megőrzött írott szövegekben volna megpillantható, az írást mindenekelőtt világteremtésként értelmezi.

A cikk címét (*A látható Isten*) egy másik szöveghely hasonlóképpen magyarázza. Ovidius *Római naptárának* [*Fasti*] hatodik könyve ötödik sora félreérthetetlenül teszi, hogy a költői alkotást Jókai teremtett világok létrehozásaként értelmezi. Nem annak leképezéseként, ábrázolásként, utánzásaként vagy imitációjaként, ami *van*. Olyan teremtésként, ami a nyelv által, a nyelvből egy addig nem létezett világot hoz létre:

[A]z alkotáshoz nem elég az akarat, nem elég a tehetség: oda ispiráció kell. Lehet valakinek a leghálásabb költői tárgy a kezében, birhatja az írói nyelvet, a ragyogó tollat, merész phantáziát; ha nem tudta megtalálni a sugallatot, mely tárgya iránt átmelegítse, mely annak rejétyeit előtte feltárja: vesződni fog, kínnal alkot és belefárad, s mikor elkészült vele, bánja, hogy megteremté. Ellenben minő földöntúli gyönyör az: az önkénytelen sugallattól átmelegülve dolgozni egy munkán, melybe alkotója bele tudott mélyedni lelke egész szeretetével, azt az első megfogamzás percében készen látja maga előtt, s nem tud tőle megválni, míg be nem fejezte. Én éreztem mind a kínjait, mind az örömeit ennek a munkának. Ki tanuskodjék a látható Istenről, ha a költő nem, a ki ugyanazzal a tollal írhat jót, írhat rosszat. Ezt a klasszikus kor költői vallották már: »Est Deus in nobis!« – S az »invita Minerva« kriteriona volt náluk a költői érzéknek.⁴¹

40 Uo., 29.

41 Uo., 30.

Az idézetből az is világosan kiderül, hogy Jókai szerint a poétika, a techné ismerete, az íráskészség és a fantázia bár szükséges, de nem elégséges feltételei a sikeres alkotásnak. Az „inspiráció”, vagyis az ihlet segíti hozzá az alkotót, hogy tárgyát, témáját igazán megértse („rejté-lyeit előtte feltárja”). René Wellek Shelley kapcsán jegyezte meg, hogy „számára a képzelet kreatív erő, a költői képzelet pedig a valóság meg- ismerésének az eszköze”.⁴² Ha valamiben Jókai romantikus maradt, akkor talán abban, hogy az írásaktust a megértés eseményeként fogta fel. Az idézett szöveghely tanúsága szerint ez egyszerre koncentráció, elmélyedés, és éppen ebből kifolyólag „földöntúli gyönyör”. A cikk ismétlődő motívuma, hogy rendre az írás, a művészi alkotómunka volt az, amely a fájdalmakkal, csalódásokkal és szenvedésekkel szemben megóvta, és elviselhetővé tette számára az életet. Az írás gyönyöre, amelyet a Bajza-kritika tanúságtétele már a fókuszba állított, *A látható Istenben* az írói alkotótevékenység olyan magyarázatát kínálja, amely nem véletlenül idézi fel az olvasóban Sigmund Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című nevezetes esszéjét. Freud Theodor Fontanét idézi („nem megy segédkonstrukciók nélkül”), amikor számba veszi, hogy azt a „túl sok fájdalmat, csalódást és megoldhatatlan feladatot”, amely- lyel az emberi élet szükségszerűen jár, csupán „csillapítószerekkel” viselhetjük el.⁴³ Freud három típusát különbözteti meg a csillapítósze- reknek, a nagymérvű kikapcsolódásokat, a pótkielégüléseket és a ká- bítószereket. Míg a művészeti alkotások befogadását, a művészet él- vezetét a pótkielégülések közé sorolja, a legmagasabb rendű kikapcso- lásként a tudományos vagy művészi alkotótevékenységre tekint, amely lehetővé teszi az alkotók számára, hogy időről időre, az alkotás idejére, „kicsekkoljanak” az élet elviselhetetlenségéből. Amit Jókai ihletként leír, az valójában nem más, mint az a nagyfokú koncentráció vagy elmélyedés, amely minden külső tényezőt kizár az alkotás pillanatában. A citátumot záró, a 16. századtól használatos „invita Minerva” frázis (*Minerva akarata ellenére* vagyis *ihlet nélkül*) azonban arra a problé- mára irányítja az olvasó figyelmét, hogy techné és tehetség birtokában ihlet nélkül is létrehozható műalkotás, és ez lehet akár a „költői kész- ség” mércéje is.

42 René Wellek: A romantika fogalma az irodalomtörténetben. Ford. Elekes Dóra. In: *Újragondolni a romantikát. Koncepciók és viták a XX. században*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2003. 136.

43 Sigmund Freud: *Rossz közérzet a kultúrában*. Ford. Linczenyi Adorján. In: *Esszék*. Bp., 1982. 339.

A látható Isten ennyiben tehát világos magyarázatot ad arra a kérdésre, amelyre Jókai már a Bajza Lenke-kritikában „elkezdett” válaszolni. A nyelv élvezete és az írás gyönyöre Jókai számára a művészi alkotásban, a nyelvművészetben teremtették meg annak a nagymérvű kikapcsolódásnak a lehetőségét, amelyet a tudományos írásban nem talált meg. Miközben érzékeli az irodalom feltételrendszerében bekövetkezett változásokat, „csak költő”, nem válik, nem akar tudós-esztétává válni. Poe *A műalkotás filozófiájában* azt a tényt, hogy a legtöbb író nem ír „részletesen, fokról fokra” arról a folyamatról, „melyen át valamely műve elérte befejezettségének végső pontját”,⁴⁴ azzal magyarázza, hogy a művészek „többszörre jobb szeretik, ha alkotásaikat valami nemes láz, valami eksztatikus intuício gyümölcseinek tekintik a világ, és valósággal borzadnak attól, hogy a közönségnek csak egy pillantást is engedjenek a kulisszák mögé”.⁴⁵ Jókai esetében nyilvánvalóan nem erről volt szó. Az irodalom társadalmi funkcióit és közegeit, az irodalmi piacot kevés magyar író analizálta tárgyilagosabban nála, gazdasági, jogi, politikai, nyelvpolitikai és kulturális kontextusok keresztmetszetébe helyezve tárgyát. *A látható Isten* azt bizonyítja, hogy az *ihlet* fogalmát is mítosztalanította. Az ihlet csupán annyiban esik kívül a racionálison, hogy kihasználja az intuício adta lehetőségeket, tárgyának értelmi és érzelmi megértése. Jókai, ha nem is szisztematikus rendszerességgel, de saját és mások művei kapcsán is kész volt szerkezeti, karakteralkotási, narrációs stratégiákat összehasonlítani és mérlegelni. Eötvös József *Nővérek* című regényéről írott kritikáját az irodalomtörténet-írás legfeljebb az „irányregény” kapcsán említi, de akkor is jobbra kritikus felhanggal. Jókai kritikusi a kritikus Jókait azzal marasztalták el, hogy Eötvös legkevésbé sikerült regényének szentelt terjedelmes, és talán túlzottan elismerő bírálatot. Holott ez a kritika több szempontból is érdemes lehet a figyelmünkre. Egyrészt, mert rávilágít, hogy Jókai *l’art pour l’art* elleni állásfoglalása és az „irányregény” melletti kiállása távolról sem értelmezhető a maga szó szerintiiségében. Abban a jelentés-összefüggésben, ahogyan a mai tudományos nyelv értelmezi a 19. századra és a századfordulóra vonatkoztatva ezeket a kategóriákat, bizonyosan nem. Bényei Péter mutatott rá arra, hogy Jókai „irány” melletti állásfoglalása valójában az

44 Poe: *A műalkotás filozófiája*, 831.

45 Uo.

esztétikai irodalom igényeként, és a ponyva, az olcsó szórakoztatás elutasításaként értelmezendő.⁴⁶

Nem tehetek róla, de már én azokkal tartok, a kik azt állítják, hogy a „művészetnek iránnyal kell birni;” s azok ellen, a kik elvül állították fel, hogy a „művészet magamagának célja”, példa rá az egész „classica literatura,” nem hozhatnék fel meggyőzőbb ellenokot, mintha sorba venném a kitünőbb classicus példákat, s bemutatnám, hogy hisz azok „mind tendenciával birnak;” egyiknek az ó-mythosz és a fátumok befolyása az emberi sorsra, másiknak a nemzeti dicsőség, harmadiknak a keresztyén vallás, negyediknek a világfájdalom, ötödiknek a közsabadság; legtöbbnek az emberi szenvedélyek képezik irányát; s a kinek semmi iránya sincsen, még annak is van valami iránya: egy mentség az emberi könnyelműség számára. Én azt mondom, hogy irány nélkül csak a lovagregényeket írták, miknek mai nap hű epigonjai a Vorstadt Romanok és a párisi frivol regények; ezeknél azután nem törődött a költő azzal, hogy valami irányt adjon eszméinek, sőt valószínűleg az elején nem is tudta, hogy mi lesz a vége? célja nem is volt más, mint azoknak, kik a circusok, balettek, vadászatok és operák hű látogatói, egy fogyasztási cikkel többet szolgáltatni; idomulni a divat izléséhez, s nem fárasztani el az olvasót.⁴⁷

Az „irány” Jókai értelmezésében nem irodalmi aktivizmust jelent. Nem is a művészet, a műalkotás eszközként való használatát valamilyen dogma vagy politikai ideológia terjesztése érdekében. A klasszikus irodalom példáira való hivatkozással azt állítja, hogy azok az értékes irodalmi szövegek, amelyeket a hagyomány megőrzött, mondani akartak valamit, legyen az *bármi*. A klasszikusokkal szembeállított lovagregény, „Vorstadt Roman” vagy a frivol, „francia” regény a csupán fogyasztási cikként értelmezhető, nem művészi irodalom, a populáris fikció példái. Jókai szóhasználatában tehát az „irány” az esztétikai irodalom ismérve, amely nem fél erőfeszítés és szellemi kihívás elé állítani olvasóját. Ezzel állítja szembe azokat a narratív fikciós „fogyasztási cikkeket”, amelyek viszont ettől az erőfeszítéstől megkímélik az olvasót, és tiszta spektakularitást, „látványosságot” kínálnak, mint a cirkusz, a balett vagy az opera. Ezt a fogyasztási irodalmat nevezi

46 Bényei: A romantikus modern Jókai, 81.

47 Jókai Mór: Irodalmi ismertetések: Nővérek, regény, 4 könyvben, írta báró Eötvös József. In: Jókai Mór, *Cikkek és beszédek 1850–1860 I.* S. a r. H. Törő Györgyi. Bp., 1968. 441–442. Az Eötvös-kritika eredetileg a *Magyar Sajtó*-ban, hat folytatásban jelent meg, 1857 júliusában.

„magamagáért” valónak, öncélúnak. Jókai tehát nem azt érti a l'art pour l'art-on, amit néhány évtizeddel később majd Albert Cassagne fejt ki alapvető kisonográfijában.⁴⁸ Cassagne az irodalmi piacnak tudatosan hátat fordító irodalmat nevezi l'art pour l'art irodalomnak.⁴⁹ Jókai viszont nem látta kibékíthetetlennek a művészet és a piac viszonyát, abból indult ki, hogy az irodalmi piacon kívül nem képzelhető el irodalom, ez biztosítja szöveg és olvasó találkozását. A könyvkiadás és a könyv disztribúciójának a törvényszerűségei, az irodalom piaci története Jókait igazolták. A fogyasztást, divatot kiszolgáló, nem esztétikai fikciós szövegek, ahogyan a párhuzamként említett cirkusz, vadászat, balett, opera is, csupán az érzékekre hatnak: indulatokat, érzelmeket és érzéki tapasztalatot (izgalmat, borzongást, vágyat stb.) nyújtanak, de a megértés erőfeszítését nem várják el a befogadótól, a „változtasd meg életed” imperatívuszát ezért nem is kínálhatják fel a számára.

Eötvös regényét Jókai hosszas és alapos elemzés alá veszi. Egyik legérdekesebb poétikai megfigyelése a karakteralkotásra és a nézőpontokra vonatkozik, amikor a *Nővérek* egyik legfontosabb újdonságát abban jelöli meg, hogy a karakterek mindegyike saját nézőpontjából látja az eseményeket. Eötvös pedig nem alkalmaz olyan fölérendelt szölamot, amely a karakterek értékítéletei közötti választás terhét levinné az olvasó válláról: „Eötvös olvasóira bizza, hogy az ellentétes eszmék közül válasszák ki: melyik volt a sophisma, melyik az életigazság? Mert ő a sophismát is oly természetesen hozza használatba, hogy helyén legyen annak esze és szive, a ki azt felismeri.”⁵⁰ Jókai ezzel magyarázza, hogy a cselekmény sem egy vagy két szereplő akcióiból fejlődik ki. A kortárs regényekkel szemben Eötvös regényének karakterei nem úgy oszlanak fő és mellékszereplőkre, hogy az utóbbi csoportba tartozók szerepe kimerülne a főszereplőknek „asszisztálásban”. Valamennyi karakter, éppen mert saját látószögéből szemléli az eseményeket, alakítója a regény cselekményének.

Az *Egy magyar nábob* tárcaközlését lezáró *Végyszó* részletesen kitér azokra a kritikákra, amelyeket barátaitól kapott. Az egyik a regény egynegyedét kitevő első kötet epizodikus szerkesztésére vonatkozik: Jókai ebben elismeri, hogy a regény cselekménye (pontosabban a tör-

48 Albert Cassagne: *La théorie de l'art pour l'art en France chez les derniers romantiques et les premiers réalistes* [1906]. Geneve, 1993.

49 Uo., 19.

50 Jókai: *Irodalmi ismertetések*, 451.

ténet/fabula/story) szempontjából az első kötet valójában elhagyható lett volna, az epizódok egymásutánjának azonban az alakok jellemzése, a karakterek kidolgozása szempontjából szánt fontos szerepet. Ugyanígy reflektál a történeti alakok fikcióba léptetésére,⁵¹ illetve az idegen szavak használatára.⁵² A *Politikai divatok*hoz és a *Szerelem bolondjai*hoz a nemzeti kiadás számára írt utóhangokban szintén alapos magyarázattal kommentálja a regények szerkezeti kérdéseit, a *Politikai divatok* esetében a hézagosságot, a megszakítottságokat,⁵³ a *Szerelem bolondjai* esetében pedig azt a tényt, hogy a valóságillúzióra törekvő, Jókai szerint „realista” elbeszélést két fantasztikus novella vezet be, valójában keretet („rámát”) alkotva a regény elbeszéléséhez.⁵⁴ Szembeötlő azonban, hogy miközben mind a két esetben meglehetősen pontosággal írja le a szövegek szerkezeti sajátosságait, a poétikai vagy esztétikai célok helyett a magyarázat minden esetben „külsődleges”, vagyis az egyes poétikai megoldások melletti döntést politikai, cenzurális okokkal magyarázza. Az *Egy magyar nábob* nemzeti kiadásához írt utószó azonban ennél többet mond el Jókai művészetfelfogásáról. Az ebben az esetben valóban „esztétikai” kérdéseket tárgyaló, 1893-as utószó nem nélkülözi a Jókaitól irodalmi kérdésekben is megszokott humort. A szójátékból induló bekezdés azt a folyamatot írja le, amelyben egy regény alapeszméjéből megszületik a műalkotás:

„Megköltés”: ez megint új szó. Én csináltam. Azért csináltam, mert eddig ez nem volt, s szükség volt rá. Írókra nézve ez műszaki kifejezés. Meghatározója annak az agyműködésnek, amíg az író egy alapeszméből, amit tárgyul elfogadott, egy egész művet megalkot. A magyar nyelvben igen szerencsés szó az, hogy »költ«, mert kétféle értelmet fejez ki tökéletesen: azt, hogy »dichtet» és azt, hogy »brütet». S ez a kettő az írói működésnél együtt jár. Kissé mókás helyzet ugyan, ha elképzeljük, hogy ül az a romantikus tollas azon a tükömbön, saját fantáziája melegével iparkodva azt kikölni, s maga sem tudja, hogy mi lesz belőle, ha kikel. Talán kakukk? Vagy éppen lidérc (bazilisk)? A realisztikus tollas már komolyabban végzi; ő a tapasztalat, az életismeret egyiptomi kemencé-

51 Vö. Jókai Mór: *Egy magyar nábob I–II.* [1853–1854.] S. a. r. Szekeres László. Bp., 1962. 256.

52 Vö. Uo., 257.

53 Jókai Mór: *Politikai divatok* [1862–1863]. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1963. 471.

54 Jókai Mór: *Szerelem bolondjai* [1869]. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1963. 446.

jébe rakja be az eszmetojását, aminek a héjára már rá van írva a név: „Crève-cœur”, a hévmérő szerint aláírt, s bizonyosra működik. Hát én a galamboktól vettem a példát. A galambköltésnél felváltja egymást a nő és a hím a fészken. A nő a fantázia, a hím a tapasztalat, az emlékezet, az ítélő ész. Ezeknek együtt kell az új költeményt életre melengetni. Ha lehet a galamb vallási szent jelvény, miért ne lehetne éppen olyan szent jelvénye a költészetnek is. Pusztán fantáziával lehet írni szép meséket; fantázia nélkül lehet írni remek korrajzokat; de a regényírásnál egyesülni kell mind a kettőnek. A regényírónak éreznie is kell, tudni is kell, ébren is kell látni, álmodni is kell tudni. Ez az én elméletem.⁵⁵

Jókai „műszaki” kifejezésként definiálja azt a hapax legomenont („megköltés”), amelynek létrehozását bejelenti, jelentését felfejti. A regényírást ezzel a mérnöki munkához is hasonlítja, miközben a magyar „költ” ige jelentéslehetőségeit mérlegelő okfejtés és a madármetaforák bio-logikus képalkotása nem emeli ki az organikus keretezésből a művészi alkotás folyamatát – teljesen. A műalkotás, amelyet a tojásból kikelő madárfiókéval kellene azonosítani, organikus, zárt, élő szerveződés. Idáig azonban nem jut el a szöveg a képalkotásban, a tojás és a költés folyamata nem kapcsolódik össze a végeredménnyel. Az élő test melegét mesterséges hőforrással helyettesítő kemence a természetes–mesterséges oppozíciót abszurdba fordítja. A humoros azonosítások (*romantikus tollas, realisztikus tollas, kakukk, baziliszk*) is az eltávolítás eszközével élnek, a romantikus ironia eldönthetetlenségébe helyezik vissza az alkotómódszerek differenciájáról tett állításokat. Vagyis az olvasó nem kap iránymutatást arra nézvést, mennyire veheti komolyan Jókai okfejtését. Annyit mindenképpen állít, hogy saját módszerét nem tekinti a parodisztikus leírásban „romantikusnak”, illetve „realisztikusnak” nevezett módszerrel sem egyezőnek. Olyan harmadik út, amely mindkét eljárásból átemel bizonyos elemeket, legfontosabb sajátossága, hogy sehová sem sorolható.

A nemzeti díszkiadás századik kötete az író két önéletírását is tartalmazta. Az 1883. május 29-én írt és eredetileg *Negyven év visszhangja* címmel megjelent visszatekintését, amely Jókai feltehetőleg legismertebb önéletrajza volt,⁵⁶ és az *Önéletírásom: Tíz évvel később* címet

55 Jókai Mór: A „Magyar Nábob” megköltése [1893]. In: Jókai: *Egy magyar nábob II.* 258.

56 Jókai Mór: *Negyven év visszhangja*. Bp., 1883. Jókai Mór: *Negyven év visszhangja*. Nemzet, 1883. aug. 19., Melléklet a Nemzet aug. 19. 228-ik számához, 1–3. A fővárosi és vidéki lapok egyaránt átvették a szöveget.

viselő írást, amely az ötvenéves írói jubileumra született, és nemcsak első olvasmányairól, irodalmi nevelődéséről, írói életművének számszerűsíthető eredményeiről számolt be benne, hanem a regényírás folyamatáról, fázisairól, lépéseiről is:

A regényírás mestersége pedig így megy. Elmondom az egész titkomat, utánam csinálhatja akárki. Vagy egy vezéreszme érik meg agyamban, vagy egy történelmi adatra találok, vagy lélektanilag megoldatlan esemény merül fel előttem. Ez mind ötlet, adomány, lelet: mint a csigahalásznál a gyöngy. Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, a mik ezt a történetet keresztül viszik. Ez már tanulmány. Sok fejtörés, megfigyelés, megválogatás kell hozzá. Útmutató a korszak, a melyben a történet játszik; de azt megválasztani már az ítélőtehetség dolga, mert nem minden mesét lehet akármely korba helyezni. Bayardból Don Quixote lesz. A megfelelő korszak szokásait, fogalmait, hangulatát, uralkodó eszméit, külső divatját, néha még kifejezéseit is át kell tanulmányozni; többször a történet színhelyét beutazni, tájképek, népviseletek rajzait felvenni, műhelyek technikai titkait ellesni és a többi. Amikor ez megvan, akkor maguknak az előteremtett alakoknak kell kidolgozniuk a regénymese egész szövevényét. Itt már együtt működik a képzelet az emlékezettel. Én ekkor odahelyezem magam az egyes alakoknak a lelki világába: bennük élek. Magamévá teszem mindegyiknek a kedélyhangulatát. S ez nem jár mindig gyönyörűséggel: vannak emberi indulatok, a mik lelki egyéniséggel antartice ellenkeznek [...]. Ezért föltétlen magányra van szükségem, mikor kigondolom a regényemet. Rendesen járkálva dolgozom, ezért tudok többet és jobbat írni nyáron künn a fák alatt, mint télen a falak között. Előbb az egész regényt apróra kidolgozom a fejemben, a legutolsó dialogig, s mikor leülök írni, akkor oly sebesen írok, hogy egy szótörítés sem fordul elő a papíron. [...] A mit írok, azt mind érzem. De a velem egyidejű regényem alakjai mind elő emberek, s ha nem rendkívüliek is, de valóságosak. Lehet, hogyha nem így csinálnám a regényeket, hanem úgy, mint a szerencsésebb mesterek, a kik nem benne élnek az alakjaik meséjében, hanem maguk előtt látják azokat s kívülről mintázzák őket, akkor alakjaim jobb lábon állnának; de mi lenne a szárnyaikból? Már ezt a hibámat meg nem javíthatom. Vénebb leszek, de bölcsőbb nem. Így kell a közönségnek elfogadni – hibáimmal együtt.⁵⁷

57 Jókai Mór: Önéletírásom (Tíz évvel később). In: *A Jókai jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az előfizetők névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jókai össze írásainak bibliográfiájával*. Bp., 1904 (JMÖM NK, 100.) 150–151.

A regényírás „mestersége” Jókai leírása nyomán tanítható és tanulható *techné*: egymást meghatározott sorrendben követő módszerek és eljárások összessége, amelyet éppen a folyamat megismételhetősége tesz technévé. Az általa követetett módszert nem tekinti kizárólagosnak, hibátlanoknak, és ezzel azt is állítja, hogy nem garanciális. Az egyes munkafázisok világos elkülönítése, az anyaggyűjtés egyes területeinek elhatárolása (például a kor nyelvének, szokásainak, műszaki kultúrájának és a helyszíneknek a tanulmányozása) olyan munkamenetet vázol fel, amelyet mindmáig számos regényíró követ. A regény imaginárius világának kidolgozásában Jókai az Iser által definiált fikcióképző aktusok közül a szelekció és a kombináció műveletének tulajdonít meghatározó szerepet. A valóságillúzió megteremtésének a törekvése egyfelől, a karakterek lélektani kidolgozása másfelől kulcsfontosságú lépései a Jókai által vázolt regényírási technológiának. A karakterek megalkotását Jókai olyan, az alapötlet megszületését és az anyaggyűjtést követő fázisként mutatja be, amely a cselekmény megkomponálásának az előfeltétele is egyben. A majdani cselekményelemeket a már kimunkált karakterek habitusából következő akciók és reakciók, viselkedések alkothatják ugyanis meg. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy Jókai fikciós prózai elbeszéléseinek narrációja, nyelvi reflektáltsága minduntalan ennek a gondosan kiépített valóságillúzióknak a leleplezését hajtja végre, amikor felhívja a figyelmet önmaga nyelvi megalkotottságára, fikcionalitására.

Jókai Mór sok tekintetben a „legek” írója. Életműve, amelyet a mai olvasó talán már nem ismer annyira jól, mint ahogyan az előző generációk ismerték, máig meg tudja szólítani és érinteni azokat az olvasókat, akik képesek a 19. századi szövegek olvasására. Az 1960-as évekig ő volt a legolvasottabb magyar író, és az utóbbi évekig a legtöbbet idegen nyelvre fordított szerző. De a „legek” írójához tapad a legtöbb téves sztereotípi is: aligha akad magyar író, akivel kapcsolatban annyi félreértés, tévhit, a tényeknek ellentmondó hiedelem élne mindmáig a köztudatban, mint Jókaival összefüggésben. A tankönyvek sokszor úgy tárgyalják Jókait, mint Petőfi Sándor kortársát, az 1849 előtti irodalom kiemelkedő alakját. Elhallgatják, hogy kortársa volt Ady Endrének, Krúdy Gyulának és Bródy Sándornak is, azoknak a fiatal modernnek az 1900-as századfordulón, akik mesterrüknek tekintették a fiatalokat egyenrangú partnerként kezelő, világszerte ismert és elismert, a magyar kultúrát egyszemélyes intézményként a nagyvilágban képviselő sztárszerzőt: „Nincs természe-

tesebb, minthogy egy magyar író Jókainak tartozzék hálával. [...] Azt hittük, több a hatalma, mint az összes királyoknak és meg voltunk győződve arról, hogy bármelyikünk kedvesének, akármily fiatal és szerelmes leánynak ha szól, ha csak egy tekintettel int, az ott hagyja kedvesét, hogy az övé legyen...”⁵⁸

Hogy valójában mit is gondolt Jókai Mór az irodalomról, nemcsak azért nehezen megválaszolható kérdés, mert az ars poétikák néha egészen mást mondanak, mint amit az irodalmi szövegek megcselekednek. Egy hat évtizeden átívelő alkotói pályája szükségszerűen nem abban a világban zárul le, amelyben elkezdődött. A Jókainak megadott hat évtized alapvetően megváltoztatta az irodalom közegeit. Költőként, novellistaként és újságíróként a márciusi forradalmat előkészítő években debütált, amikor az anyanyelv emancipációjáért és a nemzeti, politikai függetlenségért folytatott küzdelemben az irodalomnak politikai funkciót és jelentőséget tulajdonítottak. 1904-ben egy olyan világból távozik el, amelyben az esztétikai irodalom, a l'art pour l'art, a dekadencia, az irodalmi modernség a használati, populáris irodalommal vívja a maga harcát. Jókai mellett ráadásul nem ment el az élet, *Önéletírásom* című autobiográfiájában erről is tanúságot tett:

*Hetven éves koromban egy új hazát, egy új nemzetet, egy új családot és egy új irodalmat látok magam körül és nem érzem magamat benne idegennek és kivénültnek: én folyton együtt maradtam a megújulókkal; az új a régiből támadt s én együtt fejlődtem vele; ott maradtam a közepében, otthon vagyok benne: hozzájuk tartozom. S én tudom most is viselni a munka terhét, élvezni az örömeket, dacolni a szenvedésekkel, s remélni a jövőbenben.*⁵⁹

Az a feltehetőleg nem mesterkelt csodálat, ami Bródy Sándor sorából világosan kiolvasható, annak az írónak szól, aki együtt változott a változó világgal, és aki írói pályafutása hat évtizedében meglehetősen biztonsággal rezonált az irodalmat is megváltoztató mediális, politikai és piaci körülményekre.

58 Bródy Sándor: Jókai – az ember. Jegyzetek Jókairól. *Jövendő* 2 (1904) 21. sz. 14–16.

59 Jókai: *Önéletírásom*, 134.

Absztrakt

Jókai az irodalmi művet nyelvi alkotásnak tekintette, amely képes megmutatni a nyelv teljesítőképességét. Az irodalmat továbbá „shibolethként” (ismertetőjelként) fogta fel, amely a nemzeti kultúrát teszi felismerhetővé az idegenek számára. Rendszeresen és sokat írt az irodalomról, kifejezetten esztétikai írásokat azonban nem hagyott hátra. Íróportréi szembeötlően személyesek, a művészi karaktert hangsúlyozzák. Fikciós prózájában az irodalomnak mint nyelvezetnek a folyamatos önreflexiója valósul meg. Írói szerepértelmezésében meghatározó annak a növekvő fenyegetésnek a belátása, amelyet a világnyelvek gravitációja, „elszívó hatása” jelent a „kis” nyelvek irodalmára.

Jókai and Aesthetics

Jókai regarded literary works as linguistic creations that can demonstrate the potential of language. Furthermore, he perceived literature as „shibboleth” (a distinguishing mark) which makes national culture recognizable to foreigners. Although Jókai wrote regularly and extensively about literature, he did not leave behind any specific writings on aesthetics. His portraits of writers are strikingly personal, emphasising their artistic character, while his fiction is a continuous self-reflection of literature as language. Jókai’s understanding of his own role as a writer is dominated by a sense of the growing threat posed by the gravitational pull of world languages to the literature of „minor” languages.

Jókai Mór és a zenés színház esztétikája

A Szaffitól A cigánybáróig

Zentai Mária

1885. október 24-én Bécsben, a Theater an der Wienben új operettet mutattak be. Címe *Der Zigeunerbaron*, zeneszerzője ifjabb Johann Strauss volt, a szövegkönyvet a Bécsben élő, magyar származású Ignaz Schnitzer írta, Jókai Mór *Szaffi* című elbeszélését felhasználva. Az adaptációk körében gyakori az olyan eset, amikor irodalmi mű zenés színpadi mű alapjául szolgál. A létrejövő szövegkönyvek ritkán válnak önálló kutatás tárgyává, mivel a médiumváltás miatt a szorosabb irodalomtörténeti érdeklődés köréből kikerülnek, a zenetörténet számára pedig másodlagosak a zenéhez képest. Ám mivel a feldolgozások/átdolgozások értelmezésként is felfoghatók, vizsgálatuk mindkét érintett mű szempontjából nyithat új perspektívát, vethet fel új kérdéseket.¹

Az adaptációk elemzésének első kérdése mindig a *mit vetünk össze mivel?* – és esetünkben erre nem egészen magától értetődő a válasz. Jókai oldaláról szemlélve igen, a *Szaffi* szövege elérhető a *Székely Nemzet* című lapban. De a másik oldalon a felhasználásával létrejövő új mű műfaja operett, amelynek, mint minden színpadon élő darabnak, an-

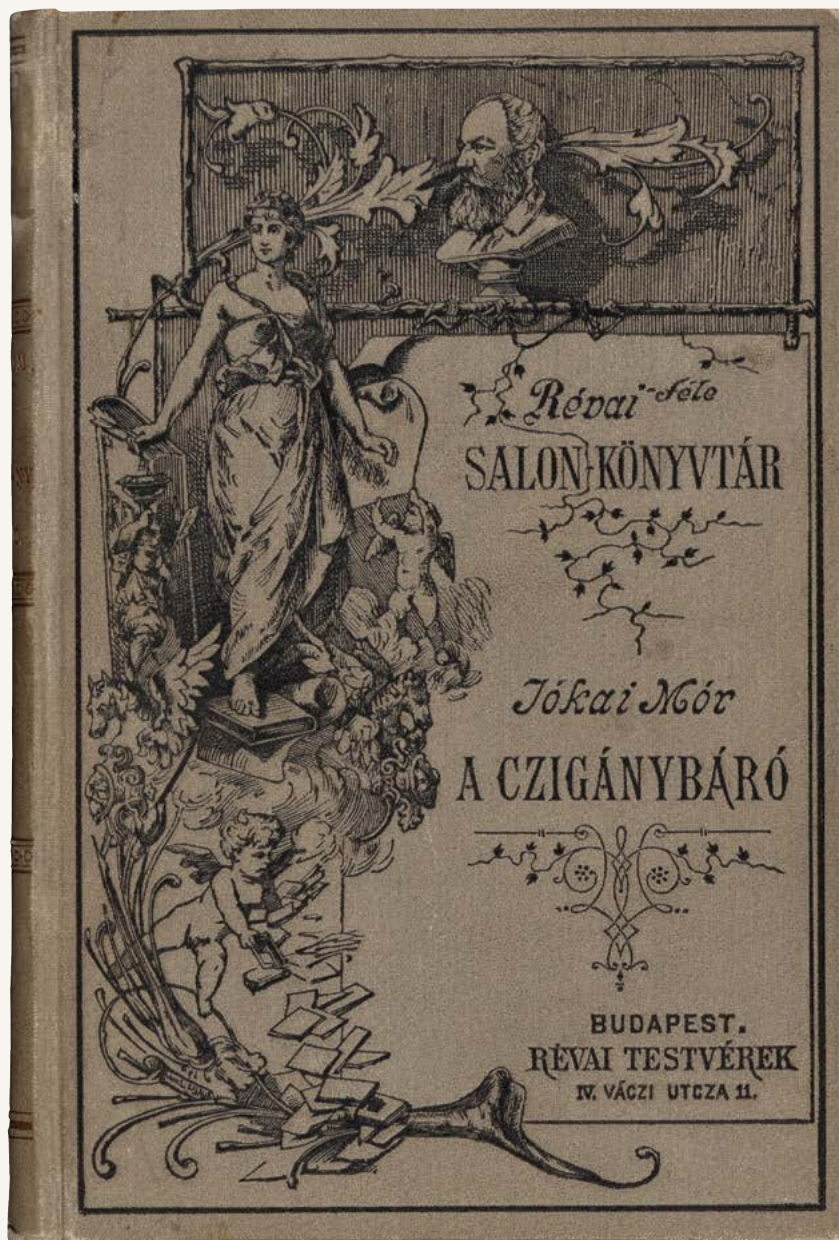
1 E téma korábbi tárgyalását lásd a 2020. decemberi balatonfüredi konferencia-előadás továbbírt változatában (*Tempevölgy* 13 [2021] 3. sz. 74–88, illetve „...nekem is van egy hőstettem, amivel dicsekedni lehet”. *Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred, 2023. [Tempevölgy könyvek] 158–179.

nál több változata keletkezik, minél ismertebb és népszerűbb, és a rendezői változatok sokszor nagymértékben különböznek az eredeti adaptációtól (és egymástól is). Témánkhoz közeli példa lehet Kálmán Imre *Die Csárdásfürstin/Csárdáskirálynő* című operettjének Lajtai Lajos – Békeffi István-féle híres átdolgozása (1954), amely Leo Stein és Jenbach Béla (Gábor Andor által lefordított) eredeti librettóját felváltva évtizedekig uralta a magyar színpadokat.² A *cigánybáró*nak Forgács D. Péter egy tanulmányában az eredetin túl kilenc osztrák és tizenhárom magyar változatát említi.³ Az előadások valamelyike felől közelíteni tehát nem célravezető, ha magát az adaptációs műveletet, a kiindulást akarjuk vizsgálni. Módszertanilag az tűnik a legjobb megoldásnak, ha a még Schnitzer életében, az ő nevével kiadott szöveggel könyvet használjuk.⁴ Tanulmányomban annak a rövid bemutatásán túl, hogy a Jókai-adaptációk között miért lehet kitüntetett helye Johann Strauss *Der Zigeunerbaron/A cigánybáró* című operettjének, azt az

2 Műfajban távolabbi, de igen markáns példa Bizet *Carmen* című operájának 2018-as firenzei előadása, amelyben a rendező, Leo Muscato úgy alakította át a befejezést, hogy nem Don José szúrja le Carment, hanem Carmen lövi le Don Josét.

3 „A történethez hozzátartozik az is, hogy mióta »A cigánybáró« című operettet bemutatták, 1885 óta, kilenc politikai irányváltás volt Ausztriában és tizenhárom Magyarországon. Az eredetieket nem számolva, kilenc osztrák és tizenhárom magyar változata van »A cigánybáró«-nak. Törvénytörően napvilágot látott egy új *Cigánybáró*, új hatalmi berendezkedés hatalomra lépése esetén. Az új változatokban a mindenkor új politikai rend bemutatta önmagát, úgy tűnik, mintha minden hatalomcsere alkalmával az első feladatok közé tartozott volna, hogy »A cigánybáró«-t átírják.” Forgács D. Péter: A cigánybáró operett igaz története. In: „*Mester Jókai*”. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2005. (Ráció-tudomány) 75–76. (Sajnos Forgács D. nem sorolja fel a változatokat, és nem adja meg, hogy a tanulmányában szereplő idézetek melyikből származnak.)

4 Ignaz Schnitzer 1921-ben hunyt el. A szöveggel digitalizálva a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban érhető el. Nem szerepel rajta dátum, a könyvtár az 18-- alakot adja. <https://www.loc.gov/resource/mus-schatz.15204.o> <https://www.loc.gov/resource/mus-schatz.15204.o/?sp=16> (a letöltés ideje: 2021. július 29., a továbbiakban: *Der Zigeunerbaron*). Újabb kiadásai (például a 2015-ös berlini) is erre az August Kranz-féle kiadásra hivatkoznak. Tanulmányomban csak ezt a szöveggel könyvet használok, a bécsi bemutató utáni évben lefordított, Kolozsvárott 1886. március 2-án, Budapesten a Népszínházban 1886. március 26-án bemutatott magyar változatot nem, mivel az már maga is átdolgozás.

Jókai Mór: *A cigánybáró* című regényének kötéstáblája. Budapest, 1885.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, A 807

utat próbálom Jókai részvételére koncentrálni, amely a bécsi bemutatógépezet, majd az elbeszélés és a szövegkönyv viszonyának a szakirodalomban korábban nem vizsgált kérdéseivel foglalkozom, kitérve arra is, hogy Jókai hogyan írja tovább regényé (is) az elbeszélést. Írásomnak nem tárgya az operett részletes elemzése, emiatt a róla olvasható értelmezéseknek csak néhány jellegzetességét és ezek számottevő fordulatait mutatom be röviden. Jókai és Schnitzer leveleit a Jókai-levelezés kritikai kiadásában szereplő magyar fordításban idézem.⁵

Várjon csak. Egy, sőt két fontos dolgot tudok mutatni. A tudományt, különösen a természettudományokat, az orvostudományt, és – furcsa ugyan egy lélegzetvételre emléteni – a bécsi operettet... Ma este a Theater an der Wien-be viszem őket [párizsi barátaimat]. Ott megtörténik az osztrák csoda. Ott van Johann Strauss és ott van Alexander Girardi, aki – a maga módján – szinte misztikus módon testesíti meg Ausztriát.

Az idézet Berta Zuckerkandl emlékiratából való, és Csáky Mórícnak *Az operett világa és a bécsi modernség* című könyvében olvasható.⁶ Zuckerkandl, az előző századvég bécsi kulturális elitjének ismert író, újságíró, művészetkritikus tagja, fiktív párbeszédet konstruál önmaga és Hermann Bahr között, amelyben az utóbbi arra panaszkodik, hogy a külföldieket nem vonzzák Bécsnek olyan nevezetességei, mint az Operaház, a Burgtheater vagy a kiállítások. Zuckerkandl válasza szintén a fikció része, de az író jó helyzetfelismerő képességét, valamint előrelátását mutatja. A bécsi operett, különösen Johann Strauss művei a mai napig képesek színházakat megtölteni szerte a világon, és neves karmesterek és rendezők figyelmét keltik fel.

Jókainak nagyon sok művét fordították le sok nyelvre, legtöbbet németre, és ezek között vannak olyanok, amelyeknek a fordítása száz évesnél fiatalabb, és kiadják napjainkban is – bár a *Magyar Bibliofil Szemlében* már 1925-ben azt írták, hogy „Jókainak mintegy 150 műve

5 Jókai Mór levelezése III. 1876–1885. S. a. r. Györffy Miklós. Bp., 1992. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.) Schnitzer tudott magyarul, a felesége is magyar volt, ennek ellenére Jókaival szinte kizárólag németül leveleztek.

6 Csáky Móríc: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Bp., 1999. 59.

jelent meg német nyelven, ezek majdnem mind egészen kiestek a forgalomból”.⁷ De olyan művét nehéz lenne találni, amely Strauss operettjéhez hasonlóan szinte a bemutató napjától máig, folyamatosan, világszerte, Béctől Moszkváig, New Yorktól Berlinig ismert, játszott, él a színpadon – és él jelentős nemzetközi szakirodalmat generálva tudományos kutatások tárgyaként is.

Az operett mint műfaj iránti érdeklődés (a szorosabban vett zene- és színháztörténeten túl) erősen kötődik azokhoz a 20. század utolsó harmadában felerősödő, a kultúra populáris regiszterébe tartozó jelenségek társadalom-, mentalitás- és kultúrtörténeti vizsgálatát célul tűző folyamatokhoz, amelyek a kultúra tömegesedésével és tömegáruvá válásával foglalkoznak, elsősorban a városi-nagyvárosi életmódra és középosztályra koncentrálva.

Másfelől, közelebbről a bécsi operettet tekintve, a műfaj aranykora, de még úgynevezett ezüstkorának jó része is egybeesett Bécs talán legfényesebb és legsokoldalúbb kulturális aranykorával, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint Sigmund Freud, Gustav Klimt, Gustav Mahler, Richard Strauss, Arnold Schönberg, Hugo von Hofmannsthal (hosszan lehetne folytatni). Nincs olyan humán tudományág, amelynek a képviselőit ne vonzaná a korszak, és a szélesebb, átfogóbb tablókön biztos helye van Johann Straussnak és a bécsi kulturális élet általa és művei által uralt szegmensének is. Ahogyan Richard Traubner máig alapmű-nek számító könyvében írja: *A cigánybáró* bemutatásának idejére „Strauss már több volt, mint nemzeti hős. Intézmény volt, imádták és bálványozták birodalomszerte, éppúgy, mint a tiszteletreméltó császárt magát.”⁸

Hozzátehetnénk: mint itthon Jókait.

A zeneszerző népszerűsége elsősorban „valcerkirályságának”, tánczenéinek volt köszönhető, korábbi színpadi művei közül a *Die Fledermaus*/A denevér aratott igazán nagy, máig tartó sikert. *A cigánybáró* diadala önmaga számára is megerősítés volt, hogy még mindig

7 Révay Mór János: Jókai a külföld irodalmában. *Magyar Bibliofil Szemle* 2 (1925) 1–2. sz. 28.

8 Richard Traubner: *Operetta. A Theatrical History*. 2. kiad. New York – London, 2003. VII. „By the time of der Zigeunerbaron (The Gypsy Baron, Theater an der Wien, 24 October 1885), Strauss was more than a national hero. He was an institution, one as cherished as the venerable Emperor himself, and idolized throughout the Empire.” [Az angol nyelvű forrásokat saját fordításomban idézem. – Z. M.]

töretlenül birtokában van alkotóerejének (hatvanéves volt, éppen, mint Jókai). Az operettet a bemutatót követően 84-szer játszották egy-huzamban, és a megszületése utáni első ötven évben, 1935-ig csak a Theater an der Wienben 477-szer adták elő.⁹

Zenéjének igényességét nemcsak a lelkes kortárs kritika igazolja, hanem az is, hogy műsorukra vették¹⁰ szigorúságukról és magas művészi követelményeikről ismert karmesterek még száz évvel később is – 1995-ben például Kurt Masur vezényelt egy rövidített változatot az Avery Fisher Hallban¹¹ New Yorkban, Nikolaus Harnoncourt pedig Strauss-kutató specialistákkal vette fel a kapcsolatot annak érdekében, hogy az eredeti mű hangzását és hangszerelését rekonstruálni tudja¹² (sok év alatt a színházi használat során a zenében is jelentős változtatások történtek).

Mindez nem jelenti azt, hogy Jókai neve is egyenrangú félként jelenne meg a történetben. Ebben a sorsban Jókai sokakkal osztozik, bár a leginkább kézenfekvő példák nem az operettszínpadról származnak, hanem az operák világából. Prosper Mérimée-nek, a *Carmen* című kisregény írójának, vagy a szicíliai Giovanni Verga-nak, a *Parasztbecsület* szerzőjének a műveiből készült zenés adaptáció hírben, ismertségben, népszerűségben felülmúlja az eredetit.

Jókai szerepét, mint a szövegkönyv alapjául szolgáló mű íróját, *A cigánybáró*val foglalkozó szakirodalom változó intenzitással, de számontartja. Néha röviden be is mutatják, bár nem mindig előnyösen: egy sokat hivatkozott nagy monografikus munkában például ez áll: „Nagyon termékeny, de mára csaknem elfeledett 19. századi író.”¹³ Máskor csak megemlítik a nevét, és meglehetősen tarka vélemények olvashatók arról, hogy mekkora volt a szerepe az operett létrejöttében.

9 Traubner: *Operetta*, 2.

10 *A cigánybáró*nak hasonló a státusza, mint *A denevér*nek, amit például Gustav Mahler is vezényelt 1896-ban Hamburgban. *A denevért* és *A cigánybárót* is általában operaházak veszik műsorukra, nálunk legutóbb az Erkel Színházban játszották.

11 Richard Traubner: Stern Maestros Live It Up With a Strauss Operetta. *New York Times* 1995. júl. 9. 25. (A koncertterem mai neve David Geffen Hall.)

12 Az általa rekonstruált művet 1994-ben vezényelte felvételre a bécsi Konzerthausban a Bécsi Szimfonikusokkal. A CD a TELDEC kiadásában jelent meg 1995-ben.

13 Camille Crittenden: *Johann Strauss and Vienna. Operetta and the Politics of Popular Culture*. Cambridge, 2000. 173. „Almost forgotten now, Jókai was a prolific writer in the nineteenth century.”

Legtöbben úgy vélik, hogy a szövegekönyv kialakításában már nem vett részt, az Ignaz Schnitzer és Johann Strauss kiváló együttműködése nyomán jött létre. Franz Mailer szerint (aki 1983 és 2007 között tíz kötetben adta ki Strauss leveleit és életének egyéb dokumentumait) Jókai részt vett a munkában, de csak ötleteket és tanácsokat adott, még a cím is Schnitzertől származik: „[Strauss] Hozzákezdett az osztrák–magyar darab megírásához, amelynek a tárgyról korábban már beszélt Jókay Mórral. Az újságíró Ignatz Schnitzer bízta meg a szövegekönyv kidolgozásával és a címadással: A cigánybáró.”¹⁴ Más szerzőknél Strauss és Schnitzer mellett néha felmerül Franz Jaunernek, a Theater an der Wien igazgatójának a neve is, mint aki bele-beleszólt a folyamatba: „Franz Jaunerrel, az igazgatóval közösen fejlesztették elképzelésüket a létrehozni remélt műről.”¹⁵ Több helyütt olvasható az is, hogy Jókai ugyan küldött anyagot, de az használhatatlan volt, emiatt fordult Strauss Schnitzerhez.¹⁶

Jókai és Schnitzer egymással váltott leveleiből másféle történet rajzolódik ki, de ezt a forrást nem használták, valószínűleg nem is ismerték az idézett szerzők. A témával foglalkozók közül először Forgács D. Péter vonta be a vizsgálatba a kérdéses leveleket tartalmazó kötetet, Jókai levelezésének kritikai kiadását, mely 1992-ben jelent meg. *A cigánybáró operett igaz története* című tanulmányában¹⁷ a keletkezéstörténet első epizódját, az író és a zeneszerző megismerkedésének történetét rekonstruálja. Az általánosan elterjedt változat erről a találkozásról a magyar és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt Strauss harmadik feleségének, Adele Straussnak és Schnitzer Ignácnak

14 „Er nahm das österreichisch-ungarische Bühnenwerk in Angriff, dessen Sujet er mit Jókay Mór besprochen hatte. Der Journalist Ignatz Schnitzer wurde mit der Ausarbeitung des Librettos betraut und den Titel festgelegt: Der Zigeunerbaron.” *Johann Strauss 1825–1899*. Herausgegeben vom Bundespresdienst. hrg. Franz Mailer. Wien, 1999. 62. [Saját fordításom. – Z. M.]

15 „Together with director Franz Jauner, they developed and integrated the complete vision of the work they hoped to create.” Crittenden: *Johann Strauss and Vienna*, 173.

16 Ennek a véleménynek egy változata szerepel az *Operettek könyvében*. Vö. Gál György Sándor – Somogyi Vilmos: *Operettek könyve. Az operett regényes története*. Bp., 1976. 178–179. Hasonlóan: Brodszky Ferenc: *Johann Strauss életének krónikája*. Bp., 1966. 93., illetve Norbert Linke: *Az ifjabb Johann Strauss*. Bp., 1989. 122.

17 Forgács: *A cigánybáró operett*, 64–76.

az emlékezéseire épül, és 1882 őszét vagy 1883 februárját adja meg dátumként. Forgács D. meggyőzően érvel amellett, hogy sokkal valószínűbb, hogy a találkozás 1883 novemberében történt. A visszaemlékezések néhány egyéb problematikus pontján túl nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a keletkezéssel kapcsolatos első biztos adat Jókai 1883. december 18-án Schnitzerhez írott levele, amelyben említi *A cigánybárót*.

Az operett dramaturgiájának kidolgozását Forgács D. határozottan és „teljes egészében”¹⁸ Jókainak tulajdonítja (noha megjegyzi, hogy Schnitzer hajtott végre változtatásokat Strauss kívánságára).

A levelezés tanúsága szerint Jókai 1883 decemberének végén elkezdett anyagokat is küldeni Schnitzernek a szöveggönyvhöz, de hogy pontosan mit, azt nem tudjuk. December 18-án kelt levelében írta le minden valószínűség szerint először a Zigeunerbaron szót:¹⁹

*Fix und fertig vagyok a Cigánybáró operaszövegével és az Aranyember drámával – fejben: de most nincs időm ilyesmit papírra vetni: karácsony előtt képtelen vagyok hozzájutni. Akkor majd sietve szállítom Önnek az operaszöveget, kellően színre alkalmazva, Önnek aztán csak versbe kell átültetnie. Addig elküldöm Önnek az elbeszélésnek eddig megjelent részeit, hogy megismerkedjék a tartalmával. Strauss úrnak egyébként nagyon sokat elmeséltem már belőle.*²⁰

A talányos pont az „eddig megjelent részek”. Forgács D. Péter szerint „A levélben emlegetett »elbeszélés eddig megjelent részletei« a Westermann-füzetekben megjelent német nyelvű regényfordításból származnak, amely már *Cigánybáró* címmel jelent meg”²¹

Ez az állítás zavarba ejtő. A Westermanns Monatshefte című, Berlinben megjelenő illusztrált irodalmi folyóiratban nem *A cigánybáró*, hanem az eredeti elbeszélés, a *Szaffi* német fordítása szerepel: „*Saffi. Eine Erzählung von Moritz Jokai*”²² amely szorosan követi a *Székel*

18 Forgács: *A cigánybáró operett*, 67.

19 Ez valószínűtlenné teszi, hogy a cím Schnitzer alkotása lenne.

20 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Budapest, 1883. dec. 18. *Jókai Mór levelezése*, 218–219, 614–615.

21 Forgács: *A cigánybáró operett*, 67.

22 *Westermanns Illustrierte Deutsche Monatshefte. Ein Familienbuch für das gesamte geistige Leben der Gegenwart*, Bd. 55 (Oktober 1883 – März 1884), 90–114. [A fordító neve nincs feltüntetve.] https://books.google.hu/book-s?id=BZOK2HEOIXQC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_

Nemzet-beli közlést.²³ Vagyis nem a regény, hanem az elbeszélés, nem *Cigánybáró*, hanem *Szaffi*, és nem részletek, hanem az egész. Ráadásul *A cigánybáróról* még egy 1885-ös levelében is azt írja Jókai, hogy nincs német fordítása: „A regény németül nincs meg. A Szaffi csak töredék belőle.”²⁴

Mit küldhetett hát Jókai Schnitzernek, hogy ismerkedjen a történettel? Ha azt a kissé létszerűtlen megoldást elvetjük, hogy a *Székely Nemzet* tizenkilenc számát csomagolta össze, akkor valószínű, hogy valóban a Westermanns-féle publikációról lehet szó, Forgács D. csak a címben tévedett. Ha Jókai 1883 végén esetleg már gondolkodott, talán dolgozott is azon, hogy az elbeszélést regénnyé egészíti ki (aminek a levél szerint már *A cigánybáró* címet szánta), ahhoz képest a *Szaffi* egésze is nevezhető „részeknek”.

De akár a *Westermanns Monatshefte* közlését, akár számunkra ismeretlen anyagot küldött Jókai Schnitzernek, a hónap végén már ezt írta: „Itt küldöm az első felvonást, hamarosan követi a többi.”²⁵ Nincs kizárva, hogy a következő, 1884. január 9-i levélben említett „betoldott jelenet” is az operetthez készült. Jókai nem ír címet, a levelezés kritikai kiadása adottnak veszi, hogy az operett librettójáról van szó. Ám a következő mondat szerint Jókai balatoni képet is küld: „Itt küldöm a betoldott jelenetet, jó lesz. A balatoni képet is, Tihany-nyal, felhasználásra.”²⁶ *A cigánybáró*ban nincs balatoni jelenet, *Az arany ember*ben annál inkább, és Jókai párhuzamosan dolgozott a két darabon, a nagyregény színpadi változatán és az operett szövegekön.²⁷ Majd 1884. március 6-án új küldeményről ír, ez már biztosan *A cigánybáróra* vonatkozik: „Mintegy 5 nappal ezelőtt küldtem

summary_r&cad=0#v=onepage&q=Saffi&f=false (a letöltés ideje: 2021. július 30.).

- 23 Az elbeszélés a *Székely Nemzet* tárcarovatában jelent meg 1883. január 21. és április 17. között, tizenkilenc folytatásban.
- 24 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Schwabenberg, 1885. jún. 27. *Jókai Mór levelezése III.* 299, 728.
- 25 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. [Budapest], 1883. dec. 30. *Jókai Mór levelezése III.* 219, 616.
- 26 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Budapest, 1884. jan. 9. *Jókai Mór levelezése III.* 220, 618.
- 27 *Az arany ember* bécsi bemutatójáról: Szalisznyó Lilla: Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán. *Az arany ember példája. Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021) 6. sz. 769.

Önnök egy egész multságos jelenetet a II. felvonáshoz. Ha nem kapta meg, kérem, táviratilag adja tudtomra, hogy reklamálhassak. Barinkay harci kedvét nem lehet jobban motiválni, mint eddig. Egy magyar nemesembernek Carnero, a királyi komisszár egyszerű felszólítására engednie kellett a felszólításnak.”²⁸ Ezek szerint a II. felvonást már korábban elküldte, és folyamatosan kapcsolatban volt Schnitzerrel, akinek voltak kérdései, javaslatai. De úgy tűnik, hogy májusra a maga hozzájárulását befejezettnek tekinti, úgy gondolja, hogy a további munka már Schnitzer és Strauss dolga: „Mennyire van Ön és mennyire van Strauss úr a Cigánybárával?”²⁹

1884 májusától kezdve nem egyszerű követni, mi is történik a szövegkönyvvel. Schnitzer 1884. június 28-án (Strauss maga ekkor kötelezte el magát, hogy megkomponálja az operettet) már ezt írja Jókainak: „Most a Cigánybáró 3. felvonásával is kész vagyok, és illetékes egyének az egész munkát szerfölött sikeresnek mondják.”³⁰ Ám nem túl élénk levelezésüket a továbbiakban sokáig inkább *Az arany ember* bécsi bemutatására való készülődés uralja. A *cigánybáró* 1885 tavaszán lesz újra fontos téma. Schnitzer, 1885. május 15.: „Most végre annyira jutottam, hogy készen vagyok a Cigánybáró teljesen átdolgozott második felvonásával, – remélhetőleg 2–3-hét alatt az utolsót is letudom.”³¹ Majd május 28-án: „most, hogy a mű befejezéséhez közeledik, először örülhetnénk a nagy, csakugyan pompás finálé meghallgatásának. Az sem ártana, ha még egyszer beszélhénk egymással, mert éppen most készülök a Cigánybáró új harmadik felvonásába belekezdeni. (A két első már készen van.)”³² Ez az a harmadik felvonás, amelyről már egy évvel korábban azt írta, hogy elkészült. Ezek a levelek óvatosságra intenek azzal kapcsolatban, hogy az operett dramaturgiáját valóban teljes egészében Jókainak tulajdoníthatjuk-e, bár látható, hogy Schnitzer fontosnak tartotta a véleményét.

28 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Budapest, 1884. márc. 6. *Jókai Mór levelezése III.* 224–225, 625.

29 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Budapest, 1884. máj. 17. *Jókai Mór levelezése III.* 233, 635.

30 Ignaz Schnitzer Jókai Mórnak. Bécs, 1884. jún. 28. *Jókai Mór levelezése III.* 235, 638.

31 Ignaz Schnitzer Jókai Mórnak. Baden, 1885. máj. 15. *Jókai Mór levelezése III.* 290, 712.

32 Ignaz Schnitzer Jókai Mórnak. Baden, 1885. máj. 28. *Jókai Mór levelezése III.* 294, 718.

1885 nyarán már biztosan elkészült a mű. Franz Jauner³³ augusztusban arra figyelmezteti Schnitzert, hogy sürgősen felére kell csökken-
teni a harmadik felvonás terjedelmét, mivel jelen alakjában körülbelül
éjfélíg tartana az előadás, és a bécsi közönségnél semmi se számíthat
sikerre, aminek nincs vége este 10-ig.³⁴

Jókai a bemutató előkészületei során újra szorosabban bekapcso-
lódik a munkába. Ő rajzoltatja Pesten a jelmezeket, mérgelődik, hogy
rövid rá az idő és kevés a pénz, illetve többször is sürgeti Schnitzert,
hogy küldje el a librettót, mert a rajzoló nem tud anélkül dolgozni:
„Nyomban küldd a Cig.bár. szövegét, hiszen nem lehet megrajzolni
olyan alakokat, akiket az ember egyáltalán nem ismer.”³⁵ Ezek szerint
a librettó nem volt a birtokában, és nyilván nem ült le szóban elme-
sélni azt a rajzolónak.

1885 őszén Jókainak két darabját is bemutatták Bécsben: szeptem-
ber 25-én a Burgtheaterben került színre *Kálmán király* (*König Kolo-
man*) című drámája, október 24-én a Theater an der Wienben *A cigány-
báró*. Az operett óriási sikert aratott, Barinkay hóféhér lipicain lovagolt

33 A szakirodalomban a legtöbben Jaunert említik a Theater an der Wien
igazgatójaként, Forgács D. Péter viszont azt írja, hogy ahogy Strauss ígé-
retet tett *A cigánybáró* megkomponálására (tehát 1884 nyarán), máris
sürgető levelet kapott a színház új igazgatójától, Friedrich Zelltől. Forgács
D. jegyzete szerint: „Camillo Walzel alias Friedrich Zell”. Ki volt tehát az
igazgató, amikor bemutatták *A cigánybárót*? A Theater an der Wientől
kapott szíves információ szerint a színház 1880. december 26-tól 1884.
június 16-ig Franz Jauner tulajdonában volt, és ő volt az igazgató. 1884. jú-
nius 17-től a tulajdonos Alexandrine von Schönerer, a színházat konzor-
cium, igazgatótanács irányítja, amelynek tagjai Franz Jauner, Kamillo
Walzel (ez az igazi neve, a Friedrich Zell a művészneve és nem fordítva)
és egy rövid ideig Alexander Girardi (a kor leghíresebb komikus színésze,
ő játszotta Zsupánt *A cigánybáróban*). Walzel a Jókai-levelezés kritikai
kiadásában is a nem ritka hibák egyikének okozója. Jókai 1885 március 6-i
levelében üdvözlétét küldi többek között Jaunernak, Walzelnek és Girardi-
nak. A jegyzetekben Oskar Walzellel, az irodalomtudóssal azonosítják a
nevet, ám nyilvánvaló, hogy itt Kamillo Walzelről van szó, Jókai üdvöz-
lése a Theater an der Wien igazgatóinak szól (Kamillo Walzel volt Oskar
Walzel apja).

34 Crittenden: *Johann Strauss and Vienna*, 174.

35 Jókai Mór Ignaz Schnitzernek. Budapest, 1885. szept. 21. *Jókai Mór leve-
lezése III.* 320, 752. Hasonló kérés és sürgetés olvasható szeptember 10-én
és 18-án írt leveleiben is.

be a színpadra, a jegyüzérek aranyidőt éltek, négy-ötszörös áron adták a portékájukat.

Ezzel elkezdődött az operett színházi története, de alakulástörténetének nem volt vége. Tudjuk, hogy Strauss a 25. előadásra belekomponálta a Rákóczi-indulót a második felvonás toborzójelenetébe, ezúttal egy elég hosszú részt (1869-ben már feltűnt az induló az *Éljen a magyar!* polka codájában néhány rövid, de jól felismerhető ütem erejéig). A 75. előadás környékén pedig a szövegkönyv is változott, egy (a levelezés kiadásában alighanem félredátumozott)³⁶ Schnitzer-levél szerint a librettista a második és a harmadik felvonás fináléját is „színesebbé és drámaibbá” alakította: „Abban a vigasztalan házi fogságban, amiben vagyok, elég időt találtam arra, hogy a II. és 3. felvonásban mindkét finálét Joh. Strauss-szal egyetértésben teljesen átalakítsam, úgy hogy ezek sokkal színesebbek és drámaibbak lettek. A 75. előadásnál már bemutatathatók.”³⁷

A levelezést figyelembe véve biztonsággal állíthatjuk, hogy Jókainak nagyobb szerepe volt a szövegkönyv kialakításában, mint azt a Strauss-szakirodalom általában feltételezi, viszont valószínűleg túlzás a „teljes dramaturgia” kialakítását neki tulajdonítani. A cselekmény fő vonala biztosan az ő műve, híven követi Botsinkay/Barinkay, Szaffi és a kincsek történetét. A Schnitzer által írtakra gondolva (új harmadik felvonás, teljesen átdolgozott második felvonás, lerövidített harmadik felvonás, drámaibbá tett felvonásvégek) a jelenetkiosztás és a jelenetek felépítése viszont inkább a librettistához kapcsolható, a szövegezés maga pedig biztosan az ő műve.

A Szaffit Jókai két irányban is továbbhasznosította. 1885-ben nemcsak az operettet mutatták be, hanem megjelent a címének magyar fordítását címül viselő regény, *A cigánybáró* is a *Magyar Szalon* sorozatban négy füzetben, majd kötetben.

36 A levél 1885. január 3-i dátummal szerepel a kritikai kiadásban. A jegyzetben jelzi is a szerkesztő, hogy akkor még be sem mutatták a művet, de azzal véli megoldani a kérdést, hogy egy kisebb társaság előtt játszhatták. Ennél sokkal valószínűbb, hogy Schnitzer, aki a levél szerint feldúlt lelkiállapotban volt (felesége édesapja haldoklott), elvétette a dátumozást, és 1886. január helyett 1885. januárt írt. Az újév első napjaiban nem szokatlan tévesztés, hogy még az előző évszám kerül a keltezésbe. Az 1886. januári dátummal van értelme 75. előadásról beszélni, az októberi bemutató után ennyi idővel már nem lehetett messze a sikerdarab 75. előadása.

37 Ignaz Schnitzer Jókai Mórnak. Baden, 1885. jan. 3. *Jókai Mór levelezése III.* 268, 683.

Elbeszélés és regény viszonyára jellemző, hogy az elbeszélést olvasva nem marad hiányérzetünk, a történet kerek egésznek látszik. A regény a *Székely Nemzet*ben megjelent *Szaffinál* két, meglehetősen terjedelmes fejezettel hosszabb, de egyébként két fejezetvég néhány szónyi eltérésétől eltekintve az elbeszélés szövegét ismétli. Az új fejezetek, *A báróság hétféle próbái* és a *Szaffi kincsei*, nem a végére kerülnek, hanem korábbi részek közé ékelődnek be. A bővítés lényegében nem változtat a cselekményen, inkább a főhős, Botsinkay Jónás alakjának, karakterének az elmélyítésére szolgál. A Feuerstein-kastélyban játszódo próbák anekdotikus-komikus jelenetsora Jónást egyre inkább okos, józan, találékony fiatalembernek mutatja (a korábbi fejezetekből ilyesmi kevéssé látszott). Az itt történetek késleltetik Arzéna szerepének és terveinek kiderülését, és hosszan feltartóztatják Jónást, ami valószínűbb időkeretet ad Cafrinka elfogásának és megégetésének. A cselekmény későbbi pontján pedig a *Szaffi kincsei* című fejezet beékelésével kiderülnek Cafrinka tragikus sorsának részletei, amelyről az elbeszélésben csak Szaffi néhány mondatából értesülünk. Ugyanebben az új fejezetben jelenik meg Jókai sajátos cigányutópiája, Cigándia, ahonnan Jónás segítőköt toboroz, hogy egy horrorisztikus-vadromanitikus epizódban megszerezze az akasztófa alatt eltemetett hamvakat, Szaffi kincseit.

A regénybeli kiegészítéseknek nyoma sincs az operettben. Feuerstein báró és kompániája helyett más új szereplők jelennek meg, más funkcióval (Carnero, Ottokár, Mirabella, Homonnay), Szaffi anyját nem fenyegeti máglyahalál, sőt, a második felvonás végén kiderül, hogy nem is ő az igazi anyja. Szaffi és Arzéna nem kap új nevet, Botsinkay, Loncsár és Cafrinka igen. Ezt a változtatást bizvást tulajdoníthatjuk Jókainak, hiszen színpadra átirrt más regényei esetében is többnyire ez volt a gyakorlata.³⁸ Az átnevezés nyomatékositja a *Szaffi* kétféle továbbfejlesztésének elkülönítését.

A változtatás jellege azt sejteti, hogy Jókai már a magyarországi bemutatóra is gondolt: Loncsár helyett Zsupán, Cafrinka helyett Cipra. Az eredeti nevek hangzásával a bécsi bemutató németajkú közönségének nem lehetett problémája, a majdani magyar nézők fejében viszont kelthettek negatív képzeteket. A médiumváltás, a hangos kimon-

dás a színpadon valószínűleg erősebben is hatott volna, mintha csak olvassa valaki. Loncsár neve a „loncsos”, vagyis „Nedvtől, mocsoktól lucskos, piszkos”³⁹ szóra asszociál, beszélő névként utalva a disznó-tenyésztő (Schweinezüchter) Loncsár foglalkozására. Cafrinka neve pedig egyenesen szajhát jelent,⁴⁰ bár semmi nincs a figurájában, ami ezt indokolná. A semlegesebb hangzású új nevek valószínűleg színpadképesebbek voltak. A főhős, Botsinkay Jónás Barinkay Sándorra változtatása mögött nem látszik ilyen probléma. Esetében a Jónásról tételezhetjük fel, hogy az eredetileg a Székely Nemzet számára íródott elbeszélésben talán a helyi szín érdekében kaphatta a nevet, hiszen az erdélyi, különösen a székely névadási szokásokra sokkal jellemzőbb volt az ótestamentumi nevek (mint például Áron, Mózes, Ábrahám) használata, mint az ország más területein. Az operettben kapott Sándor név általánosabb elterjedtsége miatt talán magyarosabbnak tűnt.

A szövegekönyv megtartja a cselekmény fő vonalát, de a kihagyások és hozzátevések megváltoztatják a hangsúlyokat és az értelmezési lehetőségeket.

Homonnay gróf, a huszárok kapitánya képviseli az elbeszélésnél sokkal erőteljesebben megjátszott katonai szálát. Botsinkay Jónás is elmegy cigány csapatával az osztrák–spanyol örökösödési háborúba Mária Terézia ügyéért harcolni, ám az operettben ez a második felvonás csaknem felét kitevő toborzó, nagy, látványos, hosszú táncjelenet keretében történik, amelyben Homonnay a magyar vitézségről és a katonalét örömeiről énekel:

*Bruder, komm zu Militär,
Lass von uns Dich werben,
Komm, es muss das Ungerheer
Siegen oder sterben!*⁴¹

39 Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862. I. 1533–1534.

40 „Czafra, Csapodár, gyanus hirben álló leány, lotyó, máskép: csavira, csevere, czafri, czafrinka. [...] Egyszersmind szelidített név a keményebb kurva, szajha, ringyó helyett.” Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára III*, 1865. 1108.

41 *Der Zigeunerbaron*, 46.

A harmadik, Bécsben játszódó felvonás pedig alig több, mint a hazatérő csapatok ünneplése.⁴² Barinkay is dicsőségesen bevonul, ám szólama, szövege már alig van. A felvonást a fő komikus alakká fejlesztett Zsupán uralja, az ő kétes harctéri tetteiről szóló kupléja patogó polkaritmusban íródott, és zenekari formában az operett egyik különváltan is népszerű száma lett.

Zsupánon kívül Mirabella, Arzéna nevelőnője és Carnero, a császári kiküldött (mindketten új szereplők) jelenetei adják az operett komikumát. A főhősről eltűnik minden ilyen, az elbeszélésben még érzékelhető vonás, egyedül a belépője tartalmaz komikus elemeket, amilyenben korábbi viszontagságos és kalandos életéről énekel:

*Factotum war ich erst, und wie!
Bei einer grande menagerie!
[...]
„Per Du” bin ich mit der Hyäne,
Dem Krokodil reiss ich die Zähne.
[...]
Mit Raritäten reist’ ich dann
Als Akrobat und Wundermann,
Bis ich zuletzt Gehilfe gar
Bei einem Hexenmeister war!⁴³*

Ottokár – aki Mirabella és (mint kiderül) Carnero fia – kettős funkciót tölt be. Ő Arzéna szerelmese, így figurájával kialakul az ekkoriban még nem, de később az operettdramaturgiában szinte kötelezővé váló jellegzetes szereplőstruktúra, a két szerelmespár szerepeltetése (primadonna – bonviván, szubrett – táncoskomikus). Másrészt a hozzá fűződő viszony Arzéna alakját és motivációját az elbeszélésnél kevésbé erkölcsstelennek mutatja, noha itt is cselvető alakként jelenik meg. A *Szaffiban*, majd a regényben Arzéna a házas Feuerstein báró szeretője, és ténylegesen hozzá akar menni Jónáshoz, hogy férjes aszsonyként még nyugodtabban folytathassa a viszonyt. A báróvá válást nem is ő, hanem az apja követeli. Az operettben ezzel szemben ő találja ki, hogy Barinkay legyen báró (ami teljesíthetetlen feltételnek tűnik), így akar megmenekülni a házasságtól, mert már Ottokárba szerelmes, az ő felesége akar lenni. Kettejük kapcsolata „tisztességes”

42 Feltehető, hogy ez a Jauner által követelt rövidítés következménye.

43 *Der Zigeunerbaron*, 5.

szerelemnek látszik, esti titkos találkájuk nem az ágyban végződik, Ottokár egy búcsúcsók után távozik.⁴⁴ Egy botrányos viszony ezzel eltűnt a történetből, de így még feltűnőbb lesz a főhősök vadházassága.

A *Szaffi*ban a (rendkívül ellenszenvesen ábrázolt) pap elmond valamiféle esketési szöveget, noha nincsenek tanúk, a házasság nem lesz törvényes, nem vezeti be az anyakönyvbe. Az operettben viszont a csilagok alatt, az erdei madarak előtt esküszik Szaffi és Barinkay, és már megismerkedésük napján együtt töltik az éjszakát. Ez okoz is bonyodalmat, amikor kiderül, hogy Carnero az erkölcsrendészeti bizottság elnöke, és retorziókkal fenyegeti a szerelmespárt, ám Homonnay gróf, akihez támogatásért fordul, Barinkayék pártját fogja. Az a helyzet áll tehát elő, hogy a házasság törvényességének követelése egy komikus szereplő szólamában hangzik el, míg a daliás és vitéz császári katonatiszt nem lát kivetnivalót a vadházasságban. Jókainak messze nem ez az egyetlen olyan műve, amelyben boldog párkapcsolatot nem szentesít törvény, a leghíresebb *Az arany ember* című regény. A Strauss-szakirodalomban felvetődik, hogy az elbeszéléssel, benne a hősök sajátos kapcsolatával magánéletének egy nehéz szakaszában találkozott a zeneszerző, amikor különösen érzékeny lehetett egy ilyen problémára. Második feleségétől, Angelika (Lily) Dittrichtől már elvált,⁴⁵ de katolikus lévén, Bécsben nem tudta feleségül venni Adele Deutsch-Strausst, akivel már együtt élt.⁴⁶ Elképzelhető, hogy nemcsak az elbeszélés cigányos egzotikummal kiegészült magyar témája volt rokonszenves neki (általában a „magyar téma” keresését említi motivációként), hanem a hősök szabálytalan, de boldog kapcsolata is. Az operett egyik legbehízelgőbb dallamát komponálta abba a lírai kettősbe, amelyben Szaffi és Barinkay elmondják, hogyan eskették őket az erdei madarak:

Wer uns getraut? Ei sprich!
Sag' du's!
Der Dompfaff, der hat uns getraut!

44 Legalábbis az eredeti szövegkönyvben így van.

45 Nem volt hosszú házasság, Lilynek Franz Steinnek, a Theater an der Wien korábbi igazgatójával folytatott viszonya vetett véget neki.

46 „Az osztrák törvények szerint Strauss Bécsben nem esküdhetett volna meg Adele-vel. Ezért barátja, dr. Trutter József kíséretében Koburgba ment, ott letette az osztrák állampolgárságot, evangélikussá és koburgi polgárrá lett. Mikor minden szükséges alakiság megtörtént, Koburgban megesküdött Adéllal.” Brodsky: *Johann Strauss*, 98–99. (1887 augusztusában házasodtak csak össze.)

A durva, hazug, álszent és rosszindulatú papnak, valamint a miatta kialakuló cselekményelemnek, Cafrinka szörnyű halálának kihasználása egyszerre két méregfogát húzta ki az eredeti cselekménynek. Eltűnt, illetve a papi áldás nélküli boldogság megjelenítésére szelídült az erősen egyházellenes él, illetve kimaradt a boszorkányégetés horrorisztikus eleme (ami a regénytovábbírásban viszont nagyon fontos részlet lesz).

Hasonlóképpen megszépült az elrejtett kincs története. Az operettben mindenki tud a létezéséről és szeretné megtalálni, majd a második felvonás elején Szaffi álomelbeszélésében megjelenik egy ősz férfi, Barinkay apja, és elárulja a rejtékhelyet. Az elbeszélés első fejezetében viszont kiderül a kincsek korántsem feddhetetlen eredete is. Mehmed pasa elsikkasztja a katonák zsoldját, ez az egyik rész, a másik rész pedig a Botsinkay család felhalmozott kincse, amit a törökökkel kereskedve kaptak fizetségképp, csak éppen a törökök a magyaroktól rabolt drágaságokkal fizettek. Mehmed pasa figyelmezteti is Botsinkay Gáspárt, hogy tálain és kupáin a Pálffyak és a Balassák címerei árulkodnak a módról, ahogyan a család meggazdagodott.

Az adaptációban végrehajtott változtatások közül a katonai szál felerősítése a legfeltűnőbb. A *Szaffi* hét fejezete közül csak egyben, a legutolsóban esik szó Botsinkay Jónás és cigány csapata háborús tetteiről. Az operettben viszont a második felvonás közepétől, Homonnay és a huszárok megjelenésétől kezdve, végig ez a tematika uralkodik. Még Szaffi valódi identitásának napvilágra kerülése is a nagy toborzójelenetbe van beékelve: Czipra akkor mondja el, hogy nem ő Szaffi édesanyja és mutatja meg a származását igazoló papírokat, amikor a jelenet közepén Carnero Homonnay segítségével akarja lefogatni a vadházasság miatt az állítólagos cigánylányt.

Ezzel az operettben tematizálódó egyéb tárgykörökön (kincskeresés, szerelem, etnikai sokszínűség) túl a Mária Terézia, vagyis a Habsburgok iránti közös osztrák–magyar odaadás lesz a súlypont, efelé gravitál a cselekmény minden eleme: a császárnő adja vissza Barinkay birtokát, az ő öröklési jogáért vívott háborúba vonulnak közösen osztrák, magyar és cigány szereplők, sőt, mint kiderül, Carnero és Mirabella fiatal korukban Belgrád 1717-es ostrománál is jelen voltak, amikor a császári csapatok visszafoglalták a törököktől a várost. A darab végén a császárnő happy endet hozó döntését közvetíti Homonnay: Barinkay bárói címet kap, megtarthatja a kincset és immár törvényesen feleségül veheti Szaffit.

Nem véletlen tehát, hogy az operett elemzéseinek legfontosabb alappillére hosszú ideig a megjelenített harmonikus osztrák–magyar viszony, a kibékülés hangsúlyozása volt. Már a legelső reakció, a *Wiener Zeitung*nak a bemutató utáni napon megjelent cikke úgy fogalmaz, hogy Strauss „osztrák–magyar színpadi művet alkotott”.⁴⁷ Van vélemény, miszerint *A cigánybáró* kicsiben maga a kettős monarchia: „Strauss műve művészi kísérlet arra, hogy bemutassa a birodalom két fele, Ausztria és Magyarország közötti ideális harmóniát. E közös nemzeti perspektíva alapján Joseph Wechsberg *A cigánybárót* »a kettős Osztrák–Magyar Monarchia zenei miniatúrájának« nevezi.”⁴⁸ A szerzők tudatosan törekedtek erre a hatásra: „Strauss és Jauner tudta, hogy egy a kettős Monarchiát éltető operett politikai siker lehet (az lett) és Magyarországon is óriási bevételt hoz majd (hozott).”⁴⁹ Csáky Móríc elemzése kiemeli a párhuzamot az operett cselekményének ideje, a Rákóczi-szabadságharc utáni amnesztia és az 1848–1849-es szabadságharc száműzöttjeinek a kiegyezési folyamat során adott kegyelem között:

*A cigánybáró témájával a traumatikus elfojtásból felszínre jut és egyúttal irodalmi-zenei köntöst ölt a 48-as forradalom [...] Ismeretes, hogy 1848 egyes vezető forradalmárai, akik között neves arisztokraták is voltak, mint például Andrássy Gyula gróf, a későbbi magyar miniszterelnök és a Monarchia külügyminisztere, csak a kiegyezési tárgyalásokat megelőzően kaphattak amnesztiát. Emigrációjukból csak ekkor térhettek végleg vissza hazájukba, és ekkor vehették újra törvényesen birtokukba javaikat, melyeket 1848-ban rendeletileg koboztak el tőlük.*⁵⁰

47 „Johann Strauss hat mit seinem »Zigeunerbaron« ein österreichisch-ungarisches Bühnenwerk geschaffen”. *Wiener Zeitung* 1885. okt. 25. 4.

48 „Strauss’s work representing an artistic attempt to portray the ideal harmony enjoyed by the two halves of the empire, Austrian and Hungarian. From this shared nationalist perspective, Joseph Wechsberg defines the Gypsy Baron as ‘the musical miniature of the dual Austro-Hungarian monarchy.’ Anna G. Piotrowska: *Gipsy Music in European Culture. From the Late Eighteenth to the Early Twentieth Centuries*. Boston, 2013. 138.

49 „Strauss and Jauner knew that an operetta extolling the Dual Monarchy would be politically admired (it was) and it would make a fortune in Hungary as well (it did).” Traubner: *Operetta*, 2.

50 Csáky: *Az operett ideológiája*, 69–70.

Az értelmezések másik alappillére, nem függetlenül természetesen az előzőtől, az etnikai sokszínűség, és ezen belül a cigányság rokon-szenvező ábrázolása. Forgács D. Péter „valóságos etnikai panoptikum-ról”⁵¹ beszél, amit az előadások, rendezések sokszor még tovább bonyolítanak. Csáky Móríc azt emeli ki, hogy a cigányságnak, a „monarchia kitaszítottjainak” a negatív kliséktől való megszabadítását, ami már Jókai elbeszélésének is jellemzője, a szövegkönyv továbbviszi. A cigányok dolgos kovácsok, és a szereplők közül egyedül ők fogadják barátsággal a hazatérő Barinkayt. „Azt a képet, amelyet A cigánybáró a Temesi bánság, Magyarország és a Monarchia cigányairól, a romákról és szintikről fest, közvetlen, sőt tudatos kísérletnek tekinthetjük arra, hogy tiszteletet és elismerést keltsenek mindenekelőtt az iránt a nemzetiségi csoport iránt, amelyet megvetett kívülállónként gyakorta a társadalom legszélére szorítottak.”⁵²

Csáky Mórícnak a történelmi kontextus beható ismeretén alapuló és azt megértetni törekvő véleményét napjaink felé közeledve nem minden elemző osztja. Az egyik gyakran megfogalmazott probléma a nagyon felerősödött katonai szál, a háború mint vidám, férfias elfoglaltság megjelenítése. Richard Traubner Kurt Masurral készített interjújában például a karmester a 20. század tapasztalatával magyarázza idegenkedését: „Annak idején tűnhetett úgy, hogy a háború szép, hazafias ügy, kaland, ami senkinek sem okoz nagy fájdalmat. [...] Mindezt drasztikusan megváltoztatták e század világháborúi.”⁵³ Hasonló nehézség az értelmezők szerint a több szinten is megjelenő rasszizmus. Zsupán harmadik felvonásbéli kuplájában („Von des Tajo strand...”), amelyben kedélyes csatatéri hullarablásáról énekel, rejtett anitszemizmust, a zsidó mint keselyű ábrázolását véli felfedezni például Camille Crittenden.⁵⁴ Gyanúja nehezen egyeztethető össze azzal a ténnyel, hogy Zsupán disznótenyésztő, és első felvonásbéli kuplájában („Ja, das Schreiben und das Lesen...”) a sertések iránti rajongásáról is énekel:

51 Forgács D. Péter: A magyarok és az osztrákok imázsa az eredeti Cigánybáró változatokban. *Zempléni Múzsza* 13 (2013) 1. sz. 45.

52 Csáky: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, 77.

53 „It may have seemed then that war was a nice, patriotic event, an adventure that didn't hurt anyone too much. [...] All of that changed drastically with the world wars of this century.” *The New York Times* 1995. júl. 9. 25.

54 Crittenden: *Johann Strauss and Vienna*, 186.

*Ja,
mein idealer Lebenszweck
Ist Borstenvieh, ist Schweinezweck!
[...]
Schweinefürst werd' ich nur genannt!*⁵⁵

Azt viszont nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a kupléban, amely a „röfögős” refrénnel Strauss zenei tréfája, Schnitzer további, szöveges tréfája is megvillan: Barinkay „cigánybáróságára” rímel Zsupán büszkén vállalt „disznóhercegsége” (Schweinefürst).

A cigánysághoz kötődő rasszista sztereotípiákat elsősorban Szaffi alakja kapcsán találunk. A könnyelmű, könnyű erkölcsű cigánylány kliséjét erősíti a vadházasság,⁵⁶ belépőjének szövegében pedig, amelyet később a kórus is megismétel, a kriminalizált, lótolvajnak és gyerek-rablónak tartott cigányság jelenik meg:

*O habet Acht,
Habet Acht,
Vor den Kindern der Nacht!
[...]
Mann gib Acht auf dein Pferd!
Weib gib Acht auf dein Kind!
Dschingrah,
Dschingrah,
die Zigeuner sind da!*⁵⁷

A következő versszakban már arról van szó, hogy barátként nincs jobb és hűségesebb társ, mint a cigány, és az operett cselekménye csakúgy, mint az alapjául szolgáló Jókai-novella, ugyanezt a pozitív képet sugallja. A teljesebb szövegkörnyezet figyelembe vételével tehát az látszik, hogy Szaffi belépője nem egyszerűen a negatív sztereotípiákat erősíti, hanem a két ellentétes versszak elsőjében azt mondja el, hogy mi a közvélekedés a cigányokról, a másodikban pedig azt, hogy milyenek valójában.

55 *Der Zigeunerbaron*, 8.

56 Vö. Crittenden: *Johann Strauss and Vienna*, 187.; Piotrowska: *Gipsy Music in European Culture*, 141.

57 *Der Zigeunerbaron*, 15–16.

Az ária szövege ugyanakkor felvet egy érdekes lehetőséget, ugyanis Szaffi szavai kísértetiesen emlékeztetnek arra, amit Alberich mond Wotannak és Logenak *A Rajna kincse* harmadik jelenetében:

Habt acht! Habt acht!

[...]

*Habt acht vor dem nächtlichen Heer.*⁵⁸

Természetesen nem bizonyítható az „éjszaka gyermekei” (Szaffi) és az „éji hadak” (Alberich) elleni hasonló figyelmeztetések intertextuális kapcsolata. Ám nem is zárható ki, hogy Schnitzer a szórakoztatásra berendezkedett zenés színháznak, a Theater an der Wiennnek apró fricskáját rejtette el a szövegben a méltóságteljes udvari opera, a Wiener Hofoper (és Wagner) ellen.⁵⁹

Nemcsak Wagner, hanem Verdi irányában is fedezhetünk fel esetleges áthallást. *A cigánybáró* első felvonásának cigánykórusára régóta szokás Strauss „üllőkórusaként” utalni, kiemelve a jelenet hasonlóságát Verdi *A trubadúr* című operájának „Vedi! le fosche notturne” kezdetű kórusával. De ezen a részleten túl a történet több eleme is emlékeztet az opera cselekményére: az előkelő származású, de cigányok között felnövő hős (esetünkben hősnő), akinek identitása későn és különösen feszült pillanatban derül ki, illetve a máglyahalál motívuma, ami az operettből ugyan kimaradt, de az elbeszélésben (és a regényben) megtörténik. Nem tudunk arról, hogy Jókai szerette volna az operát mint műfajt, de szinte biztos, hogy a Pesten 1854-ben bemutatott és utána folyamatosan, minden évben műsoron tartott *A trubadúrt* ismerte, hiszen az Operaház 1884-es megnyitásáig az operákat is a Nemzeti Színházban játszották, amellyel az író többszörösen is szoros összeköttetésben volt.⁶⁰

Az 1885-ös év Jókainak a bécsi színházi élettel való kapcsolata szempontjából igen sikeresnek tekinthető. Tavasszal mutatták be a Theater an der Wienben *Az arany ember* színpadi változatát, aminek a kidol-

58 Vö. <http://www.wagneroperas.com/indexrheingoldlibretto.html> (a letöltés ideje: 2021. július 29.).

59 *A Rajna kincse*t 1878 januárjában mutatták be Bécsben, amikor éppen Franz Jauner volt a Hofoper igazgatója.

60 Felesége, Laborfalvi Róza 1869-es visszavonulásáig a társulat vezető színésznője volt. Jókai szerzőként is folyamatosan kapcsolatban állt az intézménnyel, színpadi műveinek többségét a Nemzeti Színház mutatta be.

gozásához 1883 végén, *A cigánybáró*val egy időben kezdett hozzá. Szeptemberben a Burgtheater-beli bemutató, a *Kálmán király/König Koloman* különleges alkalomnak számított. A Burgtheater volt a Hof-oper mellett a császárváros másik legnagyobb presztizsű színháza, ahol magyar szerzők műveit nagyon ritkán játszották. Valkó László szerint politikai megfontolások álltak a mellőzés hátterében. Csak néhány író számított kivételnek, így például Dóczy Lajos (aki Andrássy Gyula minisztériumában Bécsben dolgozott) és Jókai: „Ugyancsak hasonló politikai kitüntetésképpen került Jókai Mór a Burgtheater színpadára.”⁶¹

Egy hónappal később pedig *A cigánybáró*ról már a bemutató estéjén kiderült, hogy kivételesen nagy sikerű mű született. Noha ez elsősorban nyilván Johann Strauss zenéjének volt köszönhető, a darab „közös osztrák–magyar” világa is hozzájárult az elfogadásához, és ennek a körvonalait Jókai dolgozta ki már az alapul szolgáló elbeszélésben, a *Szaffi*ban.

Absztrakt

1885. október 24-én Bécsben, a Theater an der Wienben új operettet mutattak be. Címe *Der Zigeunerbaron*, zeneszerzője ifjabb Johann Strauss volt, a szövegkönyvet a Bécsben élő, magyar származású Ignaz Schnitzer írta, Jókai Mór közreműködésével, az író *Szaffi* című elbeszélését felhasználva. A tanulmány előbb azt az utat rekonstruálja Jókainak a szövegkönyv létrejöttében játszott szerepére koncentrálni, amely a bécsi bemutatóig vezetett, majd az elbeszélés és a szövegkönyv viszonyának a szakirodalomban korábban nem vizsgált kérdéseivel foglalkozik. Kitér arra is, hogy Jókai hogyan írja tovább regénnyé az elbeszélést. 1885-ben az operett címének magyar fordításával jelenik meg *A cigánybáró*. A bővítés lényegében nem változtat a cselekményen, inkább a főhős, Botsinkay Jónás alakjának karakterisztikus elmélyítésére szolgál. E kiegészítéseknek nyoma sincs az operettben.

Jókai and the Aesthetics of Musical Theatre

(From *Szaffi* to *The Gypsy Baron*)

On 24 October 1885, a new operetta premiered in the Theater an der Wien. Based on Jókai's short story '*Szaffi*' and entitled *Der Zigeunerbaron* (*The Gypsy Baron*), the music was composed by Johann Strauss the Younger, with a libretto by a Viennese writer of Hungarian origin, Ignaz Schnitzer, in collaboration with Jókai himself. Focusing on Jókai's role in producing the libretto, the study first reconstructs the path which led to its Viennese premiere before discussing the relationship between the short story and the libretto which has not previously been examined in the literature. It further considers how Jókai also adapted the short story into a novel, the Hungarian title being a translation of the operetta's (*A cigánybáró* [1885]). The novelistic augmentation does not fundamentally change the plot, but rather deepens the character of the protagonist Jónás Botsinkay – additions of which there is no trace in the operetta itself.

Jókai Mór és a komparatisztika

A „franciás” író nyomában

Fried István

Ministeriumot Franciaország számára egy hamburgi lap következőleg indítványoz: Miniszterelnök: Dumas Sándor, igazságügyminiszter: Victor Hugo, tengerészeti: Sue Jenő, financ: Balzac, hadügyminiszter: Alphonse Karr, közoktatási pedig de Kock Pál.¹

A pályája kezdetén álló, sikeres novella- és regényíró, a föntebbi sorok papírra vetésének esztendejében, már a szerkesztő-újságíró kedvelt rovatában, minden bizonnyal azért közölte e formában ezt a mulatságos hírt, mivel sem neki és barátainak, sem a lapot szorgosan forgatóknak nem volt szükségük arra, hogy személyiség és foglalatosság, alkotói tevékenység és a feje tetejére állított „hivatalosság” kapcsolathetőségeinek abszurditását – épp a közlés célzatával ellentétben – magyarázni kellett volna. A megnevezett francia írókról bőven, legalábbis megfelelő mértékben állt információ rendelkezésre, jórészt éppen az 1840-es esztendőik polémiáktól zajos viszonyaiból következőleg, részben a hírlapi-dívatlapi közlemények, fordítások, valamint a hozzáférhető magyar, német és francia nyelvű könyvek lapozgatása

¹ Jókai Mór: *Cikkek, beszédek I.* (1847. január 2. – 1848. március 12.). S. a. r. Szekeres László. Bp., 1965, 311. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós, Bp., 1962-től.) Vö. még a tárgykörbe vágó néhány fontos írással: 108, 326, 333, 377–387, 391, 516, etc.

révén. Amikor Jókai visszaemlékezve arról ír, hogy a vezéregyéniségként elfogadott Petőfi és környezetének mindegyik tagja „francia” volt, azaz vonzódott a francia kulturális, irodalmi, többen még a politikai beszédhez is – szoros kivételképpen néhány angolnak és a németnek, köztük Heinének megkegyelmezve –, nem állított olyat, amit ne lehetne igazolni, jöllehet a filológiai szempontok szerint némi módosítás elfogadható volna. A francia szellemi kapcsolatok az 1840-es esztendőkre már jelentékeny múltra tekinthettek vissza.² Nem alkalmi közelítések, esetleges megismerési törekvések, hanem a „testőriróktól” kezdve adaptálások, fordítások, mintakövetések, eszmei rokonulási kísérletek tették folyamatos magyar–francia érintkezéstörténetté mindazt, ami Petőfiéknél, majd a forradalmat és a szabadságharcot túlélve roppant hangsúllyal Jókainál az irodalmiság gyakorlata lett.³ Még akkor is, ha a párhuzamosan szemléllhető német nyelvű irodalmiság hatástörténete nemcsak mennyiségileg multa fölül mindezt, hanem olykor még (például eleinte Petőfi esetében) a francia szerzőket is a német – mint közvetítő – nyelv segítségével ismerték meg, s ez utóbbi használata jóval elterjedtebb volt még az 1840-es esztendőkben is.⁴ Jöllehet, éppen Petőfi és társasága mutatott példát a biztosabb francia nyelvtudás elsajátítására, alkalmazására. Kazinczy Ferenc

- 2 Jókai emlékezésének igazságát nem vitatja, de túlzásnak tartja Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Bp., 2008. Angol nyelvű szerzőket sorol Petőfiének és körének, így Jókainak irodalmi érdeklődését jellemezve. A francia szerzők tanulmányozásából származnak a legtermékenyítőbb és leginkább tartósnak bizonyuló, dokumentálható kapcsolódások, melyek tartósaknak bizonyultak. Vö. a régebbi szakirodalom néhány ma is használható közléseivel: Muzsnay Ágnes: *Victor Hugo hatása a magyar regényirodalomra*. Pécs, 1930.; Fodor Erzsébet: *Idősb Dumas Sándor és a magyarok*. Pécs, 1938.; Báró Jeszenák Adrienne: *Victor Hugo hatása a magyar drámai irodalomra*. Bp., 1933.; Sötér István: *Francia–magyar szellemi kapcsolatok*. Bp., 1941., uő, *Francia–magyar művelődési kapcsolatok*. Bp., 1946.
- 3 Erre nézve lásd Sötér: *Francia–magyar művelődési kapcsolatok*. Sötér ezen újabb könyvében a kapcsolattörténet meghaladását igénylő törekvése feltétlen elismerést érdemel, de nem menti a hiányokat, s a lényeges kutatási eredményeket tekintve a második kötet alig különbözik az elsőől.
- 4 Petőfi megélhetési gondoktól hajtva népszerű francia szerzőket fordított, eleinte németből (!). A színtársulatok számára olykor színészek által készített francia drámák ugyancsak sokszor német változatra mennek vissza. Victor Hugo *A párizsi Notre-Dame*-jének színpadi adaptációja sem az eredeti szövegből készült, hanem németből, lásd Kerényi: *Petőfi Sándor*, 127–128.

Pierre-Jean de Béranger portréja. Charles Bugniet litográfiája, 1840.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, 79.167.1

(és mások) esetében hasonló arányokra lelünk, de éppen Kazinczynál oly súllyal bukkannak föl francia szerzők és műveik (akár mint fordítás, akár mint politikai gondolkodás tárgyai), hogy képesek ébren tartani és egy következő nemzedéknek átadni a francia művelődés és irodalom adaptálásának gondolatát. A Kazinczy – Eötvös József „nemzedékváltásban” a német versus francia szellemi irányok értékelése nem játszik szerepet. Kazinczy életművének francia vonatkozásait (Molière, Rousseau, Voltaire, Marmontel, La Rochefoucauld, d’Holbach – hogy néhány fontos nevet említsünk érdeklődése, az általa fordított szerzői köréből) messze nem „titkolta”, s ha Goethe kultusza némileg elfedi is ezeket, az életmű sok tekintetben meghatározó részeként jól beláthatók. Az egészen fiatal Szalay László és Eötvös József nem pusztán az 1830-as francia forradalom és trónváltás lángjánál melegedett, hanem – főleg az utóbbi – a szemlélet- és műnemváltozás, nem kevésbé egy nyelvi fordulat eseményeire is felfigyelt. Eötvös ennek jegyében formálta újjá – semmiképpen nem teljesen egybehangzóan a romantika áttörésében jeleskedő Vörösmartyval, de néhány ponton érintkezve annak drámaírói törekvéseivel – nagy hatású esztétikáját. Ugyanis nem egyszerűen Victor Hugo fordítójaként mutatkozott meg, amikor fordításának drámatörténeti és elméleti tanulságait a francia szerzőtől kölcsönzött sugalmazással tette vonzóvá az amúgy is ebbe az irányba törő 1840-es évek fiatal nemzedék előtt, hanem értekező prózában és versben olyan példa követését ajánlotta, amely a művészet (irodalom) és a hasznosság magasrendű esztétikai tényezővé fokozható egymásra „olvasásával” érvelt a kor- és időszerűség mellett („Kit nem hevít korának érzeménnye...”). Nyomatékkal jegyzendő meg, hogy a „mindnyájan franciák voltunk” típusú jellemzés ugyan (mint a kutatás rámutatott) némileg eltúlzott, csattanóssá alakított „elbeszélése” a történeteknek, a lényegyet tekintve azonban nem cáfolható. Úgy is felfogható, mint az 1840-es esztendők elhíresült polémiáinak,⁵ mindenekelőtt a Henszlmann és

5 A vitákról, az 1840-es évek kritikáinak német és francia irodalmi ismereteiről, elméleti megközelítéseiről, azok hozzájárulásáról a kritikátörténethez lásd Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Bp., 1998. A példás alapposszággal feldolgozott viták résztvevői közül Henszlmann Imrének és Erdélyi Jánosnak vitathatatlanul mélyebb és korszerűbb volt az elméleti tudása a Bajza Józsefénél, ám az utóbbi már csak színházigazgatói és kritikai tapasztalatainál fogva is jobban ismerte a színház napi gyakorlati munkáját és lehetőségeit, így a gyakorlat oldaláról hasznosítható(bb) érvekkel vett részt a polémiákban. A gyengébb francia darabokat ő is

Bajza vitájának mintegy továbbgondolása. Korántsem közvetlen hozzá-
szólás az elitszínházi (rokonszenves) elképzeléshez, a közönség szín-
házba csalogatásához, vagy a színházi élet (nem feltétlenül rokonszen-
ves) napi gyakorlatában föl-föllángoló, személyessé fajuló szóváltásai-
hoz. Inkább a következő nemzedék egyszerre színházpolitikai, a szín-
játszás hétköznapi és hatáspotenciáljára kiterjedő esztétikai állásfoglalásának tekinthető. Egressy Gábor III. Richárd-alakításának
ürügyén⁶ egy másik Shakespeare-kép, az eddigiektől eltérő, másképpen
romantizáló színészi elképzelés igazolódik, ami aztán részben vissza-
tér az 1850-es évek Jókaijának drámáiban, például a feleségének nad-
rágszerepet író Dalmában, a nemiség alakváltó konfliktusában,⁷ sőt,
talán nem idegen a *Tigris és hiéna* női főszereplőjének, az elűzött ki-
rálynénak, bosszúszomjas-torz heroinájának megjelenítésétől sem.
Mindenesetre a groteszkig feszített hugói elv magyar színpadi beszéd-
re és akcióra fordítása aligha tagadható teljesen. S ha némi túlzás
lenne megkockáztatni, hogy Petőfi (valamint Jókai, de mások is) kizá-
rólag a francia irodalom ígézetében alakították volna életművük irányát,
annyi fenntartható, hogy az a „franciaság”, amelyről Jókai megemlé-
kezik – s amelynek messze nem rejtett módon regényfejezetbe, sze-
replői magatartásba stilizálása, olykor kevésbé tételesen megfogalma-
zott, inkább körbeírt, a cselekmény (beszédes) részévé formálása –
nem pusztán külsőség. Nem egy irodalmi divat fölcserélése egy má-
sikkal, nem a kortársak jelentős részétől el- vagy kikülönülés merő
szemléltetése (a francia drámákat védelmező Bajza József lírájában
sem találunk olyan nyomokat, amelyek bármely francia szerzőre em-
lékeztetnének), hanem egy „fiatal” irodalom identitását megalapozó,
ezáltal a romantika magyar történetét egy újabb fázisba léptető iro-
dalmi cselekvés hihetetlenül tudatos jelzése. Béranger-t nem Petőfi

erősen bírálta, de rámutatott közönséget vonzásra, a sikerekre. A francia
szerzők drámatechnikáját a kortárs színházi felfogásokkal részint egybe-
vágólag az új utakat kereséssel hozta össze. Korompay monográfiájában
Bajza a vesztes fél, s ez a mai kritikátörténeti megfontolások alapján talán
elfogadható. Nem csekély ellenérv azonban Petőfi (és Jókai meg Czakó)
magatartására hivatkozni, valamint drámaírásukra, melyek inkább Bajza
nézeteihez állnak közelebb. Emellett nem elhanyagolható, hogy egy „fej-
lődő” nemzet „fejlődő” színháza nem elégedhet meg a klasszikusok elő-
adásával, hanem számolnia kell a kordivattal, a kortárs drámával is.

6 Kerényi: *Petőfi Sándor*, 288.

7 A férfias, párbajra kész nő alakja természetesen eltérő a két szerzőnél, ám
a színművek utolsó mondata meglepő hasonlóságot mutat.

fedezte föl a magyar irodalom számára, hanem Csató Pál, de az ő fordításai semmilyen visszhangot nem keltettek, folytatásra sem leltek. Ugyanez a Csató francia drámák fordításával jóval sikeresebbnek bizonyult, hiszen akaratlanul anyagot szolgáltatott a később kibontakozó vitához.⁸ Petőfiék irodalmi újító elképzeléseihez egy, az addigiaktól eltérő „világirodalmi” tervezés mutatkozott szükségesnek, melynek során gondolatilag építve a felhalmozódott francia irodalmi tudásra, immár felszabadultan fordulhattak (nemcsak a drámában, hanem a lírában és a prózában is) az új lehetőségek irányába.

Tóth Lőrincnek többek által emlegetett Jókai-kritikájából⁹ félreérthetetlenül tetszett ki, hogy a pályakezdő írónak nincs köze a német (nyelvű) irodalmakhoz. Másfelé tájékozódott, s ez a *Hétköznapiok* című regényéből kiolvasható. A recenzens személye két okból különlegesen érdekes. Révkomáromi születésű lévén ismerős volt a Jókai családdal, s egy látogatása alkalmából a kilencéves fiúcska egyik versikéjét magával vitte, s gondoskodott a megjelentetéséről is. Őmaga az 1830-as esztendőben végzet- és történelmi drámaival példázta az elfordulást a német (nyelvű) színpadi művektől, és Eötvös József nyomán a francia dráma követését kívánta volna szorgalmazni, persze nem az Eötvöséhez hasonló tehetséggel. Az általa támogatott Jókairól igen alapos, (megértő bírálatot tett közzé, amelyben szempontunkból az az érdekes, hogy megnevezi a három szerzőt, akiknek ujjnyomát érzékeli a regény szövegében. A vad szenvedélyek festésében a Bug Jargal íróját (Victor Hugót) látszik követni Jókai, a „pusztai képeket, szélvész, az alföldi tanyákat, a mocsár virágait” Washington Irvingtől kölcsönzött eszközökkel írja le, „ha egészséges humor terére szökken át, gyakran Bozra emlékeztet” (Dickensre). Nem az a fontos, hogy találó-e vagy sem Tóth Lőrinc megállapítása, inkább az, hogy egy magyar kortárs regény nemzetközi kapcsolódási pontjait jelöli meg, s egyúttal fölrajzolja a területet, amelyen az olvasmányélményből lett irodalom sikerült vagy kevésbé sikerült szövegrészei megszületettek. Viszont arról, ahol ugyancsak sokat ígér Jókai, nevezetesen a népiesbe hajló előadásmódról, a magyar táj leírásáról, a szólások s olykor folklorisztikus megfigyelések cselekménybe iktatásának leleményes módjáról, már nemigen szól a szerző. De még egyszer említendő, hogy feltétle-

8 Schmidt Edith Erzsébet: *Csató Pál (1804–1841)*. Szeged, 1941. Csató Kuthy Lajost Victor Hugo „szellemrokoná”-nak vélte. Uo., 72.

9 A kritikát a *Hétköznapiok* kritikai kiadása kötetéből közölte újra: *Jókai Mór emlékezete*. Szerk. Margócsy István. Bp., 2022, 31–38.

nül olyan korszerű-kortárs alkotókhoz köti Jókai regényírói törekvéseit, akik részint tisztában vannak egy meghatározott közönség elvárásaival, másfelől reagálnak a kortárs francia és angol (nyelvű) fejleményekre. Majd megnevezi, mint haladhatna tovább Jókai a megkezdett írói úton, melyen aligha találkozhat német írókkal.

A 20. század fejleménye Csáth Géza rajongó írása, mely Jókaiával összefüggésben Dickenst, Flaubert-t, Tolsztojt, Dosztojevszkijt, végül Balzacot és Anatole France-t említi, mint akik közül egyik sem „éri el az ő nagyságát és nem ér fel vele”.¹⁰ Vagyis itt szintén a német irodalom hiánya konstatálható: az 1917-ben született kritika azt a két irodalmat nevezi meg, melynek reprezentásai Jókai számára Tolsztoj és Zola voltak. Ugyanakkor, ha Jókai a maga írásmódját védte, önmagáról mint „realistáról” gondolkodott, s álláspontját a Tolsztojével és a Zoláéval ellentétben igyekezett megvédeni, jogosulttá tenni. Nem nyugodott bele abba, hogy orosz és francia íróársai képviselnék a korszerűséget, az újabb prózapoétikát, nem kívánt a nyomukban járni, igazodni a lényegileg különböző társadalom- és személyiségfelfogáshoz. De pályája e téren sem volt egyenes vonalú, időnként jelentősen módosult. Kritikusai ritkán ismerték ezt föl, némelyikük elmarasztalta ezért (sosem a német, hanem több francia szerző differenciáltabb, lélektanilag indokoltabb, kevesebb „túlzást”, „képtelenséget” mozgósító cselekményvezetése okán), mások pedig visszafordították a Jókaira a ráolvasott ösztönzéseket ért kifogásokat.

Visszatérve Jókai és a német irodalom viszonyának paradoxonára, ismeretes, Jókai világsikerének első állomása a német nyelvterület volt. Kezdetben a magyarországi terjesztők, hírlapok vezették Jókai műveit ezen olvasók elé, de hamarosan követte őket számos külföldi kiadó, így Jókai ismerőssévé lett a német kritikának, közönségnek. S bár angol és francia ismertsége¹¹ sem mondható jelentéktelennek, de nagyon jelentősnek sem – kiváltképpen ha összehasonlítjuk művei elismerését

10 Csáth Géza: Jókai. In: *Jókai Mór emlékezete*, 122. Csáth Jókai-értékelésére magam már korábban felhívtam a figyelmet: A „való” és az „igaz” között. In: Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*. Bp., 2003. 57–75, különösen: 60. A 9. sz. jegyzetben idézett mű újraközölte tanulmányomat, elhagyva a lábjegyzeteket és a szakirodalmi jegyzéket, az érdeklődő olvasókat ezért az eredeti helyhez kell irányítanom.

11 Vö. *Biographie des traductions françaises des oeuvres de Jókai. Revue des Études hongroises et Finno-Ougriennes* 4. 1926. 204–206. Theodor Beregi: Jókai et la France. *Revue de Littérature Comparée* 29 (1955) 108–111. Jókai

más, kortárs íróéval (nem a Tolsztojéval és a Zoláéval). Mindez mégsem készítette Jókait arra, hogy alaposabban reagáljon a német irodalom fejleményeire. Amennyiben nyilatkozott a külföldi irodalom képviselőiről, meglepő nagy számban találunk polemizáló megjegyzéseket, regényszövegekbe rejtett elhatárolódást, a megokolását annak, miért maradt ő hazai szerzőnek, aki egy pillanatra sem gondolt arra, hogy más nyelven is alkosson. A fejezetekbe illesztett kitérők kevéssé teoretikus jellegűek, inkább a regényírói pálya alakulástörténetét jellemzik. Sosem a német íróvá válás lehetőségén töprengenek el, inkább a képzeletbeli francia ajánlatról morfondíroznak. Visszafelé gondolkodva sem relativizálja a „mindnyájan franciák voltunk” kijelentését, hiszen ez nem a nyelvre, hanem egy irodalomfelfogásra vonatkoztatható. Megállapítható, a francia irodalmi érdeklődés nem csökken a Jókai-pályán (ehhez az orosz járul – a maga felemás módján). Kései regényeinek nem egyszer franciaországi a helyszíne, emellett több franciának tulajdonított művészeti-kulturális jelenségről (az operetről, a vaudeville-ről) mond lesújtó véleményt. Alkalmi versei között természetesen az osztrák–magyar viszonyokat olykor kupléba fordító rímes strófák dominálnak, a francia társadalmi eseményekre jóval csekélyebb számban reagál.

Kérdés tehát, Jókai (világ)irodalmi érdeklődéséből miért maradt ki lényegében a német irodalom. Nem állítható, hogy sehol nem bukkan föl, de bizonyos szerzők jelentőségét tekintve viszonylag csekélyebb hatásokkal. A kézenfekvő válasz az lehetne, hogy Jókai nem talált itt olyan használható „eszmet”, poétikai, kiváltképpen prózapoétikai ösztönzőt, mint a franciában az 1840-es években, főleg Petőfi közvetlen közelében. Petőfinél az osztrák–magyar viszonyt, a Habsburgok és Magyarország kapcsolatát tekintve egyre erőteljesebbek a fenntartások, beleértve a német kulturális dominanciát. S ezt ellensúlyozandó egy távolabbi, forradalmas múlttal rendelkező művelődéshez fordult, mely semmiféle veszélyt nem jelenthet a műfaji differenciáltságát teljessé tenni akaró magyar irodalom számára, sőt, példaadásával, fejlett kulturális intézményrendszerével akár a követendő út kijelölésében is segíthet. Petőfinél, ha kimondatlanul is, de határozott formában nyilatkozik meg a kulturális, és a nemcsak kulturális téren létrehozandó, megvédendő önállóság, a számos területen fenyegetettnek érzett, az osztrák–német nyelvű befolyással szemben megvalósítandó,

francia kapcsolatainak első alapos fölméréséhez lásd Jean Hankiss: Jókai et la France. *Revue de Littérature Comparée* 6 (1926) 246–292.

független és „eredeti” művelődés, melyet az intézményrendszer óv és biztosít. A „franciaságba” így beleértendő a hazainak olyan emancipációja, mely a francia törekvésekkel igazolható. Általában is elmondható, hogy Kelet-Közép-Európában a német(nyelvűség)től függés lazítása, a más (jórészt francia) irányokba tájékozódás az első világháborúig értelmiségi programként fogalmazódott meg, s annak a gyakorlatba átültetése nemegyszer az újítók és a hagyományokhoz görcsösen ragaszkodók közötti éles polémiához vezetett. Nem fölösleges erre röviden kitérni, jóllehet Jókai esetében 1867 után nem beszélhetünk olyanféle magatartásról, amilyen a Petőfié volt, és egyébként is visszafogottabban, bár néha igen határozottan foglalkozott a német–magyar, osztrák–magyar kulturális és politikai összefüggések problémakörével. Radikális megnyilatkozások inkább a forradalmat közvetlenül megelőző, újságírói-szerkesztői munka során hangzottak el tőle, jellemző módon a Pesti Városi Német Színház égését követő időszakban,¹² majd 1861 körül, az országgyűléssel és napirendjével összefüggő vitákban. Mindenképpen feltűnő, hogy Jókai nem reagál a német (osztrák) irodalom jeleseihez munkáira. Leginkább Heine¹³ az, akinek élete és munkássága a figyelme tárgya (akár Petőfinek), míg a francia és az angol irodalom (elsősorban Dickens regényei) nemcsak olvasmányként, hanem a prózai törekvések mintájaként, illetőleg egyes regényekre rájátszva a „nyugati” kánonba jutás demonstrálásaként mintegy jelzést adnak a magyar irodalom hovatartozásáról. Jókait (akár Petőfit) nyelvtudása utóbb képessé tette, hogy még a fordítások előtt hivatkozzon egyes francia vagy angol művekre, nem egyszer közvetlenül a regényszövegbe építve az adott mű egyes jeleneteinek vagy szereplőinek

12 „Nagy kára volt nemzeti színészetünknek abban, hogy Pest városában német színház állott, nagyobb kár volt abban, hogy leégett, de legnagyobb lesz abban, ha felépül.” Jókai: *Cikkek beszédek I*, 68. „Bizony mondom drámák és vígjátékok írói, hiába jártok ti német iskolába, a papiros és a betű német, de az élet és a lélek francia s inkább az iszonyirodalom tarajos, csörgőkígyóját, mint ezt a pápaszemes teknősbékát.”

13 „Egy ifjú szeret egy leányt, de a leány másba szerelmes: és azon más aztán ismét reménytelenül eped, és ez így megy tovább egy életen keresztül.” Jókai Mór: *Egy magyar nábob*, 2. (1853–1854.) S. a r. Szekeres László. Bp., 1962. 23. A regény e néhány sora visszavezethető Heinehez: „Ein Jüngling liebt ein Mädchen, / Die hat einen anderen erwählt, / Der andere liebt eine andere / [...] Es ist eine alte Geschichte, / Doch bleibt sie immer neu...” Heinrich Heine: Ein Jüngling liebt ein Mädchen. Lyrisches Intermezzo-ciklus. In: *Tragödien nebst einem lyrischen Intermezzo*. Berlin, 1823.

újrírta, továbbgondolt, esetleg tartalmi idézet formájában átírt változatát. Tóth Lőrinc a *Hétköznapiokról* gondolkodván nem részletezte pontosan, mit és hogyan vett át Jókai Hugótól vagy Sue-től (például egy épület labirintus jellegét), talán azért, mivel erre nem volt szükség, hiszen a regényt olvasók műveltsége kiterjedt e pretextusok ismeretére. Másutt maga Jókai oly nyilvánvalóvá, oly felismerhetővé tette, mit és honnan hasonított át, hogy az olvasónak nem okozott nehézséget az „eredeti” és az „újrágondolt” szövegek összeolvasása. Utóbb Jókai kétféleképpen tárta föl vagy fedte el adaptációs stratégiáját: nem egyszer maga nevezte meg azt az irodalmi környezetet, amelyhez hasonult, vagy amelytől távol kívánt maradni. Olykor a cselekmény folyamatosságát megszakítva, kevésbé értekezőalakzatban, de a cselekményes szövegrészekről némileg elszakítottan sugalmazza a saját prózapoétika önállóságát a követett vagy elutasított szerzők, regények, jellemalkotási módok vagy éppen retorikai sajátosságok megnevezésével. A másik megoldás ennél összetettebb: a regény egészében vagy részleteiben vitaszöveget vagy stílusimitációt képez, a saját nézeteit igazoló regényváltozatot alakít ki. A *három márványfej* esetében¹⁴ az elbeszélő és kritikus párbeszédéből bontja ki a regényírónak és a művét képtelenséggel, fantazmagóriák szövevényes előadását vádoló kritikusnak a polémiaját, amely egyben két műfaji koncepció (egy dogmatikusan mimetikusabb és egy történetien gondolkodó romantikus) eltéréseit teszi nyilvánvalóvá. Ehhez hasonlóan egy kihallgatási jelenet keretébe ágyazva lehetünk tanúi – az *Egy hírhedt kalandor a 17. században* című regényt olvasva –, hogy a kalandort kihallgatók mint fogadják, értékelik különféleképpen az elbeszélés szórakoztató vagy szó szerint értett vonásait. Nem utolsósorban a kései regények közül e téren azok jutnak el az elbeszélés problematikusságának, megszerkeszthetőségének, általában a kortársi tendenciákhoz mért megalkotottságának mint a szöveg lényegi jellemzőjének a tudatosításáig, amelyekben – a cselekmény részeinek (fejezeteinek) és a regényegésznek egymáshoz való viszonyát tekintve – nem pusztán egy történet elbeszélésének hitelessége a tét, hanem a több elemből összetevődő, akár novellaciklusként funkcionáló fejezetek egymásutánjának módja is, mint a szokványostól különböző szerkezetű mű (ismétlem) regény-

ként kezelése. Efféle megoldással kísérletezik Jókai az *Öreg ember nem vén ember* és a *De kár megvénülni* című szövegeiben. A kutatás¹⁵ földerítette, hogy az *Egy ember, aki mindent tud* párhuzamosan olvasható Flaubert *Bouvard és Pécuchet*-jével; de hogy a magam, eddig alaposabban ki nem fejtett ötletét idézzem: amennyiben e kisregényt önparódiaként fogom föl (Rengeteghy alakját Berend Iván karikatúrájának), akkor is hasonló irodalmi mezőre jutok, s egy regényalakzattól elfordulást tulajdonítok az utóbb született alkotásnak. A francia irodalomhoz fűződő kapcsolat nem oly átlátható, mint ott, ahol névvel jelölt, nyílt hivatkozások tájékoztatnak erről. Itt inkább a kor- és időszerezőség francia irodalmi tapasztalata mozgatja az író forrásfelhasználási módját és prózapoétikai tájékozódását.

A meglehetősen sokszínű Jókai-életműben *A véres kenyér* külön színfoltot jelent.¹⁶ Első érdekessége egy magyar–francia–porosz történet naplóként közreadása, melyben a névtelenül maradó ifjú hős mind a magyar, mint a porosz, mind a rétegzetten bemutatott francia mentalitásokkal szembesül, sosem teljes érvényű következtetéseket vonva le e találkozásokból. A második érdekesség a hírlapíró-szerkesztő Jókai közvetett jelenléte, ugyanis a helyenként pikareszkbe hajló történetek jól érzékelhető forrásai azok az írások, tudósítások, kommentárok, amelyek 1870/71-ben láttak napvilágot olyan sajtótermékekben, amelyekben Jókai valamely minőségben érdekelt volt. A harmadik érdekesség – kissé rövidre zártan – valóságos diplomáciai bravúr: a porosz–francia háborúról van szó, mely osztrák–magyar állásfoglalást igényelt. A beavatkozást, a poroszoktól elszenvedett

15 Hansági Ágnes: A magyar Bouvard és Pécuchet. Egy ember, aki mindent tud. In: „...író leszek semmi más...” Irodalmi élet, irodalmiság, öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred, 2015. 201–225.

16 Fried István: *Egy kópé-novella(?) kísérlete. Jókai: A véres kenyér. Irodalomtörténet* 102 (2021) 1. sz. 48–63. Jókai politikai éleslátása nyilatkozik meg saját lapjába, A Honba írt cikkében: „Ha a német nemzet a győzelem után mérsékletet tanúsít, nagy vétek és öngyilkosság volna a francia nemzet részéről, ha nem sietne békét kötni. Ha azonban a német nemzet a francia császár seregei fölött nyert győzelmet Franciaország megalázására kívánná kiaknázni, [...] végtelen borzalmak korszakát idézi föl az egész világon.” Idézi: Sikabonyi Antal: Romain Rolland levele Jókairól. *Magyar Bibliofil Szemle* 1 (1924) 3–4. sz. 136–138. Rolland végtelen udvariassággal utasítja el, hogy a Jókai-ünnepségen részt vegyen, mivel nem ismeri (!) a „nagy író” munkásságát, ezért csak helyet kér az ünneplők között.

vereség revansát egy kisebbség követelte, a hivatalos politika a semlegesség kinyilvánítását támogatta. Jókai nem tért ki az állásfoglalás felelőssége elől, s tette ezt úgy, hogy valójában mindegyik fél minősítését mellőzte azáltal, hogy nem vállalta a történet elbeszélőjének szerepét. Ezt átadta egy addig aranyéletet élő, „franciáskodó” fiatalnak, aki úgy vesz részt a háborúban, hogy szinte az összes lehetséges résztvevőt megismerte, a társaságokban, hadikórházban, a csatatéren, Victor Hugo „csatornájában” vagy a kommünben bukkant föl alakja.¹⁷ A léha-könnyelmű-tévesztő és megtévesztett ifjú fokozatosan avatódik be a történelem sejtésének, a ráismerésnek és megértésnek a folyamataiba. Amikor rádöbben, hogy tapasztalatai cáfolják az illúzióit, személyes veresége, a tapasztalatok tanúsága elől kitér, s hallucinációnak, vízióknak tulajdonítja, ami vele megesett. Ezzel összefüggésben tanul meg különbséget tenni a francia hadvezetés és a közkatonák között, magyar volta miatt menekül meg attól, hogy egy sem baráti, sem ellenséges, csak a kötelességét teljesítő porosz katona megölje, vagy hogy a kommünben kivégezzék. A francia hadvezetés elmarasztalása, haszonlesésének naiv bemutatása képezi a történelem negatívumát, így sem a francia, sem a porosz katona nem az ellenséges oldalon található. Az elbeszélő nem porospárti, de teljes egészében franciapárti sem, jóllehet a francia ügy érdekében indult, a francia seregben harcol, sebesül meg. A „bravúr” ott kereshető, hogy a küzdő felek között nem kíván feltétlenül igazságot tenni, „csak” leírja tapasztalatait. Ami Jókait illeti, eleve meggondolatlanak mutatja, helyenként „balekként” jeleníti meg az „ifjú hőst”, aki eleinte egyáltalában nem volt ifjú hős, de azzá vált, mikor a közkatonákhoz csatlakozott. Ennek előtte ítéletei, véleménye az esetek többségében alig vagy egyáltalában nem voltak elfogadhatók, időnként sodródott az eseményekkel, tévképzeihez ragaszkodva. A kacagtató, majd elkomoruló kalandok elbeszélését követően az ifjú visszakerül hazájába, ahol Mikszáth tollára érdemes karrierlehetőségek között választhat. Jókai tehát felmenti magát a nyílt(abb) állásfoglalás felelőssége alól, jóllehet az elbeszélés második felében közvetve, Victor Hugo hősének, Jean Valjeannak Párizs csatornái között megtett útját idézve, mégis kitetszik az írói vélemény,

17 „Halmazta a képtelen helyzeteket szélsőséges alkatú figurákkal népesítette be műveit, fékevesztett fantáziája – hallottuk az értékelést, s ez amolyan igaz, olyannyira nem. Még az is lehet, hogy ez a legendás képzelet közelebb járt a földhöz, mint első riadalmunkban hittük.” Szabó Magda: *Kívül a körön*. Bp., 1982. 63.

mely semmiképpen nem az aktívan politizálóé, hanem (inkább) a francia irodalomnak elkötelezett szerzőé. Részint azzal, hogy az ifjú a köz-katonák közé állva vállalja a védekező harcot a poroszokkal szemben – akik korántsem marcona ellenségnek, hanem egy jól szervezett, logisztikailag hibátlanul működő hadseregnek a katonái. Franciaország védelmében sebesül meg, ráadásul az egyébként a francia irodalomban jártasnak mutatkozó, Jókai kedves íróit jól ismerő személyiségként beszéli el történetét. Az irodalom és a politika nem válik szét, a hivatalos francia politikát a hadvezetés ostobaságával, tehetségtelenségével éri bíráló, de az „egyszerű emberekből” álló közlegénység hazaszeretete, hősiessége megváltoztatja a könnyelmű-felelőtlen ifjút, s valóban hősi cselekedetekre készíti. A politikus Jókai nem kívánta magát elkötelezni egyik harcoló fél mellett sem, III. Napóleonnak a magyarokkal szembeni magatartása amúgy sem ébreszthetett rokonszenvet benne. Viszont a „nép” honvédő háborúja emlékeztethetett 1848/49-re, noha erre nincs utalás a kisregényben. Még egy érdekesség emelhető ki, ez azonban már a kései utókor visszapillantásából származtatható. Jókai elbeszélőjének háborús rajzai, a lövészárkok, hadikórházak, az ostromlott város, a civil lakosság fenyegetettsége, egészében a háborúnak a francia polgári és katonai nézőpontból történő megvilágítása több tekintetben Zola később közreadott művét, az *Összeomlást* idézheti föl. A Jókainak egyesek által tulajdonított képzetlenségeknél jóval abszurdabb ötlet lenne a feltételezés, hogy Zola említett regénye bármit kölcsönzött volna a magyar író kisregényéből. Nem szükséges hosszabban bizonygatni, hogy Zolához ugyan eljuthatott Jókai néhány műve, kapcsolatfelvételük azonban a magánéletet, a Jókai második házasságát illető ügyben történt. Zola ismerte Jókai írói rangját, de ha véletlenül olvasta volna magyar pályatársának műveit (*A véres kenyér*ről kétségen kívül megemlékezett volna), akkor is inkább irodalmi nézeteik távolságára lett volna figyelmes, mint ahogy ezt Jókai a maga részéről nem titkolta. Jókai első kézből vett hírlapi tudósításokból merítette a korszerű hadviselés epizódjait, s ugyanezek a tudósítások (esetleg a kortársak beszámolóí) nyomán döbbsentette az olvasókat a francia hadvezetés alapvető hibáira. Ezek utóbb a közvélemény tudomására jutottak, a francia közönség előtt sem maradtak titokban, s a kortársi történetírás szintén sokat tett annak érdekében, hogy fény derüljön az események alakulásának okaira. Zola ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek közeli élménye volt a poroszoktól elszenvedett vereség, majd a megalázó békekötés. Nem volt szüksége magyar (nyelvű) forrásokra. Ismétlendő, *A véres kenyér* nem egy

franciaországi jelenete (túl a hírlapokban közölt adatokon és eseményeken) oly beható ismereteket tételezett föl, a francia létforma oly alapos-részletező tudásáról tanúskodott, hogy nem elégedhetünk meg azzal az egyébként igaznak tűnő kijelentéssel, hogy Jókai jól hasznosította forrásait. Ahogy Victor Hugo jelenetét adaptálja, ahogy a francia társadalom rétegeit átvilágítja, ahogy egy francia újságíró magyar-képzetéről ironizál, az nemcsak egy alkalmi téma alkalmi feldolgozásáról árulkodik, hanem arról, hogy a szorosabb irodalmi érdeklődést meghaladó módon kísérte figyelemmel újságíróként Franciaország (politikai) történetét, íróként pedig a francia világ szellemiségének némely változásait is. Talán ebben kereshetjük az okát, hogy Jókai olyan francia tárgyú kisregényt írt, mely könnyen állítható a francia művek mellé, s részleteit tekintve a később született francia művekkel is egybevetethető.

Visszatérve az 1849-et követő évekre, megfigyelhető, mily nagyfokú változatosság jellemzi Jókai irodalmi tájékozódását és törekvéseit.¹⁸ A forradalom és a szabadságharc epizódjait megörökíteni kívánó elbeszélésektől már A bujdosó naplója is eltér a hangoltságot illetően. Az orientális tematika a magyar és a török történelemmel foglalkozó regényeket hatja át, s külön érdekesség, hogy a kolonizáló hatalom az a török állam, amely a maga rendjébe tagolja be Erdélyt, amelynek magyar politikai életét és eseményeit a „visszavonás”, a pártosodás átka nehezíti. Az orientalizmus körébe tartozó tatár vonatkozás ismételtén cáfolni látszik azt az egyoldalú viszonyítást, amelyet a posztkolonizációs elmélet eurocentrizmusként, a kelet alávetettségeként fogalmaz meg. Más elbeszélések egzotikus tájakra helyezését Jókai utóbb a cenzúra beavatkozásának elkerülésével magyarázta, mindenesetre az 1850-es esztendőök novellái szintén a tájékozódás széles köréről árulkodnak. Ekkortájt a Jókai-pályakép szempontjából legfontosabb esemény az *Egy magyar nábob* megjelenése, amely a *Kárpáthy Zoltánnal* együtt alkotott folyamatos, több évtizedre kiterjedő történetet (Kárpáthy Zoltán első tizenhat évének eseménytörténete elmarad az elbeszélésben). A két művel nemcsak stabilizálódik a Jókai-regény poétikája, azaz kirajzolódik szerkesztésmódja, a szereplői kontrasztok mikéntje, a regénynyelv változatossága, amely összefüggésbe hozható a műfaji szintézissel. Egy alkotás több műfajt foglal magába (leszámítva az irányregényt, melyet Jókai szeretett volna dilógiája első könyvének

tulajdonítani), megvalósul a magyar kisvilág és a francia nagyvilág konfrontálódása, innen messzevezető következtetések lesznek majd levonhatók, az életképformától (benne az anekdotikus elemektől) az érzékeny regény hagyományának átpoétizálásáig, a reformkori vígjátékkörökség néhány jellegzetes figurájának megszólaltatásától a reformkori eszményeket tolmácsoló megnyilatkozásokig, és mindez oly változatos előadásban, amely részint a tárcaregényhez fordulásból származtatható, részint a közeli múlt regényes („romántos”) megjelenítésének igyekezetéből eredeztethető. Kiváltképpen a folklorisztikus elemek (szokásrendek) regénybe építése mondható sikeresnek, nem kevésbé a nemesi típusok páratlan változatosságú színre állítása.

Az *Egy magyar nábob* első fejezetei példálózna az ellentéttel az alföldi utak járhatatlansága, az elhagyott csárda szegényessége, általában a provinciális viszonyok, a különcknek feltűnő „nábob” extremításai és a nagyvilág (nemegyszer csak külső) csillogása, a nagyvilági élet nagyvonalúsága és felszínessége között. A Párizsból öröksége ügyében hazaránduló Abellino idegennek lát és érzel minden hazait, természetesen őrá is idegenként tekintenek. A kölcsönös idegenség megosztja a szereplőket, a két Kárpáthy nagy konfliktusa, s kiegészítéseképpen a kisebb konfliktusok erősítik vagy gyengítik a kialakuló álláspontokat. Aligha tagadható, hogy Párizs (a párizsi élet) és az Alföld két, egymással szembeállítható életformát, mentalitást, beszédmódot közvetít, ám az elbeszélő értékelése egyiket sem emeli a másik fölé. Az oktan tékozlás barbárabb és „civilizáltabb”, ám morálisan egyként elítélhető rajzában jellemző módon Abellino élete, ügyködése, idegensége és látszat-otthonossága teremti meg a konfrontálódásban tetten érhető magatartások között a kapcsolatot. Ugyanakkor a regény elején, a párhuzamosan (Magyarországon és Franciaországban) futó cselekménytől szinte függetlenül a regény négy szereplőjét összehozza az elbeszélő Rousseau sírjánál. A pályája elején álló, két nagyra hivatott férfiban, István grófban és Miklós báróban még a mai olvasó is fölismeri Széchenyit és Wesselényit. Szentirmay Rudolf gróf ellenben fiktív alak, utóbb Széchenyinek és Wesselényinek a tevékenységéből és tulajdonságaiból részesül. Egy negyedik figura, aki fontos epizód szerepet tölt be: a Párizsban az asztalosmesterséget (mai megítélés szerint iparművészetet) tanuló ifjú iparos. Ő a Jókai-szereplők galériájában egyike azoknak, akik megszerzett tudásukat a 19. század fejlett nemzeteihez felzárkóztatni kívánó személyekként a gazdasági-technikai fejlődés szolgálatába állítják. Joggal merül föl a kérdés: miért Rousseau sírját látogatják (az ifjú iparosjelölt többször is)? Miért ott

találkoznak, s egyáltalában Rousseau és a távoli haza mint kapcsolódik össze a négy fiatal gondolkodásában? Talán a sokfelé ágazó kérdésekből arra felelhetünk viszonylag nagy biztonsággal, hogy Rousseau emlékezete Szentirmay gróf és Barna Sándor iparos érzékeny történetében visszhangzik. Ők ketten az *Egy magyar nábob* záró fejezeteiben hosszú idő elteltével ismét találkoznak – megint sírnál, s ha nem is egészen *Az új Héloïse* cselekményét másolva-követve, a boldogtalan szerelmes ifjú és a Fanny sorsát közletről-részvétellel ismerő gróf közössé lett gyászukban adják tanújelét közös értésüknek. Az első szembeesésükkor még nem sejthető későbbi események nem függetlenednek egészen a rousseau-i mintától. A szereplők életében az emlékezés által őrzött érzékenység a találkozás elejét és végét köti össze – rousseau-i felhangokkal.¹⁹ Nehezebb válaszolni a két újító politikusjelölt és Rousseau megbecsült életműve között fonódó kapcsolatok jelentésére és jelentőségére. A legegyszerűbb és valószínűsíthető felelet a 18. század vége óta folyamatos magyar Rousseau-befogadás irányába tájékozódik. Ha Szentmarjay Ferenc fordítása (*A társadalmi szerződésről*) nem volt ismert, Kazinczy megsemmisített átültetése egy szűkebb körben mégis. Valamint az Orpheus, Kazinczy folyóirata a lengyeleknek készített alkotmánytervezet egy részletét közreadta, mint az 1790 körüli esztendőök jellegzetes alkotását, mely a nemesi ellenállásnak és a radikálisabb nézeteknek egyaránt forrásául szolgált.

Rousseau életműve sokféleképpen volt jelen a 18–19. század magyar gondolkodástörténetében. A Jókai-életpálya feldolgozásakor nagy valószínűséggel pedagógiai optimizmusát lehet emlegetni. Regényíróként és országgyűlési képviselőként egyetlen alkalmat sem mulasztott el, mikor a népnevelésért, a művelődés terjesztéséért, a népiskolákért kellett (lehetett) felszólalnia. (E téren elődjeként az egyik gyermekét Emilre keresztelő Kazinczy említendő.) Jókai nemcsak a Martinovics-összeesküvés néhány részletét ismerte és ismertette, hanem a résztvevők közül néhánynak a pályáját (például a Kazinczyét) is áttekintette. Az emberiség jótevőjeként aposztrofált Rousseau pályaműveivel, értekezéseivel és talán még önéletrajzával egy elmélyült és érzékeny emberi világ képviselőjének mutatkozott, államelméleti írásai a magyar politikai beszédre is hatással voltak, ember és természet viszonyáról szőtt gondolatai szintén visszhangozhattak Jókainál. Mindenesetre tanulságos ebben a körben említeni a regény elején elhangzott állítá-

19 Jókai Mór: *Egy magyar nábob I–II.* [1853–54.] S. a. r. Szekeres László. Bp., 1962.

sokat, amelyek Szentirmay grófot jellemzik. Ő ugyanis eleinte nem hisz István gróf és Miklós életprogramjának, a nemzeti „ébredés” elgondolásának. Szentirmay józan-keserű ellenképet vázol föl, tetőzve azzal, hogy a magyarság ősi sajátságaiából „kivetközvé”, elvesz. Ide idézhető a köszívű ember monológja az egy helyben maradásról, s a nádoré az *És mégis mozog a földben* a magyar mozgalmak mintájára hasonló akciósorozatba kezdő nemzetiségekről. Az *Egy magyar nábob* Jókaija élénken emlékezett 1848/49 megoldatlanul maradt, a „hűtelen király” (Petőfi kifejezése) által kihasznált szlovák, szerb, horvát, román szervezkedésekre. Az ifjak találkozásában és a találkozás színhelyében a természeti és a civilizálódó ember feszültségére ismerhetünk, amelynek várható kifejelete elől Szentirmay gróf a párizsi társaság civilizált világába menekül, ahol a természeti ember életét élő Chataquéla esik áldozatául a városi-társasági magatartásformának.

Rousseau hatástörténeténél maradva, a Jókai által jól ismert Csokonai-verssorok utalhatók: a maga életét a rousseau-i mintára rendezné be, az általa megteremtett saját Ermenonville-ben, ahol ember és polgár lehet. Legutóbb Kerényi Ferenc mutatott rá, hogy Petőfi Sándor költészetében miféle változatokban kap hangsúlyt az ember és a polgár ideája. „Petőfi, miközben teljessé tette társadalmi képletét, egyszersmind meg is bontotta a beidegződött mellérendelést, új belső konfliktusforrást tárva föl, a szerelmének élő fiatalember és a hazája sorsán borongó költő (mint közember) kettőslátásában.”²⁰

*Ember és polgár vagyok,
Mint ember mi boldog!
És mint polgár, lelkemen
Mily keservet hordok.*

Kerényi Ferenc a forrást is megjelöli, ahonnan Csokonai és Petőfi ideája, vágya származtatható: *Értekezés az emberek közti egyenlőtlenség eredetéről és okairól* (1755).

Az ember és polgár ideája nyomán a 19. század második felében Jókai újabb, a természeti/természetes életforma és a civilizáció közti választás előtt állt: svábhegyi, majd balatonfüredi „kivonulása” a kompromisszumos meggondolás jegyeit mutatta. Mindenesetre a szálak, akár a jelzett áttétellel, visszavezetnek Rousseau-hoz, akinek sírja

a Jókai-regény emlékezeti/emlékezetes helye lett. Az *arany ember* Terézának szentelt fejezete szintén ebbe a körbe vonható.

Két, egymással összefüggő problémakör tárható föl az *Egy magyar nábob* főntebb érintett jeleneteit tanulmányozva. Mindkettő a francia–magyar irodalmi érintkezések fő fejezetébe sorolható, melyben Jókainak lényeges szerep jutott. Az egyik a hazai és a külföldi életrend, szokásvilág, természetközelség/távolság, léha-pazarló létezés civilizált, a dekadenciát előlegező, morális elvektől eltekintő, a *carpe diem*et a létfeledettségbe fordító mentalitás, s ez a hazai vagy külföldi, a megtérő vagy az immoralis személyes-családi konfliktusain keresztül lesz látványossá. Az előlegeződő dekadencia ellentétéképpen a Rousseau sírjához zarándokoló magyarokkal összefüggő történetek ugyan nem kevésbé sorolhatók a kontaktológiai vonatkozások közé, de módot nyújtanak tágabb érvényű kérdésfölvetésekre és válaszkísérletekre.

Először is fölvetendő, Rousseau kultúrapesszimizmusa miként köszön vissza a természetitől végképpen elszakadt párizsi aranyifjainak, a Kárpáthy Zoltánban a magyar „elidegenedetteknek” a magatartásában. A léha szórakozásnak élő szereplők sehová sem, csupán a napi mulatozáshoz tartozásával, szociális érzéketlenséggel jellemzett rétege mennyire igazolja vissza a francia bölcselő nézetét a fejlődés talmi voltáról?

Másodszor – s ez talán a legfontosabb, ugyanakkor a legnehezebben megválaszolandó kérdés – vajon melyik eszmétörténeti periódus lép túl e dilemmákon, kik azok a szerzők, akik már nem a felvilágosodás etikai, bölcséleti, társadalmi, politikai gondolataival küszködnek? Mikorra lép ki a nagy „világ” az ember maga okozta válságainak, kiskorúságának korszakából? A dilógiában közvetlenül és közvetve szóvá tett anomáliák (például a korteskedés ügye az 1840-es években, a magyar birtokviszonyok stb.) valóságos, sokat vitatott problémákként mozgattak nézeteket és ellennézeteket. Kérdés tehát, hogy akár Rousseau-nak, akár másoknak a nevelés-nevelhetőség, az állami és/vagy személyes szuverenitás (gondolatszabadság), az észszerűség vagy az értelmi beállítottság stb. körében megfogalmazódott elgondolásai mikor lesznek olyan mértékben általánossá, hogy legalább a nagyobb rész boldogságához járuljanak hozzá? Petőfinek *A 19. század költői* című versébe írt hármas utópiája a jogegyenlőségről, az ésszerű gazdasági elosztás rendszeréről és az általános műveltség emelkedéséről mikor lesz társadalmi programmá, netán politikai hitvallássá, nemcsak néhány költő vagy bölcselő távoli reményéé? Azzal, hogy Jókai történetének elbeszélője éppen Rousseau-hoz vezette új úton járó hőseit,

majd (hogy íróként is megszólaljon) kettejüket egy érzékeny regény szereplőivé tette, ennek a fejezetnek olyan fontosságot tulajdonított, amelyet részint elfed, részint még hangsúlyosabbá tesz a különféle magyar és francia életformák szembesülése a rousseau-i kultúra- és társadalombírálat alapján. Mindaz, ami a dilógiában szóhoz jut, eszméletörténetileg és prózapoétikailag a Jókai-pálya változataiban ismétlődik. E művek olyan regénytípust alapoznak meg, amelynek egyes vonásaira még a kései, az utópiák reményét hiábavalónak látó, ezért a kivonulást választó Jókai-alakok is hivatkozhat(ná)nak.

A *Kárpáthy Zoltán*ban még egy epizód figyelmeztet – ezúttal az 1840-es esztendő drámát/színházat illető vitáiig visszavezethetően – arra, hogy Jókai romantikus prózája nemcsak idegenből adaptált, a maga törekvéseihez igazított regényszöveg, hanem egyrészt hazai forrásokból is merítkezik (s ezt a nemegyszer folklorisztikai hitelességű vagy népies fejezetek igazolják), másrészt évszázados, esetleg évezredes toposzok felhasználásával hazai és kortársi párhuzamok szövedékét hozza létre. A *Kárpáthy Zoltán* egyike az első magyar regényeknek, amelyek a puer senex toposzát használják a címszereplő csodagyerek sokoldalúságát igazolandó. Előtte Jósika Miklós 1853-ban közreadott *Esther* című regénye az alig 16 éves (!) hősnőt ekképp jellemzi: „fájának természete szerint jókor ért a tökéletesen kiképzett hölgy, a redőzet könnyű vetése s a keszkenő tekercs fején a régi bibliai alakokra emlékeztet.” Sajat szavaival:

*Brabantban csipkékét tanultam bogozni, Amszterdamban hímezni, Prágában a hárfát pengetni s a vadbosnyákok közt, a hős István udvarában – a gazdag szláv nyelvet három változatban. Tudok ékes aranyzinórokat kötni, értek minden házi munkához s két év óta a nép nyelvét megtanultam.*²¹

Kárpáthy Zoltán a férfiasnak tartott tudományok és mesterségek tanulmányozására készült. Tanulmányútja imagológiai elképzelésekhez követett, Németországban a tudományokban merült el, Genuában a tengerrel foglalkozott, Párizsban a költészet érdekli, Angliában a kátrány- és szirupgyártás rejtelmek izgatják. Ami messze túlemeli a beszámolón az ifjú foglalatosságairól szóló híradásokat, az a közvetett információ, mint forrás. Zoltán a gyámatyjának hűségesen leírja, mit, hol csinált, s e levelekből készített összegző kivonatot a „nyugati világ” dolgaiban teljesen tájékozatlan, a magyar jogi eljárásokból alig kilátó

21 Jósika Miklós: *Esther*. Bp., 1902. 5.

gyámata humorosan értetlenkedve olvassa. „Zoltán úrfi franciából fordított valami Berengártól – Beranger-től? – aki nem lehet valami nagyon fontos ember, mert azt írja róla Zoltán, hogy be is volt csukva.” (Az 1840-es években járunk, Petőfi fordításával nagyjában egy időben.) Még jellemzőbbek az alábbi sorok, melyek Zoltán párizsi jelenlétéről meglepő információval szolgálnak:

Összeírt nekem egy csomó kimondhatatlan nevet, s azzal akart megvesztegetni, hogy hozzá tette mindegyikhez, hogy ez ilyen híres, meg amolyan híres, futnék csak én oda közétek, tudom, hogy még híresebbek lennének. Ezek az emberek kicsavarták Zoltán eszét a helyéből. Még egy színművet is írt, amire Hugo Victor (csak tudnám, hogy melyik a keresztnéve) azt mondta, hogy tökéletes romantika iskolai mű.²²

Aki e levelet írja, az 1840-es évek Pestjének vezető jogászaik közé tartozik, szakmájában kivételes tekintély. Irodalmi műveltségének ez a parodisztikus érzékeltetése görbe tükörben láttatja Zoltán ambícióit a hely szellemének megfelelő cselekvést végzésére, mentesülve a gyámata barbárságától. Ugyanakkor elfogadja Párizst a korszerű irodalom székvárosának, Victor Hugo ítéletét pedig drámája értékelésének, s ez arra vall, hogy annak a „romantika iskolának” a híve, sőt, a drámájával elkötelezettje, amely a kortárs olvasót előbb Bajza József vitáirásaira, utóbb Petőfinek és társaságának „franciaságára” emlékezteti. E körbe tartozott Jókai is. A puer senex semmi téren nem lehet középserű, drámaírásban sem. Bár mást nem tudunk meg a színműről, arra elég, hogy az írói tökéletesség attributumával ruházza fel Zoltánt, de arra is, hogy a „romantika iskola” elsőbbségét kétségen kívül kívánja elfogadtatni. Victor Hugo említése előlegezi az ekkor talán már tervbe vett *Szomorú napok* néhány jelenetének és jellemének Hugóra mutató vonásait.

Jókait teljes további pályáján, egyre növekvő intenzitással foglalkoztatják a regényírás gyakorlati kérdései, méghozzá oly módon, hogy alakjai viselkedését gyakran magyarázza (vagy szembeesíti) az irodalomban általában megszokott vagy éppen szokatlan epizódokból kiolvasható poétikai-retorikai ajánlataival. Sőt, az éppen adott regényt vagy elbeszélést elképzelt regényi fordulatokhoz hasonlítja vagy téríti el ezektől. Ilyenkor vagy kortársi művekre, szerzőkre hivatkozik (olykor nevesítve), vagy a regények cselekményéből említ hasonlítható

22 Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán I.* S. a. r. Szekeres László. Bp., 1962. 257–258.

vagy éppen eltérő fordulatokat. E tevékenységében szívesen használja a könyvtárában föllelhető, nyilván még idejében beszerzett „szerelmi szótárát”,²³ illetőleg a német fordításban forgatott Pitavalt.

Érdeklődése a francia irodalom iránt élete végéig tartott, az elfogadás mellett az elhatárolódásnak is hangot adott – például a naturalizmus esetében. A művekbe építve közvetítette állásfoglalásait, amelyek árnyaltabbak, mint az olvasás első pillanatában gondolni lehetne. Magam éppen nem elítélő hangsúllyal kölcsönzött motívumot leltem a *Nanából* Jókai egyik elbeszélésében. Mind *A mi lengyelünk*, mind a *Börtön virága* olyan eszmeiségről árulkodik, amelyhez hasonlót a Dreyfus-perben magát kitüntető Zola képviselt.

Nyilván mindezzel együtt csak töredékére reflektálhattam az ismert és a még feltárára váró anyagnak. S ha az irodalomtörténet még nem hasznosította a kellő mértékben Teleki Sándor munkálkodását²⁴ a francia és a magyar szellemi élet egymáshoz közvetítése érdekében (Hugo mellett az idősebb Dumas-ról sem feledkezhetünk meg, aki találkozott Jókaiival, Teleki segítségével pedig Petőfit fordított franciára), a komparatistikai nézőpont – ezúttal a művekben reflektált összefüggéseket kiemelő – érvényesítése erőteljesen járulhat hozzá Jókai Mór és a magyar irodalom egy jelentős szegmentje értékeléséhez. Kiragadott adattaimmal arra céloztam, hogy az irodalmi „franciaság” már Petőfinél, ahogy Jókainál is félreérthetetlen állásfoglalás a kapcsolatkeresést tekintve. Jókai Rousseau-tól Hugóig mutatkozik érdekeltnek e kapcsolatok irodalmi gyakorlatba fordításában, és mint alátámasztani igyekeztem, Jókai francia „anyagának” tüzetesebb szemlélete messze túlmutat kontaktológiai jelentőségén. Részint válaszként minősíthető egy többtényezős világirodalmi ajánlatra, s e reakálás egy jól felfogott irodalomtervezés részének tetszik: a magyar művelődést átható, nyelviileg kézenfekvő osztrák-német jelenlét ellenében, a 19. században jelentékenyebb presztizzsel rendelkező francia nyelvi és irodalmi kultúrára figyelés programjának tekinthető ez a Petőfitől kiinduló, társaságában vita nélkül elfogadott, majd már első regényében Jókaitól hasznosított tájékozódás és kapcsolatépítés. Ennek beszédes továbbgondolása, hogy nem az abbahagyott *Szomorú napokkal* folytatja

23 *Dictionnaire contenant des anecdotes historiques de l'amour, Depuis le commencement du Monde jusqu'à ce jour.* Szerk. Georges-Jean Mouchet de Troyes. Troyes, 1811.

24 *Teleki Sándor emlékezései.* Vál. s. a. r., előszó Görög Livia. Bp., 1958. 39, 47, 73, 98, 131 stb.

regényírói tevékenységét Jókai, jóllehet a francia hatáspotenciállal (egészen nyilvánvalón) ott is számolni kell. Hanem az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* szövegébe szó szerint bedolgozott nem teoretikus jellegű kitérői, szereplői kommentárai, elbeszélői sugalmazásai teszik lehetővé, hogy ne rögzödjünk a kontaktológiai nézőpont szerint felfogható relációk mellett. (Metaforisztikus előadásával a kései regények betéteiben és hivatkozásaiban találkozunk majd.) A franciaságot tematizáló híradások, beszámolók, elbeszélések módot kínálnak a teljes írói pályát átfogó szemléletre. A francia kötődés tehát túllép a pusztán irodalmi hovatartozás körvonalazásán, s részint művelődéstörténeti vonatkozásokat léptet az előtérbe, részint pedig – mint demonstrálni véltem – egy irodalmi mentalitás, egy pálya karakterének jellegét kíséri meg összegezni. A felvilágosodás továbbél(tet)ése itt nem az Homais-féle patikusok (Bovaryné) kicsinyes racionalizmusát jelenti, ellenkezőleg: a romantika periódusában sem eliminálható társadalmi, irodalmi, bölcséleti, etikai kérdéseknek, az emberre és boldogságára vonatkozó írói-művészeti fölvetéseknek – a filantrópia szerepének, a költői áldozathozatalnak, a „gondolat harsonái” (Hugo) megszólaltatásának stb. – a megvitatását.

A *nevető ember* típusú epika eszmevilágának időszerűsége Jókai pályáján újságcikkek mellett prózai epikai alkotásokban öltött formát. A romantikus Jókai a 18. század utolsó évtizedeinek eseményeiről is írt regényeket (*Rab Ráby*), a későbbiekhez hasonló hangvétellel. A föld-rész – és az egész világ – észszerűen megszervezett/megszervezhető jövőjéről nem kevésbé olvashatunk: voltképpen az 1850-es esztendők „alapozására” épült maga az életmű.²⁵

25 Mikszáth Kálmán a külföldi írókkal való összehasonlításakor Jókainak adja az elsőséget. Másutt a francia írótól származtatja „a rendkívülinek, a meglepőnek, a csattanósnak, a csodálatosnak hajszolását”. Megint másutt Jókai humora, előadási bűbája mellett fantáziáját dicséri. Lásd Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*. S. a. r. Rejtő István. Bp., 1960. I. 107, 108, 187, II. 98.

Absztrakt

A francia orientáció Jókai művészetében a hazai irodalom olyan útkeresésével függött össze, mely – mint Kelet-Közép-Európában – a német nyelvű irodalomtól függés lazítását, valamint a nyelvi-formai újítások hivatkozási alapját jelentette. Jókai maga is felismerhetővé tette, mit és honnan hasonított át, így az az olvasónak nem okozott nehézséget az „eredeti” és az „újraalkotott” szövegek összevetése. Amikor az író maga nevezte meg a szövegkörnyezetet, amelyhez igazodott, vagy amelytől távol kívánt maradni, akkor a saját prózapoétika önállóságát sugalmazta a követett vagy elutasított szerzők, regények, jellemalkotási módok vagy éppen retorikai sajátosságokkal szemben. Más esetekben a regényt egészében vagy részleteiben vitaszöveggént fogalmazta meg, olykor pedig stílusimitációt, azaz a saját nézeteit igazoló változatot alkotott. Így Jókai komparatistikai elvei az intertextuális gyakorlatából olvashatók ki leginkább, ami a francia örökséget tekintve a Rousseau-tól Dumasig, Hugótól Zolaig terjedő hagyomány reflektálását jelenti.

Jókai and Comparative Literature

Following the “Francophile” Writer

The French orientation in Jókai’s art relates to Hungarian literature’s search for ways to lessen its dependence on German-language literature – as in Central and Eastern Europe – and with providing a reference basis for innovations in language and form. Jókai himself made plain what he had assimilated and from where, enabling the reader to compare the “original” and “recreated” texts. When the writer himself specified the context to which he was drawn or from which he was drawing away, he implied the independence of his own prose-poetics from those authors, novels, creative techniques, and rhetorical features. In other cases, Jókai composed whole novels or parts thereof as polemical counterexamples, or created stylistic imitations – in other words, versions that promoted his own views. Thus Jókai’s comparative principles can be most clearly seen in his intertextual practice, which means reflecting on the traditions of French heritage from Rousseau to Dumas and from Hugo to Zola.

Jókai Mór és a komparatisztika

Orosz kapcsolatok

Imre László

Mint köztudott, Jókai sosem járt Oroszországban, az orosz nyelvet sem ismerte, de németül és franciául sok mindent olvasott az orosz történelemről és kultúráról, Puskin pedig kiemelt módon érdekelte.¹ *Szabadság a hó alatt* címmel regényt is írt róla, ámde eléggé „elmosódott” formában, a szerelmeit és a dekabrista mozgalomhoz fűződő kapcsolatát előtérbe állítva. A regény kritikai kiadásának sajtó alá rendezője, Zöldhelyi Zsuzsa egy kissé igazodva az 1960-as évek irodalom- és tudománypolitikájához, ám mégis máig helytálló módon szól erről: „A forradalomtól, a jelentkező magyar munkásmozgalomtól való félelem vezeti Jókait, amikor a forradalmárokat a kocsmacsócselékével azonosítja [...], s amikor nagy ellenszenvvel ábrázolja a Déli dekabrista társaságnak azokat a tagjait (például Jakubovicsot, Kahorszkijt), akik az erőszak alkalmazásának hívei.”² A keresztény alapú és nemzetcentrikus értékrendű megközelítés érvrendszerének kritikus helyzetét (sőt „veszélyeztetettségét”) jellemzi, hogy a kortársi orosz irodalomban szintén nagy jelentőségű, világirodalmi szempont-

1 Forgács László: *Jókai és az orosz irodalom Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1961. I. 471–523.

2 Jókai Mór: *Szabadság a hó alatt vagy a „zöld könyv” I. S. a. r. D.* Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1965. 237. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.)

ból is egyetemes hatású állásfoglalások születtek e tárgyban. Az *Apák és fiúk* Bazarovja Turgenyev alkotásában még inkább epikus karakterként, s nem valamilyen politikai erő előképeként kerül szembe a patriarchális nemesi világgal. Az *Ördögökben*, Dosztojevszkij regényében viszont a „földalatti”, a forradalom jegyében szervezkedő „baloldali” értékrend már gyilkossá teszi az egyházzal és a cári rendszerrel szembehelyezkedő radikalizmust. Jókai Puskin-regénye egy megelőző korszakhoz kapcsolódik, ámde „veszélyérzete” (és főleg a nyugat-európai fenyegető szervezkedések, a párizsi kommün tapasztalata) arra hangozolja majd, hogy az ateista és tradícióellenes mozgalmak ábrázolásában egy szörnyű diktatúra rémképéhez is eljusson. A *Szabadság a hó alatt* azonban inkább a költőről szól, a költészetéről, főképpen *A cigányleány* című verséről. Szerelmei mellett azonban szó esik nemzeti költői szerepvállalásáról is: „Engem ne nevezzen senki Byronnak! Én Puskin vagyok, vagy senkisé. Mondják azt, hogy költészetem orrtekerő, muszka pálinka, de ne azt, hogy másodfőzete egy angol lángész tea-maradékának.”³ Van azonban igazság Péterfy Jenő véleményében, aki szerint Puskin itt egy groteszk, operettszerű történet hőse.⁴ Zöldhelyi Zsuzsa gondos áttekintése egyébként a merőben fiktív elemekre is rámutat: „Jókai képzeletének szüleménye a költő jegyessége a cár házasságon kívül született lányával, Nariskin Zsófiával, majd annak halála után házassága a szép Bethsábával.”⁵

A dekabrista mozgalom jellemzéséhez Jókai – természetesen – különböző idegen nyelvű forrásaiból merít. A szerelmi szál dominanciájával összhangban a híres finn énekesnő, Zeneida révén, annak estélyén kerül Puskin a dekabristák körének rendezvényére. A szabadkőművességnek a dekabrista mozgalomhoz kapcsolódása annál inkább felkelti Jókai érdeklődését, mivel olyan liberális világpolgári mozgalomnak vélheti, amely közös a magyar jakobinusok és az orosz dekabristák eszmei tájékozódásában. A dekabristák mozgalma – a regényben nekik tulajdonított politikai koncepció – az 1870-es évek magyar politikai közgondolkodásától, az országgyűlési képviselő és publicista Jókai eszmevilágától sem volt idegen: szükség van-e a királyság intéz-

3 Jókai: *Szabadság a hó alatt*, 91.

4 Lásd Komlós Aladár: Puskin a magyar irodalomban. *Filológiai Közöny* 1 (1955) 346. Idézi a *Szabadság a hó alatt* jegyzetanyagában D. Zöldhelyi Zsuzsa, 267.

5 D. Zöldhelyi Zsuzsa: Bevezető. In: *Orosz írók magyar szemmel*. Szerk. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1983. 122.

ményére, lehet-e demokratikus intézkedéseket kezdeményezni a királyság intézményének kétségbe vonása nélkül. Talán az sem „belemagyarázás”, ha az 1870-es évek (Jókai dekabrista regénye 1879-ben jelent meg) magyar, sőt nemzetközi politikai színterének (a párizsi kommun eseményének) aktuális mérlegeléséhez is közelítjük a művet, amint erre Zöldhelyi Zsuzsa több ízben is tett kísérletet a kritikai kiadás szövegmagyarázataiban. (Jókai továbbá emlékeztetett Petőfi ’48–49-es radikális, majdnem „királygyilkos” indulataira is.)

A Puskin-regény írásának hátterében megelevenedhetnek még az 1872–1874-es *A jövő század regénye* témájának ide kapcsolható mozzanatai. Az e műben centrális szerepbe kerülő orosz diktatúra a maga cárellenes és vallásellenes türelmetlenségével (esetleg a párizsi kommun fenyegető élményeivel társítva) a jövőbeli Oroszországhoz köti egy ateista, terrorisztikus diktatúra rémképét. Ezen alkotói előzmények nyomán kerülhetek a regénybe a dekabrista észjárást leleplező paszuszusok, amelyek a terrorisztikus baloldali „népboldogítás” veszélyét idézik (az egyik szereplő szájába adva): „Háromféle embertől félek inkább. A gyávától, az önfejűtől, s a fantasztától. Ez az utóbbi a legveszedelmesebb, mert elámítja magát, s hamisan tudósít. Hall egy részeg parasztot káromkodni, s azt mondja, hogy forradalmi hangulat van. Egy szökött katonából hadsereget csinál, hiszi azt, amit képzelete alkotott, s ha teleolvasta a fejét forradalmi munkákkal, azt hiszi magáról, hogy ő Robespierre, s a pétervári muzsikról, hogy az a párizsi san-sculotte.”⁶ Nem csoda tehát, ha *A jövő század regényében* a trónfosztott cári családot védelmébe veszi, azaz „menedékkel” fogadja az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve annak pozitív beállítású uralkodója, II. Árpád. Ezt követően a Mihály cár elleni győztes forradalom vezére, Szasa (Alexandra), a „női Robespierre”, a trón és az oltár megsemmisítésével kerül hatalomra. II. Árpád viszont a száműzött orosz cár lányába, Hermiona Peleia orosz hercegnőbe lesz szerelmes, így tehát a „törvényes” és jó értelemben hagyományörző utódlás révén fognak érvényesülni a monarchiaellenes tendenciák majdani legyőzői. Jókai ezúttal is saját korélményeiből merít: a cári Oroszország – még Lev Tolsztoj is – radikálisan elítéli az Osztrák–Magyar Monarchiának (tulajdonképpen Magyarországnak) a szláv nyelvű és pravoszláv vallású nemzeti kisebbségeit „elnyomó” politikáját, mely tulajdonképpen a Habsburg-ház intézkedéseit folytatja, amikor a pravoszláviától (Moszkvától)

6 Jókai, *Szabadság a hó alatt* I. 86–87.

elszakítandó görögkatolikus (valamilyen mértékben Rómához köthető) felekezetet hoz létre, illetve erősít meg.

A 20. század aztán egészen másféle olvasatot is életre kelthet, így rokonságot láthat Szasa (utóbb magát cárnővé előléptető) agresszív és ateista diktatúrája és a sztálinista önkényuralmi rendszer bizonyos törekvései között. (A kortársi olvasatban – természetesen – nem az antibolsevista rémlátomásra, hanem az erőteljes Verne-hatást mutató technikai utópiára, valamint a székelvekből mintaállamot formáló Otthon állam víziójára esett a hangsúly.) Mondani sem kell, hogy *A jövő század regényének* néhány mozzanata utóbb valóságos események „jóserejű” előlegezésének minősülhet. Például Szasa asszony kereszténység- és hagyományellenes birodalma még azt is meg tudja szervezni, hogy a nyugat-európai közvélekedésben és sajtóban pozitív kép alakuljon ki a diktatúrájáról. Csak érdekességgként említhető, hogy lesz példa arra a két világháború között is, miszerint Európában nem leigázó erőszakot, hanem „felszabadulást” várnak az új Oroszországtól. (G. B. Shaw-tól kezdve több nevezetes szellemi tekintély „új perspektívát” remélt az 1930-as évek Szovjetuniójától.) Az ideológiai propagandát, a szocialistának mondott diktatúra megtévesztő vonzerejét Jókai regénye igyekszik hangsúlyozni: „eltörölni az országok határait; – megszüntetni minden speciális hazáról való fogalmakat; – lefegyverezni erőszakkal minden ország hadseregét; – elpusztítani minden arisztokráciát... simára taposni minden vallást...”⁷

Szó sincs arról, mintha a mai olvasat *A jövő század regényének* valamiféle jóserőt tulajdoníthatna bizonyos 20. századi világpolitikai fejlemények kapcsán. Jókaitól egyébként is idegen volt a nemzetek, népcsoportok globális minősítése. Már 1867-ben hangsúlyozta *A Hon* című lapjában, hogy a durva, diktatórikus cári birodalom mellett az orosz népnek „van szabadság utáni vágya, mit demokratikus egyletei hirdetnek a világnak, van hatalmas literatúrája...”⁸ Az oroszországi nihilizmusról ír úgy, hogy az későbbi, 20. századi fejlemények magyarázatául is szolgálhat:

Hogy mi az oroszországi nihilizmus, azt a tünetényei eléggé mutatják, hanem hogy mi annak a belső organizációja, azt eddig még senki nyilvánosságra nem hozta, láthatatlan az egész szervezetük. Ez nem szociáldemokra-

7 Jókai Mór: *A jövő század regénye* [1872–1874] I. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1981. 336.

8 Idézi a *Szabadság a hó alatt* I. jegyzetanyagában D. Zöldhelyi Zsuzsa, 236.

ta szövetség, mert az eddig ismeretessé lett tagjai nem a munkásosztályhoz tartoznak, ellenkezőleg, a tudományos körökből támadtak elé, s összeköttetések felhatolnak a legmagasabb körökig, míg eszméik legkevésbé terjednek az orosz metropoliszok alsóbb néposztályai közt.⁹

Megalapozatlan állítás lenne tehát, ha *A jövő század regényében* a bolsevik forradalom logikájának megsejtését tételeznénk fel, azonban aligha vonható kétségbe, hogy bizonyos jelekből, összefüggésekből joggal következtethetett Jókai arra, hogy éppen Oroszország lesz az a színhely, ahol egy diktatórikus közösségi rendszer új eszmeiséggel tör majd előbb összeurópai tényezővé válásra, utóbb egy „fél világ” befolyásolására. Ahogy 1871-ben írja a párizsi események kapcsán: „a kommün köztársaságot papol, de zsarnokságot cselekszik.”¹⁰

A regény elemzői mindig is, de 1945–1948 után különösen óvakodtak attól, hogy *A jövő század regénye* baloldali terrorizmusát a bolsevizmussal kössék össze, holott a regény történelmi „jósereje” (hiszen utópisztikus művek egyes téziseit is igazolhatja az idő) éppen ebben ragadható meg. A tőkés világ válságából kiutat keresőkhöz hasonlóan Szasa, az orosz republika elnöke szintén a magánvagyonok államosításával kezdi ténykedését. A trónt és az oltárt ledöntő diktátornő tehát egy „női Robespierre” alakjában lép elő – a francia forradalom hagyományai elevenen élnek majd a bolsevik Oroszországban is. Jókai tehát (eltekintve bizonyos naiv mozzanatoktól) egyáltalán nem „rossz helyen” és közegben képzelte el a szocialisztikus terrordemokráciát. Szasa, hatalomra kerülve, mindent felforgat, átalakít, majd világhatalomra tör.

Ugyanakkor bizonyos szocialisztikus elvek, reformok megtalálhatók az ideálisnak bemutatott Otthon városnak a közösségében is. (A regény második kötetének címe: *Az örök béke*.) Egy „rossz” kollektivitás (a náciizmus-bolsevizmus agresszivitására emlékeztető orosz állam Szasával az élén) és egy nemzetépítő, magát békére és tudományra alapító Otthon állam (a közösségi élet jó változata) kerül tehát egymással szembe. (Az afroamerikai Severus fölléptetése Tatrangei oldalán talán még azt is megengedi, hogy a humánus és nemzeti alapú közös-

9 Jókai Mór: A szociáldemokrácia Európában és Észak-Amerikában. In: *Az életből elvesve*. Bp., 1884. 34.

10 *A regény keletkezése, forrásai* című fejezetben idézi D. Zöldhelyi Zsuzsa, 564. Ugyanő arra is rámutat, hogy Jókai Bakunyiban, Herzenben is a rombolás előkészítőit látja, 569.

ség bámulatos távlatokban válhat vonzóvá.) *A jövő század regényének* a végén a székely ezermester Tatrangi Dávid zseniális találmányai révén mesés biztonsággal győzi le a hatalmas orosz ármádiát, tehát – foglalhatjuk össze kissé didaktikusan a regény tanulságát – a jó közösség eszméje, a nemzeti elvű és biztos értéktudatú Tatrangi (és népe) egy majdnem kihalásra ítélt népcsoport biztonságát képes garantálni. Kétségkívül az Otthon városa is utópia, de olyan nemzeti „jövő-remény”, mely a békés természetátalakítás elvén nyugszik. Az önkényuralmi irányítás helyett a belső megegyezés vezet. Jókai ezúttal is egy eszmét, egy pozitív, csak segítő és építő kollektivitást, egy „jó” szocializmus vízióját vetíti a jövőbe.

Nem nehéz ráismerni II. Árpádban az ekkor már Jókai által baráti közelségből ismert Rudolf trónörökösre, s regény első részében a magyar parlamenti élet visszasságaira. De arra a reményre sem, miszerint az uralkodásban Ferenc Józsefet követő Rudolf egy magyar túlsúlyú monarchiában mindazon gazdasági és tudományos fejlesztéseknek teret enged majd, melyek révén az birodalom valóban Európa befolyásos államalakulatává válhat. Akadnak ugyan a regényben Ausztriára, illetve az osztrákokra vonatkozó gáncsoló észrevételek, azonban nem kétséges, Jókai egy magyarbarát, liberális, személy szerint áldozatkész uralkodóban (lásd II. Árpád részvételét a dunai bajbajutottak megsegítésekor) lát garanciát a magyar történelmi értékek megőrzésére, sőt kiteljesítésére. Több elemző már a *Szabadság a hó alatt* orosz uralkodója, I. Sándor cár alakjában Jókai azon koncepciójára ismer, mely szerint az egyetlen elfogadható megoldást a mérsékelt reformok jelentik. Az író bízik a felvilágosult uralkodóban (ilyennek látja Rudolfot, akiben tehát testet ölthet a „magyarbarát” Habsburg-folytonosság), sőt a száműzött orosz cári családból származó Peleia hercegnő mint-ha Erzsébet királyné alakjának néhány vonását ölténé magára. (Erzsébet nemcsak jóindulatú, megnyerő személyiség volt, hanem több ízben számunkra kedvezően befolyásolta férjét, Jókait kitüntető rokonszenvvel fogadta, regényeit is olvasta.)

A jövő század regényében II. Árpád személyéhez kapcsolódva fogalmazódnak meg Jókai reményei Rudolf trónutódlása iránt, miközben bekerülnek a képbe az 1870-es évek elejének nyugtalanító problémái is: a tábornoki karban alig vannak magyarok, a székely lányokat gyanúba fogható tevékenységre árusítják ki kelet felé stb. De Jókainak még azon ábrándja sem marad ki a regényből, hogy a jövő az ismert és örökölt politikai rendszerek (monarchia, köztársaság) mellett valamilyen „ősi” előzményt is életre kelthet. A „Kincső” név a fikcióbeli ős-

haza helyneveként szerepel, kínai változata Kin-Tseu, azaz Kingcsou tartomány.) Tehát megfigyelhető bizonyos összefüggés és folyamatosság a képviselő, a politizáló és az író megnyilvánulásaiban. A nihilizmust és a despotizmust egyesítő Szasa megformálását elősegíthette valamilyen mértékben II. Katalin cárnő alakja, akit szintén egy belső forrongás emelt föl, s aki szintén „cserélgette” kegyenceit, ám valójában I. Péter után ő volt az, aki Oroszország világpolitikai befolyásának „ihletét” tovább örököltette a napóleoni háborúk korára, melyek végén többek között az orosz hadsereg is bevonul Párizsba. (S amely példa alighanem inspirálta Sztálint, aki az USA melletti másik világhatalom pozíciójának megszerzését önnön érdemének tulajdonította.)

A mai (de még inkább az egykorú) olvasó számára talán mindenféle repülő alkalmatosságnál és anyagteremtő manipulációnál érdekesebb lehetett mindaz, ami Jókai országgyűlési élményeiből és politikai értesüléseiből került át *A jövő század regényébe*, beleértve az uralkodó családhoz fűződő egyre közvetlenebb kapcsolatát. S e vonatkozásban a technikai-tudományos találmányok és a politikai remények akár össze is kapcsolódhatnak. Kérdés azonban, mi élteti azt az utópiát Jókaiában, hogy Magyarország katonai, pénzügyi stb. területeken csakugyan az élvonalba törhet Európában? A Verne-regényekre emlékeztető határtalan fantazmagóriákon túl az a meggyőződés is, hogy azokban az években valóban „csodaszerű” fejlődés következett be Magyarországon. Ennek jelei különösen Budapest fejlődésében mutatkoztak meg (például a közlekedés, a Városliget kiépítése tekintetében), s szinte a semmiből (persze olyan „óriások” jelenlétének is köszönhetően, mint Liszt Ferenc) nőtt ki az európai hírű zeneakadémia, a műegyetem stb. Tehát a Széchenyi által látott elmaradottság helyén nemzetközi összevetésben is versenyképes városi környezet, művészet, tudomány jött létre néhány év alatt. (Ami a derűlátást illeti: még a száműzött cárleány, Hermiona Peleia figurája is felveti a gyilkos és diktatórikus, szocialista színészettű Szása rémuralma után a humánus és konstruktív Oroszország reményét.) Árpád király beszéde pedig (az író perspektívájában) jóserejű körképet vázolt a magyar jövőt illetően: „Szövetségesek nélkül állunk, mert mindenki gyöngének tart bennünket, s elfogyásunktól mindenki a saját növekedését várja.”¹¹ Zöldhelyi Zsuzsa joggal írja a kritikai kiadás jegyzeteiben, hogy mindaz, „amit a király elmond, az 1870-es évek aktuális problémáival függ össze – a pártviszály, s főleg a nemzetiségek helyzetével kapcsolatos

heves viták a kormányon belül is napirenden voltak”.¹² Az is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy hosszú távon az Osztrák–Magyar Monarchia első számú ellensége Oroszország, mint a magyarországi szláv kisebbség mozgalmainak külső támogatója. Ez a fenyegetés olyképpen is előkerül a regényben, hogy az Otthon állam (miként a regény írásának idején a pánszláv agitáció nézetében a magyarság) a szlávok egyesülésének legfőbb akadálya. Jókai publicisztikájában visszatérő téma, hogy a Magyarországot elárasztó szlávság komoly veszedelmet jelent a megmaradásra.¹³

A jövő század regénye kapcsán Sötér István 1941-es Jókai-monográfiájában még nem kényszerült marxista-materialista szemszögből „bírál-ni” Jókait, s nagy beleéléssel jellemzi az író „egzaltált” képzeletét. Misztikus hajlamát gyermekkorából eredezteti: anyja temetésén elájult, s általában sem idegenkedett a természetfeletti jelenségek elismerésétől. Sötér mégsem állítja középpontba miszticizmusát, mivel meg van győződve a csodaszerű véletlenek költői szerepéről, valamint a népmese és a hősköltemény műfaji ihletettségéről. E tekintetben mérlegelhetjük a mesei fantasztikum és a tudományos fikció kapcsolatát és arányát – *A jövő század regényét* valóban a mítoszi képzelet uralja, amennyiben a jó és a rossz harca áll a mű középpontjában. Más kérdés, hogy Kárpáthy Zoltán erőfeszítése (a pesti árvíz alkalmával) ugyanazt a majdnem misztikus szférát érinti, amit Tatrangi Dávid „tudományos” alapokon nyugvó fegyverei, repülőgépei. (Ezek is a csodaszerű megmaradás hitét éltetik.)

A jövő század regényében tehát nem pusztán a zabolátlan fantázia működik, hanem egy látszólag vesztes helyzet korrigálására összpontosító összefogás és tehetség kibontakozásának a lehetősége kerül szóba. Igazi Jókai-féle misztikus romantika: „Isten országa nem is jöhetne el más módon, mint egy székelgyföldi szekta műveként.”¹⁴ *A jövő század regénye* ezért nem tudományos utópia, hanem a közösséget vigasztaló és nemzetmentő vízió arról, hogy milyen csodaszerű tehetség és nemzeti erőkoncentráció kellene ahhoz, hogy Magyarország, a lakosságának több mint felét kitevő nem magyar ajkú népcsoportok ellenére megmaradjon és jövője legyen – itt a székelység tehetsége révén, a teljes magyarság érdekében. S ebből a szempontból tökéletesen közömbös, hogy mennyire naiv, Vernétől ihletett műszaki bravúr-

12 D. Zöldhelyi: *Jegyzetek*, Uo., 813.

13 Vö. Sötér István: Jókai pályafordulata. In: *Félkör*. Bp., 1979. 482.

14 Sötér István: Jókai útja. In: *Félkör*, 370.

rokra van szükség ahhoz, hogy a sokat szenvedett, s az európai keresztény kultúraért sok vért áldozó nép biztonságos pénzügyi és biológiai feltételek mellett harcolhassa ki magának a továbbélést. A regényben pusztulásra ítélt Szasa-féle „demokratikus diktatúra” mellett (és helyett) mutatkozhat megoldásnak a humánus, a tudomány és a nemzetmentő összefogás eredménye, egy remélhető megmaradást ígérő, szocialistikus „csodaország”, melyben a kizsákmányolást és a tőkés elnyomást helyettesítő jólét és egyenlőség biztosítéka a technikai és erkölcsi kiteljesedés.

Ennek a székelységbe investált reményteli jövőnek – természetesen – volt világpolitikai perspektívája is. Amikor Rozáli kifejti, hogy számára a folyamatban lévő munka a legszebb látvány, akkor a sötétbőrű Severus (Tatrangi Dávid közvetlen vezető társa) megjegyzi róla, hogy „[i]gazi amerikai hölgy”, de jellemzését Tatrangi „székely hölgyre” javítja. Nyilvánvaló, hogy az amerikai demokrácia és a „székely szabadság” nem egyazon töről fakad, de hasonló módon remélhető tőlük nemcsak tehetség és tisztesség, de jólét és biztos jövő is. Ennek folyamatos bizonyítékai jelennek meg a cselekmény folyamán, amennyiben Tatrangi bámulatos biztonsággal győzi le (találmányai révén) a hatalmas orosz hadsereget, reményt keltve az olvasóban, hogy a „szláv tengerben” elveszésre ítéltnek mutatkozó magyarságnak e páratlan tehetség és tisztesség birtokában mégiscsak vannak esélyei.

Az elképzelt jövő egyébként éppenséggel nincs híján preszocialista allúzióknak. Hiszen itt mindenki tanul,

az Otthon állam polgára nemcsak hogy semmi államadót nem fizet, nemcsak hogy katonáskodástól ment marad, nemcsak hogy jó utakat, iskolákat, vagyion- és személybiztosságot ingyen, egészséges lakást, jó igazságszolgáltatást igen olcsón, kenyérkeresetet, földbérletet, alkalmazást, munkát igen könnyen kap az államban: még azon felül annak nyereségéből is osztalékot húz; még afelől is biztosítva van, hogy ha balszerencse, elemi csapás megfosztja vagyionától..., koldus akkor sem lesz, nem veszhet el nyomorban, van egy kincse, mely elpusztíthatatlan: az állam anyakönyvébe beírt neve.¹⁵

Tehát az Otthon állam részben valóban Verne hatására született jövővízió, de ennél fontosabb, hogy szociális utópia, méghozzá racionális indoklással:

15 Jókai: *A jövő század regénye* II. 23.

Az Otthon városában, ami legdíszesebb palotákat mutatnak a köztérek, azok mind főtanodák, könyvtárak, akadémiák, tanítóképezdék, egyetemek, politéchnikumok, múzeumok, orvosi kollégiumok, kereskedelmi tanodák, ipariskolák, művészeti akadémiák, találmányok, kísérletek műhelyei.

Logikus, ahogy Jókai a mintaállammal szemben megnövő ellen-szenvet magyarázza:

*a nagy fináncchatalmasságok innen és túl az Óceánon előre látták azt a rájuk nézve veszedelmes irányzatot, mely a pénz hatalmát az egyes felvergődötték kezéből lassanként ki kezdi venni, s szétszítja az egész tömegre [...] az üzlet terén a millió kicsinyeket védelmezi a milliomos óriások ellen...*¹⁶

További hasonló példák alapján a rendszerváltás előtti korszak sajátos, óvatosan kerülgető interpretációi helyett megkockáztatható, Jókai ábrázol ugyan diktatórikus (Szasa-féle) szocializmust, amelyre történelmi példát később, a 20. században a hitleri és a sztálini önkényuralmi egyenlőség szolgáltatott, de bemutat egy „jó” szocializmust is, ami a 20. század „desztalinizált”, úgynevezett népi demokratikus változataival, illetve a 20. század második felének polgári (úgynevezett jóléti) országainak „gondoskodó” intézkedéseivel vethető össze. Természetesen terjedelmes (s enyhén szólva is kétséges) munka volna a Tatragi Dávid-féle „jövő” mérlegelése az 1870-es, illetve a 2020-as évek társadalmi fejleményei szempontjából. Talán ma is elfogadható e tekintetben Sötér István meghatározása: Jókainál „egy külön utakon fejlődő magyar kapitalizmus eszményített formája talán Delej ország lehetne”.¹⁷

Egy, *A jövő század regényének* fogadtatástörténetével foglalkozó kitűnő tanulmány szerint több ízben „jóserőt” tulajdonítottak Jókainak, részben azért, mert állítólag megjövendölte az I. világháborút, s Oroszország szembekerülését a Monarchiával. E munka idézi Zsigmond Ferencet, aki szerint Jókai megjósolta az oroszországi „örületes felfordulást”, s Hankiss Jánost, aki már 1938-ban állította, hogy nemcsak az orosz kommunizmus, hanem a „találmányok” is igazolják a regény vízióit.¹⁸ Természetesen jelen tanulmány nem térhet ki a *jövő század*

16 Jókai: *A jövő század regénye II.* 19, 64.

17 Sötér: *Jókai útja*, 455.

18 Török Lajos: Jókai Mór és a jövő emlékezete. A jövő század regényének a recepciótörténete. In: *Textus Viator. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2012. 121, 123.

regényének és a 20., sőt a 21. századi tudományos-fantasztikus műfaj analógiáira, csak jelzi, ennek történeti jelentősége aligha túlbecsülhető. Még azon állítás is megkockáztatható, hogy Jókai műve a „legnagyobb esemény” a magyar science fiction történetében. Igen gondos mérlegeléssel kellene választ találni a Verne-féle előzmény, s a 20. században kiteljesedő műfaji vonások mibenlétére vonatkozóan. Arról nem is beszélve, hogy az Otthon állam víziójában sokféle egyéb forrást lehetne számba venni Saint-Simontól Hegelig.

Az Otthon állam tehát speciális, „nemzeti” utópia, amely a békés természet jegyében képzelet el a jövőt. Felülről jövő átalakítás helyett belső megegyezés uralkodik benne, ami valamiféle kommunisztikus jövőkép irányába is mutat. Sőtér joggal látja ebben a „négy fal közt” élő író fikcióját, aki hol a mesei fantasztikum, hol a tudományos képzelőerő energiáit felhasználva a csodahívő fantázia „szárnyán” emelkedve olykor nagyon is valóságos közösségi igények és gazdasági, politikai mozgalmak jegyében „álmodik” jövőt. Mint láttuk, a kiegyezéskori Magyarország körülményei is arra ösztönözték, hogy a lenyűgöző találmányok és politikai utópiák felé forduljon. De nem pusztán a fantáziája szárnyal, hanem egy látszólag győztes helyzet befolyásolta: a '67 utáni immár „egyenrangú országbirtoklás” állapota. A magyar nemzet fenyegetettségének ellenére biztonságot jelentő tudományos és politikai megoldásokat valószínűsít, melyek sajnos a képzelet világában maradnak. Teljesen érthető, hogy Jókait (s nagymértékben az egész magyarságot) a még nem létező körülmények reménye irányítja. Utópiája racionális megoldásokban, a létező problémák optimális feloldásában bíz. Ahogy Széchenyi nemzedéke az 1820-as évektől a teljes kilátástalanság élménye mellett (és ellenére) fogott hozzá egy gazdasági és erkölcsi megújításhoz, úgy veti bizalmát Jókai olyan találmányokba, technikai újdonságokba, melyek alkalmazására Tatringi Dávidot és a magyarságot – valamilyen formában – képesnek tartja. S ne feledjük a *Szabadság a hó alatt*ban megjelenő finn énekesnő (esetleg többletjelentést hordozó) alakját sem. Finnország – kétségtelenül – a 20. század elejére szellemi és gazdasági téren egyaránt sosem remélt fejlődésre bizonyult képesnek. S az 1860–1870-es években Magyarország is bővelkedik a hasonló gyarapodás jeleiben. Talán nem túlzás Jókai „jövőbizalmát” nem merőben Verne-féle technikai-tudományos seregszemlének vélni, hanem egy olyan erőkoncentráció reményének, amelyben lehetnek racionális mozzanatok. A csodálatos hangú finn énekesnő, Zeneida Ilmarinen a *Szabadság a hó alatt*ban egy akkoriban „szóhoz jutó” kis nép felfelé ívelő erkölcsi, kulturális, gazdasági emel-

kedésének előképe is lehet Jókainál, azzal a „majdnem” bizonyossággal, hogy talán az eddig kevés figyelemre méltatott kultúrák ideje jött (jöhetne!) el. Nem tűnt illúziónak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának már a nevében is szereplő népcsoport, a magyarság is igényt tarthatna összeurópai tekintélyre.

Mindemellett az itt tárgyalt regények világpolitikai perspektíváján az úgynevezett pánszláv veszély kérdése nem szerepel feltűnően, ez inkább Trianon után válik majd megnövekedett súlyú témává. (1945 után persze szintén kevésbé kedvezett a helyzet a téma szókimondó tárgyalására.) *A jövő század regényének Előszavában* Jókai így ír: „tanultam csodálni és irigyelni a civilizációt terjesztő nemzetóriásokat, s a bámulat közben a szeretet, a féltés, az életvágý ösztönző gerjedelmét éreztem saját kicsiny és hátramaradt nemzetem és hazám miatt.” Jókai ezúttal is úgy aggódik nemzetéért, hogy az általános emberbaráti elvekkel összhangban reménykedik annak fennmaradásában. Arra is ügyel, hogy (már itt, az *Előszóban*) igazolja az őt írásra késztető elhivatottság szociális fontosságát: „Az örök harc foly a tőke és a munka között.” Nemzetek és társadalmi osztályok között folyó küzdelem színterén kell eszerint olyan jövőképet produkálni, mely a legújabb fegyverek és eszközök birtoklása révén biztosít túlélést a magyarság számára. Jókai igazi bravúrja, hogy a *Szabadság a hó alattban*, illetve *A jövő század regényében* meg tudja szólaltatni kora legsúlyosabb problémáit úgy, hogy a jövőbe (illetve a múltba) távolítva minden ideológiai félremagyarázást lehetetlenné tegyen. „Az 1870-es években egyre akutabbá váló nemzetiségi kérdés, a kiegyezés fölvetette és egyre nehezebben megoldódó – vagy csupán elkendőzött – problémák, a Balkán-félszigeten fellángoló nemzeti felszabadító háborúk, amelyeknek kérdésköre szorosan kapcsolódott a cári expanzió és intervenció, valamint a Monarchia burkolt vagy éppen kevésbé titkolt terjeszkedési szándékaihoz; mind-mind olyan tényezők, amelyek a Jókait foglalkoztató kérdések között szerepelnek.”¹⁹

Akkor olvassuk (és magyarázzuk) tehát Jókai e regényeit helyesen, ha a legkonkrétabb politikai fejlemények, célzások számbavételét a jövőbe távolító utópiák hatásmechanizmusával összefüggésben értelmezzük. És hiszünk abban, hogy amit Jókai a jelenről és a jövőről el akar (tud) mondani, azt akkor éppen a dekabrista múlt, illetve az évtizedekkel későbbi jövő színpadára „álmódja”, ámde oly módon, hogy mindez a 21. századi olvasó számára

19 Fried István: *Öreg Jókai nem vén Jókai*. Bp., 2003. 16–17.

is fenntartja a továbbgondolás – tehát nem a „belemagyarázás” – lehetőségét. Ahogy a két regény megszületése óta eltelt másfél évszázadban, úgy a reánk következő korokban is nemcsak művészi értékekkel gazdagodhat általuk az olvasóközönség, hanem minden új politikai konstelláció, új európai helyzet értékeléséhez is biztatást, tájékozódást nyerhet tőlük. Szűkebb értelemben egy közép-kelet-európai nemzet és kultúra sorsa a tét. Tágabb értelemben nyelvek, népek, országok, kultúrák állapotának a felelős mérlegelése. Nem azt kell számba venniünk immár, hogy miben látott helyesen előre, s miben tévedett az író, hanem azt kell szem előtt tartanunk, hogy hányszor sodort kudarcba politikát, közgondolkodást a fennmaradás létkérdésének hol az elhanyagolása, hol a tévútra futtatása.

Absztrakt

Jókai sosem járt Oroszországban, az orosz nyelvet sem ismerte, de németül és franciául sok mindent olvasott az orosz történelemről és kultúráról, Puskin pedig kiemelt módon érdekelte. Az oroszországi nihilizmusról úgy írt, hogy az a későbbi, 20. századi diktatórikus fejlemények magyarázatául is szolgálhat. E látásmódja nagymértékben határozza meg az orosz irodalom egyes alkotásaival összehasonlítható poétikáját. A *Szabadság a hó alatt* vagy a *„zöld könyv”* című művében visszhangoznak A *jövő század regénye* témájának egyes mozzanatai. E két regényben meg tudta szólaltatni kora legsúlyosabb problémáit úgy, hogy a jövőbe és a múltba távolítással minden ideológiai félremagyarázást lehetetlenné tegyen. Az orosz tárgyú regényekben a nemzetiségi kérdés, a kiegyezés problémái, a Balkánon fellángoló háborúk, a Monarchia burkolt terjeszkedési szándékai egyaránt foglalkoztatták. E konkrét politikai viszonyok fikcionálása az időben távolító utópiák hatásmechanizmusával összefüggésben értelmezhetők elsősorban.

Jókai and Comparative Literature

Russian Connections

Jókai never went to Russia and did not speak Russian, but read a great deal about Russian history and culture in both German and French and was fascinated by Pushkin. Jókai wrote about nihilism in Russia in a way that might explain future dictatorial developments in the twentieth century. This way of seeing defines a poetics that is closely akin to certain works of Russian literature. Certain themes from Jókai's *Novel of the Next Century* (1872) are echoed in *The Green Book, or Freedom Under the Snow* (1897). In these two novels, Jókai was able to express the gravest issues of his era while reducing the risk of ideological misinterpretation by transposing matters into the future and the past. In his novels on Russian subjects, Jókai was also concerned with the nationality question, problems resulting from the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the anti-Ottoman wars flaring up in the Balkans in the 1870s, and the covert expansionary intentions of the Monarchy. Jókai's fictionalization of such concrete political issues was primarily addressed by means of utopias distanced by time.

Jókai Mór és a történettudomány

Rózsafalvi Zsuzsanna

Szimbolikusnak is tekinthető, hogy Jókai Mór születése és a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása ugyanarra az évre, 1825-re esett. Jókai végigélte azt a 19. századot, mely a közélet, a kultúra és a diszciplínák területén is paradigmaváltások sorát mutatta fel. Művészeti és tudományos szervezetek alakultak a nemzeti identitás életben tartása, a kutatás segítése, az információk közzététele és minél szélesebb körű terjesztése céljából. E tendenciát a könyv- és sajtóbirodalmak nemcsak érzékelték, hanem aktívan részt is vettek az ismeretterjesztésben, melyhez a legnépszerűbb szerzőket, például Jókai Mórt nyerték meg, aki sokműfajú szövegei, ismeretterjesztő cikkei, prózája által hívta fel a figyelmet mindezek mellett a technikai, infrastrukturális újdonságokra is. A felsoroltak együttesen eredményezték, hogy Jókai műveit úgy szövik át a modern szakismeretek, innovációk vívmányainak az eredményei, hogy sok esetben hitelesen tükrözik az adott kor szakterületeiről hozzáférhető ismereteket. Mindez hogyan sikerülhetett? Miként önéletrajzi összefoglalásában írja:

De hát ehez tanulni is kell sokat. Először is a saját anyanyelvemen kívülről teljesen el kellett sajátítanom a latin, angol, francia, német nyelvet: azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segítségével eligazodjam benne, a saját nemzetem történetét és a világhistóriát keresztül tanulmányoznom, a természetrajzot erősen kultiválnom (a növényeket név

*szerint mind ismerem, csigák dolgában egyikét a legszebb (gyűjteményeknek birom), amellet a modern társadalom irányeszméivel, a technika vívmányaival, a csoda termő korszellemekek hódításaival, a politikai eseményekkel folyvást ismeretségben maradnom. Mint ahogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait, úgy kell nekem folyton fejlesztenem az ismereteimet könyvekből és lapokból. A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leckét sem szabad elmulasztani.*¹

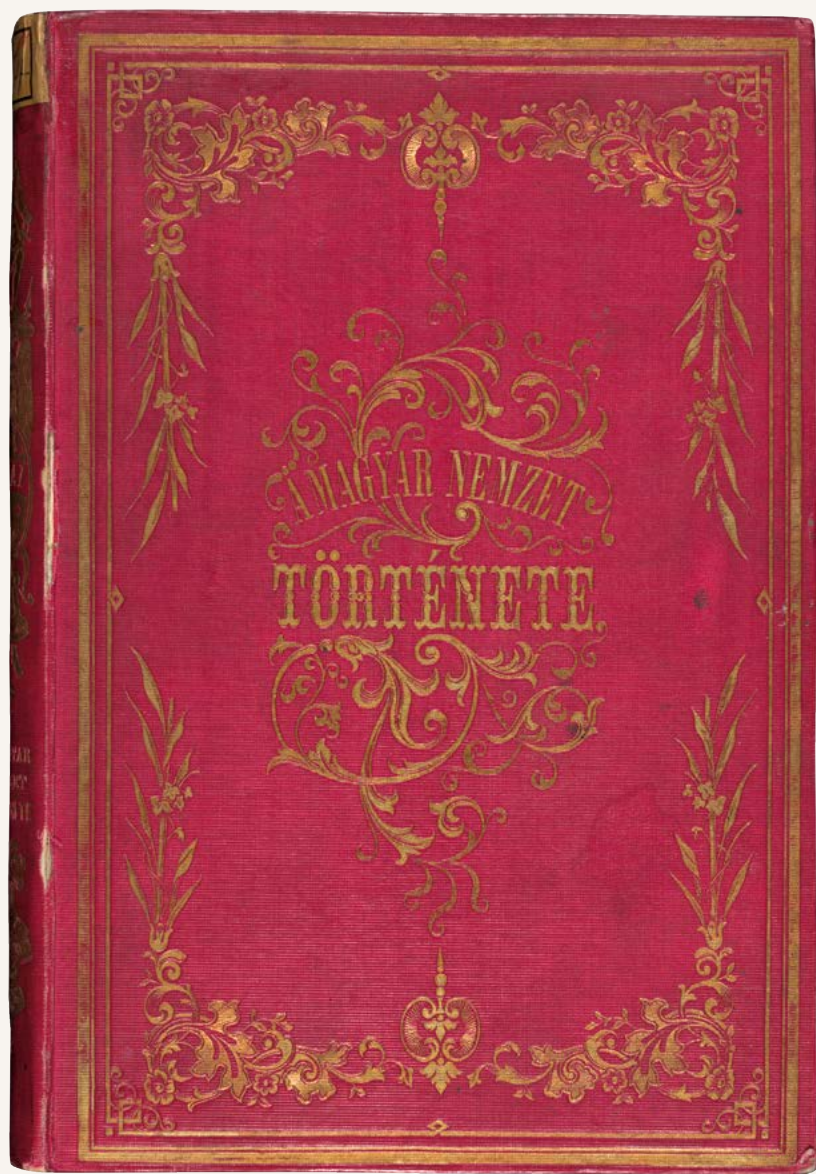
Jókai önéletrajzi ihletésű szövegeiben több helyütt is hangsúlyozza az élethosszig tartó tanulás fontosságát és saját interdiszciplináris érdeklődését. A természet- és a társadalomtudományok tanulmányozása gyermekkorától vonzotta, valamennyi kutatási és innovációs terület eredményeit követte – a csillagászat és a botanika terén hol amatorként, hol szakértőként emlékeznek meg róla kortársak, geológiai érdeklődését könyvtárán kívül közetgyűjteményei is illusztrálják. A társadalomtudományok terén azonban hiánypótló alapkutatásokat végzett, illetve elsőként vagy az elsők között rögzítette bizonyos szakterületeket érintő eredményeit. Közismert, 1858-ban az Akadémia az anekdotagyűjtését méltányolva választotta levelező, 1861-ben rendes taggá. Anekdota- és adomagyűjtése nyomot hagyott regényein, de a történeti érdeklődés tudományos-ismeretterjesztő rögzítése és annak prózapoétikai megjelenése szinte párhuzamosan zajlott munkásságában. Hasonlóképpen kerültek be fikciós szövegeibe a botanika, a csillagászat, a geológia eredményei. Tanulmányomban a történettudományi és az ezzel összefüggésbe hozható prózapoétikai jelenségek áttekintésére vállalkozom további kutatások ösztönzésének reményében.

JÓKAI ÉS A TÖRTÉNELEM

Jókai érdeklődése hazája történelme iránt már gyermekkorában kifejlődött – elsősorban édesapja hatására. Jókay Józsefnek komoly könyvtára volt, s az is tudható, hogy olvasta a korabeli ismeretterjesztő-tudományos lapokat, azokba olykor írásokat is küldött.² Jókai – nyil-

1 Jókai Mór: Önéletírásom. In: *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp., 1894. 149–150.

2 Szinnyi József: Ásvai Jókay József. In: *Magyar írók élete és munkái* 5. Bp., 1897. 534–535. Dr. Zsindely Sándor: *A Jókay-család irodalmi munkássága*.

Jókai Mór: *A magyar nemzet története* című művének kötéstáblája. Budapest, 1860
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, C 854

vánvalóan szintén apai ösztönzésre – már ifjúkorában is hangsúlyt fektetett az önképzésre. Komáromban és Pápán tovább mélyült érdeklődése a legfrissebb ismeretek iránt, főként tudós tanárainak, különösen Vály Ferencnek, majd Bocsor Istvánnak és Tarczy Lajosnak köszönhetően. Történeti érdeklődését ez előbbi oktató szemlélete erőteljesen befolyásolhatta: ő az irodalom oktatása és az önképzőkör vezetésében való aktív részvétele mellett történelmet is tanított.³ (További kutatást igényel Bocsor István hatásának vizsgálata Jókainak és Petőfinek a francia forradalomhoz viszonyulásában.)

Jókai a szabadságharc leverését követően bevezetett új sajtórendtartás és szigorú cenzúra idején ehhez a tudásbázishoz nyúlt, sorra születtek meg történelmi regényei, csak a legjelentősebbeket kiemelve: az *Erdély aranykora*, a *Török világ Magyarországon*, *A fehér rózsza*, *Janicsárok végnapjai*. A hatvanas évektől prózai munkáinak zömében már inkább a közelmúlt, főképp a reformkor időszakának epikus feldolgozása foglalkoztatta, azonban 1875-től ismét a kora újkor felé fordult a figyelme. Ekkor született meg az *Egy asszonyi hajsza*, a *Rab Ráby*, a *Névtelen vár* és *A löcsei fehér asszony*. Az ötvenes és a hatvanas évek novellisztikája szintén erősebben támaszkodik az egyetemes történelemre: a török, arab, orosz tárgyú novellák mellett, melyekben a történelem és az idegen világ az egzotikum miatt szerepel, nagyobb kompozíciókra is vállalkozott (*Szabadság a hó alatt*, *vagy a zöld könyv*). A kilencvenes években két fontos történelmi regénnyel, a Fráter Györggyel és *A két Trenkkel tér vissza a történelmi témához*. A hatvanas években már a szabadságharc – mely közben történelemmé vált – feldolgozása is foglalkoztatta: a *Politikai divatoktól A köszívű ember fia* és *A tengerszemű hölgyön át A mi lengyelünkig* ível a sor.

Önéletírásom című esszéjében maga is hangsúlyozta fentebb összegzett elköteleződését:

Munkáimnak nagyobbik fele magyar tárgyú, s ebből ismét tetemes részt foglalnak el a történelmi regények és elbeszélések, melyek a régi pogány magyarok korszakától kezdve, átvonulnak az első keresztyénység, Kálmán király, a tatárpusztítás, a Dózsa pórlázadás, a török uralom, az erdélyi fejedelmi udvar, a Zrínyiek, a Tököly és Rákóczi szabadság-harcok, a törökök kiüze-

Lapok Pápa történetéből. 2013. 3. sz. 923–938. Eötvös Károly: A nagy költő édes apja mint férfi. In: *Eötvös Károly emlékezése*. Bp., 1906. 194–298. Ifj. Kálmán Gyula: Bocsor Istvánra emlékezünk. *Honismeret* 13 (1985) 4. sz. 9–12.

tése, Rákóczi fiai, Mária Thérézia, II. József, a magyar insurrekció és napóleoni hadjárat eseményein keresztül, egész az 1848–49-iki szabadságharcéig. A régi Magyarországot bejárta a fantáziám a Kárpátokon kezdve, a Székely földön, a magyar tengerparton, a pusztákon, mocsarakon, a várakon keresztül, a bányáig és a névtelen Dunaszigetet is aztán átszáguldozta a kerek földet...⁴

A történelmi regényekkel párhuzamosan születtek tudományos-ismeretterjesztő munkái is, legelsősorban *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, majd a nyolcvanas években írta meg a *Magyarország története a népiskolák számára* című népiskolai tankönyvét és dolgozott az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* szerkesztésén, valamint annak néhány történeti tárgyú szövegén, végül pedig az *Ezernyolczszáznegyvennyolcz* című albumban a szabadságharcra vonatkozó történeti és művészi reflexiókat és a fellelhető relikviákat gyűjtötte össze.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE REGÉNYES RAJZOKBAN

A fentebbi történelmi tárgyú, fikciós szövegekkel párhuzamosan, 1853-tól 1890-ig dolgozott az író ismeretterjesztő történeti munkáján, *A magyar nemzet története regényes rajzokban* három kötetén. Az 1854-ben megjelent első könyvben a mohácsi vészről beszél el hazánk történetét – párhuzamosan a török tárgyú irodalmi munkákkal. A másodikat 1884-ben a Rákóczi-szabadságharcra zárja, ekkor jelenik meg *A löcsei fehér asszony* is. Az 1892-es harmadik könyvben a kiegyezésig bővítette históriánk ismertetését, melyben jelenkorának eseményeit veszi számba. Ezzel párhuzamosan készült el *A tengerszemű hölgy*, és a *Fekete vér* című regényeivel. Nem elsőként,⁵ de az elsők között tárta fel ismeretterjesztő tónusban a reformkori törekvéseket, a magyar nyelv, a védegleti mozgalom, a színház ügyét. A nemzeti ébredés kérdései a hatvanas években született prózáját – a *Mire megvénülünk*, a *Mégis mozog a föld* vagy az *Egy magyar nábob* című regényeit – is áthatják.

Az *Oszták–Magyar Monarchia írásban és képen* című, Rudolf trónörökösével együtt szerkesztett szintézis *Magyarország* alorozatá-

4 Jókai Mór: Önéletírásom. In *Önmagáról*. Bp., 1904. 35–36.

5 1851-ben már megjelent több vonatkozó munka is, például Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférjak*. Pest, 1851.

nak első, 1888-os kötetében önálló fejezetben is megírja ezt a korszakot: számos ponton egyezésekkel a regényes történelem vonatkozó fejezeteihez, hasonlóan a népiskolai tankönyvhöz is, ezekről a későbbiekben részletesebben is szólunk.

Jókai nemcsak vonzódott tehát a történelmi tárgyakhoz, de szándéka szerint népszerűsítő-ismeretterjesztő történetíró és történelmi regényeket is alkotó író akart lenni. Túlzás nélkül állítható, hogy e műfajvariánsokkal egész életén át kísérletezett. Nincs ezzel egyedül: Charles Dickensre szintén jellemző, miközben nagy intenzitással tette közzé regényeit, csodálatos elevenséggel és plaszticitással tárta olvasói elé Anglia történelmét és hétköznapjait a gyermekek számára (*A Child's History of England*).⁶ Hazájáról írott műve magyarul is megjelent 1873-ban *A régi Anglia* címmel a Franklin Társulatnál.

A *Magyarország története regényes rajzokban* történelemszemléletéről, ábrázolásmódjáról és legfőképpen forrásairól többen szóltak, és a munka kritikai kiadása is alaposan feltárja az életművön belülre és kívülre mutató utaláshálózatot. Ez utóbbi kapcsán Horvát István, Edward Gibbon, Szalay László, Fessler Ignác, Franz Schneller, Horváth Mihály és még számos szerző műveit idézi a szakirodalom, miként azt a munka kritikai kiadása is összefoglalja.⁷ Kevésbé foglalkoztak azonban a Jókai közelmúltjának nevezhető korszak – 1825-től a kiegyezésig tartó periódus – makro- és mikrotörténeti rögzítéseinek elemzésével.

Miközben Jókai történelmi regényei az ötvenes évektől kezdve a magyarság sorsfordító pillanatait veszik számba, voltaképpen allegóriaként a túlélés módozataira figyelmeztetnek. Ugyanez érvényes a történeti munkájára, melyről találóan állapítja meg a kritikai kiadás zárótanulmánya: „a történelmi regényekkel azonos írói cél érdekében születtek *A magyar nemzet története* egyes kötetei, azonos lelkiállapot termékeként”.⁸

A szabadságharc leverését követő pályaszakaszcáról szóló írások visszatérő gondolata, hogy Jókai a passzív rezisztencia idején a „túlélést” a tollával és szerkesztői működésével támogatta. Már a szabadsághar-

6 E munka magyarul 1873-ban *A régi Anglia* címmel a Franklin Társulatnál is megjelent.

7 [Téglás Tivadar, Végh Ferenc]: Bevezetés. In: Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban I.* S. a. r. Téglás Tivadar, Végh Ferenc. 328–410. (Jókai Mór Összes Művei. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től.)

8 Uo., 340.

cot követő években sorra születtek az 1848–1849 eseményeknek emléket állító írásai. A *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* című novellasorozat 1850-ben, az *Egy bujdosó naplója* 1851-ben Sajó álnéven látott napvilágot. Az *Emléksorok. Napló 1848–49-ből* (1850), melynek kinyomtatott íveit a cenzúra bezúzatta, más aspektusból mutatja a szerzőt: a '49-ben békepárti álláspontra helyezkedő, a Függetlenségi Nyilatkozatot szépségszissel fogadó, a dualista rendszer támogatójává váló író arcéle rajzolódik ki a sorok között. Ezt követték a már idézett török tárgyú munkái, majd a reformkornak, a hatvanas évektől részben már a forradalomnak is emléket állított könyvei.

Mint említettük, Jókai történelmi munkájának forrásait, legfőbb sajátosságait már feltárta a kutatás, azonban a reformkort tematizáló periódus e téren további alapvető vonásokkal rendelkezik. A *Mire megvénülünk*, az *Egy magyar nábob*, a *Politikai divatok*, az *És mégis mozog a föld*, *A tengerszemű hölgy*, *A kőszívű ember fiai* stb. szövegei felvetik mindazon problémákat, melyek a polgárosodás és a nemzeti ébredés kulcskérdéseinek tekinthetők. A forradalmi események, a Nemzeti Múzeumnál és a Heckenast nyomdában történtek rögzítése, Jókai saját tevékenysége, a pénzromlás, a levert szabadságharc okozta trauma fikciós közegeben már ismert volt az olvasók előtt. E tartalmi mintázatok – autotextusok – ismétlésként, „a már olvastam” felismeréseként hatnak a befogadóra. Az *Egy magyar nábob* egyik fejezete, az *Ezernyolcszázhuszonöt*, a pozsonyi országgyűlésre igyekvő rendek bemutatása előtt, esszéisztikus bevezetőben tér ki a magyar nyelv, a polgárosodás akadályaira és a kultúra mellőzöttségére. A *Politikai divatok* éppen azokat a forradalmi eseményeket beszéli el, melyeknek Jókai maga is részese volt, s melyek a regényes történelmi munka zárófejezeteit képezik majd. Ismeretterjesztő munkáiban megjelennek azok a számára fontosnak tartott, közéleti személyek – Széchenyi és Wesselényi az *Egy magyar nábobban*, József nádor a *Mégis mozog a földben* –, akiket a változások kulcsfiguráinak tartott. Tehát török tárgyú regényeit követően a reformkor társadalmi problematikájának, majd a szabadságharc korának a tematizálására vállalkozott *A kőszívű ember fiai*ban⁹, s az ötvenedik évfordulón az ünnepi, az eseménytörténetet újramondó kötet szerkesztője lett. Valaképpen minden műnemben és műfajban, amelyben alkotott, megjelenik

Az emlékezeti elbeszélésről Bényei Péter: „Nagy idő múlt a nagy harc óta!” A kőszívű ember fiai emlékezeti munkája. *Studia litteraria* 57 (2018) 3–4. sz. 23–68.

a nemzeti ébredés és annak számos közéleti törekvése, históriái munkájában pedig a prózájában már részben kifejtett korrajzot mondja újra.

Mindez összefüggésbe hozható azzal, hogyan tekinthettek Jókai és kortársai e dichotómiára. A 19. századi ember számára a „történelem” viszonyítási pontként, „egy sajátos létezési módként határozódik meg, a történeti tudatosság egy sajátos módja a gondolkodásnak és a történeti tudás egy autonóm terület az ember- és a természettudományok között”.¹⁰ Jókai – kora alkotóihoz és gondolkodóihoz hasonlóan – az identitás fontos részének tekintette, hogy az emberek – iskolázottságtól függően – ismerjék hazájuk történetét. A történeti létmód tudatosítása a későbbiekben is hangsúlyos lesz íróink jelentős részénél. Jókai – miként *A magyar nemzet története regényes rajzokban* kritikai kiadásának bevezetése megállapítja –, mind a tudományos, mind vonatkozó fikciós műveit hiánypótlásnak szánta, tanítani, nevelni akart, miképpen Jósika, Mikszáth és Gárdonyi is, és voltaképpen Dickens is.¹¹ A század közepétől elérhető volt több népiskolai tankönyv, illetve Horváth Mihály hazánk történetét feldolgozó tudományos munkássága,¹² valamint Szalay László Lipcsében megjelent szintézise és Csengery Antal már idézett könyve.¹³ Horváth írásai átfogó szemléletmódjuk miatt messzemenően kielégítették ugyan a műveltebb közönség olvasói elvárásait, sőt maga Jókai is sokat merített belőlük, de tudományos nyelvezetük megértése az iskolázatlanabb olvasók számára nehézségekbe ütközött. A kortárs recepcióból arra lehet következtetni, hogy Jókai regényes történelmével ezért egy másik, speciális olvasói rétegnek kívánt megfelelni. A munka megjelenését követő híradások szerint *A magyar nemzet története regényes rajzokban* ideális olvasóköre a kevésbé iskolázott réteg, főként a nők. A *Pesti Napló* névtelen írójának laudációja szerint

10 Bókay Antal: Történetiség mint recepciós retorika. In: *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Bp., 1997. 446.

11 Lásd Bevezetés. In: Jókai: *A magyar nemzet története*, 335.

12 Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig 1–2*. Genf, 1864. Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben 1–3*. Pest, 1871–72. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig 1–3*. Pest, 1868. Horváth Mihály: *Magyarország történelme 1–6*. 2. bőv. kiad. Pest, 1872–1873.

13 Szalay László: *Magyarország története I–VI*. Lipcse–Pest, 1852–1854, 1857–1859.

Jókai Mór egy történelmi munkával, melyet könyvészeti rovatunk a múlt napokban már jelentett, lepte meg a magyar közönséget. »A magyar nemzet története« ez, az első időktől a mohácsi vésznapig. A nemzet nagysága sugárzik minden lapról, nagysága hír-, szerencse-, lelki erőben, nagysága szenvedésben. A genialis szerző előtérbe emeli mindazon történelmi perczenetekeket, melyek művészeti, költői alakításra alkalmasak – és mi nem alkalmas arra történelmünkben... A tárgyalás oly lelkes, oly vonzó, oly költői, az észrevételek egyes fordulati pontoknál annyira találók és oly mélyek, hogy az is örömmel olvasandja e könyvet, ki a nemzet történelmét könyv nélkül tudja. Mintha bájos beszélyekké volnának felemelve, kikerekítve a viszontagságos történelem egyes tényei s eseménycsoportjai. Ily modorban kell írni történelmet hölgyek számára, s aligha csalódunk, ha azt mondjuk, hogy e könyvet Jókaink különösen a magyar hölgyvilágnak szentelte. (A munkát Heckenast adta ki; ára 2 pft.)¹⁴

Jókai mindennemű történeti munkájában támaszkodott a hozzáférhető forrásokra. E törekvése mind fikciós, mint tudományos-közismereti munkáiban megfigyelhető, talán ezért is tette hamarosan közzé a második, 1860-as javított kiadást, melynek kapcsán a Vajda János által szerkesztett *Nővilág* című hetilap szintén a női olvasóközönséget jelöli meg célcsoportjául:

E regényes-történeti »elbeszélés« alakjában írott történet – különösen nők számára ajánlatos, és valódi a kedvencz tollú regényköltő sajáttag nőknek írta is, a miben célját hogy elérte, mutatja az első kiadás gyors elkelte. Ha van honleány, ki Szalay, vagy Horváth történetéből akarja ismerni honunk múltját, – a mi, irodalomban vagy politikában nem szereplő hölgynek tán sok és terhelő volna is – annak fölösleges volna e könyv, – de legalább annyit tudni a nemzet történetéből, mint a mennyi e kötetben foglaltatik, minden művelt honleánynak – szigorú kötelessége. E kötelesség teljesítése pedig fenséges mulatsággá van könnyítve e kellemes előadási könyv által, melynek, daczára szép és költséges (fametszetű 17 képes) kiállítására mellett, ára csak – 2 ft. 50 krajczár újpénz.¹⁵

A hivatkozott hetilapot ugyanaz a kiadóvállalat, a Heckenast jelentette meg, amely Jókai munkáját is közzétette, s amely 1860-tól kezd-

14 Fővárosi és vidéki ujdonságok. *Pesti Napló* 1854. augusztus 19. 1332. sz. 2.

15 *Nővilág* 1860. október 21. 43. sz. 683.

te meg Horváth Mihály új, hatkötetes szakmunkájának a közreadását.¹⁶ A harmadik, befejező kötetet bejelentő híradások már egyértelműen az alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezőknek, valamint az ifjúságnak is szánt ideális olvasmányként ajánlották a munkát: „A magyar népnek és ifjúságnak szebb és alkalmasabb olvasmányt nem adhatott volna Jókai e könyvénel.”¹⁷ Decensebben fogalmaz ugyan a Jókai saját érdekeltségi körébe tartozó *Nemzet* című napilap, azonban egyértelműen jelzi a kötetek népszerűsítő karakterét: „A műveit magyar publikumnak ez a »regényes história« kétségkívül egyik legkedveltebb olvasmánya lesz s igen sok történelmi ismeretet fog oly körökben terjeszteni, amelyekbe a komolyabb hangú történelmi művek nem hatolhatnak be.”¹⁸

E kortárs recenziókból érthető meg, hogy Katona István latin nyelvű történelmi munkái, Horváth Mihály magyar nyelvű összefoglalása vagy Szalay László nehezebben hozzáférhető munkái mellett Jókai és kiadója azért érezte szükségesnek közzétenni e szintézisét, hogy minél szélesebb kört – különböző iskolázottságú, olvasottságú, nemű és életkorú befogadókat és vásárlókat – érhessen el. Különösen akkor érthető meg ez a szándék, ha ismerjük a Heckenast kiadvállalat üzletpolitikáját: két rivális kiadványt biztosan nem tűrt volna meg a kiadványpalettáján, melyek egymás eladhatását gátolták volna. E két munka azonban nemcsak egymásra mutathatott, hanem segíthette Jókai történelmi regényeinek megértését is.

Az olvasásszociológiai és gazdasági motivációk mellett fontos számot vetnünk a nemzeti tárgyú történetírás és a történelmi regény (egymásra) vonatkozásaival¹⁹ a Jókai-oeuvre-ben. Lajtai L. László a 19. századi történetírás és a történelmi regény létmódját taglaló tanulmányában megállapítja, hogy e két terület már a 19. században markánsan kettéválik, az egyik szaktudománnyá, a másik művészetté avanzsálódik: „a korszakban a 19. század mégis több vonatkozásban alapvető változásokat eredményez e szövevényes viszonyrendszerben.

16 Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Ujonnán átd. Hatvani Mihály. Pest, 1860–1863.

17 *Fővárosi Lapok* 1890. febr. 24. 54. sz. 395.

18 *Nemzet* 1890. febr. 20. 50. sz. 2.

19 Vö. a kérdéskör általános taglalásáról: Lajtai L. László: Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század középső harmadában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) 2. sz. 201–216.

Egyrészt ekkorra érik be az addig írásbeliségben rögzített osztatlan tudományosságfogalomként értett res litterae szétágazódása, kiválván belőle az úgynevezett szépirodalom a maga mindinkább műalkotás-centrikus önmeghatározásával, és kezd ugyancsak ez idő tájt történetiségelvű, önálló szaktudományként intézményesülni a történetírás. Sarkítva talán úgy is fogalmazhatunk, hogy történetírás és irodalom-felfogás ekkortájt lényegében lassacskán »helyet cserélnek«: amíg a történeti témájú írásművek a 19. század előtt csak egyetlen, bár fajsúlyos szeletét jelentették a tudásfajták összességét magában foglaló litterae-nek, addig a historizmus eluralkodása nyomán mindinkább a történelem hatókörébe vonódott – történetiségük okán – az emberi tudásformák és narratív artikulálódásuk összessége.²⁰ Az idézett tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy mindezek ellenére a 19. század közepén a német romantika korának tudósai – Schiller nyomán – a költői és a történetírói eljárás hasonlóságát is tételezik, miként a hazai történetírásban Wenzel Gusztáv módszertani-historiográfiai szemlélete. Wenzel a történetírói (re)konstrukció három szintjét, a forrás-feltárás, a megértés és a létrehozott szöveg kidolgozásának egyenrangú fontosságát hangsúlyozza. Toldy Ferenc²¹ és Szalay László a legmagasabb szintű tudományos írást szintén művészi konstrukciónak gondolták. E nemzedék sokat idézte Macaulay gondolatait, mely szerint „a költészet és a bölcselem vegyülete”. Noha erre vonatkozó gondolatot nem ismerünk Jókai munkáiban, regényhősei – például a *De kár megvénülni!* negyedik történetében – Macaulayt olvasnak. A fentiek értelmében úgy gondoljuk, ő is ugyanarról a töről fakadónak érezhette a ma már különböző tudományterületek metanyelve felől megközelített szövegeket, így regényes történelmét is. Nincs ezzel egyedül a korban. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című munkája elhíresült mondatai is ugyanezen szándékról tanúskodnak: „A’ történeti regénynek, felfogásom szerint, azon általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket ha az író szemei előtt nem tart, minden regény pusztá időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelessége jutott, ’s ez: népszerűsíteni a’ történetet.”²²

Mindezeket azért célszerű idéznünk, mert az olvasásszociológiai és gazdasági motiváció mellett a műfajokkal kísérletező író számára

20 Uo., 205.

21 Közismert, hogy e regényét Toldy Ferencnek ajánlotta a szerző tisztelete és megbecsülése jeléül.

22 B. Eötvös József: Előszó. In: *Magyarország 1514-ben I.* Pest, 1847. 50.

akkor még nem jelenthetett műfajértelmezési kihívást vagy dilemmát a többféle regiszterben értelmezhető munka. (A szétválás, a végső divergencia majd a hatvanas években következik csak be, azonban addigra Jókai már történeti munkája első kötetét befejezte.)

A NÉPISKOLAI TANKÖNYV

A nyolcvanas évek végén Jókai folytatta a tudományos szintézisekkel foglalkozást. Háromkötetes munkájának záródarabja mellett egy népiskolai tankönyvön is dolgozott: 1888-ban jelent meg – viharos előzményeket követően – a *Magyarország története a népiskolák számára* című, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által elfogadott tankönyve a Révai Testvérek kiadóvállalatánál.²³ A nyolcvanas években tucatnyi magyar nyelvű iskolai, részben népiskolai történelemtankönyv volt forgalomban.²⁴ Jókai munkáját Révai Mór János ösztönzésére készítette el, aki érdekfeszítő és színesen elbeszélte történelmi munkát remélt a háromkötetes munka mintájára, ám ezúttal kifejezetten oktatássegítés céljával. Révai hosszan vall erről emlékiratában:

A 80-as években sem voltak jobb tankönyveink, mint aminők mostanában. Hivatottak és hivatlanok derűre-borura írták az iskolai tankönyveket, amelyekből Magyarországon több fajta jelent meg, mint a nagy német birodalomban. Én abban a hitben voltam és vagyok ma is, hogy különösen az elemi iskolás gyermeknek a képzelhető legjobb könyvet kell kezébe adni és hogy ezt a legjobb könyvet a legjobb írónak kell megírnia. Azt gondoltam tehát, jó volna megírni egy történeti, egy földrajzi, egy számtani elemi iskolai kis kézi könyvecskét egy-egy nagy és kiváló íróval, ezt azután átnézetni a melőzhetetlen pedagógiai szempontokból egy jeles pedagógussal, azután gyakorlatilag kipróbáltatni az iskolában és ily módon esetleg hozzájuthatunk majd jó elemi iskolai könyvekhez. Ebből a felfogásból kiindulva, Jókai Mórt

23 Jókai Mór: *Magyarország története a népiskolák számára. Képekkel.* Bp., 1884.

24 Legismertebben ezek közül: Barna Jónás: *Magyarország története az elemi iskolák V. osztálya számára.* Bp., 1881. Fuchs János: *A magyarok történetének fővonalai dióhéjban.* Bp., 1872. Kiss Áron: *Hazai történelem és alkotmánytan a népiskolák számára.* Bp., 1880. Ribáry Ferenc: *Magyarország története.* 2. kiad. Bp., 1878.

*kértem fel arra, hogy írja meg a népiskolák használatára szánt kézi könyvecsékben a magyar nemzet történetét. Meg voltam győződve róla, hogy összes íróink közül ő az, aki leginkább képes leszállni a gyermek kedélyvilágába és az ő elragadó nyelvén, az ő bűbájos hangján a gyermek szellemi fejlődése első stádiumában bemutatni a nemzeti történelem múltját, úgy, hogy az a gyermeket magával ragadja és benne megragadjon.*²⁵

Jókai el is készítette kéziratát, melyet a közoktatási minisztériumnak kellett volna a szaklektorálást követően engedélyeznie. Ám Jókai – az eljárási rendet nem ismerve, s így azt áthágva – a késlekedő hivatalnokon túllépve magával Treforttal beszélte meg a kötet ügyét, s még a lektori jelentés előtt 10 000 példányt kis is nyomtak a kötetből, melyben voltak apróbb hibák, tévedések.

*A könyv még mindig a bírálónál volt. Mikor azután a tényállást az osztályvezetőnek előadtuk, az sült ki, hogy a miniszter a referáda bevárása előtt az approbációra vonatkozólag ígéretet tett Jókainak, mert hiszen fel sem tehetette, hogy Jókainak a munkája ne approbáltassék. Jókai persze készpénznek vette a miniszter ígéretét, olybá, mintha az approbáció már tényleg megvolna. Sem Jókait, sem a minisztert nem lehetett dezavuálni, beiktatták tehát a könyvet az approbálási sorjegyzékbe és átadták nekünk a számot. Most már megjelenhet a könyv. Meg is jelent, szét is küldtük. Egyszerre csak nagy riadalom támad. Valamelyik szemfüles, tanügyi bácsi' felfedezte benne, hogy a koronázás időpontjának dátuma téves. Minden gyerek tudta Magyarországon, hogy a koronázás 1867. június 8-án történt, Jókai pedig ettől egészen eltérő dátumot adott. Nosza, fogta magát az illető, végigböngészte a könyvet és talált még egy-két jelentéktelen dátumhibát, vagy sajtóhibát.*²⁶

A visszavont kötet nagy kritikai visszhangot váltott ki: a bírálatok széles horizonton mozogtak az apróbb tévedések felsorakoztatásától annak megkérdőjelezéséig, hogy egyáltalán Jókai-e a szerzője a munkának.²⁷ Ez utóbbi felvetést cáfolja az 1884-es autográf kézirat meglé-

25 Révay Mór János: Jókai Mór. In: *Írók, könyvek, kiadók I.* Bp., 1920. 129.

26 Uo., 130.

27 *Ellenzék* 1884. aug. 25. 198. sz. 3.

te²⁸ és az első példány, melyben magának a szerzőnek bejegyzései is megtalálhatók.²⁹

A Jókai és a szakértők által átnézett, javított második kiadás végül 1888-ban jelent meg, *Magyarok története* helyett módosított – *Magyarország története a népiskolák számára* – címmel. A legnagyobb kárt azonban nem az újranyomtatás költsége jelentette, hanem a kedvezőtlen sajtóviasszhang, mely az 1884-es, visszavont kötetet kísérte. Így az új változat nem terjedt el az oktatásban, sőt nem ért meg újranyomtatást sem.

Jókai e munkája kompozíciójában eltér a *Magyarország története regényes rajzokban* című vállalkozástól. A tartalmilag egyszerűsített történetmondás az uralkodók laza portreláncaként bontakozik ki egy rövid bevezetőt követően Árpádtól Ferenc Józsefíg. A bevezető a népiskolai tankönyv célját is bemutatja:

*A történetírás az élet tanítója, s Magyarország története a magyar ember legjobb oktatója. Szükséges mindenkinek megismerni nemzete történetét, mert ebből tanulja meg hazáját okosan szeretni. S a hogy mi tartjuk meg a hazát, a haza úgy tart meg minket. Magyarország történetéből tanulja meg mindenki már gyermekkorában, mennyi viszontagságokon ment keresztül nemzetünk, hányszor elbukott és Isten hányszor felemelte újra. Lelkesüljenek már a gyermekek ősünk dicső példáján, hogy követhessék őket nagy erényeikben; ellenben tanulják meg a bölcs óvakodást azokból a nagy veszedelmekből, a melyekbe nemzetünk gyakran beleesett. Ez a könyvecske a népiskolák számára van írva. Egyszerű a nyelve, hogy a gyermeki ész gyorsan felfoghassa s el ne felejtse soha, a mit belőle megtanult: a hazaszeretetet. Isten nevelje minden jóra a mi gyermekeinket.*³⁰

Azért is volt célszerű hosszabban idézni az ifjúság számára írt sorokat, mert benne a történeti létmód, s a nemzeti identitás gyermekkori kialakulásának szükségességéről vall. A kortárs horizont miatt az uralkodóportrék közül figyelemreméltó az *I. Ferenc József*nek szentelt fejezet, melynek keretnarratívája a birodalom forrongó nemzetiségi

28 A kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban található az eredeti, a *Magyarok története* címmel. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2342.

29 A kötetet a PIM Kézirattára őrzi a szerző tintával írt autográf bejegyzéseivel. PIM Kézirattár V. 1195. Jókai saját példányába illesztette a történeti munkáját kísérő negatív kritikákat a *Borsszem Jankóból*.

30 Jókai Mór: *Magyarország története a népiskolák számára*. Bp., 1888. 5.

mozgalmai közepette trónra kerülő uralkodó nehéz helyzetétől a kiegyezésig ívelő periódus eseménytörténete. Ebben a szabadságharc rövid, lényegre törő eseménytörténetét, a függetlenségre törekvést, a trónfosztást, a jelentősebb hadtörténeti eseményeket is összefoglalja:

Ily túlnyomó haderővel szemben a belül is tépett Magyarország magára hagyottan ellent nem állhatott. A szabadság-harc hadserege, a Budavára diadalmas elfoglalására következett váci, debreceni, segesvári s végre a temesvári veszített ütközetek miatt is megfogyott és a fővezér Görgey 1849. augusztus 13-án lerakta a fegyvert Világosnál az oroszok előtt. Erre következett a Haynau, Bach és Schmerling neveihez kapcsolt szomorú korszak, mely alatt a nemzet sokat szenvedett, de kitartása és szorgalma által úgy vagyosságában, mint tudományban gyarapodott.³¹

A forradalmi eseményekben részt vevő Jókai e fejleményeket úgy tudta meghasonlás nélkül lezárni, hogy a kiegyezés eredményeként sorolta fel azokat a társadalmi, gazdasági, közéleti törekvéseket, melyek negyed századdal korábban aktuális célkitűzések voltak: a vasúthálózat fejlesztésétől a kultúra fejlődésén át az alkotmányosság megvalósulásáig.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBN

Mindezen munkákkal párhuzamosan vett részt Jókai az *Osztárk–Magyar Monarchia írásban és képbén* című történeti, földrajzi, néprajzi sorozat szerkesztésében, melynek ötlete 1884-ben fogalmazódott meg Rudolf trónörökösben, aki tervével a birodalom népei közötti összetartozást kívánta szolgálni a nemzetiségek, tartományok, és azok főbb tájegységei történetét feldolgozó munka révén.

Az összefoglalás jól illeszkedett a korszak pozitivista szintézisek létrehozására törekvő tudományos irányultságú könyvkiadási tendenciájához, mely az irodalomtörténetet és a történettudományt egyaránt érintette, s mely a Millennium idején tetőződött. Az író életrajzi monográfiusa, Mikszáth Kálmán a kortársak adatközlése nyomán plasztikusan vázolta fel a munka keletkezésének háttérét és a szerkesztői munka kulisszatitkait.

1884-ben Rudolf királyfi, aki vonzódott a tudományokhoz, különösen a természet- és földrajzhoz, elhatározta, hogy egy nagy munkát létesít írásban és képben az ő leendő államairól, s erre nézve Jókaival tanácskozott elsősorban mint olyannal, akit e feladathoz munkatársul kíván megnyerni. – Egy ilyen könyv szükséges volt, mint a falat kenyér, kivált magyar szempontból, mert egyetlen munka sincs, mely az országot tüzetesen ismertetné, Jókai tehát két kézzel kapott az eszmén, de a szerkesztés vezetésére csak abban az esetben vállalkozott, ha a »szűkebb hazát« nem teszik egy kalap alá Ausztriával, hanem külön szerkesztőség külön könyvekben ismerteti. A korona örököse elfogadta Jókai álláspontját, s 1885-ben megindult a nagy munka, amely tizenhét évig tartott, s a királyfit olyan közeli viszonyba hozta a magyar tudósokkal, írókkal és a magyar kultúrával, aminő közel még egy Habsburg se volt.³²

Rudolf az ötlet létrehívása idején mérvadó osztrák tudósok támogatását tudhatta maga mögött, s az akkorra már az udvarhoz több szállal kötődő Jókai Mórt kérte fel, hogy a német nyelvű, Joseph Weilen által szerkesztett *Die österreichisch–ungarische Monarchie in Wort und Bild* című kiadással majdnem párhuzamosan futó, de tartalmilag részben eltérő magyar változatnak a szerkesztője legyen. Jókai jártas volt az ismeretterjesztő szövegek gondozásában, hisz alapítója és szerkesztője volt a korszak legnevesebb enciklopédikus, közművelődési, családi lapjának, a Franklin Társulat *Vasárnapi Ujságjának*. E lap a robbanásszerűen változó tudományos fejlődésnek és kutatásnak legprofesszionálisabb közvetítője volt a sajtó közegében, mindemellett rendszeresen közölt ismeretterjesztő és tudományos cikkeket nyelvészeti, néprajzi, történeti témákban is. S Jókai és a trónörökös munkáját a lap legendás főszerkesztője, Nagy Miklós is támogatta, aki a sok műfajú munka teendőinek zömét végezte.

A köteteket számos hazai tudós, egyetemi oktató, akadémikus, írását tartalmazta, főképp azokat, akik Jókai két fontos kiadója, a Franklin Társulat és a Révai Testvérek számára is dolgoztak. A 24 kötetes osztrák sorozat 1885 és 1902 között, a 21 kötetes magyar ikerkiadás 1886 és 1902 között került kiadásra. A magyar nyelvű kiadásvariánsban 7 kötet csak Magyarországgal, annak történelmével, néprajzával, földrajzával és kultúrájával foglalkozott. E szövegek az osztrák szintézisbe változtatás nélküli fordításban kerültek be. A korszak neves művészeti- nek illusztrációit Zichy Mihály, Deák-Ébner Lajos, Vágó Pál, Med-

nyánszky Lajos készítették, melyek javarészt Morelly Gusztáv metszetei révén jelentek meg a szövegekkel összekapcsolva. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* grandiózus voltát a szintézisre vonatkozó statisztikák is mutatják: a 16 000 előfizetővel induló vállalkozás 572 közleményt, 4523 rajzot és képmellékletet adott közre.

Jókai különféle témákban írt izgalmas, a tudományos szempontokat és adatokat az anekdotikus elbeszélésmóddal szerencsésen ötvöző fejezeteket, melyek közül a *Budapesti életről*, az *Alföldről*, a *Tiszáról* és a *Magyar népéletről* szóló a leghivatkozottabb, kevésbé ismert azonban a Magyarországról szóló első kötetbe adott írása a reformkortól a szabadságharcig tartó történelmünkről.

A Magyarországot bemutató sorozat első része – melynek szerzői Pulszky Ferenc, Pauer Gyula, Szabó Károly voltak – történelmünket és néprajzunkat tematizálta, a népi hitvilág, nyelv és ősi mondanéveinkről Jókai szólt. A hazánk történetét összegző Pulszky Ferenc-, Pauer Gyula-, Szabó Károly-esszéket követően a Jókai által írott fejezet, *Az új korszak (Folytatása a Habsburg-házbeli királyok korának)* zárja a könyvet, mely a szabadságharcig tárgyalja a jogi-politikai-kulturális változásokat. A szöveg a reformkorszakot megelőző közéleti-társadalmi szituációt, köztük a köznemesség és a megyék közigazgatásban betöltött szerepét, a polgárosodás korlátait, a cenzúra kultúrára és a közoktatásra gyakorolt hatását, a vámrendszer, a mezőgazdaság és ipar állapotát, illetve a jobbagyság „alkotmányon kívüli” helyzetét mutatja be, s vezet át a nemzeti ébredés – hátterének megvilágítására – visszautalva a francia forradalom és gondolkodók hatására. Ennek részletezése a *Magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájához hasonlóan – a magyar nyelvhasználat, a lap- és könyvkiadás, a nemzeti viselet lassú térnyerésének érintésével történik. A kultúra közvetítésében fontos szerepet játszó fórumokról, a magyar nyelvű színjátszásról, majd a saját épület megszületéséről, a donációk révén létrejövő tudományos szervezetekről, a Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudós Társaság alapításának jelentőségéről is szól, s végül a térhasználat bizonyos kérdéseit érinti: például a Lánchíd alapkövetését, melyet Barabás Miklós képe illusztrált. Pest városiasodásával és magyarosodásával, a térszerkezet és térhasználat kérdéseivel foglalkozik részletezőbben. Az esszé tehát sorra veszi az 1825–1827-es pozsonyi reformországgyűlés törekvéseit, és a későbbi országgyűlések elért eredményeit 1848-ig. E korszak jellemzése kapcsán feltűnő, hogy a háromkötetes munka zárókötetében és ebben az esszében egyaránt kiemeli Széchenyi István és József nádor támogató szerepét, azonban az utóbbiban teljes egészében kihagyja Kossuth méltatását.

A közéleti-politikai eredmények kihatásával számot vetve szól a modernizáció kezdeteiről: a vasúthálózat kialakítására vonatkozó döntésekről, a Duna és a Tisza szabályozásáról, a gőzhajózás megindításáról. Esszéje zárásaként fogalmazza meg a reformtörekvése által elért eredményeket, megállva 1848-nál, a forradalmat és szabadságharcot marginalizálva:

Befejezte végre a megkezdett reformművet az 1847-ben összegyűlt országgyűlés 1848-ban, a midőn a februári francia forradalom által siettetve, egy-szerre szakított a múlt minden hagyományaival, s kimondva a jogegyenlő-séget, a népszabadság elvének alapján újjá alkotta az egész nemzetet, befo-gadva az alkotmány sánczaiba az egész népet, eltörölve az úrbéri szolgálá-tot és dézsmafizetést, s a helyett a földesurakat pénzben kárpótolva; lerontva a nemesi kiváltságokat, kiterjesztve az adófizetést és katonakötele-zettséget a volt nemesi osztályokra is; szabadnak nyilvánítva a sajtót, s a régi rendi országgyűlés helyébe állítva a felelős parlamenti kormányzatot, a nép-képviselőt alapján. Ugyanezen országgyűlés kapcsolta vissza Erdélyt is Magyarországhoz, melynek mind addig külön kormányzata és saját alkot-mánya volt, külön országgyűléssel, mely három politikai nemzet: »magyar, szász és székely« követeiből és királyi hivatalosaiból állott. Ez a fogalom is megszűnt. S ezzel meg lőn alkotva az egységes Magyarország. Az 1848. jú-lius 5-ére Budapestre összehívott országgyűlés már egészen az új alapon, a népképviselőt alapján nyitott meg István nádor által s a felelős magyar minisztérium vette kezébe az ország igazgatását. – Csak e teljes átídomulás teszi megfoghatóvá azt a bámúlatos erőfeszítést, a melylyel a magyar nemzet az ezen új alakulásra következett harczában a világot meglepte.³³

Jókai mondandójának zárata, a további történetmondás hiátusa be-szédés: nyilvánvalóan érzékeny területeket sértett volna egy, az álta-lánostól elrugaskodó, a szabadságmozgalomra vonatkozó esemény-mondással. A kortársak is felfigyeltek erre a gesztusra, Mikszáth Kál-mán a korabeli visszaemlékezéseket összegezve így ír a kényszerű kompromisszumokról:

A szerkesztés apró-cseprő bajai s a magyar és német kiadás közti egyöntetű-ség gyakori ülésezéseket tettek szükségessé, melyek részint a budai várakban, részint az Akadémiában tartattak a királyi elnöklésével, ki jártassággal

33 Jókai Mór: Az új korszak. Folytatása a Habsburg-házbeli királyok korának. In: *Magyarország története*, 275.

*s élénk elmével vezette a tanácskozásokat és dacára annak, hogy azokon Weilen udvari tanácsos, az osztrák rész szerkesztője is részt vett, mindig magyarul. Sok kényes kérdés is merült itt fel, kivált a történelmi résznél, melyekben Jókai férfias bátorsággal állt helyt a nemzeti érzések szolgálatában. Különösen a magyar szabadságharcok előadásánál és képeinél fordultak elő ellentétek az udvari és a nemzeti észjárás közt, amelyekben döntenie kellett.*³⁴

Az egykorú recepció decens méltánylással fogadja e munkát, legjellemzőbb talán a Pesti Napló esti kiadásának a megszólalása: „Hazánk történelmének a jelen századbeli állapotát találja benne az olvasó Pauer Gyula és Jókai Mór előadásában. Pauer az ország fejlődésében korszakot alkotó 1825-iki országgyűlés előtti viszonyok rajzával végzi; Jókai innentől néhány nagy, de jellemző vonással tüntetvén fel hazánk politikai, művelődési és irodalmi mozgalmait, egész 1848-ig halad.”³⁵

EZERNYOLCZSZÁZNEGYVENNYOLCZ

Jókai azonban nem marad adós a szabadságharc történetével, és miként Jókai számos írásában megfogalmazta, élete legfontosabb eseményének összegzésével sem, melyről *Az én életem regényében* nosztalgiával szól:

*Úgy tűnnek ezek fel most előttem, mint egy nagy tüneményes álom. Ha igaz történet nem volna, azt mondanám, hogy regény. De költői fantázia ezeket ki nem gondolhatta. A végzet isteni hatalma kellett ez évek történetének megalkotásához, tényezőkül rendkívüli nagy emberek egész táborkara, s maga e tábor egy csodákra képes fiatal nemzet s mindenek fölött egy felséges eszme, mely egy nemzetet lelkesít, s vezéreinek útját végig bevilágítja... Az én életemnek is ez volt legeseménydúsabb korszaka, melynek hatása egész múltamra kiterjedt.*³⁶

Miként Hansági Ágnes rámutatott: „Jókai az események résztvevője (a történelmet alakító ágens), és egyúttal olyan szemtanú, aki

34 Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora I.*, 128.

35 Pesti Napló esti kiadás, 1887. június 3. 151. sz. 2.

36 Jókai Mór: *Az én életem regénye*. In: *Az én életem*. Bp., 1912. Hátrahagyott művei 5. 3.

számtalanszor megírja a forradalom történetét. Újságíróként tudósít, szemtanúként visszaemlékezik, regényíróként különféle értelmező narratívákat teremt, a magyar nemzet történetét népszerűsítő céllal elbeszélve pedig a szélesebb olvasóközönség számára történelemkönyvet ír.”³⁷

A szabadságharc ötvenedik évfordulóján szintén életműkiadója, a Révai Testvérek támogatásával, Bródy Sándorral és Rákosi Viktorral együtt szerkesztette az *Ezernyolczszáznegyvennyolcz* című albumot, mely alcíme szerint *Az 1818/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. A korabeli híradások hangsúlyozták a Révai Testvérek kiadóvállalat által fémjelzett vállalkozás grandiózus voltát, a mögötte összpontosuló tudományos és művészeti együttműködést, s Jókait tekintették a kötet reklámarcának: „Most megint megindult egy érdekes és szinte páratlanul álló irodalmi vállalat, amely a magyar szabadságharcz történelmének van szentelve. A vállalat élén Jókai Mór áll, akit egy egész gárdája a mai irodalom legjobb erőinek segít dicsőséges munkájában. Jókai Mór neve magában is program, biztosíték, hatalom, minden. A szabadságharcznak kezdettől fogva közvetlen tanúja, részese, költője, katonája volt. A márcziusi napok élő alakjai között nincs senki, aki hitelesebb forrás lehetne, mint az, aki maga is zászlóvivő volt a «Talpra magyar» napján. Jókai Mór mindent tud, mindenre emlékszik, ami akkor történelmi fontosságú eseményszámba mehetett. Pedig abba ment akkor minden, ami történt” – írja a Magyar Hírlap.³⁸ A vállalt és végzett munka mellett nagy szerepe lehetett a sikerben annak is, hogy a kötet szerkesztése idején Jókai azon kevés, élő tanúk egyike volt, aki egyszerre volt krónikása esszéiben, prózájában és lírájában az eseményeknek. A közönség egy része még arra is emlékeztetett, hogy az író komoly szerepet játszott a szabadságharcot követően a károk enyhítésében,³⁹ és áldozatkészségét az is bizonyította, hogy köztisztviselőként álló támogatója is volt a Honvédménháznak. Jókai többszöri utalása 1848–1849 sorsfordító pillanatainak egész életét befolyásoló hatására nem pusztán patetikus szólam.

37 Hansági Ágnes: „A többi úgyis untig tudja már mindenki”. *Tiszatáj* 68 (2014) 5. sz. 112–113.

38 S-S : *Negyvennyolcz. A magyar szabadságharcz 1848–49-ben*. Magyar Hírlap melléklete, 1897. október 24. 295. sz. 17–18.

39 Jókai több segélyalbumba is írt, mely a szabadságharc károsultjainak támogatását szolgálta: így például: *Losonczy Phoenix. Történelmi és szépirodalmi emlékkönyv*. Szerk. Vahot Imre. Pest, 1851.

A kötet struktúrája és témakezelése a tárgyi és művészi emlékeken keresztül mutatja be a szabadságharcot. A kompozíció és a szerkesztés rendkívül hasonlít – s erre a korabeli kritika is felfigyelt – Armand Dayot-nak a francia forradalomról összeállított, 1897-ben kiadott *La Révolution française*⁴⁰ című albumára, mely kötet 495 oldalon 2000 képet tartalmaz. A Révai Testvérek által közzétett album 1848 és 1849 eseményei köré rendeződik, váltakozva közöl hol esszéisztikus, hol szépirodalmi, hol tudományos szövegeket. Ezekkel egyenrangú elemként vannak jelen az egykorú és kortárs képi ábrázolások, a helyszínekről és a katonai és közszereplőkről készített művészi alkotások, valamint a szabadságharcos relikviák reprodukciói. Csupán néhány példát kiemelve: a *Nemzeti dal* vagy a 12 pont, a Kossuth-bankó és a katonai résztvevők ereklyéinek, tárgyainak másolata, Bem kardjának bemutatása, valamint művészi ábrázolások: hadvezérportrék, köztük Orlay Petrich Soma munkái. A kötet egy negyvennyolcas katona hadifelszerelésének ábrázolásával indul. A szerkesztők már korábban megjelent szépirodalmi és tudományos munkákból részleteket kiemelve – köztük a sajátjaikból válogatva – „mondták el” laza időrendet követve a szabadságharc történetét, és mutatták be a hadi eseményeket, illetve vázolták a kulturális, társadalmi hátteret, hozzávetőleg ezer kép segítségével. Az illusztrációk érdekessége, hogy egy részük volt csak közgyűjteményben – így az Aradi Ereklyetárban vagy a Nemzeti Múzeumban –, jelentős mennyiségben még magánkézben, például az Ernst-gyűjteményben vagy éppen Jókai birtokában volt található. A szerkesztők mellett tizenöt közreműködő dolgozott a könyvön – köztük Beöthy Zsolt, Ignótus, Marczali Henrik, Mikszáth Kálmán, Voinovich Géza.

A kompozíció gerincét adó kronológiai rendezőelv a vizuális szöveg és a történeti ismertetés dialogicitására épített. Ám a kapcsolódás nem mindig valósult meg sikeresen, éppen ezért – noha az *Ezernyolcyszáznegyvennyolcz* már megjelenése idején komoly sikert ért el – jelentős kritikai visszhangot is kiváltott.⁴¹ A bírálatok fókuszában a képek és a szövegek nem mindig sikeres összhangja, olykori tárgyi pontatlanság

40 Dayot, Armand: *La Révolution française. Constituante-Législative-Convention-Directoire*. Paris, 1897.

41 H.: Jókai, Bródy, Rákosi: *Ezernyolcyszáznegyvennyolcz. Budapesti Szemle* 1898. 259. sz. 149–151. és Hegyesi Márton: Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor: *Ezernyolcyszáznegyvennyolcz. Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története képekben. Századok* 33 (1899) 257–264.

állt. A kortárs recepció – különösen a Magyar Történelmi Társulat lapjában, a *Századokban* megjelent bírálat – hangsúlyozta a tárgyi tévedések mellett, hogy az irodalmi, könnyedebb stílus a tudományos témakezelés rovására ment.⁴² A kötet facsimile kiadása alkalmából a korszak szakértői – köztük Hermann Róbert – retrospektív értékelve az albumot, a hibák ellenére a közzétett műtárgyak sokaságára és értékére utalt: Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor képes albuma – Gracza György ötkötetes ponyváján kívül – máig a legnagyobb mennyiséget tette közzé 1848–1849 ikonográfiájából. Az azóta megjelent ilyen jellegű munkákat nézve, igazán jelentős mértékű és értékű bővülést csupán Than Mór csataképei és a kötetben csak részben publikált *Armee-Bulletin*-sorozatdarabjai jelentenek. A teljesség igénye nélkül kell megjegyeznünk, hogy például itt jelennek meg először Orlai Petrich Soma hadvezérportréi, vagy a másik oldalról, a Franz Schlick altábornagy téli hadjáratát bemutató osztrák litográfiásorozat darabjai.⁴³

A Révai Testvérek gondozásában megjelent munka eredetileg füzetekben közzétett szövegéhez kötéstábla is rendelhető volt, de a szerkesztés lezárulásakor már egybekötve, különféle kötésvariánsokból válogathattak a vásárlók. Ezt az albumot is, miként az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben szintézisét, valamint a jubileumi nemzeti kiadást a korszak legendás mesterének, Gottermayer Nándornak⁴⁴ a cége kötötte, mely szoros munkakapcsolatban állt a Révai Testvérekkel és Jókaival.

Végül megemlíthető, a Magyar Tudományos Akadémia alapításának és Jókai születési évének egyezése rámutathat, az írót éppen az 1825-től kezdődő történelmünk foglalkoztatta leginkább mind a szépirodalom, mind az ismeretterjesztés terén.

42 Tanulságos példaként idézni a *Budapesti Szemle* cikkírója korrekcióit: „...talán Andrássynét is inkább elhagyhatták volna, akivel úgy is bajba jutottak, mert a róla írt sorok fölé Csekoniczné arcképe került. (176. 1.) Épen ilyen megmagyarázhatlan tévedést követtek el Perczellel, akit Lenkeynek adtak ki (74. 1.) Történeti tévedésbe is estek, melyek között legbotrányszerűbb az, hogy Leiningen magyar vértanút összetévesztik nagybátyjával, az osztrák tiszttel. Az vitt Aradra eleséget, s a könyv ezt a vértanúnak tudja be. (136. lap.)” Uo., 150.

43 Hermann Róbert: Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor (szerk.): *Ezer-nyolcszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben. BUKSZ* 4 (1992) 3. sz. 385–386.

44 [Sz. n.] Gottermayer Nándor. *Magyar Grafika* 5 (1924) 7–8. sz. 183–184.

Absztrakt

Jókait egész életében foglalkoztatta a történettudomány, ehhez kapcsolódóan több műfajban is kísérletezett. Az események résztvevője (a történelmet alakító ágense) volt és egyúttal olyan szemtanú, aki sokszor megírta a forradalom történetét. Újságíróként tudósított, szemtanúként visszaemlékezett, regényíróként különféle értelmező narratívákat teremtett, a magyar nemzet történetét népszerűsítő céllal elbeszélve pedig a szélesebb olvasóközönség számára történelemkönyvet írt. Egész életében vissza-visszatért pályája kezdetének makrotörténeti eseményeire, hol tudományos munkák, hol szépirodalmi művek köntösébe bújtatva élményeit. Keletkezése után százötven évvel került elő sokáig vitatott feljegyzése, mely *Emléksorok: Napló 1848–49-ből* címmel látott napvilágot.

Jókai and Historical Science

All his life, Jókai was concerned with history as a science, and as such he essayed several genres. He participated in events (as an agent forming history) and was also an eyewitness who wrote the history of the 1848 revolution many times. In addition to his journalistic reports and eyewitness accounts, as a novelist he created various interpretative narratives – and he also wrote a popular history of the Hungarian nation intended for a wider readership. Throughout Jókai's life, he kept returning to the macro-historical events which took place at the start of his career, and included his experiences in both scientific and literary works. A hundred and fifty years after they were written, Jókai's long-disputed notes were published, as *Memories: A Diary of 1848–49*.

Jókai Mór és a kommunikáció

Zákány Tóth Péter

„Garbalirbibarba Perbetirbi jérbég arbalarbattirbi
narbaplorbojarba.”

(Kakas Márton [Jókai Mór]: *Egészen az északi pólusig!*)¹

Ha jellemezni kívánnánk azt a szituációt, amelyben a Jókai-filológia a kiadói gyakorlat során rendre szembetalálja magát, akkor talán semmivel sem tehetnénk ezt jobban, mint a mottóként választott rövid idézettel. A látszólag értelmetlen részlet Jókai Mór pályájának egyik, vége felé írt kisregényéből származik, amelynek a témáját az író, legalább részben, az osztrák–magyar északi-sarki expedíció egykori napilapokban megjelenő beszámolóiból merítette.² A történet, fogalmazunk így, az írásnak és az olvasásnak egy meglehetősen szokatlan módjára hívja fel a figyelmet, amely röviden a következő.

Kanadában, Quebec tartományban lelőnek egy vadludat, amelynek a farktollaira korábban más tollaknak az üres szaruhengereit húzták rá.

¹ Kakas Márton [Jókai Mór]: *Egész az északi pólusig! vagy: Mi lett tovább a Tegetthoffal? Regény. Egy a hajón hátramaradt matróz feljegyzései után.* Jules Verne oktatásai szerint. *Ústökös* 1875. jan. 2. 1. sz. 1.

² Jókai Mór: *Egész az északi pólusig!*. In: *Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. *Kisregények* 2. S. a. r. Sándor István. Bp., 1976. (A továbbiakban: *Kisregények* 2.) 521–525.

Amikor a történet szerint lehúznak egy-egy ilyen „tollburkot”, akkor azokból „vékony, összegöngyölt”, piszkos barna színű hártályok kerülnek elő. Hamar kiderül, hogy ezek nem mások, mint vékony kollódium lapok, azaz olyan nitrocellulóz oldattal bevont fényérzékeny lemezek, amelyet Gustave Le Gray erre vonatkozó kutatásainak köszönhetően, és az azokat publikáló Frederik Scott Archer publikációja nyomán 1851 óta használtak a fényképezés történetében.³ A lúd tehát valójában egy posta, és ezeknek a lemezeknek az egyikén, amelynek képét egy kétezerszeres nagyítású napmikroszkóp segítségével a szemközt álló fehér lepedőre vetíti a történet szereplője, található a fenti idézet.

Eltekintve most attól, hogy voltaképpen a mai mikrofilm-olvasó berendezések elődjét mutatja be itt Jókai – amelynek elsődleges funkciója éppen az időnek kitett, sérülékeny anyagságú nyomtatványok helyettesítése és lehetőleg maradéktalan megőrzése lenne a feledéssel szemben –, továbbá nem számolva azzal sem, hogy a vadlúdposta címzettje tulajdonképpen maga a véletlen⁴ – hiszen ekkor még nem derül ki, hogy igazából kinek és milyen célból szánták az üzenetet –, a kolloidlapokon „olvasható” betűk értelmetlen kavalkádját először senki sem tudja megfejtetni. Hiába küldik a világ legkülönbébb pontjain található, válogatott szakemberek csoportjainak, azoknak is bele-törlik a bicskájuk. Míg végül meg nem érkezik Magyarországra, *A Hon* szerkesztőségébe, ahol a kezdeti kudarcok után egy bizonyos Sándor nevezetű újságíró, aki nem mellesleg a legtöbb kéziratot szolgáltatja a napilap számára (s így akár maga Jókai is lehetne), látszólag egyetlen pillanat alatt megoldja a kibogozhatatlannak tűnő rejtélyt. Szerinte a lemezen álló kezdő sor jelentése, amely egyébként „*madárnyelven* van írva”, a következő:

„*Galiba Peti jégálati* [sic!] *naplója*”⁵

3 <http://fotomult.c3.hu/negativok/kollodiumos-nedves-eljaras/index.html> (a letöltés ideje: 2024. január 3.).

4 Ennek a jelölő szintéren betöltött szerepéről lásd David E. Wellbery: Az írás külsődlegessége. Ford. Kós Krisztina. In: *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Szerk. Bónus Tibor – Kelemen Pál – Molnár Gábor Tamás. Bp., 2005. (Techné és theória 3.) 427. („A véletlen esemény [...] nem csupán kimozdítja a jelölés színterét a szubjektív intenció uralma alól, de egyfajta értelemnélküliséget (non-sense) is bevezet erre a színtérre.”)

5 Kakas [Jókai]: *Egész*, 3. (Kiemelések az eredetiben – ZTP.)

A Hon című folyóirat bélyegzője
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, C 854

Majd ezzel végre kezdetét veszi a napmikroszkóp segítségével a koldíumlapokról leolvasott történet. Ez tulajdonképpen nem más, mint az *Egész az északi pólusig* című írás, amelyhez az olvasó, nem meglepő módon, egy folyóirat hasábjain, folytatásokban férhetett eredetileg hozzá.⁶

Ebből egyszerre több dolog következik. Egyrészt az, hogy az írás és az olvasás folyamatát egy alapvetően technikai jellegű szabvány tartja az ellenőrzése alatt, ami nem is feltétlenül csak azt jelenti itt, hogy a *mit* és *hogyan* olvas kérdése főleg a napmikroszkóp kétezerszeres nagyításától függ. Bár azáltal, hogy az említett találmány mindezt lencsék segítségével hajtja végre a kezdetben értéktelennek tűnő koldíumlapok „sajátságos barna piszkos” színéből erősítve fel az üzenetet hordozó jel erősségét, valamint a szemközt elhelyezkedő lepedőre projektálva a lemezek elhelyezkedő írást, a „minden dolgok láthatóságára vonatkozó szabályt” ássa egészen bizonyosan kétszerezen is alá. A láthatatlanul kicsi válik ugyanis ennek köszönhetően láthatóvá, egyszerre szerelve fel egy protézissel az ember szemét és operacionalizálva magát a látást.⁷ Illetőleg lehetővé téve az olvasó számára, hogy a regénynek a képzelőerő projekciójaként (az ábrázolt reprodukciója helyett, annak produkciójaként) felfogott modelljében a megköltött dolgok nézése nélkül váljanak az elbeszélt események

6 A kisregény 1875-ben, január 9-től június 19-ig jelent meg az Üstökös hasábjain, heti rendszerességgel, esetenként nagyjából háromoldali terjedelemben, amely feltételezhetően összefüggésbe hozható a folyóirat hosszabb terjedelmű szépirodalmi művekre szánt rovatának egy-egy alkalomra szánt lehetséges maximumával. A megírás körülményeit jelezheti, hogy a 3. és 4., illetőleg az utolsó három epizódot, valamint egy kivételt (a 15. közlést) leszámítva (a mű összesen 26 részben jelent meg!) a regény fejezethatárai és a rovathatárok, még a standardizált „n” szám ellenére is minden egyes alkalommal többé-kevésbé egybeestek. Ez médiatechnológiai szempontból azért tekinthető egyedülálló teljesítménynek, mert az író kézzel írta szövegeit és nincs tudomásunk arról, hogy rendelkezett volna bármikor is írógéppel (a kézirati oldalon pedig az ily módon szabványosított terjedelem nyilvánvalóan jóval nehezebben kalkulálható). Ez alól csak egyetlen megjelenés képez kivételt, mégpedig a 20., amely jóval túllépve a korábbi közlések három oldalra rugó terjedelmén, mintegy 13 oldalon két fejezetet foglal magában (*Ős genealogia* és *Az új ég*), ám a közlés ez esetben is fejezethatártól fejezethatárig terjed. (Erre vonatkozóan lásd *Kisregények* 2., 516–517.)

7 Friedrich Kittler: *Optikai médiumok. Berlini előadás.* 1999. Ford. Kelemen Pál. Bp., 2005. (Techné és teória 1.) 70.

vizualizálhatóvá.⁸ Ami azonban most még ezeknél is fontosabb, az sokkal inkább az, ahogyan éppen egy újságíró (szemben a legkiemelkedőbb nyelvészprofesszorokkal) megfejti az üzenetet.

A titkosírás feloldásának a kulcsa, hogy minden mássalhangzó-magánhangzó párt általában egy *r* és egy *b*, illetve a pár magánhangzójának a megismétlése követi. (Hasonló módon működő rejtvényeket nyilván mindenki ismer gyerekkorából: *Irgir turgur bergerszérger-nir-gir?*) Ahhoz, hogy a betűsorozat egyáltalán olvashatóvá váljon, először tehát a látszólagos egységeket képező szekvenciákat kell a különleges képességű újságírónak felbontania. Ennek feltétele: elsőként olyan összetartozó elemek azonosítása, amelyeknek az alapvető tulajdonsága éppen az, hogy nem rendelkeznek a szintagmaképzéshez elégséges szükségszerűségekkel. Felbukkanásukat pusztán ismétlődésük, érintkezésük és egymásmellettségük indokolja (*Garbalirbībarba Perbetirbi jérbég arbalarbattirbi narbaplorbojarba*). A betűk ekkor anélkül válnak önmagukban az analízis tárgyává, hogy ebben a kezdeti állapotukban bármiféle szemantikai egységet képeznének. Más szóval Sándor először a jelölő másikját, a kibernetikai értelemben vett zajt⁹ kénytelen jelként azonosítani annak érdekében, hogy most már ténylegesen hozzákezdhesen az üzenetként felfogott szemantikai kapcsolatok feltárásához.¹⁰ És ez az, ami rendkívüli módon hasonlít a Jókai-filológia helyzetére.

8 Uo., 93., 110–111. és 119.

9 Wellbery: Az írás, 419–420.

10 A titkosírás üzenetének a megfejtését éppen az ellentétes irányból tartja felfed(ez)hetőnek a regényben Eisemann György. Szerinte „nem az egyes betűk dekódolásából következtethető ki az üzenet, hanem a rendelkezésre álló nyelv egészéből deriválhatók az írásjelek összefüggései”. Jóllehet később maga is megállapítja: „[a]z írás értelme nem a tagolt betűhalmaznak és a megfelelő fonémáknak az egyeztetésével vehető ki, mert e megfelelések észleléséhez előbb a fölösleges betűk mellőzése szükséges.” (Eisemann György: *A Genezis mint technológia. Jókai Mór travesztíája Jules Verne modorában*. In: *Műfaj és közeg – hatás és jelentés. Jókai és a későromantikus magyar próza*. Bp., 2018. 95. Kiemelés tőlem – Z. T. P.) Úgy vélem azonban, hogy a titkosítás megfejtése bármennyire is egy feltételezhető beszédértelmem – vagy ahogy a tanulmány szerzője fogalmaz –, egy „jelentésként kikülönülő írás” posztulálásából indul ki, a kibetűzés legalább egy kezdeti pillanatában, nem áll rendelkezésre más az írás pusztán anyagságánál. Újabbán lásd Pintér Kitti: A töredék hatalma. Jókai Mór *Egész az északi pólusig* című regényéről. *Irodalomtörténet* 103 (2022) 3. sz. 334–351.

Jókai ugyanis, akár regényről, akár novelláról volt szó, szövegei nagy részét megjelentette önálló publikáció formájában (többnyire folyóiratközlésekben), majd könyv alakban, a novellák esetében esetleg más szövegek társaságában, hogy ezeket az író pályájának már egy viszonylag korai szakaszán elinduló, többszöri sorozati kiadás kövesse. Végül ugyanezek a szövegek beépültek az író ötvenéves írói jubileumának szentelt Nemzeti Kiadás gyakorlatilag Jókai által autorizált száz kötetének valamelyikébe, vélhetőleg eme utolsó formájukban határozva meg az író műveinek posztumusz kiadásait. A szöveg-hagyomány eme gazdag története során azonban egy-egy szöveg olyan alapvető változásokon ment keresztül, amelyek a jubileumi kiadásban megjelenő végső állapotát tekintve már-már kétségesse tette eredeti keletkezésének az idejét. Nem ritka eset, hogy ugyanazon mű hol önálló szöveggént, hol kisebb szövegek csoportjának egy részeként, azaz novellaként, hol pedig egy regénytrilógia egyik darabjaként vált az olvasók számára hozzáférhetővé, alkalmazkodva az őt hordozó médium kulturális fogyasztásának aktuális szokásaihoz.¹¹ Eközben természetesen még az sem kizárható, hogy egy-egy mű alakulástörténete olyan elemekkel is gazdagodott, amelyek nem köthetők nyilvánvaló módon az író személyéhez, hanem a kiadási folyamatban aktívan közreműködő szedő, korrektor, kiadó, vagy esetleg más személy hozzájárulásának köszönhetően jöttek létre. Másrészt azzal, hogy Jókai az ilyen módosulásokat megőrizve vette fel műveit az NK köteteibe, a saját szerzői tevékenységének az eredményeiként ismerete el a bennük lezajló változásokat.

A Jókai-szövegek tehát állandó használatba vételüknek köszönhetően nem csupán a művek keletkezéstörténetére vonatkozó elképzeléseket ássák gyakran alá, de néha jelentésük is aszerint módosul, hogy éppen milyen médium részeként vesznek részt a kulturális termékek egykori piacán. A kritikai kiadás eddig megjelent köteteinek szerkesztői alapelvei ezért nem véletlenül tekintik alapszövegnek az első kiadatok közlését, és vetik el ezzel egyidejűleg a Nemzeti Kiadás

11 Arról, hogy Jókainak *A kétszarvú ember* című szövege jelentésében hogyan változott a különböző típusú publikációk közben, meggyőző áttekintést nyújt Vaderna Gábor: Erdély – identitás – Jókai. In: *A kispróza Nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Szerk. Hermann Zoltán – Hansági Ágnes. Balatonfüred, 2018. (Tempevölgy könyvek 25.) 123–124.

editio princeps jellegét.¹² Feltételezésük szerint Jókai szövegei így legalább valamennyire megóvhatók maradnak az őket övező szemiotikai zaj jelentős többletétől – igaz, ennek érdekében először figyelmen kívül kellett hagyniuk a szövegek publikációjának korabeli helyesírását,¹³ és alá kellett rendelniük egyúttal egyfajta egységesítés számára a Jókai-művek (mint azt később látni fogjuk) eredendő polivokalitását.¹⁴ Másfelől, ha a Nemzeti Kiadásban vagy az írói pálya során való megjelenéseiben egy textus „legalább egy egész mondattal” bővült,¹⁵ akkor

12 Nagy Miklós – Fábián Pál: Bevezetés Jókai Mór összes művei kritikai kiadásához. In: Jókai Mór: *Összes művei. Regények 1.* S. a. r. Szekeres László, szerk. Nagy Miklós. Bp., 1962. 294–295. (A továbbiakban: *Regények 1.*)

13 *Regények 1.* 299.

14 Jerome J. McGann szerint az irodalmi művek számára inkább nyereség az előállításukban résztvevők (szerző, a szerzőre hatást gyakorló elődök, szerkesztők, szedők és olykor nem is emberi lények) közreműködéseként termelődő szemiotikai zaj. (Jerome J. McGann: *The Textual Condition*. Princeton – New Jersey, 1991. 75–76.) Tanulságos lehet például a fenti egységesítés szempontjából, hogy a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjeként Sándor István, csak azért, hogy megfelelhessen ennek a standardizációnak és hogy vélhetőleg könnyebben megfejthetővé tegye Galiba Peti naplójának a regényben megjelenő titkosítását, a titkosírás egyik szekvenciáját a folyóiratközléshez képest szintén megváltoztatja: narbaplorbojarba → narbaplórbójarba. (Kakas [Jókai]: *Egészen*, 2. és *Kisregények 2.* 108.) Ez az eljárás azért is kérdőjelezhető meg alapjaiban, mert a folyóirat betűkészletében, a regény adott fejezetének teret adó felületen megtalálható az ó, méghozzá egy nem kevésbé hangsúlyos helyen, mint amikor éppen a Sándor nevezetű újságíró megfejtje a betűket („»*Galiba Peti jégallatti* [sic!] *naplója*«”, Kakas [Jókai]: *Egészen*, 3.). A kritikai kiadás sajtó alá rendezője tehát nem tesz mást, mint (amit lényegében a regénybeli szereplő is tesz) hogy egy alapvetően látható, mert a graféma által hordozott szöveget alakít át alapvetően hallhatóvá, és így eltünteti azt az értelmezés szempontjából termékeny bizonytalanságot, amelyet a regénybeli történet éppen a médiumok közötti transzpozíció révén bekövetkező lehetséges veszteség által sugall. Erről az áthelyeződésből eredő lehetséges veszteségről lásd Pintér: A töredék, 339. Felmerül a kérdés ugyanakkor, hogy a napló szövegében a megbízhatatlanságnak az örület beszédmódjával egymásba játszódnak vajon a regényben homodiegetikus narrátorként felbukkanó Galiba, nem pedig a kódfejtés során kulcsfontosságú szerepet betöltő Dr. Smollis, akinek a neve kapcsolatba hozható az alkohollal (Pintér: A töredék, 350.) és/vagy éppen a különleges képességgel felruházott újságíró olvasatának a teljesítménye-e?

15 *Regények 1.* 298.

(azon elv alapján, hogy az irodalmi szövegek „reprodukálóinak” a „változtatásai [általában] a köznyelv felé irányulnak”, vagyis [többször] „az átlagos nyelvérzéknek [...] megfelelően banalizálják”,¹⁶ egyszerűsítik és rövidítik a szöveget) ezt a gyarapodást már a mű eredeti részeként helyezték el.¹⁷ Jókai Mór műveinek kritikai kiadása tehát azáltal válik elsődlegesen értelemgondozássá, hogy a művekre rakódó, eredendő, médiatechnológiai zajt megpróbálják elnyomni a szemiotikai értelmet közvetítő jel alapvető felerősítése érdekében.¹⁸

Csakhowy szerző és műve Jókainál a legtöbbször már eleve nem a szellemi oldalával vesz részt a kiadókkal való megállapodásokban. Ez az oldal legfeljebb a szerződéskötés körüli alkudozásokban játszik szerepet, amikor a szerző felkínálja, a kiadó pedig elfogadja vagy esetlegesen a befolyása alatt tartja az elkészítendő szöveg tematikáját.¹⁹

16 Lásd Stoll Béla: Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. In: *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*. Szerk. Hargittay Emil. Bp., 2003³. 157.

17 A *lectio difficilior* szabályának ilyen típusú felhasználására a kritikai kiadásban lásd *Regények* 1. 298.

18 Sándor István, összességében fenntartva a kritikai kiadás alapelveinek a Nemzetik Kiadással szembeni bizalmatlanságát, például a következőképpen fogalmaz: „Akármennyire folyt be vagy nem folyt be Jókai maga e kiadás [ti. az NK] gondozásába, a benne talált variánsok az esetek többségében sikerültek, céltudatosak és megfelelnek a szerző feltételezhető írói szándékának. Mindenesetre a szövegnek nagymértékben javára voltak. Ha nem a szerzőtől magától erednek ezek a módosítások, az, aki készítette őket, nemcsak kiváló szakember lehetett, hanem olyan eredményesen beleélte magát Jókai gondolatvilágába, mintha csak őtöle magától származnának a változtatások és kétségtelennek látszik, hogy Jókai jóváhagyta ezeket. – Kiadásunk alkalmazkodik az 1876. évi első kiadás szövegéhez, azt veszi alapul, de az NK-nak Jókai által, illetve legalábbis feltehetően jóváhagyott módosításaival.” (*Kisregények* 2. 541.)

19 Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi *A kétszarvú ember* esetében. A *Pesti Napló*, vélhetőleg az *Erdély aranykora* sikerén, valamint az abban foglalt Erdély-tematika kelendőségén felbuzdulva, amellyel Jókainak tulajdonképpen sikerült átvennie az emigrációba távozó Jósika Miklós regényírói státuszát és maga mellé állítania annak közönségét, a szöveget eleve a regény folytatásaként jelenti be (*Pesti Napló* 1852. évi szept. 11-i, 752. sz., 1.), miközben az író szerződést köt a folyóirat akkori fenntartójával, Emich Gusztávval a szöveg megírásáról (Jókai Mór: *A kétszarvú ember*. In: *Jókai Mór Összes Művei. Kisregények* 1. S. a. r. Turák János. Bp. 1973. 147–148. A továbbiakban: *Kisregények* 1.) Az Erdély-diskurzus korabeli jelentőségéről és változatairól lásd Vaderna Gábor: *Erdély – identitás – Jókai*. 130–140.

Az írói teljesítmény valódi mércéjének alapegységét sokkal inkább az az előre megadott, matematikailag pontos adatokban kifejezhető, minden egyéb szellemi vonatkozást nélkülöző, pusztá betűkből és szóközökből álló ívszám képezi, amely már kizárólag a nyomtatott médium fizikai tulajdonságainak a számbavételén alapul. Így nem csupán az válik kiszámíthatóvá, hogy a kiadónak mennyibe fog kerülni az adott nyomdai termék előállítás, de egyúttal arra is mód nyílik, hogy az előbbbit, illetőleg az eladásra kerülő példányok árát, valamint keresletük mértékét figyelembe véve a kiadó az író munkabérére valóban a piaci árak megfelelően állapítsa meg.²⁰ Ezen kívül kiadói szempontból egyedül ennek függvényében válik valóban előre eltervezhetővé, hogy mennyi az a minimális terjedelem, amely mellett az adott mű kiadása még kifizetődő marad.

Ez 1846 decemberében például azt jelenti, hogy a következő év márciusáig Jókainak két kötet novellát és mintegy 40 ív regényt kell Heckenast Gusztáv számára befejeznie, amelyek közül az előbbiből ekkor már több mint a kétharmadával elkészült, az utóbbi esetében viszont még csak a munka kezdetén tartott.²¹ Vagy hasonló módon 1852-ben, az előző évben megjelent *Erdély aranykorának* sikerén felbuzdulva, amelynek (a benne foglalt Erdély-tematikának) köszönhetően Jókai gyakorlatilag átvette a hazai regényírás vezető helyét Jósika Miklóstól,²² Müller Gyula, a kor másik jövedelmező üzletágával, nap-
tárkiadással foglalkozó kiadója már eleve könyv formátumban megjelenő 36 íves terjedelem elkészítéséről állapodik meg a szerzővel a *Török világ Magyarországon* kapcsán. A szerződés külön pontja foglalkozik a terjedelemmel. E szerint Jókai „[t]artozik [...] aláírott kiadónak fennebbi cím alatt annyi kéziratot adni, mennyi oly alakban

20 Ezt befolyásolhatta az a tény, hogy eredetileg milyen jellegű kiadványban jelent meg az adott szöveg. Így a *Kalóz király* című novelláért, amely először az *Országos naptárban* került a nyilvánosság elé, és amely összesen 6 ív terjedelmű, többet kap („85 p[engő]f[o]r[in]t”-ot), mint *A varcho-nitákért* („50 p[engő]f[o]r[in]t”), amely bár egy ívvel hosszabb, mégis egy alacsonyabb olvasóközönséget vonzó orgánumban, a *Pesti Napló*-ban látott napvilágot (Vö. Jókai Mór: *Megjelent műveim jegyzéke*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. 698 Oct. Hung. 9.)

21 Jókai – Özv[egy]. Jókay Józsefnének. Pest, 1846. Dec[ember]. 17. In: Jókai Mór: *Levelezése (1833–1859)*. S. a. r. Kulcsár Adorján. Bp., 1971. 37. (A továbbiakban: *Levelezés I.*)

22 Zsigmond Ferenc: Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban (1850–1854). *Irodalomtörténeti Közlemények* 29 (1921) 35.

mint ugyancsak szerző úr 'Erdély aranykora' című regénye, legkevesebb 36, azaz harminczhat nyomott ívre terjedjen, s így három kötetet képezzen" (amelynek túllépése semmiképpen sem jár együtt a munkabér összegének az emelkedésével).²³

A kiadó tehát egyfelől úgy próbálja meg sikeressé tenni vállalkozását, hogy saját kiadványát, az előző év bestsellerjének a mintáját alapul véve, küllemében ahhoz igazította, miközben túllicitálta elődjének a terjedelmét. Vagyis könyvpiaci szempontból a Jókai-regény már viszonylag korán elnyeri azt a külső megjelenésében is jól felismerhető árucikk-jelleget, amely a mai márkajelzésekhez hasonlóan elviekben (!) már az előtt szavatosságot vállal a tárgy használati értékéért (a jelen esetben a műfajért), hogy az adott terméket vásárlója egyáltalán a kezébe vehette volna. Ami egyidejűleg azt is jelezheti, hogy ha bizonyos ívszámot nem érnek el a szerző művei, akkor – legalábbis Müller előzetes elképzelései szerint – nem sorolhatók be a regény kategóriájába.²⁴ Másrészt Müller tényleg valóban fokozott rizikót vállalt a kor sajátos cenzúra viszonyai miatt azáltal, hogy eleve könyv formátumban kívánta megjelentetni a regényt, hiszen amiatt, hogy a felügyeleti szerv csak utólagosan, a nyomdából való kikerülés után döntött a terjeszthetőségről, egy meglehetősen nagy pénzügyi bizonytalanság veszélyét vetítette annak kiadója elé.²⁵

Mindez arra utal, hogy a Jókai-művek iránt tanúsított kereslet szintje ekkorra már feltehetőleg elérhette azt az optimálisnak nevezhető határt, amelynek köszönhetően még e viszonylag hosszabb távú befektetés ellenére is megérte vállalni a kockázatot. Ezen kívül teljesen érthető, hogy mivel Müller a szerzői munkabér esedékes részletének nagyságát valószínűleg már eleve a 36 íves összterjedelem előállítási

23 Szerződés Jókai Mór és Müller Gyula kiadó és könyvtár között. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung. 2546. (Lásd a szerződés 2. és 3. pontját.)

24 A nyomtatványok méretéről és annak a tematikai és műfaji összefüggéseiről lásd Gérard Genette: *Paratexts. Thresholds of interpretation*. Translated by Jane E. Lewin. Foreword by Richard Macksey. Cambridge, 1997. 17–22. A 19. századi anyag vonatkozásában különösen 18.

25 Buzinkay Géza: Az intézményesített polgári sajtó megszületése idegen abszolutizmus miatt. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1985. 302. Ráadásul a lényegében a szerző által elkövetett vétség jogi következményei nem csupán az író, hanem a szerkesztőt, a nyomdászt és a terjesztőt éppúgy terheltek. Vö. Buzinkay: Uo., 293. és Tarnai János: *Sajtójogi dolgozatok*. Bp., 1913. 13.

költségét és a Jókai-művek ekkoriban tapasztalható kelendőségét mérlegelve szabta meg (azaz meglehetősen feszített költségvetéssel számolt), ezért a megállapodás arra az esetre is kitért, ha a hatóságok részben vagy egészben letiltanák a szöveg közlését. Amennyiben az utóbbi következne be, akkor az író teljes egészében köteles lenne megtéríteni a kiadó anyagi kárát, részleges letiltás esetén viszont nem, csupán az így keletkező többletköltségekért kellene a szerzőnek felelősséget vállalnia, de köteles lenne egyúttal a kieső oldalakat másokkal pótolni.²⁶

Abban a kezdeti alkupozícióban tehát, amelyben az író és kiadó között végső soron döntés születik az írónak fizetendő munkabér mértékéről, Jókainál már egyedül a felkínált termék fizikai jellemzői játszanak szerepet,²⁷ amelyet legfeljebb a szerző művei iránt tanúsított piacképes kereslet szintjének változásai tarthatnak némileg a befolyásuk alatt. Így míg pályája kezdetén ezek az adatok azt mutatták, hogy a teljesítés végső határidejéig elvégzendő feladat kötött, vagyis az író egy bizonyos ívszámban és természetesen az arra fordított munkaórában mérhető megbízást teljesít (lásd Heckenast-szerződés), addig az ötvenes években, Jókai népszerűségének a növekedésével, a Számwald Gyulával, Emich csendestársával előre megkötött szerződése már elsősorban az írói termelékenység növelésének a szolgálatában áll.²⁸

26 Szerződés Jókai Mór és Müller Gyula kiadó és könyvtáros között. Lásd a szerződés 5. pontját.

27 Ez történt például *A kétszarvú ember* és a *Török világ Magyarországon* vonatkozásában: „A regényemmel ért fátumokon megboszonkodva azt tettem, hogy elosztottam két felé az egészet, a miért 500 pengőt kellett volna kapnom; a *nagyobbik felét* eladtam Müller Gyulának 550 pengőért, a *kisebbiket* odaadtam Emichnek 300 ért.” (Vö. Jókai – Jókai Mór. Laborfalvi Róza asszonyságnak a pesti Nemzeti Színház tagjának tisztelettel. Miskolczon a helybeli nemzeti színház igazgatójánál kézbesíthető. *Kisregények* 1. 148. [A kiemelések tőlem – ZTP.]) De már a kortársak is előszeretettel tekintettek ily módon Jókai írói termelékenységére. Lásd T[óth]. K[álmán]. [Cím nélkül] *Hölgyfutár*. 1854. július 29. 158. sz. 641. Majd maga Jókai is, visszatekintve saját több évtizedes írói pályájára ([Jókai Mór:] Egy kis irodalmi statistika. *Figyelő. Irodalmi, szépművészeti és kritikai hetilap*. Pest, 1873. március 2.).

28 Ez egyébként megfelel a szociológiai szakirodalomban a munkaidőnek feladatorientált és időorientált megkülönböztetésével. Lásd Thompson: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. Ford. Bojtár B. Endre. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Vál. Gellériné Lázár Márta. Bp., 1990. 65, 79–91 és 91–101.

Ennek megfelelően Számwald nem pusztán megveszi az író ezután keletkező regényeit, de azzal, hogy a fennmaradt szerződéstervezet pontosan meghatározza, mekkora mennyiségért milyen összeget fizet a szerzőnek (egy kötetért, amely 260 000 betűből áll, 250 pengő forintot),²⁹ Jókainak arra is alkalma nyílik, hogy a lehető legmagasabb jövedelem megszerzése érdekében időbeosztását a leghatékonyabbra tervezze. Ezek szerint, ha 1854-ben az 1853-as év átlagához hasonlóan mintegy 120 íves mennyiséget sikerülne előállítania, akkor az írói tevékenységéből származó jövedelme elérhetné a 3000 forintot,³⁰ amely nagyjából átlag napi 8548-as betűszámú teljesítménynek lenne megfelelő. Jókai esetében tehát a munkára fordított idő intenzitása már nemcsak hogy egyenes arányba állítható az ennek nyomán keletkező termék fizikai tulajdonságaival és a cserébe kapott anyagi juttatások nagyságával, de ezzel egy időben már köszönő viszonyban sincs azzal a szimbolikus jelentőséggel, amely Keménynél például még az irodalmi termék árát meghatározta, és amely – végeredményét tekintve – éppen a fordítottja volt az előállítására fordított munkaórából álló és gyakran anyagiakban is megmutatkozó befektetések arányának.³¹

Az írói teljesítményt ezért mind a kiadónak, mind pedig magának a szerzőnek az oldaláról pontosan úgy számítják ki, hogy a munkáltató

29 *Szerződés Számwald Gyula és Jókai Mór között. Pest decemberho 27. 1853.* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fond/V/771. (Lásd a tervezet 1. pontját.)

30 „Egy könyvtáros most szerződést csinált velem, hogy a mit tiz esztendeig írok, mind megveszi, minden tiz ív munkámért adván 250 pengőt; e szerint ha jövő évben is annyit írnék, mint az idén (120 nyomtatott ívet) fizetne a bohó ember 3000 forintot.” (Vö. Jókai – Özv[egy]. Jókay József-nének. 1853. dec[ember]. 7. In: *Levelezés I.* 123–124.) Ebből az is kiderül, hogy Jókai ekkoriban 26 000 betűt értett egy íven, amely azonban változhatott ebben az időszakban. Erre utalhat, hogy majd minden szerződés pontosan meghatározza, mit tekintenek egy ívnek.

31 Kemény Zsigmond szerint éppen ezért kell az áru csereértékének legalább *hozzávetőleg* igazodnia az irodalom forgalmazásban betöltött szimbolikus jelentőségéhez, és megteremtenie ezáltal a hivatásszerűen üzőtt írói tevékenységhez elengedhetetlen szabad idő anyagi alapjait. Mint mondja, nem csupán „rendkívüli talentumnak és sokévi munkásságnak kell egye-sülni egy írói mű előállítására”, de „a megírt ívek száma”, különösen a történelmi regények alapját képező történettudomány esetében, „a legkiáltóbb aránytalanságban áll a reáfordított munka és kutatások mennyiségével”. (Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom* [1853]. In: *Élet és irodalom. Tanulmányok.* Szerk. és jegyz. Tóth Gyula. Bp., 1971. 134.)

által fizetett, az adott időegységnyi elvégzendő munka a lehető legnagyobb mennyiségű késztermék előállítását biztosítsa. Annak köszönhetően ugyanis, hogy a kiadó a szerzőnek már nem pusztán a folyamat végén keletkező áru irodalmi jelentőségének a mértékében határozza meg a fizetendő honorárium nagyságát, hanem ezt az összeget (vagy ennek legalább egy részét) még a vállalkozás kezdetén, a mű megszületése előtt munkabér formájában, az arra fordított időért cserébe az író rendelkezésére bocsátja, a kiadónak nem pusztán a szerző munkája iránt támasztott piacképes kereslet előzetes felmérésre van szüksége. Legalább annyira érdekében áll, hogy a vállalkozás gazdaságossága miatt az alkalmazásában lévő szerző tevékenysége is nyomon követhetővé és ellenőrizhetővé váljon.

Ennek hátterében a hazai nyomdaipar éppen ekkoriban bekövetkező szerkezetváltozása áll. Amit az olyan korábbi irodalmi szereplők, mint például Kazinczy, még úgy próbáltak megvalósítani, hogy a létrejövő kiadvány mind tartalmában, mind külső, térbeli elrendezésében is idomuljon szerzőjük esztétikai ízléséhez, egyfajta kézműipari terméként hitelesítve az abban foglaltakat,³² az még nagyban függött a Trattner József által ekkortájt használt kézi faszajtóktól, amelyek csak pár száz példány sokszorosítására bizonyultak alkalmasnak, és arra is csak – a teljes ív előállításához szükséges két munkamenetnek köszönhetően – meglehetősen drágán. Ez óránként mindössze néhány száz egyoldalas példány elkészítését tette lehetővé, ami a korabeli nyomdászok napi 10 órás munkanapját figyelembe véve is csak ötszáz kétoldalas nyomtatásig volt fokozható.³³ Márpedig ahhoz, hogy egy-egy kiadvány lehetőleg minél olcsóbban juthasson el potenciális vásárlóihoz, a nyomdák tulajdonosai mindenekelőtt olyan eszközök beszerzésében voltak érdekeltek, amelyek jóvoltából nemcsak az egyes munkafázisok váltak leegyszerűsíthetővé, de az adott műhely hatékonysága is lényegesen megnövekedett. A még ugyan kézzel működtetett, de már vasból készült sajtó magyarországi elterjedése pontosan ezt vál-

32 „Maradjunk-meg az általam választott Mustra papiros, formát, és grobe Cicero mellett. [...] Így munkáim nem jönnek ki cziprán és pompásan, 's azt nem is óhajtom; de nagy csínnel 's ékben, ezt pedig nagyon óhajtom. Ez lesz munkáimnak utolsó Kiadások, 's akarom hogy a' Kiadásnak külsője is éreztesse hogy ízlésem nem volt rossz.” Kazinczy – Helmezy Mihálynak. Széphalom Apr. 3d. 1814. In: *Kazinczy Ferenc levelezése 11.* Kiad. Dr Váczy János. Bp., 1901 (*Kazinczy Ferenc Összes művei*). 308. (A továbbiakban: KazLev.)

33 Fitz József: A nyomdászattörténet korszakai. *Magyar Könyvszemle* 5 (1958) 6.

totta valóra, amennyiben a vas nagyobb súlyából adódó erő kifejtés miatt, a kétszer akkora nyomótalppal ellátott szerkezeten egyetlen nyomással már egy egész ív nyomtatására nyílt lehetőség, egyetlen munkameneten belül.³⁴ Innen kezdve már nem csupán az számít, hogy melyik műhely rendelkezik a legnagyobb, a legkevésbé használt és egyúttal a legszebb betűkészlettel, hanem hogy milyen gyorsan tudja az adott nyomda az egyes megrendelőknek az e vonatkozásban egyre inkább fokozódó igényeit kielégíteni a különböző műhelyek között kiéleződő versenyben.

Amit azonban a vasból készült prések még a munkafázisok redukcióján keresztül valósítottak meg, addig azt az eredetileg Friedrich König által 1811-ben szabadalmaztatott gyorssajtók 1840-es magyarországi bevezetése már a nyomtatáshoz kapcsolódó műveletek pontos megtervezésével érték el. Az alapvetően gőzzel működtetett gép már olyan, tisztán mechanikai elveken alapult, melynek eredményeként anélkül lehetett a lehető legoptimálisabbra csökkenteni az alkalmazott személyzet számát, hogy az egyébként a termelés rovására ment volna. A síneken ide-oda mozgó szedésformákkal, a festékező, valamint nyomást végző hengerrel ellátott találmány üzemeltetése a korábbi legalább hárommal szemben, csupán két személyt igényelt (egy bera-kót, aki a szerkezet egyik oldalán behelyezte a még üres íveket, és egy kirakót, aki az elkészült íveket kivette),³⁵ miközben az így előállítható volumen nagysága az óránkénti 1000 db-os mennyiséget is elérhette.³⁶

Az igazi problémát innentől tehát már nem a nyomás kivitelezésének a pontossága vagy gyorsasága jelenti, hanem az az idő, amely a szedők rendelkezésére állt ahhoz, hogy az ilyen, a sebesség szempontjából egyre jobban tökéletesedő gépek igényeit kielégítsék.

Erre a kérdésre – egészen a szedőgépeknek a század utolsó harmadában való megjelenéséig – a nyomdász-árszabályként elhíresült törvény 1848-as életbe lépése adott valamifajta méltányolható választ. A törvény úgy határozta meg a szedés folyamatában szerepet játszó ember teljesítményét, hogy annak mértékét a gyorssajtók működésének maximális kihasználásához szabta. Egyfelől előírta a ledolgozandó munkaórák számát, ez 10 óra volt, másrészt azzal ösztönözte a folyamatban részt vevők munkavégzését, hogy a petit és garamond

34 Fitz: *A nyomdászattörténet korszakai*, 6.

35 Uo. 3.

36 Ifj. Emich Gusztáv – Szabó József: *A könyvnyomdászat története Magyarországon: 1860. Emlékül ügyfeleinknek*. Pest, 1860. 26.

típusú betűk 1000 n-jéért 8 krajcáros fizetést irányzott elő.³⁷ Ez utóbbi kiszámítása egyébként nagyon is valós tapasztalatokon alapult, amennyiben egy átlagos kéziszedő óránként nagyjából 1500 mennyiségű betű kiválogatására volt képes.³⁸ Vagyis míg a gépek esetében a művelet felépítését optimalizáló rotációs elv annak szólt, hogy kiküszöböljék vagy a lehető legkisebbre csökkentsék e szerkezeteknek „a termelés [maximalizálása] szempontjából meddő mozgásait”,³⁹ addig az ember esetében a munkára fordítható idő lehető leghatékonyabb kiaknázására törekedtek, amelynek mértékét és beosztását alkalmazójuk viszont éppen e gépektől kölcsönzi. A törvény úgy próbálja meg fokozni a hatálya alá vont munkaerő teljesítményét, hogy miközben szándékosan alulkalibrálja az egy óra alatt elvégezhető és elvárható normát, az alkalmazásában lévő abban teszi érdekeltté, hogy hatékonyságának ez az előzetesen megállapított mértéke ne csupán felülmúlható, hanem lehetőleg folyamatos is legyen, méghozzá minden külső felügyelet bármilyen jellegű közbenjárása nélkül. Ha tehát a gyorsajtóknál felbukkanó rotációs eljárás a munkára fordítható idő „mindig növekvő felhasználásának”⁴⁰ és mérésének az elvét valósítja meg, akkor ugyanez az emberi munkaerő alkalmazásának a szintjén magát az embert teszi mérhetővé. Az ilyen munkaerő egészen biztosan megérti majd, hogy az immáron mechanikus szerkezetek segítségével azonos egységekre felosztható idő: pénz,⁴¹ amelynek a lehető leghatékonyabb kihasználásával nem csupán egyre magasabb jövedelem megszerzését biztosíthatja magának, de ez az, ami (látszólagos) érdekszövetséget hoz létre saját munkaadójával is.

A megvalósítás gyorsaságát célul maga elé kitűző ágazat ezzel viszont elérkezik fejlődésének végső határáig. Ahhoz ugyanis, hogy egy-egy ilyen vállalkozás mind a munkáltató, mind pedig a munkavállaló oldaláról nézve tartósan kifizetődő maradjon, szükség volt azokra a megrendelőkre, akik még folyamatos munkával tudták ellátni

37 Novák László: *A nyomdászat története. V. könyv. 1801–1867.* Bp., 1928. 93.

38 Timkó György: Hogyan működött a Mamut, a „gépszörny”? *Magyar Grafika* 48 (2004) 8. sz. 86.

39 Fitz: *A nyomdásztörténet korszakai*, 7.

40 Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Bp., 1990. 208.

41 Edward P. Thompson: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. Ford. Bojtár B. Endre. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Vál. Gellériné Lázár Márta. Bp., 1990. Johan Goudsblom: *Időrezsimek.* Ford. Fenyves Miklós. Bp., 2005. 30–31.

a nyomdát, de akiknek a száma, a teljesítménynövekedés mértékének a fordított arányában, paradox módon, éppen hogy drasztikus csökkenésen ment keresztül. Az igény tehát egy olyan kiadványtípus megjelenésére, amely, a mai újságokhoz hasonlóan, akár egymaga is képes volt pótolni a megrendelők számának visszaeséséből keletkező termelés-kiesést, az ágazat belső, kizárólag technikai és gazdaságossági szempontokat figyelembe vevő törvényszerűségeiből fakadt.⁴²

Ennek megfelelően az, amit korábban technikai újításként azért alkalmaztak, hogy a megrendelőkért folytatott küzdelemben biztosíthassák az egyes nyomdák versenyképességét, mostanra fokozatosan átadta helyét az információs piacért zajló, egyre fokozódó küzdelemnek. A technikailag magasabb színvonalon álló nyomdai berendezés egyúttal több információt jelentett, a több információ pedig annak az illúzióját, hogy az idő egy adott szakasza egyre kisebb egységekre bontható, amely újból megtölthető egymással párhuzamos és folyamatosan változó eseményekkel.⁴³ A versenyből nyilván az fog majd kikerülni győztesként, aki a kiadványai révén mindjobban feloszthatóvá váló időt minél több és minél változatosabb tartalommal látja el.⁴⁴

Ez a tendencia – főként annak köszönhetően, hogy az ágazatnak a könyvek, vagyis a már kész információ sokszorosíthatósága érdekében kibontakozó technikatörténete gazdasági megfontolásokból átkerül az információ egyre gyorsuló ütemű előállításának a területére –, a különböző kiadványtípusok funkciójának egymással alkotott viszonyára is hatást gyakorolt. A könyv, amely Kazinczy idején még akár éveken keresztül készült, és ebben az alapvetően kézműipari tevékenység eredményeként létrejövő formájában⁴⁵ a benne megőrizhető tudás

42 Ilyen kiadványok lehettek még a korban az újságok mellett a tankönyvek és a kalendáriumok. Lásd Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendárium-történet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és szociológiai vizsgálata*. Bp., 1989. 51 és 77–79., valamint 128–133.

43 Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Ford. Berényi Gábor. Bp., 2008. 30.

44 Hasonló időmérő funkció figyelhető meg a kalendáriumoknál. Lásd Kovács: *Kis magyar...*, 13.

45 Szabó Ágnes: Kép, szöveg, örökkévalóság. Az intermedialitás tere Kazinczy verseiben. In: *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*. Szerk. Hász-Fehér Katalin. Szeged, 2006 (Klasszikus – Magyar – Irodalom – Történet 2.) 342.; illetve Friedrich A. Kittler: *Discourse Networks: 1800/1900*. Translated by Michael Metteer – Chris Cullens. Stanford, 1990. 82–84.

számára egyszerre tároló és átviteli médiumként is szolgált, Jókai korára, a nyomdászat fejlődésével párhuzamosan, már csak az előbbi funkciójában bizonyult időtállóknak. Irinyi József szerint például, ha egykoron a hírlapok egyedül „a’ könyvekből kölcsönzött töredékek *raktárai* valának”, akkor mostantól: „a’ könyvek fogják ezt tenni a’ hírlapokkal”.⁴⁶ Az ilyen, Irinyi korára már korszerűtlennek tűnő időszaki kiadványok, a könyvekhez hasonlóan még azért tölthették be néhány évtizeddel korábban az információ tárolásának szerepét, mert kezdetleges technikai hátterük miatt csak ritkán jelenhettek meg, s ezért funkciójuk is kimerült a lényeges információ pusztá kiemelésében. Ezért nem véletlenül szabja feltételül egy kibontakozó félben lévő folyóirat-kultúra elé a napi rendszerességgel felbukkanó hírlapok megjelenését.⁴⁷ Miközben például Irinyi szerint a hírlapíró is egyfajta történetíró, aki „a’ tárgyalás alatt lévő” dolgokkal foglalkozik, amelyeket „azonnal kell fejtegetnie”,⁴⁸ és ebben a formájában „inkább mondottnak, mint írottak” kell mutatkoznia,⁴⁹ egyaránt utalva ezzel a benne foglaltak közérthetőségre és az információ előállításának a sebességére, valójában az időszaki sajtó, jóllehet az időben éppen zajló események lejegyzése, a jelen históriájaként sokkal inkább csak az információ átvitelének médiumaként szolgál egy, vélhetően már könyv formátumban megjelenő valódi történetíráshoz, mint egyfajta tároló emlékezethez vezető úton. A könyvként felfogott tároló ebből a szempontból azért helyezkedik el az információ átviteléért felelős médiumokkal szemben, mert ami a hírlapok szintjén még elfogadott, hogy a jelen napok történetéből mint események egyszeri és egyidejű előfordulásából adjon véleményt a jövő vonatkozásában, az esemény-összefüggésként vagy események egymásutánjaként, amely a historiográfiai értelemben vett történetírás voltaképpeni célja, igazából már csak a könyv médiumában megragadható.⁵⁰

Csak hogy a tudás szerkezetének ez a megváltozása egyáltalán nem áll meg ezen a ponton. Miközben úgy tűnik, hogy egyedül a tárolóként

46 Irinyi József: A’ szépirodalom a’ politikai lapokban. *Életképek* 1845. február 15 (7. sz.). 198. (Kiemelés tőlem – Z. T. P.)

47 „Az időszaki sajtónak nem szükség csupa napi-lapokból állani, de napilapok nélkül még vajmi csecsemői korában van életének.” Uo., 200.

48 Uo., 201.

49 Uo.

50 Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Bp., 2003. 53–54.

felfogott könyv képes biztosítani az esemény-összefüggésként értékelt valódi historiográfiai tudáshoz a hozzáférést, amelyhez az időszaki sajtó szállítaná az alapanyagot, valójában éppen a hírlapírás működése következtében egyre inkább elterjedő, egyszer előforduló események egymásutánjaként kezelt történelem fogalma miatt, amelyben az elbeszélte történet kezdő- és végpontja nem több pusztán esetlegességnél,⁵¹ ez már eleve lehetetlennek bizonyul. Ez kezdetben a könyv leértékelődéséhez vezetett, másrészt a könyv tároló funkciójának alapvető átalakulásához. Jól látható például, hogy amit Erdélyi János még az általa kifejezetten könyvirodalomként számon tartott regény halálaként érzékelt a lapkonjunktúra negyvenes évekbeli megnövekedése, és az ezzel együtt járó novellaírók számának arányos megugrása kapcsán,⁵² az Toldy Ferencnél a Világos utáni időszaki sajtó működésének az áttekintésében már egészen mást jelent. Toldy szerint azért elszomorító, hogy a „kérész-életű hebehurgyaság a lapirodalomból át kezd menni a könyvirodalomba”, mert a folyóiratnak akár van, akár nincs „becsesebb mondanivalója”, „*bizonyos időre meg kell jelenni*”. A könyveknél viszont, „*hol a szerző nincs kötve bizonyos időhöz*, s hol méltán léphetünk eléje azon követeléssel, hogy átgondoltat, szorgalommal kidolgozottat [...] adjon, a hírlapias pillanatszerű modor [...] meg nem bocsátható”.⁵³ Ami tehát Erdélyinél – a könyvirodalom beáramlásával a folyóirat-irodalomba – még azzal fenyegetett, hogy „a komoly tudományosság háttérbe szorításával felületes politikai hírlapcikkekké morzsolódik fel minden, amit tudunk”,⁵⁴ az a század második felében,

51 Uo., 53.

52 „Fiatallapíróink száma légió, [...] a szépirodalmi mezőn is a hírlap-kórság uralkodik [...] regényirodalmunk, melyre pedig nemes szellemi táplálék, kedélyműveltség s mulattató alakban szereshető ember- s világ-ösmeret után sóvárgó nővilágunknak oly nagy szüksége van, csaknem egészen parlagon hever. [...] A régebbiek elhallgattak. [...] az újak pedig felaprózzák magukat, s majd rövidségaffectáló, szenvedélypuffogató francia modorban, majd jó német érzélgősen, majd ismét ugyancsak magyar-zsírósan és sallangos sújtásosan megírják illető divatlapjaik számára helytőlő beszédeiket, felveszik a honoráriumot, s maradandóbb becsű, nagyobb művekkel foglalkozni semmi kedvet nem éreznek.” Vö. Erdélyi János: A meghasonlott kedély [1845]. In: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*. S. a. r., bev. és jegyz. T. Erdélyi Ilona. Bp., 2003. 47–48.

53 [Toldy Ferenc]: Az időszaki sajtó. *Új Magyar Múzeum* 4 (1854) 1. sz. 13. (Kiemelések tőlem – ZTP.)

54 Erdélyi: A meghasonlott..., 47.

Toldynál, egy ezzel pontosan ellentétes előjelű változásnak köszönhetően, vagyis a folyóirat-irodalom beáramlásával a könyvirodalomba, már egyértelműen a könyv médiumában hagyományosan megőrizhető tudás jellegének az alapvető átalakulásával járt. A változás iránya innen nézve azért veszélyes elsősorban, mert éppen hogy nem egy médium vagy műfaj eltűnését vonja maga után, hanem annak látszólagos fennmaradása mellett, a benne megőrizhető események formája alakul egy tőle teljesen idegen médiakultúra logisztikája szerint. Az ilyen kiadvány olvasója ugyanakkor, „megromolván izlésében”, Toldy szerint nemcsak hogy „fogékonytalan lesz a valóban jó iránt”,⁵⁵ de olyan elvárásokat fog támasztani a könyvekkel szemben, amelyeket főként a hírlapirodalom médiumában keletkező írások teljesíthetnének.

Ebből a szempontból Jósika Miklós azon 1845 eleji próbálkozása, hogy először a *Budapesti Híradó* hasábjain tegye közzé eredetileg könyv alakban megírt, *Akarat és hajlam* című regényét, azért nem lehetett igazán sikeres, mert a szerző nem számolt kellő mértékben a két médium nyújtotta, alapvető különbségekkel.⁵⁶ Korabeli kritikusai szerint nemcsak arról van szó, hogy a folyóirat-publikáció esetén a regényírónak alkalmazkodnia kell a hírlapok technikai feltételei által meghatározott formai követelményekhez, hanem hogy a két médium, az őket alkotó beszédformák különbsége miatt,⁵⁷ a bennük megőrizhető események⁵⁸ jellegében tér el alapvetően egymástól. Jósika regényének megírása közben egy folyóirat-olvasó helyett tehát egy olyan befogadót képzelt el, aki egyértelműen a könyvek világában mozog otthonosan:

55 [Toldy]: Az időszaki..., 13.

56 A Jósika kísérlete körül kibontakozó vita mezőelméleti szempontú megközelítésére lásd Keresztúrszki Kida: „...de azért nem írok gyárilag... A folytatásos regényközlések megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán. In: *klasszikus – magyar – irodalom – történet. tanulmányok*. Szerk. Dajkó Pál – Labádi Gergely. Szeged, 2003 (Tiszatáj Könyvek). 171–193.

57 Lásd Hansági Ágnes: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Bp., 2022. 152.

58 Wolfgang Ernst: Archívumok morajlása. In: Jacques Derrida – Wolfgang Ernst: *Az archívum kínzó vágya. Freud impresszió / Archívumok morajlása. Rend a rendetlenségből*. Ford. Bereczki Péter – Lénárt Tamás. Bp., 2008. 147.

Regényem nem lévén hirtap számára írva, hittem, hogy azt a tisztelt olvasó közönség egy öntetben veendi. Most a dolog változott: regényem eldarabolva jeleuendik [sic!] meg, 's tán nem sikerülend azt olly helyeken megszakasztani, hol az érdekesültebb 's a kíváncsiság föl van ingerelve.

Ha ez némi aggodalmat szül is bennem, másrészt megnyugtat azon gondolat: hogy egy pszichologiai regényben, minő ez, a magyar olvasó közönség, mellynek legműveltebb részére számítottam művemet, elég engedékeny leend, színi villánylatok helyett, velem egy kivételes kedély- 's lélek-állapot buvár-lataiba ereszkedni, 's így élvezet nem csattanó hatásban, hanem a lélek működésének kíséretében találai.⁵⁹

Ami tehát az időszakos publikációnak köszönhetően, egy eredetileg nem ilyen megjelenésre szánt, és emiatt nem ennek megfelelően elkészített szöveg hatékonyságából befogadása során elvész, azt egy olyan olvasói emlékezetnek kellene pótolnia, amely önmagában, mindenfajta külső segítség nélkül, joggal lépne fel az – alapvetően könyveknek tulajdonított – információátvitel hosszú távú igényével.

A befogadás eme lehetséges módozatának azonban éppen a folyóirat technikai feltételei szabnak határt. Azáltal, hogy a *Budapesti Híradó* csak minden harmadik nap jelenik meg, miként azt egykori kritikusa látja, csupán fölöslegesen szakítja meg „a” figyelmet”, és pontosan az ellenkezőjét éri el a kívánt hatásnak.⁶⁰ Ezért annak érdekében, hogy biztosíthassa a regény megfelelő fogadtatását, Jósikának a szövegnek azokra az oldalaira kellett felhívnia a figyelmet, amelyek egyértelműen túlléptek a folytatásos közlés határain. A szöveget emiatt két, alapvető rétegre bontja. Miközben folytatásos megjelenése miatt feladata látszólag kimerül a leírás tárgyát képező dolgok és események optikai víziójának a megjelenítésében, „pszichologiai regény”-ként már egyértelműen befogadói analitikus szemléletére apellál:

nemcsak a külvilág képleteit vezeti bűvös panorámájában az olvasó elé, hanem a szív és lélek rejtett világát is föltárja előtte, 's a tudományok legnehezbikét, mivel tanhelye hosszú élettapasztalás 's annak szenvedései, izelíteti meg vele – az ember ismeretét.⁶¹

59 Jósika Miklós: Gr. Dessewffy Emilhez. *Budapesti Híradó* 1845. január 2. (106. sz.). 1. (Kiemelések tőlem – ZTP.)

60 Irinyi: A' szépirodalom, 202.

61 Jósika: Gr. Dessewffy, 1.

Míg az első esetben az olvasó képek nézőjeként kifejezetten passzív, addig az utóbbinál már egyértelműen alkalmazásba vannak véve kognitív képességei.

Jósika emellett nem hagy kétséget afelől sem, hogy a szöveghez való közeledés melyik formáját tartja a sokkal értékesebbnek. Amit az olvasó mindenfajta idő- és energiaráfordítás nélkül a pusztá szemlélet révén megtakarít, az valójában megragad a dolgok felszínénél. Ezzel szemben, amire a szöveggel alkotott más jellegű viszonyában szert tehet – akár úgy, hogy saját emlékezetével pótolja a publikáció megszokottságából eredő információ hiányosságait, akár (éppen ez utóbbinak köszönhetően) pedig úgy, hogy a dolgok felszíne mögé szerez bepillantást –, a regény végére egy valódi tudás rangjára emelkedik fel. A képek használata egyedül a dolgok felszíne mögé hatoló olvasó analitikus tekintetének a támogatásában megengedhető. A szöveggel való minden olyan bánásmód, amely elmerül a feltároló látvány azonnali, kizárólagos és kritikátlan szemléletében, messze elvétí a regény igazi célját:

mindamелlett, hogy itt az olvasó többnyire a lélekkel találkozik, [...] e regény nincs sok cselekvény 's megkapó jelenetek nélkül. [...] ovakodjék [ti. az olvasó] azt hinni, hogy őt egy ábrándos valótlan világba akartam bevezetni. Nem, nem! – minden igaz itt, bár gonoszt eszményítettem 's a költészet fátyolát borítottam néha undok képére; [...] mivel okvetlen ki kelle a sebet fődnem 's azt megismertetnem, mielőtt annak gyógyításához fognék, 's ezt csak költői párázatok közt tehetém, hogy vissza ne rettentsem az olvasót könyvemtől.⁶²

Jósika számára művének folytatásos publikációja végső soron tehát azért rejt magában potenciális veszélyforrást, mert az ilyen olvasó könnyűszerrel megfelejtkezik arról, hogy a regény által ábrázolt világ időbeli természetű, és emiatt hajlamos úgy felfogni az éppen megjelenésre kerülő szöveg egyes részleteit, mintha azok egy panorámafestmény különálló darabjai volnának. Az analógiára a folyóiratok és a panorámák elkészítésének és befogadásának rendkívül hasonló módja teremt alkalmat. Míg a folyóirat kizárólag a pillanat keresztmetszeten keresztül képes felkelteni az azonos szakaszokra osztható, folytonosan múló idő képzetét, méghozzá annak köszönhetően, hogy az ilyen kiadványok, meglehetősen szabályos időközönként történő megjelenésükkel, mindig a tér egy nagyjából azonos szeletét mutatják be

olvasóiknak, addig a panorámák létrehozói az ábrázolni kívánt dolgokról először kifejezetten a perspektíva szabályainak megfelelő képeket készítenek, majd ezt követően másolják fel őket a kör vagy félkör alakú vászonra.⁶³ Mindkét esetben az eredmény a befogadás lokalizált nézőpontjának az elvesztése: egy olyan keret nélküli (nem perspektivikus) látás, amely azáltal gyakorol jelentékeny hatást a nézőre, hogy annak testét az ábrázolás részévé teszi. Ahhoz ugyanis, hogy a képek eme típusa által megjelenített világ egyáltalán befogadható lehessen, a nézőnek legalább el kellett fordítania a fejét vagy körbe kellett sétálnia a kör alakú rotundában. Hasonlóan az olvasóknak ama típusához, aki a regény aktuális folytatására egyaránt tekinthetett egy önmagában álló eseményként, és egyúttal olyanként, amely csupán átmenetet képez az elbeszélt történet saját múltjából, annak jövője felé.⁶⁴ Mivel a panorámafestészet ily módon a „néző számára egy sétáló mindenütt jelenvalóságot”⁶⁵ tett lehetővé (sőt írt elő), ezért joggal érezhette úgy, hogy teste a látvány egyik elemévé vált,⁶⁶ akárcsak a folytatásos regénynek azon olvasója, aki az adott számban megjelenő és a szeme előtt elvonuló események kapcsán joggal tarthatta magát számon ezeknek az eseményeknek az egykorú szemtanújaként. Mindkét eset azért különösen alkalmas arra, hogy befogadjuk ne tudja kivonni magát az ábrázolt világ valóságghatása alól, mert kifejezetten a testi és érzékszervi részvételre építenek.⁶⁷ Jósika azon félelme tehát, hogy olvasója esetleg a térbeli művészetek mintájára fogja kezelni a folytatásokban megjelenő regény sajátos jellemvonásait, nagyon is jogos aggodalomnak tekinthető.

Innen nézve annak a feltételét, hogy a regény befogadója tényleg ne elégedjen meg az előtte elvonuló látvány pusztá optikai szemléletével, a műfaj időbeli természetének kellene biztosítania. Az idő, legalábbis Kant óta, nemcsak azért tölthette be ezt a funkciót, mert egy

63 Varga Tünde: Vizuális? Populáris? Kultúra? In: *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg*. Szerk. Jeney Éva – Szegedy Maszák Mihály. Bp., 2006. 28.

64 Linda K. Hughes – Michael Lund: *The Victorian Serial*. Charlottesville, 1991. 131.

65 Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Ford. Lukács Ágnes. Bp., 1999. 131.

66 Varga Tünde: A történelem (meg)jelenítése: tömegmédia és reprezentáció. In: *Kép – írás – művészet. Tanulmányok a 19–20. századi magyar képzőművészet és irodalom kapcsolatáról*. Szerk. Kékesi Zoltán – Peternák Miklós. Bp., 2006. 146.

67 Uo., 148.

olyan tiszta, belső szemlélet, amely mindenfajta jelenség érzékelésének végső, *a priori* formáját képezi,⁶⁸ hanem mert miközben lényegét tekintve egyáltalán nem tartozik hozzá „*valamilyen [külső] alakhoz vagy helyzethez*”, „belső állapotunkban határozza meg a képzetek” egymással alkotott viszonyát.⁶⁹ Az érzékelés alapvető kategóriájaként felfogott idő segítségével az ember ezért nemcsak túlléphet a látható világ jelenségeinek a felszínén (amely azon kívül, hogy sokkal közelebb áll saját rendeltetésének transzcendentális természetéhez),⁷⁰ de még a regénnyel szemben támasztott korabeli elvárásoknak is teljes mértékben megfelel. Miként azt az E. jel mögött rejtőző kritikus írja:

*A regénynek [...] nemcsak mulattatni kell. [...] A mű bizonyos igazságok iránti meggyőződést, bizonyos eszmékbeni hitet költsön fel az olvasó lelkében, beszélje rá a jóra s míg gondolkodásra hívja fel, figyelmét foglalja a tárggyal annyira, hogy a mű átolvasása után, az olvasó, ha csak egy időre is, ne bírjon megválni azon gondolatoktól, miket a mű benne életre hívott. Ezért a regényírás főfeladata, nem tájképek, megragadó situációk elénkállítása, nem a vadságig szilaj phantasia képeinek, a hihetetlen, a rendkívüli dolgok, a nem létező alakok és jellemek felidézése, és nem feladata az, hogy az olvasót megjártassa a tündér világban, a magas fellegekben, s hogy míg egy részről érzékeit szítja fel vad lángolásra, addig bámulatra ragadja őt a fantazia csapongásai iránt.*⁷¹

A regényben megmutatkozó időnek így elsődlegesen azt a célt kellene szolgálnia, hogy az olvasó ne csupán a szórakozás kedvéért forduljon az irodalomhoz, hanem abban valami olyasmit fedezzen fel, amely túlmutat az ábrázolt jelenségek felszínének a hatókörén.

Amennyiben azonban ezt az irodalom – Lessing által „kvázi-optikai médiumként”⁷² tételezett formája – egyedül csak úgy képes megvalósítani, ha egy „egész festménygalérián át”⁷³ vezeti olvasóját az illúziónak ahhoz a fokához, amelyen a távol lévő dolgok már jelen lé-

68 Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. [Bp.], 1995. 89.

69 Uo., 88. (Kiemelés tőlem – Z. T. P.)

70 Immanuel Kant: *Az ítéelőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. [Bp.], [1997]. 177–180.

71 E.: Kemény Zsigmond regényei. I. és II. füzet. Férj és nő. *Pesti Napló* 1853. jan. 16.

72 Kittler: *Optikai médiumok*, 94.

73 Gotthold Ephraim Lessing: Laokoón vagy a festészet és költészet hatáiról. Az antik művészettörténet különböző pontjainak alkalmoszerű ma-

vőnek, a látszat valóságnak mutatkozik,⁷⁴ és amelyet a térbeli művészet vagy egyetlen műalkotáson belül, vagy a költészettel alkotott viszonyában öt-hat festményen keresztül hoz létre,⁷⁵ akkor a folytatásokban megjelenő regény műfaja rendkívül nagy árat fizet azért, hogy kis adagokban adagolt, könnyen fogyasztható olvasmányként meglehetősen közel kerül a térbeli művészetek befogadásának mentális folyamatahoz.⁷⁶ Amennyire az adott fejezet éppoly könnyen és gyorsan áttekinthető, akár egy festmény felszínén feltáruló optikai látvány elemei, hogy annak részeit szinte „egynek véljük”,⁷⁷ úgy a regényről, mint az alapvetően időbeli médiumként funkcionáló költészet egyik válfajáról kiderül, hogy a benne felfedezhető időbeliség nem több az egymás mellé helyezett képek sorozatánál. A különbség pusztán anynyi, hogy amit a festészet egyetlen műalkotás határain belül, azt a költészet képek egész galériáján keresztül valósítja meg.

Ahogy azonban Kantál a tudat is azért nyúl külső analógiákhoz az idő múlásának az elképzelésekor a saját fogyatékoságának a kiküszöböléséhez, mert az időnek mint „önmagunk és önnön belső állapotunk” tiszta szemléleti formájának valójában nem léteznek külső megfelelői,⁷⁸ úgy ahhoz, hogy a regény valóban felkelthesse olvasóiban az időbeliség érzését, nemhogy nem lehet meg a térbeliség külső analógiái nélkül, de a feltáruló világ látványa sem pusztán csak járulékos eleme a költészet időbeli dimenziójának, ahogy ezt Jósika eredetileg elképzelte. Az idő az olvasó számára kizárólag a látványként érkező információ mennyiségén keresztül válhat a tapasztalat tárgyává, amely attól füg-

gyarázatával [1766]. Ford. Vajda György Mihály. In: *Válogatott esztétikai írásai*. Vál., utószó Balázs István. Bp., 1982. 248.

74 Uo., 193.

75 Uo., 254.

76 A hazai regényírás vonatkozásában a lessingi paradigma érvényesülését szemléltetheti a következő részlet: „Ne iparkodjék a természettel, a legpontosabb részletességig vetélkedni [ti. a regényíró]; meggondolván azt, hogy a mit a természetben a látás által egy pillanatra fogunk fel, ő azt *egyenkénti* vonásokban, *egymás után* állíthatja képelet elé: ezért azon aprólékos részek pontos festegetésében, ha nagyon elmélyed, a tárgyra függesztett általános szemléletet az egész egyes részeire figyelmezés megzavarja, s így a leírás által elérni ohajtott benyomás vagy gyengül vagy elvész.” Vö. Gondol Dániel: Regény és dráma párhuzamban. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 1841. II. 89. (Kiemelés az eredetiben.)

77 Lessing: Laokoón, 259.

78 Kant: *A tiszta ész kritikája*, 88–89.

gően számít rövidnek vagy hosszúnak, hogy a befogadó milyen gyorsan vagy lassan kapja meg az elbeszélőtől az új ismereteket.⁷⁹

Az így képződő hiányt hivatott voltaképpen pótolni az időszak kritikája által a regény alapvető céljaként számon tartott jellemábrázolás. Gondol Dániel szerint ha a

cselekvény vagy történet [a regény tárgyát alkotó] idea külső öltözete, mit azért vesz magára, mert különben reánk nézve hatása nincs, mert különben érzékeink tárgya nem lehet[; akkor az] idea magát emberekben nyilatkoztatja ki, – úgy szólván – ezeket származásának, kifejlődésének eszközeül használja.⁸⁰

A jellem ennyiben a láthatón inneni és túli küszöbét képezi. Gondol hangsúlyozza, hogy „a regény minden tárgyat mint *külsőt*, mint *mul-tat* és *megtörténtet* tüntet és állít elő”.⁸¹ A jellem azáltal töltheti be ezt a kettős funkciót, hogy míg egyfelől az az idea, amely „valamely személy lelkében támad”,⁸² és ami e személy által végrehajtott cselekvés révén „nem marad a csupa belsőnél, hanem – ahogy fogalmaz – szemektől nem láthatlan szálakkal [...] az élet külső és belső viszonyaihoz” egyaránt „szövődik”, míg végül, „*történet* alakot” öltve, „a küloldal” is elnyeri az őt illető rangját,⁸³ aközben vagy azzal egyidejűleg az önálló életet élő jellem tettei magukban hordozzák saját korábbi múltjuknak az emlékezetet. Ily módon a

regény meséjének a hivatása olyan tettet fejteni ki, melly nem valamely ország, hanem bizonyos személy individuális sorsát határozza: [vagyis] a tett indító okait olyan események foglalják magokba, mellyek nem az ország, hanem a hős korábbi életének történetéből fejeledeznek.⁸⁴

Gondol szerint így a múltban végrehajtott cselekvések nem hogy nem felejtődnek el, de beépülve a szereplő tudatába, formálják a jövő-

79 Szegedy-Maszák Mihály: Az elbeszélő szövegek rétegei. In: „*A regény, amint írja önmagát*”. *Elbeszélő művek vizsgálata*. [Bp.], 1980. 12–13.

80 Gondol: *Regény*, 34–35.

81 Uo., 95. (Kiemelések az eredetiben.)

82 Uo., 51.

83 Uo., 52. (Kiemelés az eredetiben.)

84 Uo., 57–58.

ről alkotható elképzelését, és ennek köszönhetően befolyásuk alatt tartják az adott helyzetre adható válaszreakcióit.

Ezzel összefüggésben válik fontossá számára a regényben ábrázolt személyiség következetessége. Miközben a szereplő jellemének joggal elvárt sokoldalúságát és elevenességét⁸⁵ az adja, hogy az író mennyire változatos helyzetek között vonultatja fel alakjait, addig a következetesség attól függ, hogy mennyire sikerül „a tárgyúl választott ideát” („annak kezdetét, fejlődését és beveződését”), amely nem mellékesen szorosan össze van forrva a szereplő jellemével, kifejtéssel.⁸⁶ A történet változatosságának lehetséges maximumát ennyiben a személyiség azonosságainak a határvonalai szabják meg. Ha a különböző helyzetek elsősorban azt a célt szolgálják, hogy az adott szereplő minél több oldaláról váljon bemutatathatóvá, akkor ennek felső határát viszont az alkotja, hogy az eltérő szituációk adta különböző érzelmek még összefüggésbe hozhatók-e az eredeti személyiséggel.⁸⁷ Gondol nem véletlenül követeli a létrehozandó regényvilág szempontjából, hogy

*a külső tárgyak [a] költeményben csak annyiban bír[ja]nak érdekel, [a] mennyiben a személyekkel némi szellemi összeköttetésben vannak[.]*⁸⁸

vagy ahogy Jósika egyik ötvenes évekbeli kritikusa fogalmaz:

*ne rajzoljatok jellemeket valamely esemény – de mindig eseményeket valamely jellem előtüntetése végett[.]*⁸⁹

hiszen a jellem egysége és azonossága nemcsak a személyiség, de egyúttal a cselekmény egységének a záloga is egyúttal. Másrészt Jósika ötvenes évekbeli írói működését (amikor a folyóirat-irodalom éppen elkezd átmenni a könyvirodalomba) ez utóbbi kritikus pontosan ami-

85 Uo., 37.

86 Uo., 44.

87 Az író személyeit „többféle viszonyok és körülmények közé helyezteti, kiknek jelleméből ugyan annyiféle érzelem bontakozik ki, mely külön-mű érzelmeket olly ügyesen egy jellemé tud eleveníteni, hogy személyeivel az olvasás közt szinte megbarátkozunk, magunkat egészen köztük képzeljük”. Uo., 42.

88 Uo., 89.

89 [N. n.]: A szegedi boszorkányok. Regény „Eszther” stb. szerzőjétől. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1854. Kis 8rét. Három kötet: 213, 208. és 184. lap (Ára az egésznek 3 pft.). *Pesti Napló* 1854. december 6. 3.

att tartja kevésbé értékesnek Világos előtti pályájához képest, mivel az erdélyi író „előbbeni regényeiben [...] az események összességéből szöktetve elő a jellemeket”, ezzel szemben mostanra

*hátsóbb térbe szorul a szereplő jellemének árnyalása és annyiival tulnyomóbb lesz magoknak az eseményeknek egymásra tolulása.*⁹⁰

Ugyanakkor Kemény Zsigmond, Gyulai Pál egykorú recenziója értelmében, viszont már azért véti el a történet és jellem egységének az alapvető normáját, ami majd az író műveinek kifogásolható kompozíciójához vezet, mert

*annyi előszeretettel csüng a lélektani fejlődés titkain, a szenvedélyek elemzésén, hogy [...] a túlvitt bonczolgatás miatt jellemei nem domborodhatnak ki mindig plastikai alakokká, s néhol a cselekvény menete is meglassul. Nála alig lehet kimutatni lélektani botlást, [...] de igen jellemet, mely bár indokolt, de mert csak felbonczolva van, nem állhat előttünk életfrisen, szabadon mozogva.*⁹¹

Gyulai és a hozzá hasonló kritikusok számára nyilvánvalóan az képezné az ideális állapotot, ha az elbeszélte történet és a szereplő személyisége nem lenne elválasztható egymástól. Amennyire azonban a szereplő jelleme kizárólag úgy válik az olvasó optikai víziójának, és ezen keresztül bármiféle lehetséges tapasztalatnak a tárgyává, ha tettei révén kölcsönhatásba lép a külvilággal, és az ennek nyomán keletkező történetnek köszönhetően látható alakot ölt magára, akkor a regény szempontjából ugyanez a személyiség viszont már egy olyan tároló emlékezetként funkcionál, amelynek hatásai messze túlterjednek a megjeleníteni kívánt önazonosság kezdeti határain. Gyulai például egyenesen úgy véli, hogy ha

⁹⁰ Uo., 3.

⁹¹ Gyulai Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszélyei. III. köt. (Ködképek a kedély láthatárán) IV. köt. (Szerelem és hiúság). V. köt. (Szív örvényei. Erény és illem.) Pest 1854. Emich Gusztáv nyomdája és bizománya. Ára 3 frt p. p. *Pesti Napló* 1854. márc. 2. 50. (Kiemelések tőlem – ZTP.) Kemény regényeinek a cselekmény szempontjából való lassúságára lásd Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, 2007. 139.

*a cselekményt nem táplálja a jellemrajz ereje, csak események halmaza marad, [vagy] ha a jellemrajz nincs szervi kapcsolatban a cselekvénnyel, érthetetlené vagy önkényessé válik.*⁹²

Az első esetben a jellemrajz hiánya nyilvánvalóan magát a regényt, mint műfajt teszi kétségessé, a második esetben viszont az ábrázolt személyiség esik a tapasztalat határain kívül, ami ismételten a műfaj legitimációs problémáit hozná felszínre. Gyulai nem véletlenül tesz különbséget a pusztá materialitásként felfogott, lapokból és betűkből álló hordozó: a könyv, és az önmagában is kerek egészet alkotó, befejezett és lezárt, vagyis alapvetően szellemi természetű: mű között.⁹³ Szerinte Jókai szövegei, aki egyébként meglehetősen keveset törődött alakjai következetességével, inkább az előbbihez állnak közel. Regényeinek ez a fogyatékosága akkor a legszembetűnőbb, amikor az olvasó könyv alakban veszi őket a kezébe. Ennek oka, hogy Jókai hősei „kívül szemkápráztatók, de belül meglehetősen üresek”, hogy az író „nem annyira lényegökben fogja fel az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségekben”,⁹⁴ sőt, mintha kifejezetten idegenkedne a természetes-től.⁹⁵ Mivel azonban történeteit szinte sohasem táplálja a személyiség belső, összetartó ereje, így a szerző írói leleményei sem „annyira egymásból fejlődnek, mint inkább egymáshoz tapadnak”, ami miatt cselekményeinek is „ritkán van központja, erős belső kapcsolata”, és ezért gyakran mást fejeznek ki, mint ahova eredetileg céloztak.⁹⁶ Ugyanezért fordulhat elő, hogy folyamatossága, főként regényei esetében (ami Gyulainál mindig az alakok és helyzetek belső kényszerűségének rokonfogalmából következik),⁹⁷ „el-eltéveszti az arányt, hol nyúlik, hol rövidül”, hol minden indok nélkül „kapkodóvá lesz”,⁹⁸ vagy mint a *Sze-relem bolondjainál*, ahol még ha előszörre úgy is tűnhetett a szöveg olvasójának, hogy a szerző nem regényt, hanem csupán egy „beszély-cyclust” akart írni, és ennek megfelelően a könyv két rövid beszéllyel

92 Gyulai Pál: A tengerszemű hölgy. Regény. Irta Jókai Mór. Három kötet. Buda–Pest, 1890. [1891]. In: *Bírálatok. 1861–1903.* Bp., 1911. 369. [A továbbiakban, ha ezt külön nem jelzem, a Gyulaira vonatkozó oldalszámok erre a kiadásra utalnak.]

93 Gyulai: Jókai legújabb művei [1869]. 98.

94 Gyulai: Újabb magyar regények [1873]. 103.

95 Gyulai: Jókai legújabb művei, 82.

96 Gyulai: Újabb magyar regények, 103.

97 Gyulai: Jókai legújabb művei, 87.

98 Uo., 82.

indult, a harmadik már minden előzetes magyarázat nélkül csap át a jóval nagyobb összefüggéseket felmutatni képes regényformába.⁹⁹

Nyilvánvaló, hogy Gyulai ellenvetései Jókai regényírói módszereivel szemben, megegyeznek a tárca-regényt érintő, a korban megfogalmazott főbb kifogásokkal. Ennek értelmében a napilapok hasábjain közölt regényírással az a legnagyobb baj, hogy „el van metszve az utánpótlás, kisimitás, aránybatétel, [...] a teljes kiegészítés, kikerekítés utja részletei a változó hangulat és ihlet változó bélyegét viselik magukon”. Ez hozza létre az *Egy magyar nábob* esetében ama „feuilletoni” színezetet, „melynek elevensége, könnyűsége azt végtelenül élvezetessé teszi,” de „egyszersmind azon aránytalanságot okozza, melyben a regény első része az utóbbiakhoz áll.”¹⁰⁰ Márpedig – az álnév mögé bújó kritikushoz hasonlóan – az ugyancsak Planche szavait idéző Salamon Ferenc szerint: a „szenvedélyek mélyreható elemzése s átgondolás által rendezett szerkezet nélkül a regény nem egyéb, mint egy neme az idővesztésnek, nem tartozik többé az irodalmi térre, hanem a domino mellett foglal helyet.”¹⁰¹ Attól viszont, ahogy erre Gyulai több ízben is utal, a pillanatnyi készültség nyomai még nem fognak eltűnni a regény szerkezetéből, ha az író, kezdetben a folyóiratok hasábjain megjelenő szövegeit egyetlen kötet záró és fedő lapjai között helyezi el. Ilyen alkalmakkor Jókai nem tesz mást, mint egy csomó, össze nem illő, „könyvből” és „életből” vett „tarka, csillogó dolgot, eseményt, jellemvonást, adomát, curiosumot, ötletet toldoz-foldoz” együvé,¹⁰² amivel csak azt az érzést erősíti meg olvasójában, hogy az író kiadójával eredetileg „négy kötet beszély és genre-képre alkudott”.¹⁰³ Más szóval egy olyan, alapvetően átviteli médium számára készült regény, amely magán hordozza az átvitel összes lehetséges tulajdonságát, legfőképpen pedig azt, hogy az ilyen médiumban az idő egyenes vonalú, nem lezárható formájában jelenik meg, és ezért egy ilyen közeg lényegileg alkalmatlan a változást jelző események egyidejű tárolására, még akkor sem tudja kiküszöbölni fogyatékoságát, ha

99 Uo., 89.

100 – s.: Egy magyar nábob. Regény. Irta Jókai Mór. Pesten. 1853. és 1854. Kiadja Számvald Gyula. Bizományban Emich Gusztávnál. Négy kötet, 12-edrétben: 149, 163, 155 és 114 lap. *Pesti Napló* 1854. febr. 12.

101 Salamon Ferenc: Planche Gusztáv az újkori francia regényekről [1854]. In: *Irodalmi írásai. 1854–1857. I. kötet*. Szerk. Zabán Márta. Kolozsvár, 2018. 19.

102 Gyulai: Jókai legújabb művei, 92.

103 Uo., 74.

egyébként egy archivális funkciókkal felruházott hordozó, mondjuk egy könyv lapjain bukkan változatlan formában fel ismét.

Vagyis a Jókai-szövegek akkor is magukban foglalják egyfajta üzenetükként létrejöttüknek a technikai feltételeit, ha azokkal olvasóik egyébként könyv alakban találkoznak először.

Absztrakt

A Jókai-szövegek kiadása sem csupán keletkezéstörténetileg számot tevő, mivel a művek jelentését is módosíthatta, hogy éppen milyen médium részeként vettek részt a kulturális termékek piacán. A kiadókval megállapodások mutatják, hogy az írói teljesítményt elsősorban az előre megadott, pontos adatokban kifejezhető, minden egyéb szellemi vonatkozást nélkülöző, pusztá betűkből és szóközőkből álló ívszám határozta meg, amely a nyomtatott médium fizikai tulajdonságaiból következett. Jókai népszerűségének a növekedésével a szerződések az írói termékenységet ösztönözték. A hazai nyomdaipar éppen ekkoriban bekövetkező szerkezetváltozása révén a technikailag magasabb színvonalon álló nyomdai berendezés több információt közvetíthetett. Sokáig úgy tűnt, egyedül a könyvformátum képes biztosítani az esemény-összefüggésként értékelt historiográfiai tudást, de a hírlapírás dinamikája ezt kétségbe vonta. E tendencia kezdetben a könyv médiumának leértékelődéséhez, majd tároló funkciójának alapvető átalakulásához vezetett.

Jókai and Communication

The publication history of Jókai's writings is also significant in terms of the form in which they appeared, as the medium in which they were presented to the market of cultural products modifies their meaning. Agreements with publishers show that a writer's remuneration was primarily defined by volume, consisting of mere characters and spaces stipulated in figures in advance without any other intellectual considerations, and resulting from the physical features of the printed medium. These contracts motivated Jókai's productivity as his popularity as an author grew. The restructuring of the Hungarian printing industry at this time meant that more information could be conveyed using more technically advanced printing equipment.

For a long time it seemed that only the book format could ensure historiographic knowledge of the connections between events – but the dynamics of popular journalism put this in doubt. This tendency led first to the devaluation of the medium of the book and later to the fundamental transformation of its function as a repository of knowledge.

Jókai Mór és a pszichológia

Bényei Péter

A Jókai-korpusz és a korabeli tudományos pszichológia párbeszédbe léptetése több szempontból is kihívást jelent. Egyfelől éppen a Jókai-próza lélektani hiteltelenségét érte megsemmisítő kritika a kortárs recepcióban, és a tudományos tájékozódás hiányát is gyakran a széles tematikai palettát felvonultató író szemére vetették. Igaz, ma már számos tanulmányt olvashatunk a Jókai-próza pszichológiai teljesítményéről, s azt is tudjuk, hogy a „nagy mesemondó” írásainak létrejöttét komoly előkészítő munka előzte meg.¹ Veress Zoltán 1976-ban megjelent könyve például tudományterületi lebontásban idézi (és kommentálja) azokat a regényrészleteket, melyek igazolják Jókai jártasságát a csillagászat, a botanika, az ásványtan, a zoológia, az orvostudomány stb. területén.² Jókai ismereteit részben szaktudományos

1 Jókai művei elkészítéséhez „éveken át gyűjt anyagot meghatározott témakörökből s ezeket nevezetes jegyzőkönyvecskéiben jegyzi egymás alá. Reggelizőasztala csakúgy roskadozik az emlékiratok és külföldi újságok terhe alatt” – írja családi emlékezések alapján Hankiss János (*Európa és a magyar irodalom*. Bp., 1942. 485.). Kiadója, Révay Mór szerint viszont az állandóan író „Jókai igenis nagyon keveset olvasott, bámulatosan keveset, szinte érthetetlenül keveset”, de ez inkább kultikus állítás, hiszen Jókai alapozó olvasmányaira (ismeretterjesztő folyóiratok) ő maga is számos példát hoz. Révay Mór: *Írók, könyvek, kiadók I.* Bp., 1920. 186–190.

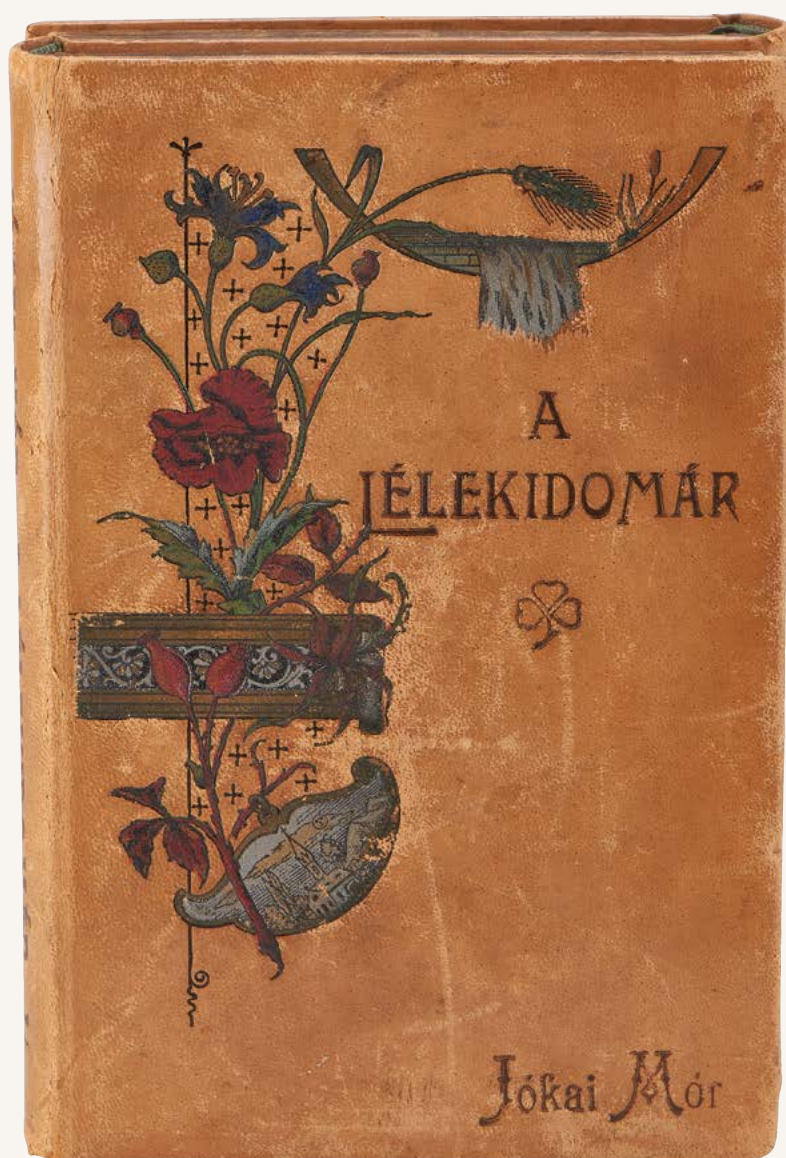
2 Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Bukarest, 1976.

munkákból, részben népszerűsítő írásokból (magyar és nemzetközi sajtóorgánumok) szerezte, jól érzékelve a modernitás korának átalakuló tudásszerkezetét, valamint kiaknázva a nyilvánosság új médiumainak tudásközvetítő szerepét is.³ „A népszerű ismeretterjesztő irodalom képezi az átmeneti hidat a szépirodalom és a tudományosság között” – írja a *Budapesti Szemle* indulását üdvözlő 1857-es cikkében, hangsúlyozva, hogy egyrészt „a tudományos litteraturának is oly kedvező közönséget” kell biztosítani, „mint van a szépirodalminak”; másrészt a szépíróknak is úgy kell tanulmányozni a „*szakmájukat* és mindezt, *a mi azt közel éri*, mint más szaktudósok” teszik.⁴ Ergo: a szépírói mesterség is elsajátítandó szakmai tudást feltételez, s ennek része másfajta tudásterületek feltérképezése. Jókai tehát árnyaltan látta a szépirodalom, a sajtó és a korszakban meggyökerező tudományos diskurzusok viszonyát, s fontosnak vélte a tudományos eredmények esztétikai tudásközvetítését is.

Másfelől az is kérdés, hogy mennyiben volt tudomány a pszichológia Jókai aktív alkotói periódusában, s egyáltalán: mit is tekintettek lélektani „tudásnak” a korban, milyen fogalmi/szemléleti alapon bontakozott ki a lélekről zajló beszéd? Az első nagyfejezetben – két lépésben, előbb a pszichológia, majd az irodalom távlatából – vázlatosan bemutatom ezt a korántsem könnyen átlátható területet. A tanulmány argumentációjának további része is ezt strukturáltságot követi: a nagyfejezetek első egységei röviden összegzik majd a Jókai-korabeli lélektan egy-egy releváns aspektusát, majd a második egységben egy regény mikroelemzésével demonstrálom a Jókai-korpusz és a pszichológia lehetséges kapcsolódási pontjait.

3 „[A] modern társadalom irányeszméivel: a technika vívmányaival, a csodatermő korszellem hódításaival, a politikai eseményekkel folyvást ismeretségben [kell] maradnom. Mint a hogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait: úgy kell nekem folyton fejlesztem az ismereteimet könyvekből és lapokból. A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leczkét sem szabad elmulasztani.” Jókai Mór: *Önéletrírásom* (Tíz évvel később). In: *Jókai jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp., 1898. 149–150.

4 Jókai Mór: A tudományos irodalom újabb előhaladása nálunk. In: *Cikkek és beszédek 4. 1850–1860. I. S. a. r. H. Törő Györgyi*. Bp., 1968. 398. (*Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.)

Jókai Mór: *A lélekidomár* című regényének kötéstáblája. Budapest, 1897.
MNM KK Iparművészeti Múzeum, 57.585.1

*Lélektani diskurzusok és a magyar tudományos pszichológia
Jókai korában*

A magyar tudományos pszichológia kezdetei a 19. század utolsó évtizedeiben bontakoznak ki, de az európai előzmények sem sokkal korábbiak. A pszichológia (egyik) „atyjaként” emlegetett német Wilhelm Wundt kutatásait ismertető Böhm Károly 1882-ben bejelenti az igényt a magyar kísérleti pszichológia létrehozására is.⁵ Bár erre nem kellett sokat várni, az egyik tudományalapító, Ranschburg Pál 1942-es pszichológiatörténeti vázlatában még úgy látja, hogy a „múlt század 80-as éveiben és 90-es éveinek elején a tudományos pszichológiának Magyarországon sajátképpen irodalma nem volt”.⁶ Napjaink pszichológiatörténeti a természettudományos kísérleti lélektan intézményesülését jelölik ki tudományos határkőként, elsősorban Lechner Károly és Ranschburg munkásságára fókuszálva. Mindketten orvosló pszichiáterek, a műszeres laboratóriumi kísérletek kezdeményezői, az 1890-es évektől. Lechnert „mind a pszichofizikai, mind pedig a pszichobiológiai irányzat képviselőjének” tekinti a szakirodalom, „akinek reflexelmélete alkalmas a tudat és a tudatosság lényegének természettudományos magyarázatára”;⁷ míg Ranschburg életművében a „kísérleti pszichológia, a modern elmeorvoslás és gyógypedagógiai pszichológia korai alakulásának eseményei kapcsolódnak”⁸ egybe. A nemzetközi trendeket követő magyar lélektani vizsgálódások azonban más területeken (gyermek- és személyiség-lélektan, emlékezőskutatás) is megindultak, Ferenczi Sándor pedig hamar csatlakozott a pszichoanalízis törekvéseihez.⁹

5 Böhm Károly: Néhány újabb kutatás a kísérleti lélektan terén. *Magyar Philosophiai Szemle* 1 (1882) 3. sz. 193–201.

6 Ranschburg Pál: A magyar lélektani törekvések. In: *A lelki élet vizsgálatának eredményei*. Szerk. Harkai Schiller Pál. Bp., 1942. 471.

7 Fodor Katalin – Kós Béla: Lechner Károly, a „psychophisiológia” kolozsvári művelője. In: *Pszichológia Magyarországon*. Szerk. Kiss György. Bp., 1995. 22.

8 Torda Ágnes: Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón. In: *Pszichológia Magyarországon*, 31.

9 L. Kiss György: A hazai pszichológiatörténeti kutatások eredményei. In: *Pszichológia Magyarországon*, 8–19.

Ugyanakkor a pszichológia tudománya úgy jön létre, hogy már mindig volt. Az emberi lélek orvoslásáról zajló beszéd gyökerei az antikvitásig vezethetők vissza, s a nedvalkattan (Hippokratész), vagy a fiziognómia (Arisztotelész) egészen a 19. század végéig a lélektani tudásszerkezet részei voltak. A pszichológiának a sorsa „két évezrednél tovább [...] a filozófiához volt kötve”:¹⁰ a 18–19. századi empirista filozófusok (David Hume, John Stuart Mill) asszociációelmélete például az emberi lélek folyamatait (gondolatformálódás mechanizmusa; gondolatok, érzések egymásra hatása stb.) próbálta megragadni, s belátásaik később közvetetten az idegrendszer működésének leírásában is hasznosultak.¹¹ Valójában a tudományos lélektan sem szakadt el filozófiai előzményeitől: sajátos legitimációs kettősség érvényesült például egy 1907-es antropológiai kötet pszichológiáról szóló fejezeteiben is. Alexander Bernát írása inkább a filozófia, míg Ranschburg Pál fejezete a pszichiátria távlatából beszélt az ember lelki szerkezetéről és működéséről. Ugyanakkor Alexander is elismerte a kísérleti pszichológia fontosságát,¹² míg Ranschburg is számolt az emberi tudat különleges képességeinek (hipnózis, gondolatolvasás stb.) tudományos alapú magyarázhatóságával.¹³ Már a kezdetektől a pszichológia tudományának egyik alapkaraktere lesz tehát a két módszertan összekapcsolódása. „A lélektan természettudományi igényei (kísérletező kedve, formulázó hajlama, mérései) tehát bizonyos fokig ellentétben állanak e tudomány filozófiai természetével, mégis módszerénél fogva az

10 Kornis Gyula: *A pszichológia jelen állása*. Bp., 1910. 1.

11 Vö. Alexander Bernát: A lelki életről. In: *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai*. Szerk. Alexander Bernát, Lenhossék Mihály. Bp., 1907. 646–47.; Dienes Valéria: *A mai lélektan főbb irányai*. I. Bp., 1914. 10. Fontos szerepe volt az angol tudományos lélektan létrejöttében is, mivel „a fiziológiai pszichológia premisszáit meghatározó módon strukturalta: a tudat működésével kapcsolatos leírások közül a legelfogadottabb volt a 19. századi Nagy-Britanniában [...]” Athena Vrettos: *Victorian Psychology*. In: *A Companion to the Victorian Novel*. Eds. Patrick Brantlinger – William B. Thesing. Oxford, 2002. 70.

12 „Főfontosságú, hogy sikerült a *kísérletnek* mind nagyobb tért hódítani a lélektanban is. [...] Azok a vizsgálatok is rendkívül fontosak, melyek a lelki jelenségek agybeli feltételeit kutatják, mert habár a lélektan sajátos területe a tudat, mégis segítségül kell hívnia mindazokat a tudományokat, melyek a lelki jelenségek tudaton kívüli feltételeivel is foglalkoznak.” Alexander: A lelki életről, 621.

13 Vö. Ranschburg Pál: A lelki élet abnormitásai. In: *Az ember testi és lelki élete*, 747–752.

előbbihez, tárgyánál fogva az utóbbihoz kell ragaszkodnia”¹⁴ – írja 1914-es pszichológiatörténeti áttekintésében Dienes Valéria, aki két fő irányát különbözteti meg a lélektan tudományos útkeresésének: az analízisre épülő *introspekciót* és a fiziológiai jelenségekre fókuszáló *kísérleti pszichológiát* (pszichofizika, pszichometria, pszichofiziológia stb.)¹⁵ – jelezve a két módszertan önnön határait,¹⁶ illetve szintézisük szükségességét. Lechner Károly egyik írása jól példázza a szemléletek közötti átcsapásokat: a szerző határozattan kiáll „a psychologia, mint tulajdonképeni agy-élettan” „exact vizsgálati módszerei” mellett (kiemelve, hogy „az orvostudományok mostoha gyermekének tekintett” pszichológia mindaddig „a speculativ bölcészetnek hagyatott marta-lékúl”); később viszont bevallja, hogy a hallucináció agyi lokalizációjában „sem az agy bonczteni ismerete, sem a pathologikus agy-functiok kórodai megfigyelése [...] egyedül nem adhat megbízható támpontokat”;¹⁷ ezért az önmegfigyelés módszeréhez fordul a jelenség feltárásában. A tudományos pszichológia legitimizációja során folyamatosan küzdött ezekkel a kettősségekkel, olyannyira, hogy a diszciplína (másik) „alapítójának” tekintett amerikai William James még 1892-ben is úgy látja, hogy a pszichológia még „nem tudomány, csak határozott remény arra, hogy azzá váljon”¹⁸.

Az alapdilemma az emberi lélek természetében rejlik, hiszen hogyan rögzíthetők tudományosan pszichológiai törvényszerűségek, ha „minden lelki jelenség csak belső, eredeti összefüggésben, állandó átélésben van adva”?¹⁹ Egyáltalán, mit tekintünk lélektani ténynek? – tesz fel a kérdést különböző változatokban a korai tudományos

14 Dienes: *A mai lélektan*, I. 8.

15 Dienesel egy időben ugyanezt a felosztást mozgósítja Ranschburg Pál is: „De az újabb pszichológiában, még pedig *úgy a kísérletes, mint a tisztán önészlelésen alapuló empiriás pszichológiában* [...]” Ranschburg Pál: A lelki élet minőleges alaptörvénye. In: *Pszichológiai tanulmányok*. Bp., 1914. 12.

16 Egyfelől „a valóságos érzetnek lehetetlen mérőszámot tulajdonítani”, másfelől viszont, „ha az önmegfigyelés veszélybe hozza a vizsgálódás objektivitását, lehet-e akkor a lélektanból tudomány?” Dienes: *A mai lélektan*, I. 15, 20.

17 Lechner Károly: Adatok a hallucinatiók localisatiójához I. *Orvosi Hetilap* 29 (1885) 16. sz. 418, 420.

18 William James: *Psychology. Briefer Course*. New York, 1920. 468.

19 Kornis: *A pszichológia*, 8.

reflexiók is.²⁰ Az emberi psziché agyi orgánus, melynek működése az idegrendszerben rejlik („a lelki jelenségek csak agyvelőfolyamatok”),²¹ vagy a lélek valamifajta „kifejlő, gyarapodó, majd meg csökkenő energia-rendszer”,²² amely egyszerre felel a testi funkciókért, a gondolkodás, érzelmek, akarat, emlékezet stb. mozgósításáért? A pszichés problémák szervi problémák, vagy gyökereik a lelki energiák egyensúlyának meg-bomlásában keresendők? A 19. században számos válasz született ezekre az alapkérdésekre, éppen ezért a korszak lélektani tudásszer-kezete (fogalmak, diskurzusok, szemlélet) rendkívül széttartó, rétege-zett és folyamatos változásban van: ebben a komplex viszonyban kell feltérképeznünk Jókai és a (tudományos) pszichológia viszonyát. Ugyanez a tendencia figyelhető meg Angliában is: „A Viktória-kora-beli pszichológia félrevezető fogalom, ugyanis a pszichológia a 19. szá-zadban nem volt koherens diszciplína: sokkal inkább olyan szerzők műveinek a gyűjteménye, akik a filozófia, a társadalom- és evolúció-elmélet, a fiziológia, a neurológia és pszichiátria kérdéseiről írtak.”²³

A lélek megismeréséről zajló 19. századi beszéd átfogó keretét a nedvalkattan, valamint a Johann Kaspar Lavater, illetve Franz Joseph Gall munkáinak köszönhetően új erőre kapó fiziognómia és a frenológia jelölte ki a közgondolkodásban, melyek hatása (halványuló mér-tékben) a század végéig érzékelhető.²⁴ A lélek orvoslásának Jókai-korabeli képzeteit pedig Franz Anton Mesmer állati magnetizmusa formálta döntő módon, melynek tágabb kontextusában bontakoztak

20 „Íme a lélektannak már küszöbénél is kénytelenek vagyunk megállni, mert azt sem tudtuk eddig megállapítani, mit nevezzünk lelki jelenségnek?” Alexander: A lelki életről, 608. „Hol és hogyan kell a lélektani adatokat keresni: eszméletünk közvetlen adataiban, önmegfigyeléssel-e, vagy idegrendszerünk mozgásjátékaiban kísérletezéssel-e?” Dienes: *A mai lélektan*, I. 3.

21 Kornis: *A pszichológia*, 13.

22 Alexander: A lelki életről, 652.

23 Vrettos: *Victorian Psychology*, 69. „A »pszichológiai diskurzus« fogalmát a legtágabb értelemben kell használni a korszak vonatkozásában: nem-csak a pszichiátriai szövegeket vagy az otthoni használatra írt orvosi kézi-könyveket foglalja magában, hanem az emberi szubjektum meghatározá-sairól zajló nagyon széles körű kortárs társadalmi és gazdasági közbeszé-det is, mely a legkülönbözőbb sajtótermékben, a népszerű önéletrajzi köny-vekben stb. zajlik.” Sally Shuttleworth: *Charlotte Brontë and Victorian Psychology*. Cambridge, 1996. 2.

24 A fiziognómiáról, frenológiáról még a század közepén és végén is született egy-egy népszerűsítő könyv. Szokoly Viktor: *Arcisme és phrenológia*. Pest, 1864. Szentpáli Janka: *Arcisme (Physiognomika)*. Bp., 1891.

ki a spiritiszta asztaltáncoltatás, a gondolatolvasás, vagy a – részben cirkuszi látványossággá, részben orvosi gyakorlattá váló²⁵ – hipnózis széles körben terjedő jelenségei. Mindegyik felfogás tudományos státusra (is) törekedett: s bár legfeljebb pre- vagy pszeudotudományként számolhatunk velük, a korszak lélektani tudásszerkezetében betöltött lényegi szerepüket (rendkívüli népszerűségük mellett) mi sem jelzi jobban, hogy helyet kaptak a korai tudományos rendszerezésekben is. A nedvalkattan és a fiziognómia Alexander Bernát lélektanában találja meg a helyét,²⁶ míg a hipnózis és a spiritizmus „metapszichológia” összefoglaló néven jelenik meg Dienes leírásában a kortárs pszichológiai jelenségek között.²⁷ Jókai neveltetésében, gondolkodásában, prózájában valamennyi itt említett lélektani jelenségkör hatása világosan kimutatható, ezért egy külön nagyfejezetben ki kell térni rájuk.

A 19. század kvázi tudományos és sajtónyilvánosságában azonban más lélektani törekvések is nagy számmal megjelennek: egy része morális/vallási, más része filozófiai, harmadik neveléstudományi keretbe helyezi a jelenséget, gyakran a nemzetközi lélektani kutatások eredményeinek az átültetésére vállalkozva. Beszédes lenyomata a korszak átalakuló lélektani tudásszerkezetének a *Tudományos Gyűjtemény* 1841-es lapszámaiban (Z. monogrammal) megjelenő laza tanulmányfüzér, amely a korabeli léptékkal mérve „tudományos” érdeklődéssel közelít alapvető lélektani kérdésekhez: többek között a „lélek és test kölcsönös viszonyáról”, „a lélek szellemiségéről” közölve értekezéseket. Szembetűnő az írások szemléleti szótárainak látványos keveredése: a kiindulópont a lélek vallásos felfogása,²⁸ ugyanakkor az argumentációban már meghatározó szerepet kap a fiziológiai megközelítés,²⁹

25 „A pszichológiatörténet a szuggesztiót, a hipnózt a pszichoterápia előfutáraként tartja számon.” Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Bp., 2002. 25.

26 Lásd Alexander: A lelki életről, 708–712, 719–720.

27 Dienes: *A mai lélektan* I. 31., II. 37.

28 „Nem szabad felednünk, hogy az egész látható vagy úgynevezett testvilág (a’ teremtés) a’ teremttő szellem mindenhatóságából ’s fő bölcsességéből származik”, ezért „a’ test a’ léleknek szolgál”. Z: A’ lélek és test kölcsönös viszonyáról. *Tudományos Gyűjtemény* 25 (1841) VI. 40, 41.

29 „Az emésztés, a’ lélekzetvétel ’s a’ vérkeringés, ’s nem különben a’ lelki élet minden életművei az agyvelő, az érzékrendszer, az izmok tömegével ’s az ezen uralkodó idegrendszerrel együtt, [...]” Uo., 34.

a pozitivizmus determinációtana,³⁰ a nedvalkattan („vérmérséklet”) antik teóriái, vagy éppen a korabeli önsegítő könyvek szövegei.³¹ De a 19. század második felében rengeteg ’tapasztalati’ vagy ’gyakorlati’ lélektanról szóló sajtócikket és (tan)könyvet találunk, melyekből aztán lassan kiemelkednek az első tudományos jellegű lélektani munkák. A korra jellemző, hogy „pszichológiai rendszeralkotókként igen gyakran más tudományágak neves képviselői léptek fel”:³² a tudományos lélektan első útkezesői között jogászok, filozófusok, papok stb. is voltak. Közülük Pekár Károly, Pauer Imre vagy Pikler Gyula nevét érdemes külön kiemelni.³³ A korabeli orvostudományi szaklapok³⁴ is gyakran közöltek pszichológiai írásokat, de lélektani ismeretterjesztésére más sajtóorgánumok (napi- és hetilapok) is rendszeresen vállalkoztak.

A tudományos lélektan létrejötte szorosan összekapcsolódik a 19. századi pszichiátriai orvoslás fejlődésével is: hosszas előkészületek után az 1850–1860-as évektől kezdődően Magyarországon is megépülnek a – korábbi elzárásra szakosodó tébolydák helyett – viszonylag kíméletesebb terápiás módszereket alkalmazó elmeotthonok: Schwartz Ferencz, Laufenauer Károly, Moravcsik Ernő, Jendrassik

30 „Mi közelebből az életművezet különbözését illeti, ez részint a’ származástól függ, részint a’ különböző nem, életkor, részint az éghajlati és más helybeli viszonyok ’s befolyások által feltételeztetik.” Uo., 26.

31 „A’ mások megvetése ön megutálást is von maga után; ilyen a’ világ folyamatja. Ha mások semmit sem tartanak rólunk, csak hamar megszokjuk mi magunkról is semmit sem tartani.” Z: A’ lélek viszonya az embervilághoz. *Tudományos Gyűjtemény* 25 (1841) II. 56.

32 Pataki Ferenc: A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszerű tanulsága. *Magyar Pszichológiai Szemle* 34 (1977) 6. sz. 567.

33 Az itt felsoroltak nem paradigmaalkotó szerzők: műveik tudományos színvonala is eltérő. Pauer Imre 1882-es tankönyvéről (*Philosophiai Propädeutika I. A lélektan elemei*. Bp., 1882.) írt recenziójában például Böhm Károly egyenesen plágiumnak minősíti Pauer írását: „Pauer ur Wundt művét egyszerűen szó szerint excerpálta, a mely eljárási móddal én egyáltalában nem tudok megbékülni. Itt-ott egy kis átmenetet csinál ugyan, de többnyire pusztán kihagyásokkal rövidíti Wundt művét.” Böhm Károly: Értesítő. *Magyar Philosophiai Szemle* 1 (1882) 5. sz. 389.

34 A tudományos (és) ismeretterjesztő szerepet betöltő *Orvosi Hetilap* 1857-től, a szintén hetilap *Gyógyászat* pedig 1861-től jelenik meg. A Magyar Pszichológiai Társaság folyóiratának, a *Magyar Pszichológiai Szemlének* az alapítására csak 1928-ban került sor. (Igaz, az 1882 és 1891 között megjelenő *Magyar Philosophiai Szemle* rendszeresen közöl lélektannal kapcsolatos tudományos írásokat is.)

Erő stb. nevével fémjelzett pszichiáter generáció munkássága pedig nagyban hozzájárult az elmebetegségek tudományos leírásához, kíméletes és intézményes terápiájának elterjedéséhez, az elmekórtan orvosegyetemi oktatásának bevezetéséhez, a neurálpatológiai és neurológiai kutatások meghonosodásához.³⁵

Összességében elmondható, hogy a Jókai-korpusz rendkívül tág pretudományos, valamint (éppen meghonosodó) szaktudományos lélektani diskurzus kontextusában jön létre: eltérő felfogásmódok egymás mellett élése, párbeszéde, egymásra hatása jellemzi tehát a korszakot, leginkább azért, mert a sajtó populáris kommunikációjának a térhódítása, valamint a lélektani tudásszerkezet jelentős módosulása ebben az időszakban zajlik le. Mint később látni fogjuk, ezek a folyamatok a Jókai-szövegek lélektani reprezentációiban is tetten érhetők.

A lélektan fogalma a 19. század második felének irodalmi diskurzusában

Ennek a változatos lélektani diskurzusmezőnek szerves része – leképezője, alakítója, közvetítője – a regényirodalom is. A korabeli kritikai írásokban a prózai szövegek létrejöttéről, poétikájáról, tudásközvetítő funkciójáról zajló normatív beszéd elválaszthatatlan a lélektaniség szempontjaitól: olyannyira, hogy a realizmusnak állandó jelzőjévé vált a „pszichológiai” formula. De vajon mit értettek a lélek és lélektan fogalmán a kritikusok; milyen szemléleti – esetleg (pre)tudományos pszichológiai – háttérrel mozgósítottak ezek a poétikai normák, kritikai elvárások, értelmezői gyakorlatok? A kérdés átfogó tárgyalásra itt nem vállalkozom, pusztán egyetlen belátásra igyekszem ráirányítani a figyelmet: sajátos feszültség jön létre ugyanis a szövegek lélektani teljesítményét megragadó normahasználat szakmai következetessége, valamint a mozgósított fogalmak (tudományos) pszichológiai reflektáltságának a hiánya között.

Érvelésemben a korszak egyik legfelkészültebb irodalomtudósának, Péterfy Jenőnek három tudományos esszéjére (Eötvösről, Keményről, Jókairól 1881-ben publikált pályaképelemzésekre) fókuszálok. Péterfy

Lásd Lafferton Emese: A magántéboldától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Szerk. Békés Vera. Bp., 2004. 34–73.

megközelítése saját bevallása szerint „a részletekben marad, s ezeket elemzi, majd *az esztétika*, majd *a pszichológia* segítségével”.³⁶ A lélektani olvasás tehát domináns módon lép be a szorosabb regényelemzések szempontrendszerébe, számos távlatot kijelölve. Egyrészt mindhárom esszében szerepet kap az író lelki alkatának lenyomataként felfogott szöveg pszichobiográfiai szemlélete;³⁷ másrészt Péterfy analitikusi szerepként fogja fel a prózaírói tevékenységet („művészi pszichológusnak” nevezi Flaubert-et, Jókait pedig ennek hiánya miatt bírálja);³⁸ harmadrészt a regényt a „belsőbb, intimebb, gyöngédebb [...] pszichológiai problémák”, „pszichológiai megjegyzések” színre vitelének műfajaként értelmezi.³⁹ A lélektaniség persze alapvetően a jellemteremtés műveleteire vonatkozó poétikai norma, amely a teremtett hősök „pszichológiai részletezésére”,⁴⁰ lélekalakulásuk motivációjára,⁴¹ valamint érzelmi/gondolati/akaratú megnyilvánulásai életelevení kidolgozására vonatkozik.⁴² Kemény kitűnően, Eötvös közepesen felel meg ezeknek a kritériumoknak,⁴³ Jókai pedig megbukik: műveinek „gyöngö

36 Péterfy Jenő: Báró Eötvös József mint regényíró. In: *Péterfy Jenő válogatott művei*. Bp., 1983. 513.

37 „Kemény művei mindig hevült állapot, lelki erőlködés [...] termékei, a kaotikus lélek tisztulásai. [...] Keménynek mindig lelkéből is átömlik egy rész művébe.” Péterfy Jenő: Báró Kemény Zsigmond mint regényíró. In: *Péterfy*, 551, 561.

38 „Jókaiiban az adomázó, a humoros, a patetikus fabulator hasonlíthatatlanul nagyobb, mint a pszichológ.” Péterfy Jenő: Jókai Mór. In: *Péterfy*, 623.

39 Péterfy: Eötvös, 533. „Különösen pszichológiai megjegyzései szépek, igazak, s tanúskodnak ama mélyreható szimpátiáról, mellyel Eötvös a lélek minden gyöngéd érzelme, nemes gerjedelme iránt viselkedett. [...] Regényíróink közül Kemény Zsigmond is gazdag megjegyzésekben.” Uo.

40 „Hogyan rajzolják a realisztikus művészek az egyént? Eljárásuk közös vonása: a pszichológiai részletezés; [...]. Az egyik, midőn az *indulatot*, a *szenvedélyt*, a *lelki megszokásokat* [...] boncolja, részletről részletre halad visszafelé, míg végre azt hiszi, hogy a *jellem magjára* akadt. [...] A másik a *jellem gyökeréből* indul ki, és azon van, hogy mindenekelőtt ennek növekedését mutassa föl.” Péterfy: Jókai, 615.

41 „Hogyan teszi megfoghatóvá a lélek változásait, a rokon-, vagy ellenszenv hullámzásait, a kicsiny okok sorozatának nagy következtetéseit?” Péterfy: Eötvös, 532.

42 Lásd például Eötvös *A karthauzijának* az elemzését. Uo., 514–523.

43 „Az egyént szereti kivetköztetni bőréből; azonnal általánosabb vonatkozásaira, magasabb pszichológiai szempontokra vezeti vissza; nem annyira látni, mint érteni, átérezni akarja.” Uo., 525.

a pszichológiája”, mivel lélektani „részletezés” helyett „pszichológiai lehetetlenségű” tulajdonságokkal ruházza fel a szereplőit („hősei a részletekben össze nem függő, lélektani egység hiányával levő alakok”). A jellemváltozások sem motiváltak: „Jókai a pszichológiai átmeneteket csak amúgy nagyjából rajzolja. Nála az alakok fejlődése csupa tört vonalat ír le.”⁴⁴ Berend Iván, Áldorfay Ince és a többi Jókai-regényhős azért elrajzolt alakok, mert „a kalandos mese önkényszerűleg tereli” a jellemalakulásukat: „pszichológiai valóságuk áldozatul esik a helyzetek csillogó voltának”.⁴⁵

Péterfy poétikai normarendszere következetesen végigvonul, de feltűnő, hogy az irodalomtudós mennyire reflektálatlanul mozgósít lélektani fogalmakat, természetesnek véve, hogy mindenki tudja: mit kell egy szerző „pszichológiáján”, egy irodalmi szöveg „pszichológiai problémáin”, vagy a fiktív szereplők „pszichológiai fejlesztésén” érteni. Péterfy jártas volt a korabeli pszichiátriai orvoslás gyakorlatában,⁴⁶ s talán érzékelte a tudományos lélektan szárnybontogatását is. Ám argumentációjának rejtett lélektani „szótárában” csak a korabeli közgondolkodás évtizedek óta bevett fogalmai (pozitivistá miliőelmélet) sejlenek fel: például amikor Flaubert jellemeinek „uralkodó sajátságairól” beszél, vagy a „szokások, tapasztalás és környezet”, öröklés determinálta szereplőkről ír Sterne kapcsán.⁴⁷ A lélektani ítéletalkotásnak tehát van is, meg nincs is objektív tudományos mércéje: joggal vethető fel a kérdés, hogy vajon a Jókai-regényeknek tényleg nincs „pszichológiája”, vagy csak más poétikai/szemléleti alapon reprezentálnak lélektani folyamatokat, melyek akár a bontakozó tudományosság, akár a lélekről a sajtónyilvánosságban zajló beszéd távlatából felmutathatók?

A lélektaniség tematikai/poétikai normakészlete hasonló reflektált reflektálatlansággal van jelen a korszak kritikai diskurzusában. Csak

44 Péterfy: Jókai, 624, 619.

45 Uo., 623.

46 Grünwald Béla Széchenyi könyvéről írt 1890-es kritikájában például világosan megkülönbözteti pszichiátria és pszichológia szemléletét és gyakorlatát. Péterfy Jenő: Egy új könyv Széchenyi Istvánról. In: *Péterfy*, 451–474.

47 Péterfy: Jókai, 616. Vö. 30. lábjegyzettel. Ez a felfogás volt a viktoriánus korabeli pszichológia és irodalom fő kapcsolódási pontja is: a szemléleti „hangsúly a tudat megörökölt jellemzőin, valamint a társadalmi és környezeti hatásokon különösen vonzó volt a Viktória-korabeli realisták számára: főként azért, mert egy összetett modellt kínáltak a regényhősök lélektani fejlesztéséhez, illetve annak a társadalmi struktúrának a megragadásához, amelyben a karakterek mozogtak”. Vrettos: *Victorian Psychology*, 71.

egyetlen viszonyítási pontot idézek. Négy évvel a Péterfy-esszéek előtt az Eötvös–Kemény–Jókai triászt interpretáló Bodnár Zsigmond is úgy véli, hogy egyfelől az igazán jó regényíró „derék tudós, jeles pszichológ” is: ilyen Kemény Zsigmond, „a kedély életének finom boncolója, a lélek betegségének kitűnő felismerője, a jellemek mesterei analýsálója”.⁴⁸ Másfelől Bodnár szintén komplex regénypoétikai normaként ragadja meg a lélektaniséget: „Egyikök [Jósika, Eötvös, Jókai] sem törődött annyira a szigorú motiválással, a lelki állapot Ariadne-fonalának felkeresésével, a benső élet szálainak szétszedésével”,⁴⁹ mint Kemény. Lélektani regényíróként természetesen itt is megbukik Jókai, akinek „[f]éktelen phantasiája a szertelenbe csap és *psychologiai talányokat teremt*, melyeket ő sem tud megoldani”.⁵⁰ Ugyanakkor Bodnárnál sincs kifejtve, pontosan mit értsünk a lélek vagy a lélektan fogalmán, milyen szemléleti alapon (és egyáltalán, *miért*) mondunk ítéletet egy regény lélektani teljesítményéről, a szereplők pszichés folyamatairól.

Joggal feltételezhetjük, hogy a megidézett írások kritikai alapszmáinak következetes alkalmazásában a korszak „közös egyetértésen” alapuló lélektani tudása aktivizálódik, melyet a pszichológiatörténet – minden korszakra speciálisan jellemző – „naiv” vagy „népi pszichológiának” nevez. „A hétköznapi emberek minden kultúrában természetes módon használnak olyan kifejezéseket, megnyilatkozásokat, amelyek lelki folyamatokra vonatkoznak és a viselkedést e lelki folyamatokból magyarázzák”, éppen ezért „a tudományos lélektan gondolkodásmódja azért is lehet furcsa a kívülről érkezőnek, mert bizonyos értelemben mindnyájunkkal velünk születik egy »naiv pszichológus«”.⁵¹ A naiv/népi lélektani tudás „absztrakt és összetett képesség, amelynek elsajátítása igen korán megkezdődik az emberi fejlődésben”.⁵² Kijelöli a viselkedésről, lelki problémákról stb. zajló „hétköznapi” beszéd reteit és számos forrásból táplálkozhat: az önmegfigyelésből, a másokkal való érintkezés tapasztalatából, de leginkább egy korszak rétegzett lélektani tudáskészletének az egyes emberekhez leszivárgó információiból. (Jókai korában ezt már a populáris sajtókommunikáció is nagyban formálja, amely tudományos eredményeket is adoptál.)

48 Bodnár Zsigmond: *Irodalmi dolgozatok*. Bp., 1877. 40. 2.

49 Uo., 36.

50 Uo., 37.

51 Győry Miklós: Bevezetés a modern lélektan történetéhez. In: *Pszichológiai alapismeretek*. Szerk. Oláh Attila. Bp., 2006. 12.

52 Uo., 12.

Ezt a belátást mozgósítja 19. századi pszichotörténeti kutatásaiban Lackó Mihály, amikor Széchenyi pszichés összeomlását értelmező korabeli narratívákról megállapítja, hogy azok a „naiv pszichologizálás” mintázatait követik: „[m]ert természetesen a hagyományos narratív ábrázolások is pszichologizálnak. De észrevétlenül: nincs szükségük ugyanis különleges pszichológiai fogalmakra (*ilyenek alig is állnak rendelkezésükre*); lélektanuk az individuumok esszenciális hasonlóságának feltételezésén alapul, s a történetmondás különböző változataiban bújik meg.”⁵³

Az irodalmi szövegek pszichológiai reprezentációja egyfajta köztes térben jelölhető ki: egyszerre merít az adott korszak tudományos, populáris és naiv pszichológia tudáskészletéből, ugyanakkor részben alakítja, árnyalja, formálja valamennyit – jól leképezi, s a befogadásban aktivizálja is egy adott kor komplex lélektani tudásszerkezetét. Jókai és a pszichológia viszonya is ezen a dialogikus jellegű, állandóan formálódó tudásmezőn jelölhető ki.

LÉLEKTAN, IRODALOM, JÓKAI

Irodalom és lélektan

Az irodalmi szövegek ezen egyedi terrénumáról pontos képet fest Kornis Gyula, aki a bölcséleti vonalon járult hozzá a tudományos pszichológia alapjainak lefektetéséhez. *A költő és lélekbúvár* című írása szerint az irodalom (az antikvitástól a modernségig) mindig „jobban” (közérthetőbben) reprezentál pszichológiai folyamatokat, mint az adott kor „tudományos” lélektana. Így például míg Descartes, Spinoza, Hobbes filozófiájában a „lélek tudománya azonos a mechanikával”, addig „Shakespeare már utolérhetetlen módon festette meg az emberi szenvedélyek nagy drámai freskóit: a szerelemét a Romeo és Juliában, a becsvágyét és önérzetét a Hamletben”.⁵⁴ A modernitás korában pedig a tudományos pszichológia úttörőinek (Johann Friedrich Herbart, Gustav Fechner) kutatási eredményei halványulnak el

53 Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Bp., 2001. 50. (Kiemelés tőlem – B. P.)

54 Kornis Gyula: *A költő és a lélekbúvár. Budapesti Szemle* 1933. 672. sz. 130.

a 19. század lélektani regényíróinak munkái mellett.⁵⁵ Kissé elnagyolt megállapításait Kornis később egyensúlyba hozza, megkülönböztetve a „költők lélekbölcsességét (psychosophia)” és a „tudósok lélektudományát (psychologia)”: a „kettő külön síkon mozog, de nincsenek ellentétben egymással, kölcsönösen kiegészítik egymást”.⁵⁶ Az irodalmi szövegek egyedi lélektani tudása nem jobb, hanem más mint a tudományos pszichológiáé, mivel elsősorban a naiv-népi pszichológiából (a „mindennapi, ösztönös lelki tapasztalatból”), valamint az önmegfigyelés és az intuíció (szerzői beleélés) lelki képességének aktivizálásából táplálkozik:

*Mi a költők sokszor bámulatbaejtő lélekbölcsességének gyökere? A velük született ösztönszerű lelki beleélő képesség, a mások lelkébe való finom transzpozíció. Ez nem a léleknek valami tudatos „ismerete”, nem valami elméleti gondolkodás eredménye, hanem a más lelkekkel való eleven társas érintkezés közben kialakult érzelemszerű magatartás, veleszületett hajlékony készség és rejtelmes tapintat, amely arra képesíti, hogy a mások lelkébe a külső jeleknek s jómagá lelki állapotainak alapján be tudjon pillantani.*⁵⁷

Kevésbé tudományos alapú megközelítés ez, ám összecseng írói önreflexiókkal, sőt, alapvető narratopoétikai belátásokkal is.⁵⁸ S itt talál-

55 „Amikor a XIX. század közepe táján Thackeray, Dickens, Tolsztoj és Dosztojevszki, nálunk Kemény Zsigmond a lelki életnek legfinomabb fodorzódásait szinte kínos pontossággal elemzik szét, a tudományos lélekbúvárlatban Herbart az irányadó, aki az egész lelki életet a képzetmozgások statikájának és dinamikájának fogja fel”; „Amikor Tolsztojnak *Béke és háborúja* megjelenik (1860), lát napvilágot a modern kísérleti módszerű pszichológia alapvető s nagyhatású műve, Fechnernek *Elemente der Psychophysik* című könyve, amelyben az ingerek és az érzetek viszonyára nézve” állapít meg törvényszerűségeket. „Valaki esetleg – Tolsztojt és Fechnert kissé mesterkéltén közös nevezőre hozva – felvetheti a kérdést: ki ismerte kettőjük közül jobban az emberi lelket?” Uo., 132.

56 Uo., 133.

57 Uo.

58 „Csakhogy eszerint [a regény] valami olyasminnek köszönheti az életszerűségét, amiről az írók és az olvasók a legkevesebbet tudják az életben: hogyan gondolkodik a másik ember, hogyan érez egy másik test. A belső világ megrajzolásakor a regényíró valójában feltaláló. Még ha pszichológiai elméletekre és introspekcióra hagyatkozik is, Ortega szavaival »imaginárius pszichológiát... a lehetséges emberi tudatok pszichológiáját« hozza létre.” Dorrit Cohn: Áttetsző tudatok. In: *Az irodalom elméletei II.* Szerk. Thomka Beáta. Pécs, 1996. 85.

lunk egy fontos kapaszkodót Jókai és a pszichológia viszonyának a felvázolásához, hiszen ő is ugyanebben látja írásai létrejöttének a kulcsát:

A regényírás mestersége pedig így megy. [...] Vagy egy vezéreszme érik meg agyamban, vagy egy történelmi adatra találok, vagy [1] lélektanilag megoldatlan esemény merül fel előttem. Ez mind ötlet, adomány, lelet: mint a csigahalásznál a gyöngy. Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, amik ezt a történetet keresztül viszik. Ez már tanulmány. [...] Amikor aztán ez megvan, akkor maguknak [2] az előteremtett alakoknak kell kidolgozniuk a regénymese egész szövevényét. Itt már együtt működik a képzelet az emlékezettel. [3] Én ekkor odahelyezem magam az egyes alakoknak a lelki világába: bennük élek. [...] S ez nem jár mindig gyönyörűséggel: vannak emberi indulatok, a mik lelki egyéniséggel antartice ellenkeznek; a kéjencz, a gyilkos, a fösvény, a zsarnok, a szívtelen kedélyhangulatának szuggerálása fájdalommal jár; a kétségbeesett öngyilkos idegzavara kínozt, az atheista ridegsége borzaszt; de nem tudok másképp írni [...].⁵⁹

A sémászerű folyamatleírásnak három lényegi aspektusa van. Először is Jókai irodalmi témafeldolgozásainak egy részét kifejezetten lélektani reprezentációra sarkalló feladatként fogta fel. Másodszor a jellemteremtés poétikai műveletét a cselekménybonyolítás elé helyezte, ellentmondva a Péterfy-kritika fő tézisének, mely szerint Jókai-regényeiben „nem a mese van a jellemek föltüntetésére, hanem a jellemek legfőlebb azért valók, hogy érdekes, minél érdekesebb mesét lehessen hozzájuk fűzni”.⁶⁰ Mint látni fogjuk, Jókai állásfoglalása – éppen a korabeli pszichológia távlatából – védhető. A harmadik szempont alkotáslelektani: a hősök imaginációjának a forrását a szerző lelki beleélő képességének a médiumában jelöli ki.

Ez utóbbi eljárás analógnak tűnik a Jókai-kortárs tudományos pszichológia egyik módszerével, az introspekcióval: a célzottan lélektani érdekeltsgű irodalmi imaginációk így akár intuitív pszichológiai „kísérletként” is felfoghatók.⁶¹ Zsigmond Ferenc szerint például egyes Jókai-művek lélektana kifejezetten az emberi psziché tudomány által

59 Jókai: Önéletírásom, 150–151.

60 Péterfy: Jókai, 623.

61 Az így nyert „eredmények” a tudományos lélektan oldalán nem vállalhatóak, ugyanakkor szembeűnő, hogy a 19. századi pszichológusok, pszichiáterek milyen gyakran „támaszkodnak szépirodalmi művekre, hogy betekintést nyerjenek az emberi viselkedés motivációiba, a lélek folyamataiba,

hozzáférhetetlen területeinek feltárására irányul, egy-egy lelki jelenség „kísérleti” irodalmi színrevitelét szolgálják: „Íme, ez a magyarázata annak, miért vét Jókai oly sokszor a mai regényelmélet kánona ellen az események és különösen a jellemek fejlesztésében. [...] Jókai azzal igazolja álláspontját, hogy a tudomány még mindig bizonytalanságban tapogatódzik az ember lelki életének s általában a világ jelenségeinek számos pontjára nézve, tehát ilyenkor joga van a költőnek intuícióval pótolni az egyelőre csődöt mondó tudományos kutatást.”⁶² Jókai persze nem lélektani kísérletező: pusztán természetes módon merített korának pszichológiai tudáskészletéből, s hasonlóan alkalmazta és gazdagította azt, mint realistának kikiáltott kortársai, a „művészi pszichológusok”. Gyakran az is detektálható, hogy mit is jelenthetett a gyakorlatban a „lélektanilag megoldatlan esemény” felmerülése és megoldása: ezt a *Fráter György* (1893) rövid mintaelemzésével mutatom be, melynek konklúziójaként pozicionálom majd Jókai és a korabeli pszichológia viszonyának a legfőbb aspektusát.

„Régi” és „új” lélektan a *Fráter György* jellemteremtésében

Jókai kései történelmi regénye nem sorolható az író fókuszáltan lélektani szövegei közé. A 16. századi államférfi, Martinuzzi életének és történelmi személyiségének megformálása azonban „egy lélektanilag megoldatlan” feladatként jelentkezett Jókai számára, melyre a szerző külön fel is hívja olvasói figyelmét.⁶³ Mai kifejezéssel „imaginárus pszichológiára” volt szüksége ahhoz, hogy életre keltse és lélektani beállítódásában is színre vigye a fiktív/történelmi alakot.

Martinuzzi a regény lapjain írástudatlan katonából – a „török fejek levagdalója”-ból – művelt szerzetes, problémamegoldó államférfi, ösztönkésztetéseit aszkézissel megzabolázó „új ember” lesz. Látszólag a „pszichológiai fejlesztés” mellőzésével létrejön egy hiperbolikus Jókai-alak, aki aztán minden fenyegető helyzetből kivágja magát: te-

vagy példákat és esettanulmányokat találjanak bennük az örületre és más abnormális lelkiállapotokra”. Vrettos: *Victorian Psychology*, 69.

62 Zsigmond Ferenc: *Jókai*. Bp., 1924. 288.

63 „Amit eddig a költői képzelet e regénynek nevezett életíráshoz toldott, az nem volt egyéb, mint kitöltése azon nagy hézagoknak, amiket a történetírók üresen hagytak. [...] Hogy lett az írástudatlan fickóból tekintélytartó tudós? apátúr? lengyel főpap? Hogy lett a lengyel királynak bizalmas barátja? [...] Erről a történetírók mind nem adnak számot.” Jókai Mór: *Fráter György I.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1972. 186. (Kiemelés tőlem – B. P.)

remtett személyisége azonban a Jókai-korabeli lélektani tudásszerkezet fogalmaival elbeszél. A lelki átalakulás színreviteléhez a nedváltan szótárát mozgósítja a szöveg. Martinuzzit „hidegvérű lény”-ként írja le a narrátor:⁶⁴ a főhős nyugodt természete,⁶⁵ az érzelmi reakciók hiánya egyoldalúan flegmatikus vonásokat⁶⁶ mutat. Még a 19. században is komoly lélekmagyarázó funkcióval bíró humorápatológia Hipokratészig visszavezethető felfogásában a négy testnedv (vér, sárga és fekete epe, nyák) egyensúlya biztosítja az egészséges testi és pszichés működést: bármelyik túlsúlya problémát okozhat az ember életében. Ebből az önkiteljesítést korlátozó, egyoldalú flegmatikus állapotból el is mozdul Martinuzzi beállítódása: Zápolya Borbála meztelen testének megpillantása, a szexuális vágykésztetések robbanásszerű előtörése viszont egy másik szélsőséges állapotba billenti el az óhajtott egyensúlyt. A uralhatatlan vágyakat Martinuzzi úgy éli meg, hogy „a lelke külön volt válna a testétől”: a hidegvérű, érzelemmentes, racionális lényt egy ellentétes lelkierő, a „tűz” szangvinikus nedváltani állapota⁶⁷ ragadja el a másik irányba, mely lobbanékonysággal, az erőszak kísértésével, mentális széteséssel jár.⁶⁸ A pálos szerzetesi kolostorba vonulás megmenti az önpusztítástól, ám a Dózsa-felkelés során – újabb megrázó tapasztalatként – a hatalom vonzása ragadja el, melyet az önostorozás, a böjt ismételt aszketikus stratégiái ellensúlyoznak. A szélsőséges lelki elmozdulások fokozatos kiegyenlítődéseként szilárdul meg aztán Martinuzzi jelleme: lelki alkatának egyensúlya végül az aktív egyházi és politikai cselekvésben, a válságos idők államférfiúi

64 „A hidegvérű lények haragja még erősebb, mint a melegvérűeké. Még a féreg szívében is van bosszú.” Uo., 28.

65 „Én nem tudom, mi a harag! Én még akkor sem vagyok haragos, mikor karddal verekedem.” Uo., 67.

66 A „nyugalomra (lomhaságra) hajlandó hangulatában a vérmérsékletnek a’ lélek’ fogékonysága és energiája egyaránt alant áll, ’s megalapítja az úgynevezett phlegmás vagy hidegvérű mérsékletet”. Z.: A’ lélek és test, 29.

67 „A’ vérmes mérsékletű lélek [temperamentum sanguineum] a’ kívülágra csügghet de csak azért, hogy általa magát a’ lehető legnagyobb váltakozásban az érzéki életre felingereltesse.” Uo., 30.

68 „Én tegnap óta nem az az ember vagyok, aki azelőtt voltam. Mint akit a vipera megcsípett; idegen méreg lángol minden ereimben. [...] Rémgondolatok üldöztek egész éjszaka. Azt gondoltam: tűzzel játszom, tűzben dolgozok; tűz lesz a fegyverem. Felgyújtom ezt a várat, s aztán elragadom őt a fejem fölött égő gerendák közül.” Uo., 73.

sikereiben rögzül, tehát a megtalált kolerikus állapot⁶⁹ lesz a fókusz-pontja a nyugalom és a hevesesség attitűdjeit később is mozgósító főhős önmagaságának. Így lesz Martinuzziból – a nedvalkattan szemléletét érvényesítő jellemalkotásban – egy rendíthetetlen személyiségű, nagy-politikai aktor.

A Jókai-korabeli diskurzusokban „a nedvalkattan elsősorban nem pszichológiai, hanem etikai kontextusban” nyer értelmet: egy-egy típus nem eleve elrendelt jellem, ezért az ember morális „kötelessége szabad akarata révén uralkodni saját temperamentumán”.⁷⁰ Martinuzziban is mintha ez a szívós morális magatartás hozná egyensúlyba a szélsőséges késztetéseket – s itt akár le is zárhatnánk a gondolatmentet. Lelki beállítódásának az alakulásában azonban annyira meghatározóak a szexuális késztetések (a Dózsa-epizódban pedig a hatalmi vágyak), hogy azok szétfeszítik a nedvalkattan lélekmagyarázó kereteit: az ösztönök eldöntő antropológiai szerepét nyomatékossítják az emberi élet és lélekalkulásában. Már az is furcsa, hogy a testi vágyak ilyen gondolatokat (vár felgyújtása, öngyilkosság) váltanak ki a főhősben: de a szexualitás mint uralhatatlan probléma továbbszövídik a regényben és egy másfajta gondolkodás keretébe helyezi a pszichológiai folyamatokat. Amikor Martinuzzi (már pálos rendi vezetőként) visszatér szülőföldjére haldokló apjához, Borbála testvérhúgának (akinek a létezéséről nem is tudott) megpillantása újra előhívja a Zápolya Borbálával megélt zavaros érzéseket:

Az előtte termett hölgyalak karcsú, telt idomú, arca arany zománcú karmin, ajkai nevető pirosak, szemei szerelemragyogók, szemöldökei öldöklők. A tü-nemény elébb letérdel eléje, és megcsókolja a kezét; aztán egész elragadtatással a keblére borul, elhalmozza arcát, szemeit, ajkait csókjaival, közben lihegve: „György! Györgyöm! Édes Györgyöm!” Fráter György érzi ajkain a forró, édes, kábító csókokat, érzi az ideges karok ölelését, érzi a szívdobogó pihegést keblén; az egész tündérvarázslatot, amit egy női testnek az oda-tapadása előidéz. Szemei bámulva kérdezik: „Ki vagy te?” [...] S a csábító alak elérte a kérdést, s még meg is felel rá. – Én vagyok Borbála! A te Borbálád! A „te” Borbálád! Hisz ez a pokol játéka. (I/171.)

69 „A choleras lélek a’ kifeléhatásra, cselekvésre, teremtésre, ösztönöztetik a’ lehetőség legszélesebb körében; az úgynevezett gyakorlati élet az ő eleme.” Z.: A’ lélek és test, 30.

70 Kucserka Zsófia: *Könyvbe vésett jellemek. A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben.* Bp., 2017. 28.

Hogy itt – öntudatlanul – egy vérfertőző szexuális vágy ébredéséről van szó, a narráció erotizált nyelvezete mellett felerősíti a nagybátyja, a katolikus érsek Vitellius burkolt utalásokkal teli megjegyzése,⁷¹ majd a vérfertőzés természetességét sugalló magyarázkodása: „Fráter György arca elárulta a belső felháborodást e szavak fölött: – Borbála az én nővérem! – vágott a szavába Vitelliusnak. Vitellius nagyot nevetett erre. – Jól van, jól. Hát hiszen nekünk is van hugánk. Azt jól rendelte a bölcs gondviselés, hogy akinek nincsen felesége, annak legyen hugája.” (I. 178.) A szexualitás tematizálásának később nincs folytatása, Martinuzzi morális magatartása látszólag érintetlen marad: mindez azonban nem ellensúlyozza azt a tényt, hogy a szexuális vágyak uralhatatlansága, elnyert identitásokat fenyegető aspektusai, valamint a perverzió készítményei ne jelennének meg nyomtatékosan a regény lélektani imaginációjában – mindezek azonban már a korabeli tudományos lélektan elgondolásainak a kontextusában kapnak jelentést. Sally Shuttleworth szerint „minden nagyobb korszakban jelentős elmozdulások figyelhetők meg azokban a határokbán, melyek [...] kijelölik a demarkációs vonalat a normális és a patológus között. Ezeknek a konvencióknak a változása nagyban befolyásolja a regényszereplők reprezentációját, melyek egyrészt megvilágítják, másrészt befolyásolják ezeket az átalakulásokat.”⁷² Martinuzzi lélektani színrevitele is szoros összefüggésben hozható a századforduló tudományos lélektanának szexualitásról alkotott felfogásával.

Ezt a felfogást összegzi Ranschburg Pál *A lelki élet abnormitásai* című munkájának egyik alfejezete. Írása bevezetőjében a pszichiáter egyfelől a lelki normalitás küszöbének tágitására tesz kísérletet: az ember érzékelése, gondolkodása, akarata stb. még a normalitáson belül mutathat kilengéseket (például nincs olyan ember, „kinek ösztön-élete soha ferde útra nem téved”);⁷³ másfelől pedig az „önfentartó és fajfentartó ösztönt” alapvető lelki mozgatórugónak tekinti. Amikor a szexualitás tárgyalására kerül sor, mégis a belső kontroll (morális)

71 „Ez nem jó gusztus. A vén anyókat vinni magaddal. [...] Ha már csakugyan vissza akarsz menni apátúrnak a kolostorodba: azt mondom, vidd el magaddal inkább Borbálát. Az jobban beválik pap gazdaasszonyának. Csinos, takaros menyecske és nem *fajos*. Három esztendőss asszony már, és még se kicsiny, se nagy.” Jókai: *Fráter*, I. 177.

72 Shuttleworth: *Charlotte Brontë*, 1.

73 Ranschburg: *A lelki élet abnormitásai*, 725.

elvárása kerül fókuszpontba:⁷⁴ Ranschburg test és lélek harcaként írja le az ösztönökkel folytatott „szakadatlan küzdelmet”.⁷⁵ Szerinte a „faji ösztön ébredése” a kamaszoknál kiválthat ugyan problémákat („önfertőzést”, „időnkinti fajtalanságokat”), de a felnőtt embertől elvárható az ösztönök uralása, hiszen már „az egészséges szervezetű ifjú az ilyfajta gyermekkori eltévelyedésekből hamarosan kigázol”. Arról nincs szó, mit is jelent pontosan ez a „kigázolás”, de a szexuális késztetések eluralkodása felnőttkorban már morális betegség lesz: elhajlás („homoszexuálisok”, „szadisták és masochisták”, „a fetiszizmus esetei”), kultúrátlanság vagy gyengejelleműség, mivel a „tévutakra került fantázia az ösztön működését mindenféle abnormis helyzetekhez [...] köti”.⁷⁶ Mindezen morális vétkek pedig neurológiai problémákhoz is elvezethetnek, melyek tovább fokozzák az abnormális szexualitást.⁷⁷ Ez utóbbi okból lehet az idős kor is a szexuális problémák forrása, hiszen a századvégi neurológia szerint „az öregkor előrehaladtával az agyvelő is visszafejlődik”,⁷⁸ s ez vezet jellemgyengüléshez, majd szexuális ki-csapongáshoz.⁷⁹ A szexualitás problémái tehát a kamasz- és öregkor

74 Itt nem feltétlenül a vallásos szemlélet zárványszerű visszahatásáról van szó. Mivel a 19. század végén már jóval bizonytalanabb határ választja el egymástól a normális és a nem normális állapotot, „ezért elvileg bárkin bármikor elhatalmasodhatott az elmébaj, így az egyetlen jel, amely azt mutatta, hogy az illető teljesen normális, az az önkontroll képességének a demonstrálása volt”. Shuttleworth: *Charlotte Brontë*, 35.

75 „[A] lelki én küzdelmeiről a testi énnel nem beszélnek a lélektan tankönyvei.” Uo., 736.

76 Uo.

77 „A folyton buján csapongó fantázia kimeríti a rendelkezésre álló erőket, a fecsérítés gyengíti a gerincagyi központot, mely immáron az agytól érkező normális behatásokra nem reagál.” Uo., 737.

78 Lugosi András: A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről. *Budapesti Negyed* 15 (2007) 4. sz. 372. „Ha az ember megvénnél, akkor az arterio-sclerosis és az ez által feltételezett vérkeringési és táplálkozási zavarok folytán az agyvelő is visszafejlődik, [...]”. Richard von Kraft-Ebing: *Az elmebetegségek tankönyve II.* Ford. Laufenauer Károly. Bp., 1884. 346.

79 Mindezt Jókai személyesen is „megtapasztalhatta”: köztudott, hogy családjá egy olyan kvázi pszichiátriai szakvéleményt is mozgósítva próbálta megakadályozni az idős író Grósz Bellával kötendő házasságát, mely szerint „Jókainál a szexuális erotómánia következtében kialakult aggkori elmegyengülés tünetei figyelhetők meg”. Lásd Lugosi: *A szerelem bolondja?*, 368.

életszakaszának velejárói: az ösztönök elszabadulását felnőttkorban a morális kontroll akadályozhatja meg.

A fiktív Martinuzzi lélektani reprezentációja (a regény teremtett történelmiségéhez igazítva) szoros összhangban van a korabeli tudományos pszichológia szemléletével is: a fenyegető nemi ösztönök kezdeti fellángolását a főhős morális betegségként éli meg, s uralására testi önsanyargatásba menekül; ugyanakkor lélekalakulásának leírására már a szublimáció, vagy az ösztönkiegyenlítés freudianus fogalmait is mozgósítani lehet, melyek a szexualitást már nem morális, hanem tágabb antropológiai távlatból közelítik meg. A Jókai-regény „pszichológiája” igen árnyaltan adja vissza tehát kora szexualitással kapcsolatos tudományos nézeteit (Freud műve, a *Három értekezés a szexualitásról* is csak bő tíz évvel később íródott): összességében pedig egy régi, elavulóban lévő szemlélet és fogalomrendszer (nedvalkattan) mozgósításával akart egy nagyon is új, modernitáskori problémát (a szexualitás eldöntő szerepe az ember életében) megérzékíteni. Utóbbi pszichológiai imaginációja felülírja a régi szemlélet alapjait, s játékba hozza az újfajta lélektani antropológia tudományos aspektusait is.

S itt ragadható meg Jókai és a pszichológia viszonyának kulcsmozzanata: regényei ugyanis nagyon jól leképezik a korszak lélektani tudásszerkezetében beálló változásokat. Jókai szemlélete a letűnőben lévő, de még aktív tudományelőtti pszichológia látásmódjában rögzül, de a regényeiben már olyan lélektani jelenségek reprezentációjára kerül sor, melyek egy része a korban formálódó tudományos pszichológia vizsgálódási radarjára is felkerül. Ezért különböző fogalmi hálók átfedései, keveredései, a régi tudásszerkezet felülíródasai figyelhetők meg a Jókai-művekben. A tanulmány második fele erre az alapbelátásra épül. A következő nagyfejezetben azt vizsgálom, hogy a korszakban még sokáig uralkodó tudományelőtti pszichológiai teóriák és gyakorlatok egyrészt hogyan válnak a Jókai-poétika és lélektani reprezentáció részévé, másrészt hogyan íródnak felül szemléleti kereteik; a rákövetkezőben pedig azt, hogy az új tudományos lélektani felfogásokkal analóg jelenségek milyen módon és milyen kontextusokban bukannak fel a Jókai-szövegekben.

JÓKAI ÉS A TUDOMÁNY ELŐTTI PSZICHOLÓGIA

Bár a pszichológia csak a 19. század végén formálódott tudománnyá, a lélektan elméletei, gyakorlatai jóval korábban jelen voltak. Ahogy már jeleztem: a nedvialkattan, a fizignómia a frenológia, a mesmerizmus még a 19. század második felében is (a sajtó, a regények, az önségítő könyvek révén) hatékonyan részt vettek a lélek- és emberismeret formálásában;⁸⁰ s bizonyos belátásaik a tudományos pszichológia szemléletébe is beépültek.

Fizignómia

Bár a humorálpátológia és a frenológia⁸¹ is fontos szerepet tölt be a Jókai-korpusz jellemteremtési és lélektani műveleteiben, ebben az alfejezetben csak a fizignómiára térek ki részletesen. Az antik gyökerű fizignómia Lavater 18. század végi munkásságának köszönhetően igen népszerű lélektani teória volt a korszakban: alapvető ön- és emberismereti, neveléstudományi potenciállal bírt, de mélyen beágyazódott a korabeli regényhősök poétikai színrevitelébe is. Végtelenül egyszerű antropológiai kiindulópontja, hogy az arc a lélek tükré: látható jellegzetességei (az orr mérete, a szem alakja, az arcvonások, a homlok, az áll felépítése) olvashatóvá teszik az adott egyén rejtett lelki beállítódását, jellemalkatát, morális attitűdjeit. Ebben a felfogásban tehát egyrészt test és lélek összefüggő, „egymásra vonatkozó, együtt és egymásból értelmezhető” entitásként értelmezhető, másrészt „a külső jelekből a belsőre való következtetés magában foglalja az ember kiismerhetőségében való hitet” is.⁸²

80 Nagyon beszédes például, hogy a természettudományos fiziológiai pszichológia létrejöttét méltató Weisz Jakab – aki szerint „a psychologia helyébe az agy physiologiáját [kell] tenni” – 1882-ben pszichológián még a frenológiát érti, melyet természettudományos távlatból bírál. Weisz Jakab: Agyvelő és lélektan. *Budapesti Szemle* 1882. 61. sz. 116, 117.

81 Jókai jártasságát a – koponya alkatából az ember szellemi/morális képességeire következtető – frenológiában jól mutatja *A szabadság a hó alatt* (1879) egyik szereplői megnyilatkozása: „Az anatómia szerint van; de annak a működése más, mint amit a költők ráfognak. Az, amiről te beszélsz, Gall szerint, az agyacs 27-dik számú koponyarészében lakik, s az nálam nincs kifejlődve.” Jókai Mór: *A szabadság a hó alatt*. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1965. I. 91.

82 Kucserka: *Könyvbe vésett jellemek*, 91.

A fiziognómia változatos poétikai szerepet tölt be a Jókai-regények jellemteremtésében és lélektani reprezentációjában, akárcsak a kortárs európai irodalomban. Graeme Tytler szerint bármennyire is ironikusak a Lavaterre tett narrátori megjegyzések, azok mégis „egy létező regényírói közmegegyezést demonstrálnak, mely szerint egy szereplő arca iránti érdeklődés mégiscsak egy fiziognómus illetékességébe tartozik”⁸³ – az arcleírások a korban szinte elválaszthatatlanok a fiziognómiától. „E két ember arcából azt olvashatná le egy fiziognóm, hogy ezek valaha keserű ellenségei lesznek egymásnak” – olvassuk az *Egy magyar nábobban* (1853–1854), Szentirmay Rudolf és Kárpáthy Abellinó párhuzamos leírásának⁸⁴ – „összehasonlító jellemanalízisének”⁸⁵ – zárómondataként. Az utóbbi eljárás egy azok közül a fiziognómiára épülő jellemteremtési stratégiák közül, melyeket Tytler összefoglalóan a regényekben modellszerűen előforduló „posztlavateri portrénak” nevez. Ezek mindegyike megtalálható a Jókai-korpuszban: ilyen például a „nézőpont megkettőzése” a leírásokban, amikor is a narrátor és egy szereplő együttes távlatából rajzolódik az olvasó elé a szereplő arca, a hozzá fűzött kommentárokkal.⁸⁶ *A jövő század regényében* (1872–1874) például a főhős, Tatrangi Dávid narrátori leírását néhány sorral később a király „fiziognómusi” arcolvasása egészíti ki.⁸⁷ De ilyen posztlavateri stratégia az elősorolt fiziognómiai jegyek harmóniája vagy diszhar-

83 Graeme Tytler: *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*. Princeton, 1982. 187–188.

84 „Alig lehetne bizarrabb csoportozatot festeni, mint e két arcot, így egymással szemközt tekintve. Egyfelől a könnyelmű, oktalan gőg, büszke, nevető arc, kihívó, gúnyoló vonásaival – másfelől az éles tekintetű, megvető, szoborszerű arc hideg, keserű mosolyával, mely amazt visszatörlni látszik.” Jókai Mór: *Egy magyar nábob*. I. S. a. r. Szekeres László. Bp. 1962. 127.

85 „[A]z összehasonlító analízis az ellentétes megjelenésre épít. [...] Bizonyos esetekben az ellentétező leírások a rivalizálás vagy konfliktus szimbolikus színrevitelét szolgálják.” Tytler: *Physiognomy*, 199–200.

86 Uo., 186.

87 „Ifjú, komoly és szelíd arc volt ez, színe barnás, alig színezett ott, hol az ifjúság rózsái szoktak nyílni; határozott, merész kifejezést adó orr; állán kétféle váló selymes fekete szakáll; ajkai nemes metszésűek és teltek, a felső ajk fölvetett, szemei nagyok, világlók, feketék, erős, sűrű szemöldök alatt. [...] Homlokát akarta látni a király. A homlok az, amire az emberi jellem titkai vannak felírva: a homlok tud legtöbbet beszélni. [...] S ez a homlok nagyon jól egészíti ki az arcot. Egy valódi Mózes-fő állt a király előtt, kétfelé omló sűrű hajával, izomteljes, nagy, széles homlokával.” Jókai Mór: *A jövő század regénye*. I. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1981. 75–76.

móniája a leírásokban,⁸⁸ vagy a „családi portré” eljárása, amikor is „az átöröklődő vonásoknak és a családi hasonlóságnak van szembetűnő jelentősége”⁸⁹ egy-egy szereplő jellemének megragadásában. A példákat még hosszan sorolhatnánk: Jókai fiziognómiai stratégiáinak az elemzése viszont külön tanulmányt igényel, amely szorosan összeolvasható a lavateri tipologizációval (és az európai regények átsajátítási gyakorlatával) a Jókai-passzusokat, illetve egy átfogó Jókai-regény-poétika kontextusában tárgyalná azokat.

Itt csak a jelenség lélektani reprezentációt érintő aspektusaira térek ki. Egyfelől a fiziognómiai szótára (mint a jellemteremtés kézenfekvő nyelvi bázisa és a korabeli olvasók számára ismert kódrendszer) egyszerű funkciót tölt be a Jókai-regényben: kézhez álló segítséget nyújt egy-egy szereplői arc, test látványának frappáns verbalizálásában. Másfelől viszont szembetűnő, hogy a narrátori leírások gyakran nem követik mechanikusan a lavateri tipizációt: az arc, szem, homlok leírásához kapcsolt kommentárok vagy egyértelmű morális asszociációkat társítanak az egyes vonásokhoz,⁹⁰ vagy (ellenkezőleg) összezavarják a figura kiismerhetőségét. Sok esetben számolni kell tehát az irónia, az elrajzolás műveleteivel is: nemcsak a meglévő kódrendszer kijátszásával, hanem azzal is, hogy a leírás nem enged közel a hős lelki beállítódásához. A sokáig uralkodó közvélekedéssel ellentétben a Jókai-jellemek lélektani dimenziója többsíkú, s ennek megalapozása gyakran éppen a fiziognómiai (jellegű) kódok szétírásával történik. Állításomat *Az arany ember*ből (1872) hozott példákön demonstrálom.

88 Vö. Tytler: *Physiognomy*, 183, 185. (Példákat *Az arany ember* rövid elemzésében idézek majd.)

89 Tytler: *Physiognomy*, 201. Példa: „Amaz oly hódító szépség, finom, halvány arc, okos, nemes vonásokkal, apja magas homlokát öröklé a hajadon s annak nyugodt, átható szemeit, csak ajkai körül mosolyog édesanyja szelíd, érzélgő lelke, ez a két jellemző vonás, mely azóta is a Teleki-család csaknem minden ivadékaibanál feltalálható, [...]” Jókai Mór: *Török világ Magyarországon*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1963. 41.

90 Ez az eljárás gyakori Jókai leírásaiban, melyet Bódi Katalin (Kazinczy egyik portréja kapcsán) így értelmez: „az arc részeit és vonásait csupa általános-ságokkal jellemzi, amely jelzők már eleve a belső tulajdonságokat nevezik meg (eleven, szép, szabad, komoly, kedves). Vagyis itt a fiziognomikus ábrázolás” idealizálásba csúszik át. Bódi Katalin: *Látásgyakorlatok. Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*. Bp., 2021. 242.

Fiziognómiai és lélektan Az arany emberben

Az, aki a part felől közelített, egy fiatal korú férfi volt; bő zubbony és pantalon, vörös gyapot nyakkendő, vörös török fez volt a viselete. Arca szép; ha nyugodtan állna a festő előtt, másolatára mindenki azt mondaná, hogy ez egy hős; de mikor elevenen jö eléje, mindenkinek a legelső gondolatja az, hogy ez egy kém! Szabályos vonások, nagy fekete szemek, sűrű göndör haj, szép ajkak; hanem azok a ráncok a szemek körül, az a bevágás az ajkszegleten, az a mindig izzadt homlok és tétova tekintetű szemek azt hirdetik, hogy ez nem más, mint egy rabszolga, ki csak saját érdekeit szolgálja.⁹¹

Krisztyán Tódor leírása szorosan követi a posztlavateri poétikát, azok közül elsősorban a festőiség analógiájára játszik rá.⁹² A narrátor szereplői testleírását és arcolvasását morális kódok keretezik: a felszínes benyomások (szép arc, szabályos vonások) intuíciját („ez egy kém”) egy precíz arcleírás követi (szem körüli ráncok, ajkszeglet bevágása stb.), amely a fiziognómia „tudományának” módszerével hitelesíti a lélektani képletet és morális ítéletet: a szereplők és az olvasók látóterébe érkező figura egy szélsőségesen önző alak. A negatív értékítélet közmegegyezésszerű magabiztosságát („mindenkinek a legelső gondolatja”) elsősorban a fiziognómiáról birtokolt közös tudásra alapozza a narrátor.

A regényben majdnem minden hős ilyen ikonszerűen jelenik meg első alkalommal: a narrátor szereplőleírásai mozgósítják a fiziognómia szótárát és a hozzá kapcsolódó lélektani és morális asszociációkat az egyes jellemek beállítása során. Az egyetlen részleges kivétel viszont éppen a főhős, akinek személyiség-lélektani alakulása a regénycselekmény fókuszába kerül: Timár leírásában közel sem egyértelmű ugyanis a fiziognómiai tekintet és értelmezés viszonya. „A hajóbiztos egy harminc év körüli férfi, szőke hajjal, méléző kék szemekkel, hosszú bajusszal és másutt simára borotvált arccal, közepszerű termet, első tekintetre gyöngé alkatúnak látszó; a hangja is hozzá való, csaknem nőies, mikor halkan beszél.” (I. 14.) Timár leírásában is megjelenik az arcolvasó lélekbúvár értelmező attitűdje, de a szövegrész retorikai felépítettsége már jóval elbizonytalanítóbb: egyrészt nem játszik rá a fiziognómiai olvasás egyértelmű kódjaira (arcvonás = tulajdonság helyett inkább benyomásokat rögzít: gyöngé testalkatúnak *látszik*,

91 Jókai Mór: *Az arany ember* I. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1964. 71.

92 Vö. Tytler: *Physiognomy*, 174.

mélázó szemek, csaknem nőies hang); másrészt az elbeszélő itt nem épít az olvasói közmegegyezésre. Sőt, a narratív beállítás szinte ellentétes azzal, ahogyan Timár a történet aktuális szakaszában cselekszik, hiszen fellépése sokáig masszív testi erőről, gyors döntés- és cselekvőképességről, összességében pedig határozott férfiaságról árulkodik. A szövegegység már-már antifiziognómiai leírásnak tűnik, de mégsem az, mivel éppen az arc/test jeleinek és a lélek tulajdonságainak látszólagos meg nem feleltethetőségére irányítja a figyelmet: egy olyan pszichológiai feszültségre, amely csak a regénytörténet előrehaladásában bomlik ki, melankóliába s az öngyilkosság küszöbhelyzetére sodorva a főhőst. A megfigyelés rejtett (de érzékeny) fiziognómiai „analízise”⁹³ tehát a regény egészének kontextusában nyer értelmet.

Ez a megoldás utólagosan árnyalja a többi szereplőhöz társított fiziognómiai kódok egyértelműsítő lélektani sugallatait is. A regényben a „címadó” Timár mellett kiemelt szerep jut a női főhősöknek⁹⁴ és a szereplői életalakulások egymásra hatásának is. A regény úgy reprezentálja a főhős sorsalakulását, hogy azt szoros kapcsolatba hozza (a szintén gyökeres lelki változáson keresztülmenő) nőalakok befolyásával. Ezt a sajátos interperszonális dinamikát a fiziognómiai kódok finom elmozdulásai és egybejátszásai alapozzák meg, hangsúlyossá téve a szereplők egymás életére gyakorolt hatását is. A fiziognómiai kódokra épülő lélektani beállítás modellje ugyanaz a három női főhősnél. Először egy morális és lélektani sugallatokkal társított (ikonyszerű) fiziognómiai arc- és testleírást kapunk, melyek viszont új értelemmel társulnak a történesek során: egy életeleven lélektani reprezentáció közvetett nyelvi jelölői lesznek. Első megjelenésekor Timáról a következő hosszas leírást olvashatjuk:

Ez arc nem halavány, de fehér; a márvány, a kristály önerejű fehérsége az, [...]. Semmi idegen színvegyülettől nem háborított fehérség. Melyre nem idéz pírt sem a szemközt fúvó szél, sem a szemébe néző férfitekintet. Igaz, hogy még gyermek, alig több tizenhárom évesnél; de magas, nyúlánk alak és komoly, szoborszerű arc, tökéletes antik vonásokkal, mintha anyja a milői Venus

93 Shuttleworth szerint az ilyen típusú fiziognómiai analízisekben „az arc-leírás komplex kémtevékenységre emlékeztet, amely megpróbálja felvilágitani a »valódi« személyiséget a társadalmi maszk mögött”. Shuttleworth: *Charlotte Brontë*, 41.

94 A regény kompozíciós jellemzője például, hogy az öt nagyfejezetéből három egy-egy női szereplő nevét viseli.

*arcán feledte volna szemeit valaha. Sűrű, fekete haja valami érces fénnnyel bír, minő a fekete hattyú tolla. De szemei sötétkékek. Két hosszú, vékonyan rajzolt szemöldök csaknem összeér homlokán; az ilyen összeérő szemöldök valami varázshatalmat kölcsönöznek az arcnak. Ez a két vékony szemöldök együtt mintha valami fekete aureole volna egy szentkép homlokán. A leány neve Timéa.*⁹⁵

A leírást két posztlavateri mintázat szervezi: a domináns kód a *szoborszerűség* artikulálása, ám az arc meghatározó jellemzői mégis dinamikus *ellentételezést* képeznek: a márványfehér arc szoborszerűségét a fekete haj, sötétkék szemek, valamint a homlokon összeérő szemöldökök „varázshatalma” oldja fel – a látható felszín mélyén mozgó energiák, életelevenség jelölőjeként. (Ez utóbbinak ad egyedi nyomatékot Fabula János „fiziognómusi” tekintete: „Olyan fehér, mint valami lélek, s összeérnek a szemöldökei, mint a boszorkánynak.” [I. 18.]⁹⁶ Ezt az életelevenséget azonban soha nem élheti meg: a nőalak egész regényen végighúzódozó szoborszerűségének elcsépelet ikonikus képe pusztán egy sérülésekkel, fájdalmakkal teli mozgalmas lelki élet fedőképe lesz. A szoborrá dermedés nem pusztán személyisége fő attitűdje: egy olyan élethelyzetbe zárultságot reprezentál, amely mások tettei következtében, a másoknak való kiszolgáltatottság eredményeként jött létre. Ez a lappangó feszültség bukkan elő például, amikor a narrátor Timár „kedélybetegségének” másokra gyakorolt „borzongató” hatását kommentálja, majd mellékesen megjegyzi: „Csak Timéa nem félt tőle. Timéa nem félt soha, mert nem volt semmije, amit féltsen.” (II. 123.) Ez az odavetett kommentár különös élességgel ragadja meg a lelkierőnek és lelki tehetetlenségnek azt a dinamikus feszültségét, melyet a szoborszerűség ikonikus fiziognómiai kódrendszere egyszerre feltár és eltakar.

Noémi fiziognómia leírásában is domináns az ikonszerűség, s az egyneműsítő kódok látszólag itt is egy jellemében jól megragadható nőalakot rajzolnak elénk:

A zöld pagonyból előjövő alak olyan, mint egy idilli tünemény. Arcának finom incarnatja a fehér rózsza gyöngéd testszínét leste el, mikor komolyan néz, s a piros rózsáét veszi fel, mikor elpirul, s akkor aztán a homloka is elpirul.

⁹⁵ Jókai: *Az arany ember* I, 15–16.

⁹⁶ Vö. Tóth Orsolya: Az arc olvasása? Fiziognómiai szemlélet a 19. századi magyar irodalomban. In: *Bölcsész Akadémia* 2. Szerk. Böhm Gábor – Fedele Tamás. Pécs, 2015. 40.

S az a gömbölyűen boltozott tiszta homlok kifejezése a jóság maga, összhangzó a finoman hajlott selyem szemöldökkel s a kifejezésteljes kék szemek ártatlan tekintetével, vékony ajkain figyelmeztetés és szemérmesség. [...] Az egész arc kifejezése az öntudatlan szelídség. Talán az egyes vonások külön nem volnának a szobrász ideáljai, talán ha márványból volna, nem is találnák szépnek; de az egész főt és alakot, úgy, ahogy van, valami rokonszenves sugárzat derengi körül, mely első tekintetre megigéz, [...]. (I. 65–66.)

A leírásban az arcvonások harmóniájának idealizáló posztlavateri retorikája érvényesül, de a fiziognómia szemléletének vallásos háttere⁹⁷ is leginkább itt artikulálódik („szelídség”, „sugárzat”; később: „[e]gyütt és összhangzatban él benne a szűz, a tündér és a nő”, II. 85.). De közben szembetűnő, hogy milyen akkurátusan viszonyul ez a szövegegység Timéa leírásához: a szoborszerűség minden egyes kódjának lebontása és újrarájzolása szervezi Noémi alkatát. Az ellentétezés azonban lényegi kapcsolódást mutat: ahogyan Timeánál a szoborszerűség az elfojtott érzelmek dinamizmusát rejt, ugyanúgy Noémi Mária-ikonná idealizált képe is csak egy fedőképe a mozgalmas (gyakran zavaros) érzelmi és lelki életnek. A szelíd, ártatlan, sugárzóan rokonszenves Noémiben (akiben a „nőiségből mindaz egyesülve van, ami kedves, és hiányzik nála mindaz, ami bántó”, II. 85.) ugyanis nagyon erősek a gyilkos ösztönök is: már kamaszkorában visszatérő szuicid gondolatai vannak, később pedig – önvédelemből, gyermeke megóvása érdekében – minden morális fenntartás nélkül tudna embert ölni: „Noémi nem gyöngé szívű. Vadonban növekedett, önerejében bízni megszoktatott. A világi kényeskedés nem rontotta meg idegeit. Holofernesnek, Siserának jó lett volna azt tudni, hogy az asszony kezében veszedelmes a vas! [...] Noémi ama rémletes találkozás óta mindig ott viseli mellkendője alatt Mihály asztali kését, s a kés ki van köszörülve élesre!” (II. 228.)

A fiziognómiai kódok át- és egybejátszása leginkább Athalie alakjában ragadható meg, akinek idealizált szépségébe már az első alkalommal beleíródnak a kitapintható indulatok:

A leány kifejtett idomú, büszke szépség, kinek karcsúságát még előbbre segíti a vállfűző; [...]. Arca a rendbe szedett báj, piros, felvetett élveteg ajkak,

97 Shuttleworth szerint a fiziognómia lényegében „a teológia kibővítése”, mivel Lavater „elméletének előfeltevései vallásos megalapozottságúak voltak: Isten a természet arcára vésett egy olyan nyelvet, amely mindenki számára olvasható”. Shuttleworth: *Charlotte Brontë*, 59.

rózsás arcszín, szívesen mutogatott fehér fogsorok, mosolygó gödröcskék az állon és orcákon, hajlott, finom orr, fekete szemöldök és villogó szemek, amiknek ragyogását még emeli az, hogy erősen kiülnek, mintegy támadólag. A szép alak oly büszkén tudja magát tartani hátravetett fejével s dacoló keblével. Ez Athalie kisasszony. (I. 125.)

A fiziognómiai jegyek harmóniája helyett itt a diszharmónia poszt-lavateri kódjai dominálnak, melyek az események előrehaladtában kapnak erőteljesebb kifejezést. Olyannyira, hogy Athalie más szöveg-helyeken visszatérő arcolvasása már túl is lép a fiziognómia leírason, amely elsősorban „az állandó karakterjegyeknek megfeleltethető rögzült arcvonásokat értelmezi”.⁹⁸

Apja egzisztenciális bukása után a narrátor már így ragadja meg Athalie arcát:

Az idő pedig egyre telt, és a dobszó és a kikiáltás egymást váltogatták; a konyha-óra minden ütésénél felrezzent Athalie, [...]. A szép arc pírja szederjesre vált, és ajkai elkékültek; zöldes, ónfakó, epés szín homályosítá el ragyogó szépségét, a merev szemek ónkarikáikkal, a duzmadt ajkak, a kígyóvá görbülő szemöldök, mik mély ráncokat vontak a sápadt homlokon, fenyegető torzképpé ferdíték az eszményi szépet. Úgy ült ott, mint egy bukott angyal, kit az égből a pusztába kiűztek. (I. 231.)

Itt már egy érzelmek és szenvedélyek formálta arcot látunk, amely a dinamikus mozgások egyetlen rögzíthető pontján szinte szoborrá merevedik: egy indulatos, szélsőséges tettekre képes nőalakot mutat a leírás, aki előbb az öngyilkossággal vet számot, majd később egy késsel megindul Timéa szobája felé (ez szándék a regény végén fordul agresszióba). A szakirodalmi munkák (festészettörténeti kontextusokat mozgósítva) az arc pathognómiájának nevezik az ilyen típusú leírást, amely „az indulatok pillanatnyi lenyomatát elemzi az arcon”.⁹⁹ Látszólag itt is egyértelmű morális megfeleltetést kínál a leírás: Athaliet ’bukott angyalnak’ (később ’győzedelmes démonnak’, ’védördögnek’) nevezi a narrátor, aki mégsem lesz ellenpontja a hol antik szobrot, hol „oltárképet” formázó Timeának, vagy a Mária-ikon Noéminek. Valójában egymással analóg érzelmi, akarati, indulati dinamizmusok jellemzik a nőalakok mentális folyamatait, akik így inkább olyan tükör-

98 Kucserka: *Könyvbe vésett jelleme*, 128.

99 Uo., Vö. Tóth: Az arc olvasása?, 30.

képei lesznek egymásnak, amelyben feltárulkoznak a rejtett beállítódásaik, a bennük zajló lelki változások dinamikái.¹⁰⁰ A fiziognómia tehát *Az arany ember*ben is „a szoros olvasás intratextuális modelljét kínálja fel”, s egyben lehetőséget teremt „a személyiség új lélektani felfogásainak a színrevitelére az irodalom területén”.¹⁰¹ Ehhez azonban túl kellett lépni a fiziognómiai szemlélet morális egyoldalúságán.

A frenológia és a fiziognómia lélektani vonatkozásait ütköztető Sally Shuttleworth szerint a fiziognómiai leírásokban „nincs lehetőség a jelölő és jelölt megkülönböztetésének, nincs helye lélektani sokszínűségnek vagy belső ellentmondásnak. A szereplő morális karaktere félreérthetetlenül az arcra van vésve – mindenki számára, aki képes meglátni azt.”¹⁰² Ezt a szűklátókörűséget lépik túl *Az arany ember* leírásai. Elhitetik az olvasójukkal, hogy morálisan jól beazonosítható (kém, mártír, tündér, ördög) figurák szerepelnek a történetben, ám az ismétlődő fiziognómiai leírások elmozdulásai, egymásba játszásai a személyiségalakulások árnyalt lélektani folyamatrajzának és az interszónális kapcsolatok hatásának az elbeszélésére teremtenek lehetőséget: abban a szellemiségben, ahogyan Shuttleworth a frenológia szerepéről beszél a Viktória korabeli angol regényekben. Szerinte a szereplők „koponyaformáinak direkt leírásai” egyfelől „szavakat adtak az Énről mint széttartó elemek gyűjtőhelyéről zajló beszédnek”; másfelől ezek az utalások sajátos „metszéspontját alkották a társadalmi és a lelki életnek”, s így nagyon jól visszaadták „a személyközi kapcsolatok dinamikáját”.¹⁰³ Ez a dinamika érvényesül *Az arany ember* fiziognómiai leírásainak deformált utalásrendszerében is: a regény erre alapozódó lélektani reprezentációja pedig nemcsak a személyiségfejlődés aspektusaival vet számot, de olyan súlyos kérdéseket is árnyalt pszichológiai összefüggésben tárgyal, mint az öngyilkosság jelensége.

100 Margócsy István ezt a jellemteremtési stratégiát Timár Mihály kapcsán emeli ki. Szerinte „Timár szélsőséges váltásai a többi regény főszereplőjével tökéletesen analóg módon következnek be”, illetve „a főhős gesztusainak felmerülhető erkölcsi problematikusságát kivetítve, más szereplőben [Krisztyán Tódor], mintegy tükröképben mutatja be”. Margócsy István: *Kalanderok és szírének. Jókai jellemábrázolásáról. 2000* 25 (2013) 4. sz. 55.

101 Vrettos: *Victorian Psychology*, 80.

102 Shuttleworth: *Charlotte Brontë*, 61.

103 Uo., 57–58.

Mesmerizmus és spiritizmus

A Jókai-korabeli lélektani gondolkodás másik nagy tudományelőtti mezője az állati magnetizmus és a spiritizmus körében jelölhető ki. A korai kultúrtörténeti gyökerekhez visszanyúló felfogások újabb lökést kaptak a modernitás nyitányában: a század első felében Mesmer munkásságával, a század közepétől pedig a mesmerizmussal is kapcsolatba hozott asztaltáncoltatás¹⁰⁴ divathullámával, majd a spiritista nézetek elterjedésével. Ezek az irányzatok úgy töltöttek be – az anyagelvű világnézeteket ellensúlyozó – valláspótló szerepet a korban, hogy közben „az irracionálisnak, a megmagyarázhatatlannak vagy csak kevesek számára érthető, korábban okkultnak tartott jelenségekre már racionális magyarázatot igyekeznek találni”.¹⁰⁵ Éppen ezért a mesmerizmust és spiritizmust egyszerre övezi komoly szkepszis, valamint a jelenségek tudományos igazolásának a szándéka: Londonban 1882-ben például külön tudós társaság (Society for Psychical Research) alakult a magnetizmus, a hipnózis, a clarevoyance jelenség stb. tudományos magyarázatára (s a szemfényvesztők leleplezésére).¹⁰⁶ Gyimesi Júlia részletesen ír az okkult jelenségek és a tudományos lélektan kölcsönhatásáról;¹⁰⁷ de pszichológia és spiritizmus kapcsolódási pontjait hangsúlyozza Tarjányi Eszter is, aki a jelenségekör magyar irodalmi vonatkozásaira fókuszál monográfiájában: szerinte a „spiritizmus létrejöttéhez a végső lökést a – vele egy időben külön tudománnyá szervesülő – pszichológia adta meg. A szellemtan akár a lélektan egyik (vad) hajtásának is tekinthető, amely határozott feleletet adott a – mai kifejezéssel – parapszichológiai jelenségek örök kihívására”.¹⁰⁸

Jókai jól ismerte a mesmerista orvoslási gyakorlatot, a spiritualista bölcséletet:¹⁰⁹ a „lelkeseledéstől, a csodálattól az irónián át a finom gúnyig

104 „Azonnal akadtak tudósok, kik e tüneményt különös, eddig ismeretlen, az állati magnetizmussal azonban szoros összefüggésben álló erőből magyarázák, azt állítván, miszerint a különböző egyének érintkező kezei által delejféle erő fejlődik.” Nendtvich Károly: A természettudományok stúdiumáról IV. Asztaltmozgatás. *Új Magyar Múzeum* 3 (1853) 1. 256.

105 Tarjányi: *A szellem örvényében*, 11.

106 Lásd Dienes: *A mai lélektan I.* 31–32. Gyimesi Júlia: *A szellemtől a tudattalanig. Tudomány, áltudomány, pszichoanalízis.* Bp., 2019. 19–21.

107 Gyimesi Júlia: *A szellemtől a tudattalanig*, főként: 9–23, 45–71, 91–112.

108 Tarjányi: *A szellem örvényében*, 15–16.

109 Jókai a fiziogómiához hasonlóan „már gyermekkorában megismerkedett a magnetizmus problematikájával”, hiszen édesapja könyvtárában

minden megtalálható” az ezekkel foglalkozó műveiben.¹¹⁰ Az *Astral-szellemek* c. elbeszélése (melyben asztaltáncoltató szeánszok személyes tapasztalatairól ír) jól demonstrálja ezt a kettős – egyszerre elfogadó és elutasító – beállítást. A szellemek „beszédét” előbb revelatív élményként tárgyalja Jókai („Helyre volt állítva a szellemek és élők közötti közlekedés, úgyszintén a multak és jövődők összekötő egybefolyása”), ám gondolatmenete végén a keresztény lélekelfogás távlatából elutasítja a szellemidézést. A delejesség létezése mellett azonban kitar: egyrészt a rosszul használt energiák megbetegítő hatására utal (az „emberi magnetizmussal nem kell játszani, mert ennek a játéknak az idegrendszerünk adja meg az árát”), másrészt az orvosi diskurzus távlatából legitimálja a jelenséget, amikor háziiorvosa véleményét összszegzi (a költői alkotásfolyamattal is kapcsolatba hozva a delejességét): „[a]ztán megmagyarázta komolyan és szakértően, hogy az emberi magnetizmus valóban létező erő, s azzal különösen adományozva vannak mindazok, a kiknek hivatásuk az idegeikkel dolgozni: költők, színészek, festők”.¹¹¹ A gyázmunkát (is) elvégző útinaplóban, az *Utazás egy sírdomb körülben* (1889) pedig Jókai nemcsak hitet tesz az álmok, a paralelizmusok, a szinkronicitás (Freud későbbi kifejezésével) „kísérteties” jelenségei mellett, hanem ő maga is személyes példákkal igazolja a szemlélet létjogosultságát.¹¹²

A komplex jelenségkör Jókai számos regényében felbukkan valamilyen formában. Az *Egy ember, aki mindent tud* (1874)¹¹³ modernitásparódiájának főhőse minden fontos korabeli tudásformával kapcsolatba hozható önmegvalósítási lehetőséget kipróbál: ezek közül az egyik – az ironiával kezelt – spiritizmus és léleklátás megtapasztalása lesz. A *jövő század regényének* jövővíziójában pedig Jókai a spiritizmust több regiszteren is továbböröklődőnek látja: egyfelől az irányzat egy

elérhető voltak a *Tudományos Gyűjtemény* állati magnetizmusról szóló írásai. H. Törő Györgyi: A cikkek jegyzetei. In: *Cikkek és beszédek* 4., 615. Tarjányi: *A szellem örvényében*, 181.

111 Jókai Mór: *Astral-szellemek*. In: *Túl a láthatáron. Elbeszélések*. Bp., 1912. 67–70.

112 Jókai Mór: *Utazás egy sírdomb körül*. Bp., 1995. (Az álmokról: 151, 163–164, a szinkronicitásról: 153–162.)

113 „Az *Egy ember, aki mindent tud* bizonyítja Jókai élénk érdeklődését, a spiritizmus »szakterületén« megszerzett széles körű jártasságát, műveltségét, hiszen szinte lexikonszerűen sorolja fel a nemzetközibb szellemidéző mozgalom korabeli nagy neveit és a róluk szerezhető ismereteket.” Tarjányi: *A szellem örvényében*, 189.

lesz a vallási szekták közül,¹¹⁴ másfelől viszont „a rossz eszközévé vált, és az orosz nihilisták vallásaként tűnt elő”¹¹⁵

Tudomány előtti és tudományos lélektan A lélekidomárban

Elsősorban azonban *A lélekidomár* (1888–1889) című regény indokolja a mesmerizmus és a spiritizmus jelenségeinek a tárgyalását a „Jókai és a pszichológia” kérdéskörén belül: főhőse ugyanis kvázi „pszichológus”, s a körülötte zajló történetek azt is érzékeltetik, hogy Jókai milyennek látta kora lélektani tudásszerkezetét és az emberi psziché megismerhetőségét. Lándory Bertalan persze nem pszichológus, hanem „lélekidomár”, amely a lélekbúvárságot a cirkuszi mutatványok felé mozdítja el. Képességeinek narrátori lajstromozása is összekuszálja a szálakat: „kitalálja annak gondolatját, akivel beszél”, „önvadra kényszeríti a megrögzött bűnöst”; a „kétségbeesettet, aki öngyilkosságra gondol, visszavezeti a léleknyugalomhoz, megtanítja remélni, új életet kezdeni”, „úgy játszik az emberek lelkein, mint a virtuóz a hegedűn” – mindezek ellenére Lándory „nem próféta, nem önfeláldozó mártír, nem megváltó szent; hanem rendes, közönséges észjárású ember”¹¹⁶ A főhős tehát egyszerre gondolatolvasó, kriminálpszichológus,¹¹⁷ lélekgyógyító analitikus – és hétköznapi ember. Ilyenkor érteni véljük Péterfy kirohanásait Jókai hőseivel szemben, viszont ez a szélsőséges tulajdonságalmaz letisztul a történetek során, jól leképezve a lélekről zajló gondolkodás főbb korabeli tendenciáit.

Hamar kiderül például, hogy Lándory elsősorban „tudós” fiziognómus: „az a híres Lavater”, aki nem „pókokat gyűjt”, hanem „az akasztófavirágokat szedi a botanikai gyűjteményébe. [...] Heteket eltölt a börtönökben, s tanulmányozza a gyilkosok fiziognómiáit”. (12.) Lándory ironizáló szereplői leírása jelzi, hogy a fiziognómia nem (természet)tudomány, mint ahogy delejező, hipnotizőr, gondolatolvasó ké-

114 „[...]érzékbódító s agyzavaró jövőmondások tudománya, egzaltált médiumok, tükörből jósló ébren álmodók bolondítására”. Jókai: *A jövő század regénye I.* 105.

115 Tarjányi: *A szellem örvényében*, 186.

116 Jókai Mór: *A lélekidomár*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1967. 5–6.

117 Kornis Gyula 1910-ben már külön tudományként számol a kriminálpszichológiával: „A legújabb kriminálpszichológia főcélja nem annyira a bűntett, mint inkább a bűnös és a tanú vizsgálata.” Kornis: *A pszichológia jelen állása*, 18.

perségei sem azok¹¹⁸ –, még ha ezeket mozgósítva lát át minden emberen és élethelyzeten (betyárok, gazdag emberek cselszövényeit megoldva). Elismert társadalmi státusát reprezentáló identitásai is rendkívül változatosak: Hankiss János szerint Lándory egyszerre „magánbíró” (detektív), „bűvész” (telepátia, hipnózis, delejezés) és „orvos” (pszichológus).¹¹⁹ Ugyanakkor ezek az identitások, képességek úgy demonstrálják a korszak lélektani tudásszerkezetének sokszínűségét, hogy a benne zajló gyökeres változásokat is demonstrálják. A kritikai kiadás a mesmerizmus illuzionista realizációjának, a cirkuszi mutatványoknak a közegébe identifikálja Lándoryt,¹²⁰ ugyanakkor a regényben fontos elmozdulások figyelhetők meg ettől a szemlélettől. Erre először *A kiskirályok* (1885) sajtó alá rendezője hívta fel a figyelmet: „Ténylegesen azonban Jókai hőse egyáltalán nem él a hipnózis és a telepátia módszereivel, s az író semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a valódi magyarázatot egészen máshol kell keresni. Lándoryt kivételes lélektani érzéke, kombinatív készsége és nagy élettapasztalaton alapuló emberismerete teszi képessé arra, hogy a legbonyolultabb helyzeteken is átlásson.”¹²¹ *A lélekidomár*ban azonban nem csak a tapasztalati lélek- és emberismeret mozgósításáról van szó: maga Lándory próbálja meg misztikusról inkább tudományosra hangolni léleklátó képességeinek a működését, két alkalommal is. Először leendő feleségével, Godivával folytatott beszélgetésében:

– Ön megjövendöli? És az be szokott teljesülni, amit ön megjósol? Hát ehhez nem kell valami emberfölötti tehetség? – Nem. Csak egyenlő erejű emlékezet, fantázia és ítélőtehetség. Amint egy embernek a kedélyét, jellemét megismerjük, arról előre megmondhatjuk, hogy az előrelátott körülmények között mit fog tenni. (43.)

118 „Nehéz volt a szemeinek a tekintetét kiállni. Mikor azokat kerekre felnyitotta, olyan zöldeknek látszottak, mint a zavaros tenger felszíne, s valami rejtett tűz leskelődött azoknak a fenekén. S nem lehetett megszabadulni a tekintetétől: oda kellett nézni a szemeibe. Ha pedig lesüllyeszté nagy sötét pilláit félig a szemeire, akkor azok olyan kékeknek tűntek fel, mint a tenger mélysége, s az embernek a szíve megkönnyebbült, ha így nézhett beléjük.” Jókai: *A lélekidomár*, 24.

119 Vö. Hankiss: *Európa*, 495–497.

120 Sándor István: Gondolatolvasás és szuggesztio Jókai korában. In: Jókai Mór: *A lélekidomár*, 546–555.

121 Oltványi Ambrus: A regény valóságalapja. In: Jókai Mór: *A kiskirályok I.* S. a. r. Oltványi Ambrus – Újházy Sándor. Bp., 1968. 369.

Lándory tehát az emlékezet, fantázia és ítélőtehetség szellemi munkájaként fogja fel különös képességeit, s ugyanezt teszi egy másik beszélgetés alkalmával is: „De hát ön-e az Úr Istennek az a háromszegletű szeme, amely minden sötétségbe belát? – hebegé ez ember. – Van ilyen világító háromszög: az *emlékezet, a képzelet és az ítélet.*” (164.) Itt nem pusztán arról van szó, hogy Lándory hétköznapi emberi képességekre igyekszik visszavezetni tudását: a fogalmak már egy új lélektani antropológia fogalmi hálójába is beilleszkednek.¹²² A 19. és 20. századi értelmező szótárak lélekmeghatározásait összehasonlító Kucserka Zsófia szerint míg a „lélek szó 19. századi jelentésmezőiben a teológiai jelentés és a nyelvtörténeti eredetű anyagi értelem (lehellet) mellett a lélek működésének három formáját találjuk (szellem, kedély, szív)”, addig „a száz évvel későbbi Értelmező Szótár” szerint „a lélek »az érzékelés, emlékezés, képzelet, gondolkodás, akarat stb. jelenségeinek és folyamatainak összefüggő egésze, mely a központi idegrendszer bonyolult folyamatainak alapul«”.¹²³ Ranschburg Pál 1907-es áttekintése is hasonló fogalmakra épülő lélektani antropológiát vázol fel, amikor a lelki képességek egyénenkénti súlypontjairól beszél: „Az egyik fényes felfogású, a másik jeles emlékezőképességű, a harmadik mély érzésű, a negyedik »vas« akaratú, az ötödik csodás képzelőerejű, a hatodik kristálytisztá ítéletű.”¹²⁴ Lándory a korabeli tudományos vizsgálódás fókuszpontjába kerülő három lelki képesség kölcsönös aktivizálására alapozza emberismerő tevékenységét. A neveléstudós Kármán Mór már 1874-ben hangsúlyozza a „lelki jelenségek egymástól való függésének tapasztalatát” a kortárs német lélektanról szóló tanulmányában, kiemelve „az emlékezet, a képzelőtehetség” együttműködésének fontosságát is.¹²⁵

Jókai gyaníthatóan nem a tudományos lélektani diskurzusokból merítette fogalmi hármását, hiszen a filozófiai hagyományban is benne gyökereznek ezek. Lényegesebb a szemléleti váltás jelzése: a 19. században még domináns, de fokozatosan elhalványodó tudásformákat (fiziognómia, mesmerizmus) identitásaiban látványosan demonstráló

122 Hogy itt nem Lándory különleges képességeiről, hanem antropológiai adottságról van szó, jól mutatja a narrátor egyik megjegyzése: „S a gyermeknél még az emlékezet, a képzet és az ítélet össze van keverve.” (190.)

123 Kucserka: *Könyvbe vésett jelleme*, 24.

124 Ranschburg: A lelki élet abnormitásai, 726.

125 Kármán Mór: Pszichológiai irányok. In: *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Szerk. Faludi Szilárd. Bp., 1969. 106, 103.

Lándory már a lassan teret hódító tudományos pszichológia fogalmi keretével összhangban értelmezi lelki képességeit, gondolati/érzelmi meghatározottságait. A korabeli lélektani tudásszerkezet régi és új elemeinek egymásba montírozódásáról van szó tehát, akárcsak a már szóba hozott Jókai-regényekben. (Beszédes, hogy Godiváról közvetlenül azután ad mélyreható lélektani analízist Lándory, amikor az emlékezet/fantázia/ítélőtehetség összhangzó szellemi munkájáról beszél – s bár egy általa rajzolt portré alapján analizálja a nőt, a fiziognómiai kódoknak nyoma sincs a leírásban.)¹²⁶ Ezt a belátást erősíti *A lélekidomár* cselekménystruktúrája: annak ellenére, hogy Lándory különleges képességű fiziognómus és európai híró detektív, tettei alig cselekményesítődnek: Rózsa Sándor körüli nyomozásai, a betyárok szegedi bűnperében játszott delejező kriminológusi ténykedése csak háttéranekdotákban bukkanak fel, ahogy egy másik betyár elfogásáról is egy visszaemlékezésben olvashatunk. A főhős mintha a saját életét sem tudná kibogozni: húga és első felesége meghal, s végül egy olyan szélsőséges karakterű nővel kerül kapcsolatba, akiről az sem derül ki igazán, hogy szereti-e őt valójában. A lélekidomár egyre középszerűbbé válva gabalyodik bele a Lis Blanc család históriájába. Lándoryban mintha összegződne a lélek, az ember, a világ és a szellemvilág megértésével kapcsolatos összes meghatározó 19. századi pretudományos narratíva és megismerő identitás: mégis, mintha ebben a regényben inkább a lélek, önmagunk, a másik ember meg- és kiismerhetőségével kapcsolatos kételyek válnának meghatározóvá. Rejtettebben, de talán éppen ezért erőteljesebben, mint az *Egy ember, aki mindent tud* modernitásparódiájában, amelybe eleve ironikus távlatból lépnek be a lélekkel kapcsolatos (pszeudo)tudományos képzetek.

126 „– Szeretném az én láthatatlan »én«-emet látni az ön vázlatkönyvében. – Megmutathatom. Mélyenérző, mélabús kedély, túlságosan erős hajlammal a mások megbírálására, még nagyobb az önbírálatra. Elkényeztetve mindenkitől, és abban unatkozva. Sohasem ismert semmit, ami boldogtalanság, visszás érzés, balsors, és kíváncsi rá, hogy milyen lehet az.” (43.)

A JÓKAI-KORPUSZ A TUDOMÁNYOS PSZICHOLÓGIA KONTEXTUSÁBAN

Jókai és a tudományos pszichológia

Jókai jól érzékelte a modernitás korának mélyreható társadalmi, gazdasági, technikai változásait,¹²⁷ s azok antropológiai konzekvenciáit, valamint az irodalmi közlésmódokra gyakorolt hatását¹²⁸ – s gyaníthatólag a lélekkel kapcsolatos tudásformák átalakulását is. A lélektant ugyanakkor Jókai nem tartotta tudománynak, legalábbis nem a korban teret hódító és általa is nagy becsben tartott természettudománynak. Mindez jól visszafejthető azokból a publicisztikai vagy prózai szöveghelyekből, ahol Jókai (vagy az adott regény narrátora) a kurrens korabeli tudományok lajstromozásába kezd. A modernitás korának valamennyi tudásterületét bebarangoló Rengeteghy Ottó (*Egy ember, aki mindent tud*) a narrátor szerint ismerte a filozófiát, „építész, zenész, festész volt – bűvárkodott népisme és régészetben; – gyakorolta a homoeopathiát”, „kedvelte a csillagászatot”, „botanikus volt”, „törvénytudós volt és államférfi” „nemzetgazdász”, „geográf”, „hires utazó”, „tekintély volt a spiritizmusban és quasi médium”, „tanulmányozta minden népek vallásait”¹²⁹ – a lélektan nem jelenik meg önálló tudományterületként, helyét a spiritizmus tölti be. A kétségtelenül ironikus hangoltságú „fikciós” lajstrom¹³⁰ mellett Jókai publicisztikájából is hasonló példát idézhetünk. Bár a számos tudományban jártas (leginkább nyelvész, filozófus, természettudós) Brassai Sámuel írt *Logika lélektani alapon fejtegetve* (1858) címmel értekezést, Jókai az *Üstökös*-beli írói kisportréinak egyikében mindennek nevezi, csak lélekbúvárnak nem: „No hát tudd meg, hogy ennek minden szála külön tudományban őszült meg. Brassay mindent tud, a mit csak tudni lehet: ő nagy philolog, philosoph, mathematicus, botanicus, criticus, historicus,

127 Lásd például a *Találmányok* című írásának bevezetését. Jókai: *Cikkek és beszédek* 4., 55.

128 Ezekről részletesen lásd Hansági Ágnes újabb monográfiáját: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Bp., 2022.

129 Jókai Mór: *Egy ember, aki mindent tud*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1976. 5–6.

130 A lajstromozást ugyanis „az össze nem illő elemek egymás mellé rendelése jellemzi”. Hansági: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság*, 319.

grammaticus, statisticus, lingvista, belletrista, polemista és jurista; és azonfölül még muzsikus is.”¹³¹

Sok más példát is figyelembe véve feltételezhetjük, hogy Jókai egyfelől a nevelődés, az élettapasztalatok és tanulás során elsajátítható természetes tudásként, emberismeretként fogta fel a lélektant: nem olyan területként, melynek feltérképezéséhez az írónak tudományos ismeretekre is szüksége van. Másfelől az emberi lélek megismerésének módszereit, leírásának fogalmait még a tudományos paradigma térhódítása előtti lélektani tudásszerkezetből merítette, melynek különböző irányai ezer szállal kapcsolódnak az antik gyökerekhez, a filozófiai gondolkodáshoz, a vallási hagyományokhoz, az etikához.¹³² Valószínűsíthető, hogy Jókai figyelmét nem kerülték el a modernitás emberképében beálló változások lélektani vetületei: arra azonban nem találtam konkrét példát, hogy a kísérleti pszichológiára vagy más tudományos lélektani törekvésekre valamely prózai írásában direkt módon reflektált volna. „A hol radikális, hol lassan építkező akadémikus pszichológia nem lehetett igazi inspiráció az irodalom számára”¹³³ – írja már a *Nyugat* korszakáról, a 20. század első évtizedeiről Pléh Csaba, amikor a tudományos pszichológia lényegében intézményesült és a szélesebb nyilvánosság része lett. A pszichológiatörténész belátása gyaníthatóan hatványozottan igaz Jókai írói aktivitásának az időszakra, amikor a tudományos lélektan még csak kezdeti időszakát élte.

A tanulmány utolsó alfejezetében ezért egy lehetséges párbeszédhelyzetet hozok létre a Jókai-korpusz és a tudományos pszichológia között (feltételezve, hogy jóval több létezik). Az *Enyim, tied, övében* (1875) is lekövethető a lélektani tudásszerkezet átformálódása, a régi féltudományos szemlélet hozzáigazítása a modern tudományos lélek-

131 Jókai Mór: Brassay. In: *Cikkek és beszédek* 6. 1861. január 7. – 1865. június 24. S. a. r. Láng József – Rigó László. Bp., 1975. 326.

132 Ebben a kontextusban kerül elő például *Az élet komédiásai* (1875) egyik passzusában – nem tudományként, s ironikus kontextusban – a pszichológia: „Szegény leány egész agyonrémülve hagyta el a hercegaszszonyt másnap. Az etika, az aesthesis, a nemezis, a religió, a metafizika, pszichológia és a biotica, s még azonfölül a költői igazságszolgáltatás is, mind közreműködtek abban a feladatban, hogy Zárkány Napóleont Rafaela hercegnő élettársává emeljék.” Jókai Mór: *Az élet komédiásai*. S. a. r. Kulcsár Adorján. Bp., 1967. 340.

133 Pléh Csaba: Pszichoanalízis, pszichológia és modern magyar irodalom. In: *A magyar irodalom története II.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 2007. 773.

tani felfogásokhoz. Pléh Csaba öt kapcsolódási pontot vázol fel irodalom és pszichológia viszonyában, ebből kettő mozgósítható a regény elemzésében: az „irodalom témákat is meríthet a pszichológiából, különösen a pszichopatológiából”; valamint az irodalom mint „másodlagos modelláló rendszer megközelítéseket, strukturális hozzáállást is kölcsönözhet a modern társadalom pszichologizálódó emberképéből, a megváltozott társadalmi reprezentációból”.¹³⁴ Mindkét távlat az *Enyim, tied, övében* színrevitt pszichózis értelmezésében lehet a segítségünkre.

Pszichózis és hallucináció reprezentációja az Enyim, tied, övében

Az *Enyim, tied, övé*ről született egyik recenzió szerzője „rendkívül érdekes, szép részletekben gazdag, de igen sokban érthetlen, lélektanilag következtelen, végkifejlésében nem kielégítő műnek”¹³⁵ ítéli meg a regényt, külön bírálva Áldorfay örülési jelenetének pszichológiai hitelességét. 1882-ben ugyanígy vélekedik Péterfy Jenő, aki az irodalomkritika lélektani mércéjével mérve motivátlannak érzi Áldorfay mentális szétesésének folyamatrajzát. Érdekes, hogy három évtizeddel később Csáth Géza viszont éppen az *Enyim, tied, övé* zárlatának elemzésével érvel a népszerűségéből ekkor már sokat vesztő író aktualitása mellett:

Pedig Jókai a máé, sőt a jövőé. [...] De mennyire a máé!... Enyém, tied, övé című regényében például részletesen leírja hősének, Áldorfay Incének a tébolyodottságát. És amit az akkori pszichiáterek még csak nem is sejtettek, ő már tökéletes kulcsát adja az elmebetegség mechanizmusának, és pedig úgy, amint ezt Freud professzor és követői napjainkban részletesen és pontosan kikutatták. Hogy az elmebetegségben rendszer van, hogy a téves eszméknek, hallucinációknak bajt feledtető, szerencsétlenséget korrigáló, boldogságot okozó, tehát életfenntartó céljuk van, mindez betűről betűre tökéletesen benne foglaltatik a regény utolsó fejezetében. Mi több: ugyanitt Jókai leírja a beteg hős gyógyításának a módszerét is. Amit ő sohase láthatott, sohase hallhatott, mert hasonlót addig és máig sohase csináltak: az elmebetegnek analitikai gyógyítását, amit most kezdenek mindenfelé. Ő, a látnok, a zseni

¹³⁴ Uo., 771.

¹³⁵ – p – r: „Enyim, tied, övé.” (Regény 6 kötetben.). *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. máj. 30. 270.

érezte és tudta, hogy amit ír, az elhihető, jöllehet a meginterjúvolt elmeorvosok bizonyára laikus fantáziálónak nevezték volna.¹³⁶

A Csáth-passzus retorizáltságában párhuzamosan van jelen egy pszichoanalitikus szakember és egy Jókai-rajongó érvelése. Csáth szerint Áldorfay tébolyának „fikciós” tünetrendszere (hallucinációk, téveszmék) tudományos távlatból is megállja a helyét, ám kijelentésének kultikus sugallata (a zseni író felfedezi az elmebeteg kezelésének pszichoanalitikus módszereit) kiemeli a szöveget a megírás korabeli orvoslás kontextusából. Jókainak nem kellett látnoknak lennie az elmebeteg állapot feltalálásában, hiszen az örületről zajló beszéd ebben az időben már szerves része volt a gyakorló pszichiátriai diskurzusoknak, de a sajtónylvánosságnak is. Széchenyi betegségéről, öngyilkosságának pszichés hátteréről számos írás jelent meg ebben az időszakban a tudományos diskurzusok határvidékén, azt a kérdést feszegetve, hogy milyen életalakulási és lelki okok következtében jutott ez a történelemformáló alak a pszichés szétesés állapotába.¹³⁷ (Mindenféle allegorikus áthallás nélkül: Áldorfay mentális széthullása is ezzel a kérdéssel szembesíti az olvasóját.) Ahogy már említettem: az elmebetegségek társadalmi felismerésében, orvosi kezelésében Jókai kora már jelentős változásokat hozott. Igaz, Foucault kultúrtörténeti áttekintéséből tudjuk, hogy a 17–18. századi szigorú elzárásokat, megalázó etikai kontrollt, büntető intézkedéseket követően a 19. század pszichiátriai megújulása is csak részben hoz humánusabb szemléletet, mivel az „elmebetegséget ettől a pillanattól kezdve nem tekintik olyan átfogó jelenségnek, amely mind a testet, mind pedig a lelket érinti, a képzelet és a téveszme közvetítésével”.¹³⁸

Az *Enyim, tied, övé* előkészületeiről Jókai egyik munkanaplójában számos feljegyzés maradt ránk:¹³⁹ Áldorfay elhunyt feleségével kap-

136 Csáth Géza: Jókai. In: Csáth: *Rejtelmek labirintusában*. Bp., 1995. 136. (Kiemelés tőlem – B. P.)

137 Leginkább az újságíró Grünwald Béla laikus, de pszichiátriai fogalmakkal dolgozó munkája váltott ki nagy visszhangot. (Lásd Péterfy: Egy új könyv, 451–474.) Lackó Mihály részletesen elemzi Grünwald művét (Lackó: *Széchenyi*, 158–178.), ahogyan a Széchenyivel kapcsolatos más orvosi megközelítéseket is.

138 Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Bp., 2000. 73–74.

139 Jókai Mór: *Följegyzések II.* S. a. r. Péter Zoltán – Péterffy László. Bp., 1967. 90–95.

csolatos hallucinációinak egy része megjelenik a vázlatokban („Orvost hivat neki s orvosságot ad be neki”; „Virágokat hord neki”; „Nem találja nejét, az végre hazajön és mondja neki, hogy a tenger alatti házat ment el megnézni kisfiával”¹⁴⁰ stb.), arra azonban nincs utalás, hogy a megírásakor Jókai használt-e valamilyen tudományos forrást a megbomlott elmeállapottal kapcsolatosan. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy a már említett lelki beleélő képességén túl valamilyen mértékben jártas volt az elmekórtan tünetrendszerében és korabeli orvoslásában – akár a sajtó-, akár a tudományos diskurzusokból merítette ismereteit. A regény zárójelenete mindenesetre éppen a tudományos lélektan nézőpontjának a távlatából mutat fel létező lélektani analógiákat.

Lechner Károly tíz évvel az *Enyim, tied, övé* megjelenése után, de a Jókai-korabeli nemzetközi kutatások széles bázisára támaszkodva írt egy orvosi értekezést a hallucinációról: elsősorban a probléma agyi lokalizációjának helyéről zajló évtizedes vitában foglalt állást. Az elmebaj, a hallucináció irodalmi imaginációjának és tudományos leírásának érdekeltsége tehát egyetlen pontban sem találkozik: ugyanakkor Lechner munkája is demonstrálja, hogy a lelki jelenségek kísérleti, „exact vizsgálati módszere” sem lehet mindig empirikus, hiszen az agyi lokalizációra vonatkozó objektív következtetések részben saját önmegfigyelésből (torzított tudatállapot létrehozásának a tapasztalatából) nyerhetők. A tudományos pszichológia kísérleti módszertanát és az írói imagináció jellemteremtő lélektanát (a teremtetett hősök ’lelki világába történő beleélés’) tehát közel sem választja el áttörhetetlen fal. Talán ezért sem véletlen, hogy a regényben színre vitt elmebeteg állapot tünetcsoportjának strukturáltsága feltűnő egyezéseket mutat Lechner hallucinációról alkotott pszichiátriai leírásával.

De előbb nézzük a tébolyodott állapot kialakulásának folyamatát: a regény nagy része Áldorfay személyiségleépülését viszi színre, amely az egyik zárójelenetben éri el végpontját. A papi pályáról a vállalkozói létig eljutó főhős morális értelemben ekkor már megsemmisül: előbb második felesége leplezi le titkos szerelmi viszonyát (az általa megkezesztelt) Fatimével, majd Áldorfay jön rá szeretője csalfaságára. Barátja, Walter Leó ekkor szembesíti korábbi identitásai („aszkéta”, szabadságharcos „hős”, „országos képviselő”)¹⁴¹ érvényvesztésével, mentális állapotának megromlásával („kedves Incém. Te beteg vagy. Nagyon

140 Uo., 95.

141 Jókai Mór: *Enyim, tied, övé II.* S. a. r. Gergely Gergely. Bp., 1964. 214.

beteg, II. 215.), majd (egy sarkvidéki expedícióhoz csatlakozás lehetőségével) menekülési utat kínál számára a csapdahelyzetből. A józan javaslat dacára Áldorfay még egy kétségbeesett kísérletet tesz a nő visszahódítására, megalázó kudarca pedig összeroppantja pszichéjét: pusztító őrjöngésbe kezd, tébolydába viszik, ahol már nem nyeri viszsza öntudatát. („Ettől a pillanattól meg volt tébolyodva, II. 233.) A pszichózis állapotában hallucinációk bűvkörébe kerül, melyek kóros emlékezetműködése valóságában tartják: előbb azon az osztrák hajón képzeletben magát, melyen fogságba került törökországi bujdosásakor; majd azt a hajóutat éli újra, amikor feleségével az Egyesült Államokba mentek; végül pedig az Európába visszavezető út (amely hajótöréssel és Serena halálával zárul) emlékezésfolyama uralja tévképzeteit. Folytonos hallucinációban a „hajóskapitányokkal” (pszichiáter, Walter Leó) és halott feleségével beszélget, ám pontosan érzékeli a hajóutak reális idejét, s hallucinatív valóságának egyéb reális vonatkozásai is vannak.

S itt léptethető be Lechner pszichiátriai leírása a hallucinációról, amely meglepő átfedéseket mutat a pszichózis Jókai-féle reprezentációjával. Lechner az észlelés és érzékelés beteges zavarának („kóros érzéki észrevevés”) tartja a hallucinációt, melynek okát az agy kimerülésében, az idegrendszer zavarában látja („az idegvezetések mentén mehet tehát végbe ama functionális zavar”) ¹⁴² – ahogyan Ince „szétdúlt idegrendszerére” (II. 248.) tesznek említést az orvosok is: a tudományos és a fikciós színrevitel párhuzamossága ennél azonban árnyaltabb. Lechner szerint a hallucináció „kóros természete két fő jellegben mutatkozik: először abban, hogy az illető észrevevés *külinger által nem keltetik*, másodsor abban, hogy a *realitás elvitázzhatlan bélyegét* hordja magán”, ¹⁴³ illetve – mint később hozzáteszi – a téveszmék „intenzitásukra nézve a tárgyilagosan keltett érzéki észrevevésekkel teljesen egyenértékűek”. ¹⁴⁴ Áldorfay hallucinációinak nincs környezeti kiváltó oka, ennek ellenére teljes gondolati és érzelmi átéléssel van jelen képzeletvilágában. Mint ahogy a téveszméi is a realitás logikáját követik: pontosan érzékeli például a „képzeletbeli” hajóutak reális időtartamát; vagy amikor virágot kér a hallucinációiban megjelenő feleségének, azonnal korrigál, ahogyan azt a narrátor „tudományos” kommentárja hangsúlyozza: „Azután meg rájuk förmed az örökre, hogy minek hoz-

142 Lechner: Adatok I., 420.

143 Uo., 419.

144 Lechner Károly: Adatok a hallucinatio localisatiójához II. *Orvosi Hetilap* 29 (1885) 17. sz. 456.

nak ide virágokat, mikor azoknak a kigőzölgése mérges! »Őneki« az megárt. Az őrülség makacs szelleme riasztá meg ekkor: »Mit zavarod meg az én eszmejárásomat virágokkal? Hisz a tengeren vagyunk! Hol terem itt a virág?« [...] Az őrültekek gyűlölik mindazt, ami rögeszméjüknek ellentmond.” (II. 245.)

Lechner szerint tehát az elmebetegek hallucinációi követik az észlelés struktúráját, csak azon belül történnek kóros elmozdulások. A normál „érzéki észrevevés” folyamatának Lechner három fázisát különíti el: a percepciót, az appercepciót és a reprodukciót – tehát magát az észlelést, az ahhoz „jelentést” társító érzelmi, gondolati, hangulati asszociációk sorát, valamint ezek későbbi emlékező felidézését. Lechner szerint a hallucináció okozta „működés-zavart csakis a rendellenes reproductióban szabadna keresnünk”,¹⁴⁵ tehát először az emlékezés problémáját nevezi meg a kóros érzékelés lehetséges okaként. A regény olvasása is ezt sugallja, hiszen Áldorfay minden téveszméje megfelel valamilyen múltbeli emlék hallucinatív újraélésének. Ugyanakkor itt jön az újabb csavar a jelenség tudományos leírásában, melynek a Jókai-reprezentáció is eleget tesz: „Az élettani reproductio önmagában hallucinatiokat nem teremthet” – írja Lechner, „mert különben minden visszaemlékezésünk egyszer mindenkorra a hallucinatio szerepét játszhatná”.¹⁴⁶ Így nem az emlékezésben, hanem az érzékelés első fázisában, az észlelésben¹⁴⁷ rejlik a hallucinációk közvetlen forrása. Bármennyire is hiányzik a beteg téveszméinek külső valósággingere (Áldorfay egy elmeotthonban éli meg hajóútjait, halott felesége társaságát), a téveszmék gyökere mégis az elemi észlelésben rejlik. Ezt a belátást igazolják a főhős hallucinációinak konkrét (bár kóros természetű) észlelési kiindulópontjai: a tébolydai kényszerzubonyt például az osztrák hajó fogságbeli megkötözöttségeként észleli,

145 Lechner Károly: Adatok a hallucinatiók localisatiójához III. *Orvosi Hetilap* 29 (1885) 50. sz. 1419.

146 Uo.

147 „Ennélfogva kényszerítve vagyunk azon feltevés elfogadására, miszerint lehetetlen, hogy a hallucinatiók, mint a realitás értékével bíró, a tárgyilag os eredetű érzéki észrevevésekkel egyenrangú képzetek [...] egyedül reproductio útján keletkezzenek, hanem kell, hogy egyúttal perceptív folyamat által is legyenek feltételezve, ha mindjárt e perceptio kóros természetű is.” Lechner Károly: Adatok a hallucinatiók localisatiójához V. *Orvosi Hetilap* 29 (1885) 52. sz. 1478. Lechner állítása a mai pszichiátriában is elfogadott tudományos álláspont. Vö. *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Szerk. Füredi János. Bp., 1998. 110.

vagy miután az orvosok és „Leó belebocsátkozott az idióta eszmefolyamába” (II. 241.), szobáját korábbi életének rekvizítumaival rendezik be, melyek újabb kóros észlelések kiváltói lesznek: honvédezerdesi egyenruhája egyik régi identitásának én-állapotába vezeti vissza; szerzetesi cellájának Madonna képe segíti Serena megidézését, melyet aztán első feleségéről (és közös életük fordulópontjairól) készült rajzai állandósítanak.

Áldorfoy örületének regénybeli reprezentációja tehát tudományos belátásokkal is alátámasztható – ahogyan azt Csáth vázlatosan már megelőlegezte. Sőt: az elmebeteg állapot tüneteinek, strukturáltságának precíz színrevitele új megvilágításba helyezi a főhős teljes mentális széteséshez vezető út lélektani motiváltságát is a regényben. „A 19. század közepe óta az elmebetegség érzékelésének küszöbe lényegesen alacsonyabbra került társadalmunkban” – írja Foucault, nyomatékositva, hogy ekkortól már vékonyabb mezsgye választja el a normális és a nem normális állapotokat: az elmebetegség nem istencsapás vagy morális bűn eredménye, bárkit érhet ilyen mentális állapotváltozás. Éppen ezért a „személyiség egyéni története, a maga traumáival, elhárító mechanizmusaival és különösen ebben az egész történetben jelenlévő szorongással, a betegség egy másik pszichológiai dimenzióját alkotta meg”.¹⁴⁸ Ezt a pszichológiai dimenziót lakja be Jókai-regénye, amikor Áldorfoy személyiségének leépülését – az egymást követő személyes traumák mellett – a modernitás korában beálló mélyreható változásokkal is összefüggésbe hozza. A 19. századtól kezdődően „az ember ellentmondásos módon tapasztalja meg az embert. A társadalmi kapcsolatok, amelyeket valamely kultúra meghatároz a verseny, a kizsákmányolás és a csoportok rivalizálása vagy az osztályharc formáiban, az embernek emberi környezete élményét kínálják, amelyet szakadatlanul az ellentmondás hat át.”¹⁴⁹ Az az Áldorfoy, aki a regény elején még teljesen önazonos papi identitásával, fokozatosan felmorzsolódik és elveszti önmagát a modernizálódó társadalom és gazdaság legkülönbélebb társadalmi szerepkihívásával szembesülve. William James szerint az emberi „Én” „az egység és különféleség keveréke” a modernitás korában. Nem más, mint „egymással versengő és konfliktusban álló, különböző én-ek”, identitás-

148 Foucault: *Elmebetegség*, 79, 82.

149 Uo., 83.

lehetőségek állandó vonzása:¹⁵⁰ ezek szelektálása vagy egyensúlyba hozása nélkül „az Én soha nem lehet teljes”.¹⁵¹

A teljes önazonosságtól az elmeháborodásig tartó folyamat stációit a narrátori jellemleírások fiziognómiai kódjai is rögzítik – itt is szerepet kap tehát a korabeli pszichológia „régí” szemlélete. Áldorfay első leírása még példaszerűen követi az egyik posztlavateri mintát: „A kigúnyolt könyvbúvár szép görögszabású arc és alak. Apolló homloka és Thészeusz vállai hozzá: áll, ajk, szemöldök, mind a klasszikus szobormintákra emlékeztetnek; még a kifejezés is oly hideg és nyugodt a vonásokon, mint egy szoboré, s izmos természetének mozdulataiban az erő nyugalma látszik.” (I. 7–8.) A fiziognómiai kódolás „arcolvasása” pusztán a görög szobrok harmonikusságával, nyugalmaival analóg lélekállapotot demonstrálja: az integer én-állapot (idealizáló) megragadásához nincs szükség az arcvonások egyeditő vonásainak leírására. Ugyanez a „szoborszerűség” jelenik meg aztán Áldorfay tébolyának nyitópillanatában, de már teljesen ellentétes jelentésben: „már ez [Stomfai Gideon] akkor látta Ince szemei előtt azt a rettentő rémkifejezést lebegni, melytől a ránézőnek vére keresztülfagy. A szemek szivárványának feketéje csaknem egészen eltűnik, s ezáltal egy olyan merev, ijesztő kötekintet áll elő, mely elárulja, hogy a lélek nincs már a szemek mögött.” (II. 232.) A szoborszerűvé merevedő arc és szem elnémuló fiziognómiai kódjainak a helyére lép be a téboly állapotának kvázi tudományos alapú pszichológiai reprezentációja.

150 James: *Psychology*, 352, 309. „Nem tagadom, ha tehetném, egyszerre lennék jóképű, kövér és jól öltözött kiváló atléta és milliomos; szellemes bonviván és szívtipró, ám bölcselő is; emberbarát, államférfi, háborús hős és Afrika-kutató, de egyben szent is. Csakhogy ez egyszerűen nem lehetséges.” Uo. – Ennek az antropológiai és lélektani alaphelyzetnek a demonstrálása miatt „vannak tele a Viktória-korabeli regények megkettőzött szereplőkkel: hasonmásokkal, alter-egokkal, ikrekkel, portrékkal”. Vrettos: *Victorian Psychology*, 82. Ez a jellemábrázolási stratégia az *Enyim, tied*, övében is érvényesül: Áldorfay kivetülő alter-egoja, árnyékszemélyisége Stomfay Gideon lesz a regényben. Lásd Bényei Péter: „Vetkőzd le az új embert, s öltsd fel a régit”. Interszubjektivitás és individuáció az *Enyim, tied*, övé című regényben. In: Bényei: *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*. Debrecen, 2018. 296–301.

151 James: *Psychology*, 309.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tébolyközeli tudatállapot témája már az 1853-as *A falu bolondjai* című Jókai-novellában is felbukkan, fókuszpontba állítva a 'mitől lesz valaki bolond?' kérdést. Zsigmond Ferenc joggal veti fel, hogy a folyamat lélektani reprezentációja tudománytalan,¹⁵² s a novella narrátora is a valóságos antropológia nyelvén határozza meg a tébolyodottságot (bolondok azok, „kiknél a lélek megszakasztá örök összeköttetését isteni eredetével”) – de az nehezen vitatható, hogy a szöveg ráirányítja a figyelmet a korszak egyik fontos jelenségére, s az idézett formula is valami lényegit ragad meg az állapotból. Jókai lélektani érzékenységét mutatja az a hasonlóan érzelgős, de találó „öngyilkosságdefiníció” is, melyet a fiatal Jókai alkot meg Ferenczy Terézre emlékezve, „ki élte tavaszán életfájdalomból megölte magát”.¹⁵³ A szuicid tett lélektani motivációinak a kérdése számos megközelítésben előkerül a publicista Jókainál, kezdve barátja, Czákó Zsigmond 1847-es öngyilkosságának értelmezésétől¹⁵⁴ a *Képek és fák* című esszéjének szuicid-lajstromáig, amelyben öngyilkos ismerősei portréin elgondolkodva ismétli lényegében ugyanazt a kérdést: „Sohase tudta meg senki, mi indította e szörnyű elhatározásra?”¹⁵⁵ Ez a publicisztikai kontextus is ráirányítja a figyelmet *Az arany ember* egyik cselekményszálára, amely a jelenség pszichológiai aspektusaira fókuszálva reprezentálja a kérdéskört. A regény öngyilkosság-felfogásának a feltárása (amely ennek a tanulmánynak a kereteit már szétfe-szíténé) azt is demonstrálná, hogy milyen kölcsönhatásban voltak a korszak átalakulóban lévő lélektani tudásszerkezetének eltérő (Jókai által is mozgósított) médiumai: a sajtódiskurzusok populáris kommunikációjának pszichológia ismeretterjesztése, a kibontakozó tudományos lélektan eredményei és az irodalmi imaginációk lélektani vonzatai. Összességében a Jókai-korpusz egy részének lélektani teljesítményéről is elmondható, melyet Athena Vrettos a 19. századi angol pszichológia és irodalom közös eredményeként értékel: „megkérdőjelezte az Én egy-

- 152 Mintha „[v]alami okszerű, pathológiai indoklást fitymálva volna félre Jókai felfogása; a helyett az érzékeny szíveket megrikató két történettel kárpótol bennünket” Zsigmond Ferenc: Jókai uralomra jutása regényirodalmunkban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 29–31 (1921) 1. sz. 30.
- 153 Jókai Mór: Magyar költők arckép-albuma. In: *Cikkek és beszédek* 4., 159.
- 154 *Cikkek és beszédek* 1. 1847. január 2. – 1848. március 12. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1965. 433, 437–440.
- 155 Jókai: *Utazás*, 154.

ségét és stabilitását és a tudat koherenciáját”, s „megpróbálta feltérképezni a lélek bonyolult struktúráját és képességeit”.¹⁵⁶

Absztrakt

A Jókai-szövegtörzs tag lélektani kontextusban jött létre: eltérő felfogásmódok egymás mellett élése és egymásra hatása által. A sajtó populáris kommunikációjának a térhódítása, valamint a lélektani tudás jelentős módosulása szintén ebben az időszakban zajlott le. A tanulmány bevezetője kitér a tudományos pszichológia századvégi kibontakozására, nyomatékosítva, hogy a lélekről zajló 19. századi beszédet sokáig még a nedvlektika, a fiziognómia, a frenológia, az állati magnetizmus, a spiritizmus elő- vagy áltudományos törekvései formálták döntő módon. A Jókai-próza leképezi a korszak lélektani tudásszerkezetében beálló változásokat: a letűnőben lévő tudományelőtti pszichológia látásmódja jellemzi, de olyan jelenségeket is reprezentál, melyek egy része a formálódó tudományos kutatások felől értelmezhetők. Ezért különböző fogalmi hálók átfedései, keveredései, a régi szemlélet felülíródásai figyelhetők meg Jókai műveiben. A tanulmány ezt a folyamatot követi végig, néhány regény mikroelemzésével.

Jókai and Psychology

Jókai's body of work was created in a broad psychological context: differing outlooks coexisted, with diverse effects. During his lifetime, the popular press gained ground, and psychological knowledge also changed greatly. The introduction to the study discusses the evolution of scientific psychology at the end of the nineteenth century, emphasising that prevailing narratives about the psyche or soul were still largely based on the pre- or pseudo-scientific notions of humoral theory, physiognomy, phrenology, animal magnetism, and spiritualism. Jókai's prose reflects such changes in these fields, being characterised by the fading views of pre-scientific psychology alongside some aspects indicative of advances in psychological research. Therefore, in Jókai's works different conceptual frameworks overlap and co-exist, as demonstrated in this study via a detailed analysis of several of his novels.

156 Vrettos: Victorian Psychology, 82.

Jókai Mór és a szociológia

Dobás Kata

BEVEZETÉS

Jókai Mór korában a szociológia tudománya még gyerekcipőben járt. Éppen ezért jelen tanulmány metodológiájának kialakításakor nagy figyelmet szenteltem annak, hogy az a tudományos nyelv, amelyet ma már a magyar szociológia tudománya használ, ne vetüljön vissza a Jókai írásaiban leírtakra vagy azok nyelvhasználatára. Vagyis fontosnak tartom kiemelni, hogy az irodalmi művekben, publicisztikában felbukkanó, ma már a szociológia számára is érdekléssel bíró jelenségeket akkor még nem feltétlenül ilyen tudománytörténeti kontextusban tárgyalták, értelmezték. Éppen ezért értelmetlennek tűnik számomra, hogy a mai szociológiában művelt tudományterületek (családszociológia, oktatásszociológia stb.) bármelyikét is visszaolvassam Jókai írásművészetére. Sokkal előbbre mutatónak tűnik, ha a Jókai-prózában olvasható társadalmi előfeltevések, jelenségek és elképzelések felől közelítek a kérdéshez. Emellett vázolom a szociológia és azon belül is a magyar szociológia korabeli tudománytörténeti helyzetét, létrehozva egy olyan értelmezési keretet, amely kontextualizálni is tudja a Jókai-próza ilyen szempontú olvasatát.

A tanulmány három nagyobb témát érint: a vallás (elsősorban a szabad akarat és az eleve elrendelés, fátum), a női szerepek, valamint a társadalmi/politikai lét kérdését. Mindháromnak kiterjedt szakirodalma van a Jókai-recepcióban, a társadalmi előfeltevések kérdésköre

azonban árnyalhatja, kiegészítheti a korábbi befogadástörténeti meg-
látásokat. Mindhárom alfejezet egy-egy témát tárgyal, de nyelvhasz-
nálatot elemez: a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai¹ ugyan-
is olyan szótárak együttes jelenlétében is megfigyelhetők, amelyek
elsősorban a magyar sajtóirodalomban, a politikai és irodalmi nyilván-
osság tereként értett médiumban bontakoznak ki.² Ezért mindegyik
esetben egy-egy korabeli időszaki kiadvány köré csoportosítottam az
elemzést, hiszen előremutató lehet, ha egyes résztendenciára sikerül
a figyelmet ráirányítani. A két általam választott periodika, *A Hon* és a
Nemzet, olyan reprezentánsai voltak a korszaknak, amelyek korabeli
társadalmi tendenciákat is képesek voltak nem csupán leírni, de ala-
kítani (hogyan milyen mértékben, az természetesen kérdés marad), kö-
szönhetően széles olvasóközönségüknek. Ráadásul folytonosság is
megfigyelhető a lapok között, *A Hon* utóbb az *Ellenőrrel* összeolvadva
Nemzet című napilapként működött tovább.

Szajbély Mihály monográfiája hangsúlyozza, nem tekinthetünk el
attól, hogy Jókai „újságokba író író” volt, vagyis a regényei, írásművei
egy-egy periodikában láttak napvilágot folytatásokban.³ Ennek a na-
gyon is produktív tudományos tendenciának a folytatásaként lehet
értelmezni Hansági Ágnes 2014-es kötetét is,⁴ amelyben Jókainak el-
sősorban a *Pesti Napló*-ban 1850 és 1857 között közölt tárcaregényeire,

1 Itt és a továbbiakban a Habermas által használt fogalmat értem ezen. Vö.
Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgál-
dások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. End-
reffy Zoltán. Bp., 1971. (Lásd különösen a 3. fejezetet a sajtó, a nyilvános-
ság és a politika szempontjából.)

2 Uo., 48.

3 „[...] a Jókai-jelenséget mindmáig nem a maga igazi összefüggésében
vettük szemügyre, mert nem tudatosítottuk kellőképpen azt, hogy Jókai
nem egyszerűen író volt, még csak nem is egyszerűen kalandregény-író,
hanem újságokba író kalandregényíró. [...] a hírlapokba író ugyanúgy
egyik napról a másikra dolgozik, mint a hírlapíró, számára ugyanúgy ér-
vényes a lapzártá, mint a hírlapírónak, s amikor folytatásokban megjelenő
regénye közepén leír valamit, akkor annak a történetnek ugyanúgy nincs
(és talán még számára sem látszik a) vége, mint a világ történéseinek,
amelynek részleteit az újságíró írja. Számolnia kell azzal is, hogy közön-
séje részletekben olvassa munkáját, s az egyes közleményeket úgy kell
megszerkesztenie, hogy az olvasó feszülten várja a holnapot, a lehetséges
folytatást.” Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. 12–13.

4 Hansági Ágnes: *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar
tárcaregény kezdetei*. Bp., 2014.

A magyar munkás - fűvágó. Stróbl Alajos szobra.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, 58.550.1

és magára a tárcaregény létmódjára fókuszál. Meglátása szerint a tárcaregény műfaja egy olyan tömegműként létezett a lapok hasábjain, amely „nem a könyv-regény performanciaínségét hivatott enyhíteni, hanem éppenséggel egy tényleges performanciát valósít meg, tesz átélhetővé az olvasó számára”.⁵ Témám szempontjából mindez azt is jelenti, hogy nem csupán a Jókai-szövegeknek, de azok elsődleges megjelenési helyére, így a különböző lapokban, hírlapokban kirajzolódó társadalmi előfeltevésekre is érdemes kiterjeszteni az értelmezést. Vagyis a folytatásokban közölt (tárca)regény szoros olvasása mellett a lapban található egyéb rovatokat és szövegek is figyelembe veendőek, amennyiben ez indokolt.

SZABAD AKARAT ÉS ELEVE ELRENDELTSÉG – EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

Fábri Anna *Jókai-Magyarország* című társadalom- és mentalitástörténeti könyve meggyőző számokat közöl a Jókai-próza szereplőinek vallási megoszlásáról. Állítása szerint Jókai a szereplők vallását nem csupán férfi-női vagy társadalmi szerepekkel társítja prózájában, de ezekkel szoros összefüggésben mentalitásokkal is.⁶ Emellett rendszeresen visszatérő motívum a szakirodalomban az eleve elrendelés, szabad akarat és végzet (fátum) fogalmainak összeolvasása a Jókai-prózával. A 19. századi magyar írók, gondolkodók műveiben jól megfigyelhető, hogy az előbbi, elsősorban teológiai, vallástörténeti fogalmaknak egyfajta köznapi verzióját használják. Az eleve elrendelés (predesztináció) pedig kifejezetten különös utat járt be (ez a tendencia mai napig megfigyelhető): miközben teológiai értelmében kizárólag a halál utáni állapotra vonatkozik, a 19. századi nyelvhasználatban már az egyén, valamint – témánk szempontjából ez kifejezetten fontos – a társadalom és a nemzet életére is használatossá vált. A korszak szerzőinek (köztük Kölcseynek, Aranynek, Kemény Zsigmondnak) a műveiben ráadásul a fátum, a végzet és az eleve elrendelés rendre sajátos értelmezések

5 Uo., 209.

6 Fábri Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991. 129–135.

szerint jelent meg az egyén életlehetőségeire vonatkoztatva.⁷ Arany egyik, a *Toldi szerelméhez* írt jegyzete szerint például a két kifejezés összeegyeztethető, sőt, összevonható volt.⁸

A korszak politikai/társadalmi beszédmódját is áthatotta ez a jelenség. A darwini eszmék térnyerését egyesek a fátum működés módjával hozták összefüggésbe. Imre Sándor 1875-ös tanulmánya például kifejezetten aggasztónak találja a darwini tanokat: „Mintha a fatum eszméjét akarná egész kétségbe ejtő fenségében megállapítani a tudomány..., mintha az ember erkölcsi szabadsága s alig merem mondani: az ember nagysága, fensége lélekemelő gondolatát akarná kiirtani s az embert, mely egyébiránt a természetben mindinkább uralkodik, ennek szigorú s hajthatatlan törvényei alá rendeli.”⁹

Így talán már nem olyan meglepő, hogy az 1869–1870-ben megjelent *Fekete gyémántok* első, a teremtetéstörténetet újrairó jeleneteiben a narrátor igyekszik megnyugtatni olvasóját, hogy nem a gorilla az ember őse.¹⁰ Ahogy az sem, hogy *A köszívű ember fiainak* Hansági Ágnes kiváló tanulmánya által már elemzett temetési imája éppen az

7 Ehhez lásd Dávidházi Péternek, a téma egyik legszakavatottabb kutatójának kötetét: *„Vagy jóni fog”. Bibliai minták nemzetiesítése a magyar költészetben.* Bp., 2017.

8 „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10 parancsolat? Meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad és negyed izziglen. Mi ez más mint némileg fatum. S a praedestinato, mit református embernek hinni kell, mi más mint fatum? – Ezen fel nem akadok.” Arany János: *Toldi szerelme. A Daliás idők első és második dolgozata.* S. a. r. Voinovich Géza. Bp., 1953. 435–436. (Arany János *Összes Művei* 5. Szerk. Keresztury Dezső.)

9 Imre Sándor: Nemzetiség és nevelés. *Budapesti Szemle* 1875. 17. sz. 45–46. A tanulmány ezen részét Takáts József is idézi, ő elsősorban a politikai eszmetörténet nyelvét, a nacionáldarwinista szótár térnyerését látja a jelenségben. Vö. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Bp., 2007. 69–70. Az már külön irodalomtörténeti érdekesség, hogy a Budapesti Szemle ugyanezen lapszámában, közvetlenül Imre Sándor cikke előtt Gyulai Pál, a Kemény Zsigmond által átruházott szerzői jogokra hivatkozván, újraközlí a *Két boldogot*, ami éppen az egyéni akarat és a fátum kérdését állítja középpontba. Továbbá ugyanitt jelenik meg Gyulai Pálnak a Jókai hírlapírói munkásságáról szóló éppenséggel nem túl elismerő kritikája.

10 „Nem! Ne tessék félni! Nem volt őszünk majom. Nem eredtünk a gorillák-tól. Nagyapánknak nem volt négy keze.” Jókai Mór: *Fekete gyémántok.* Mikor már nem fér el az ember a földön. Ósapánk. *A Hon* 1870. jan. 5. 1.

Arany által idézett, az apák és utódaik közti – őszösvetségi textusokra támaszkodó öröklődés – eltörléséért is imádkozik:

*S ha bűnhődnie kell a vétkezőnek, óh, uram, ha engesztelhetetlen vagy egy bevégezett élet rossz művei iránt; ha nem bocsátod magad elé súlyosan terhelt lelkét megtisztítlanul, add, hogy legyen az ő vezeklése az, hogy lelke, mely most már mindent világosan lát, és nem tükörből többé, térjen vissza a földre, és szállja meg gyermekeit, hogy mindaz, ami az apának bűne volt, forduljon meg, és legyen a fiakban erény és dicsőség; add, hogy a haza földje, mely koporsója volt, amíg élt, legyen ringató bölcsője, midőn halva fekszik benne!*¹¹

A Jókai-recepció ez irányú megközelítései közül a biográfiai megközelítés, vagyis Jókai felekezeti hovatartozását említő, hitéletét az értelmezési terekbe bevonó elemzések¹² nemigen tudnak túllépni a megfeleltetés módszerén (szépirodalom és életrajz), s figyelmen kívül hagyják annak a (felekezeti) kulturális hagyománynak a korszak (irodalmának) nyelvhasználatában is nyomon követhető jelenlétét, amely a társadalomról és a történelemről való gondolkodásban éppen úgy megjelent, mint a szépirodalomban.

Az intézményesült vallás felől történő megközelítés sem visz közelebb a regények szövegértelmezéséhez. Margócsy Istvánnak a témát illető revelatív tanulmánya is kiválóan összefoglalja mindezt: a tudományos ismeret lép az isteni rend helyére (*Fekete gémántok* Berend

11 Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai* I. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1964. 23–24. (Jókai Mór Összes Művei. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei sorozatból valók.)

12 Részletes elemzést közöl erről Hansági Ágnes: A megtartó felejtés. A kőszívű ember fiai temetési imájának olvasatai. *Alföld* 64 (2013) 6. sz. 81–102. Üdítő kivétel Margócsy István tanulmánya: „A sok viszontagság szerencsés túlélését ezek szerint a gondviselésnek, kálvinista gondolkodás szerint bizonyára az eleve elrendelésnek tulajdonította (továbbá – mindezeknek erősen szekularizált változataként: feleségének, mint az individuális szerelem megtestesítőjének) – s ez a tudás és tulajdonítás képesíthette arra, hogy mindvégig biztosítani tudta regényei világának alapvetően pozitív világképét, s bizonyára ez a (protestáns teológiára is alapozható) meggyőződés vezethette akkor is, amikor – néhány regényében – a kiválasztott kiválóságok számára megteremtette a visszanyert paradicsomnak utópikus idilljét is, persze kivételként, természetileg, társadalmilag is szívetként, a továbbra is megváltatlan világtól messze eltávolítván e lehetőséget (*Az arany ember*, *A kiskirályok* stb.).” Margócsy István: Bálványosvár – avagy Jókai és a vallás. *Tiszatáj* 68 (2014) 5. sz. 74.

Ivánja), és az intézményesített vallás a nemzet eszményének kiszolgálójává válik.¹³

A kőszívű ember fiai 1869. jan. 1-től került közlésre, 1869. okt. 10-ig bezárólag, 131 részben,¹⁴ *A Hon* hasábjain, mely lapnak alapítója Jókai Mór volt. Hosszú évtizedekig sikeres és olvasott napilapként tartották számon,¹⁵ kezdeti célkitűzése szerint kifejezetten a kor szociális viszonyaira kívánt fókuszálni. Károlyi Sándor emeli ki egyik korai cikkében, hogy az „erősbödés sem a megye zöld asztalánál, sem az országgyűlésen nem történik hanem [...] szociális téren”, továbbá a szociális viszonyok „státuszgazdászati” szempontú vizsgálatát szorgalmazza.¹⁶

A Hon, 1871. szeptember 14-i számától kezdve részleteket közöl Henry Thomas Buckle *Anglia művelődésének története* című munkájából,¹⁷ amely részletesen tárgyalja a szabad akarat és a predesztináció tanát. Az előbbi az emberi környezetben megjelenő esetlegességhez, az utóbbit a szükségszerűség láncolatához kapcsolva – hogy aztán mindkettőt elvesse, és sajátos törvényszerűségek megfigyelésével (kifejezetten a statisztika módszertanával) a múlt megismerhetőségét és a jövő kiszámíthatóságát hangsúlyozza a társadalmak történetében.¹⁸

13 „Sokkal jelentősebb azonban az a már *társadalmiasított*, individuum-feletti mozzanat, amely a vallásnak és a nemzetnek kapcsolatát érinti: e képzetkörben, úgy tűnik fel, a nemzet feltételezett szubsztancialitása egyedüli és kizárólagos értékképzőként szerepel, amelyhez képest a vallás csak másodlagosként funkcionálhat: szinte a csak nemzetideológia szolgálóleányaként léphet fel.” Uo., 70. (Kiemelés tőlem – D. K.)

14 A tárcarovat felépítéséhez lásd Hansági: *A megtartó felejtés*, 91–93.

15 Ezt maga Jókai is megerősíti egyik levelében, amelyet Csernátony Lajosnak írt: „Köszönöm, hogy olyan szorgalmasan írsz lapunkba és olyan jól. Úgy hiszem, érdekelni fog, ha lapunk helyzetéről pár szóval tudósítalak. A magyar közönség *nagyobb* része jelenleg politikai irányunk mellett nyilatkozik, nem csak szóval, de előfizetéssel is.” Jókai – Csernátony Lajosnak [1867. jún. 12.], lásd *Jókai Mór Levelezése 2. 1860–1875*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1975. 122–123.

16 Károlyi Sándort idézi *A magyar sajtó történetének* A Hont tárgyaló fejezete. Lásd *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1985. 640.

17 Könyv formában az első kötet: Buckle H. Tamás: *Anglia művelődésének története*. Ford. Endrődi Sándor és mások. Pest, 1873.

18 „Jelen esetünkben a külvilágban lévő esetlegesség tana megfelel a bennünk levő szabad akaratról szóló tannak, míg a szükséges képi láncolat tana az elővégtetnek; az egyedüli különbség az, hogy az előbbi az alaphölcsélet (metaphysica) az utóbbi a hittan kifolyása. Az első esetben az alaphöl-

Ahogy a fenti példák is mutatják, a kor nyelvhasználatában a történelemnek, a társadalmak történetének az elbeszéléseiben az eleve elrendelés és a szabad akarat vallástól kölcsönzött, de közben önálló életet élő kérdésköre hangsúlyosan van jelen.

A végzet, gondviselés és a szabad akarat fogalmai Jókai műveiben, ahogy a kortársakéban is, nem az intézményesült vallás(ok) szótárából kerülnek ki,¹⁹ hanem a bibliai textusokból származnak. A *kőszívű ember fiai* alapvető kérdéseként is értelmezhető, hogy az ószövetségi textus által megidézett öröklődési rend, a predesztináció rendje megfordíthatóvá válik-e. Az Atya akarata és öröksége itt kettős értelmű: az isteni és a tényleges, vér szerinti apa akarataként jelenik meg Baradlay Kázmér rendelkezése szerint. A kettő megfordítására tett kísérlet azonban nem csak az egyes szereplők sorsában, hanem a nemzet életében, a történelmi események mentén is megfigyelhető. A forradalom bukása társadalmi és nemzeti tragédia, az egyén azonban saját maga megemelésével, a másik emberért hozott áldozattal képessé válik átírni a nagy, öröklött narratívát – kizárólag azonban csak a saját egyéni szintjén. A *kőszívű ember fiaiban* az isteni rend (hősi) halállal megállíthatónak tűnik, de ez a történelem szintjét már nem érinti.

Mindezek fényében a Margócsy István által megfigyelt kettősség koránt sem meglepő:

csész az esetlegesség tanából indul ki; átviszi az önkény és felelőtlenség ez elvét az emberi szellem tanulmányozására s egy új mező lesz abból a szabad akarat, mely kifejezés által minden nehézség elhárítva látszik, mivel a teljes szabadság, maga lévén minden cselekvés oka, semmitől sem függhet, hanem, hasonlóan az esetlegességhez, eredeti tény, melyet tovább magyarázni lehetetlen. A másik esetben a hittudós a szükségképi láncolat tanát veszi fel és hittani alakba öltözteti át, s mivel gondolkozása már telve van a rend és törvényszerűség képzetével, igen természetesen azt a mindenható gondviselésének tulajdonítja; s így az egy isten nagy felfogásához hozzájárul a tantétel, hogy ő már kezdetben mindent föltétlenül előre elrendelt és elrendezett.” Henry Thomas Buckle: *Anglia művelődésének története*. A Hon 1871. szept. 14. 2.

19 Az intézményesült vallásra tett ironikus megjegyzés A *kőszívű ember fiainak Comedy or Errors* című fejezetében nagyon is összecseng a fentiekkel: „A hatalom megajándékozta az étellel. Ugyan örülhet, hogy csak a vagyonát vette el. Az Isten rendelte azt így. Legalább az iskolában azt tanítják.” Jókai Mór: A *kőszívű ember fiai*. A Hon 1869. okt. 3. 1.

Mily megrendítő, megnyugtató és felzaklató, hogy az a Jókai, aki pedig politikai beszédeiben, királyhű publicisztikai megnyilatkozásaiban saját jelen korát egyrészt a negyvennyolcas eszmék tökéletes beteljesüléseként, másrészt pedig valóban a történelem problémátlan beteljesüléseként akarta láttatni [...] regényeiben folyamatosan a történelemnek, az erkölcsi kérdéseknek elvileg meghatározott, mondhatnánk, predesztináció által determinált megoldhatatlanságát fogalmazta újjá és újjá (gondoljunk csak arra, mily bonyolult történelmi-szociológiai belátás, s mily ellentmondásos alkotáslélektani folyamat működhetett a szerzőben és a narrátorban, ha megengedte magának, hogy a nagy mítoszokat is megmozgató A kőszívű ember fiai utolsó fejezete azt a címet viselhesse: „Comedy of Errors”!)²⁰

MEGVÁLTOTT „LÉTVISZONYOK” – MEGVÁLTOZOTT TÁRSADALOM

A lapnak 1865-től volt munkatársa az a Beöthy Leó,²¹ aki 1876-ban jelenteti meg *Nemzetlét* című könyvét, amelyben társadalmi szerkezetváltozásokkal, nemzeti és nemzetiségi kérdésekkel is foglalkozik. A *Hon* közgazdasági rovatát vezette, rendszeres statisztikai összeállításokat is közölt. Az ő jelenléte a lapban a társadalmi kérdések legfrissebb megközelítését garantálta. *Nemzetlét* című könyve addigi munkásságának összefoglalásaként is értelmezhető, álláspontja A *Hon* hasábjain is rendre megjelenik részleteiben. Kötetében hosszasan áttekintést ad a különböző népcsoportok, nemzetek történetéről, középpontba ál-

20 Margócsy István: Kalandorok és színészek. Jókai Mór jellemábrázolásáról. In: *Jókai Mór emlékezete*, Bp., 2022. 423. Ehhez lásd még Eisemann György: A romantikus elbeszélés retorikai hatásfunkciói. A kőszívű ember fiai. *Iskolakultúra* 11 (2001) 6–7. sz. 62–76.

21 Beöthy Leó (1839–1886), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az országos statisztikai hivatal aligazgatója. Figyelme fokozatosan terelődött az egyén kérdéseitől a közösségek működésmódja felé. August Comte-ról is ő közölt először komolyabb elemzést *Comte Ágoston társadalomtani nézetei* címmel (*Budapesti Szemle* 1879. 37–38. sz. 64–90, 265–289.). További főbb művei: *A társadalom keletkezéséről*. Bp., 1878. [akadémiai székfoglaló], *A társadalmi fejlődés kezdetei I–II*. Bp., 1882. Életműve egyébiránt nagyon megérdemelne egy friss olvasatot, amely nem csupán bizonyos társadalmi eszmék előfutárát látná benne, hanem a korszak tudósai, közéleti emberei között is pozícionálná őt.

lítva a „létviszonyok” változásának kérdését. Alapvetését a közgazdaságtantól kölcsönzi, miszerint „[a]z ember társas, tőkéletesíthető és felelős lény”.²² Állítása szerint az akkori Magyarország „változott létviszonyok befolyása alatt áll”, részletesen beszél a társadalom átalakulásáról: a kultúra megerősödésével, az utazás nagyobb lehetőségeivel az emberek igényei is megnövekedtek. A dilemma, mely előtt Beöthy szerint Magyarország áll, a következő: „el némítani a kultúra igényeit, mi (a kényelmi és fényüzési igényektől eltekintve, melyek mellőzhetők ugyan veszély nélkül, de csak szerfelett nehéz önmegtagadás által választhatók el a többitől) egyértelmű a hátramaradással és elveszéssel; vagy pedig kimeríteni magunkat azok kielégítésében, fogyasztani a nemzet tőkéjét addig, a mig tart, és a mig a teljes elszegényedés nem kényszerít utóvégre mégis letenni mindarról, a minek a nemzetvagyonot feláldoztuk, mikor azután kétszeres gyorsasággal kell a sülyedésnek bekövetkeznie. – Azonban a veszély éber öntudata, párosulva az erős akarattal, megmenthet egy kultúráképes nemzetet e dilemmából az által, hogy a neki engedett határidőt felhasználja arra hogy országát industriális tekintetben emelje, öszhangba hozva a segélyforrásokat az igényekkel és öntudatosan előkészítve ekként a létviszonyok változása által megkívánt átalakulást.”²³ Az már témánk szempontjából nem különösen fontos, hogy ő a vámrendszer átalakításában és az iparfejlesztésben látja a megoldást. Sokkal inkább kiemelendő, hogy szerint a társadalmi változások együttesen szemlélendők, és szoros összefüggésben tárgyalandók a kulturális átalakulásokkal, a közgazdasági tanulságokkal és politikai intézkedésekkel.

Könyvvégi összefoglalójában Beöthy kiemeli: „Az élő lények láncolatában az ember, és pedig csak a későbbi, a civilizáció embere az első, ki a *könyörület érzetét* ismeri, ki megindul tőle idegen lények szenvedésén, és ki, midőn betekinteni képes a természet műhelyébe, nem csupán bámulatot, de borzadályt is tapasztal az életnek sokasága felett, mely születik, hogy mást tápláljon vagy táp hiányában elpusztuljon.”²⁴ Tehát az Beöthy szerint, ami a civilizált embert megkülönbözteti elődjétől, az a könyörület érzése. Ez pedig azon gondolkodók sorába állítja őt, akik szótárában az alkalmazkodáselméletek (többek

22 Beöthy Leó: *Nemzetlét. Tanulmány a társadalmi tudományok köréből, Magyarország jelen helyzetének megvilágosítására és orvoslására*. Bp., 1876. 70.

23 Uo., 164.

24 Uo., 231. (Kiemelés az eredetiben.)

között Herbert Spencert és Charles Darwint említi munkájában) és a kereszténység nyelvhasználatát együttesen mozgósítja.

A *Hon* természetesen recenziót is közölt Beöthy könyvéről, nem meglepő módon gyorsan reagálva és elismerően nyilatkozva a teljesítményről, külön kiemelve, hogy Beöthy művére azért is nagy szükség van, mert a társadalmi szolidaritást ösztönzi.²⁵ Vagyis a (köz)gazdasági intézkedések is alapot és erőt nyújtanak a társadalmi elméletek és helyzetek megváltoztatásához, s a politikának elsősorban ebből kell táplálkoznia. A politizálás a lap szerint nem csupán alanyi jog, de kötelesség is. Ugyanakkor nem az unalomig ismételt frázisról van szó, miszerint a politikát, a politizálást a társadalom, a társadalmi eszmék szolgálatába kell állítani, hanem arról, hogy a gazdasági, közgazdasági, társadalmi viszonyokat, eseményeket nem lehet elkülöníteni a politikai gyakorlattól. Vagyis tévedés lenne azt gondolni, hogy a *Hon*-ban megjelent szépirodalom csupán járulékos eleme lett volna a lap politikai, közgazdasági, társadalmi meglátásainak. Ezek a szövegek nem kizárólag azzal a funkcióval jelentek itt meg, hogy minél több olvasót megszólítsanak, vagy hogy színesítsék a lap tartalmát. A lap tartalma együttesen szólt az olvasókhoz, s noha valószínűleg nem minden esetben tükrözte a tulajdonos meggyőződését. Feltételezhető, hogy a különböző rovatok szövegei kiegészítették egymást, a közgazdaságtan, a politikai történések interpretációi és szótára a szépirodalmat és fordítva.²⁶

Kiemelendő, hogy a lap 1875-ben ismertetést közöl Herbert Spencer 1873-as *Study of Sociology* című könyvéről, amely a szociológia

25 A cikk nyelvhasználatában egyébként egyszerre kap helyet a nacionalizmust és a tudatos önneveléssel, erkölcsi mércéket megtartó emberi eszményképet előhívó republikanizmus szótára: „Egyik azon érve, hogy az önálló vámterület a társadalom solidaritásának érzetét nagyban emeli s e tekintetben is igen fontos az önálló vámterület létesítése. A nemzetiségi érzület, a humanistikusság s társadalmi eszmék, melyeknek élenkítésére korunkban s helyzetünkben oly nagy szükségünk van, ezen intézmény által valódi talajt nyernek” (Beöthy Leo műve. *A Hon* 1876. febr. 22. 2–3.) Ehhez a kérdéskörhöz lásd Takáts József meglátását: „Nem tudjuk megmondani, hogy a nyelvhasználat ismétlődő mintái pontosan meddig mutatják még a republikanizmus diszkurzusát, s mikortól a kulturális nacionalizmusét.” Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 20.

26 Abban egyetérttek Hansági Ágnessel, hogy a tárcaregény ki is vezethette az olvasót a mindennapi történések interpretációi közül. Vö. Hansági: *A megtartó felejtés*, 92.

tudományának egyik korai szakaszához tartozik, s amely Darwintól függetlenül fejt ki hasonló, de semmiképpen sem azonos elméletét, amely az egyedeknek és a társadalomnak a változó körülményekhez igazodó lehetséges variációiról, különösen nagy hangsúlyt fektetve az aktivitásra, vagyis az alkalmazkodásra. A szerző, Hegedűs István, írása végén kiemeli, hogy Spencer a „történelem előtti és történelmi korszak minden fázisát élettani fejlődéssel köti össze és másfelől az egyesek fejlődésétől elkülönített *társadalmi fejlődést* tanít. Kormányformát ép úgy, mint ipart, kultúrát és morált ezzel kapcsolatba hoz – szóval a társadalom új tudományát akarja megállapítani. Kísérlete nagy fontosságú, nagy apparátussal és zajjal indult –, de még csak kísérlet.”²⁷

Érdeemes – hiszen ebben az időszakban született – a *Fekete gyémántok* is elhelyezni ebben a kontextusban. A *Fekete gyémántok* 1869. dec. 28-tól 1970. júl. 10-ig közölte folytatásokban a lap. A regény ezzel párhuzamosan németül is megjelent a *Neuer Freier Lloyd* hasábjain. Ez utóbbi lap szintén Jókai alapításával jött létre, s a német nyelvű lakosság, polgárság volt az elsődleges célközönsége. Fried István 2008-as tanulmánya arra is felhívta a figyelmet, hogy a „regénynek a tétje a Monarchia változó társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyaihoz való alkalmazkodás, pontosabban szólva: a Monarchiában romboló-építő erőként (s ezáltal az európai fejleményekre reagálásként) jelentkező modernitás és utópia összeegyeztethetőségének elgondolása. Egyszerűbben: nem kényszeres idomulásként, hanem követelő szükségként változnak a létezés feltételei egy olyan korszakban, amely nem a hősi-katonai helytállás erényeit igényli (már csak emlékként merülhet fel az 1848/49-es élethalál-küzdelem), hanem a tudományos-technikai »forradaloméit«, a »szakmaiságéit«.”²⁸

A *Fekete gyémántok* folytatásokban közölt szövege tehát nagyon is friss reagálás a társadalmi kérdésekre. A szociális viszonyok ártrendeződése, a „létvizonyok” megváltozása nem csupán *A Honnak*, de az abban olvasható szépirodalomnak is témája.²⁹ Jellegeből fakadóan

27 Hegedűs István: A tudományok és a társadalom. Herbert Spencer új művéről. *A Hon* 1875. máj. 25. 1.

28 Fried István: Gyémánt maradt, ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór *Fekete gyémántok* című regénye körül. *Irodalomtörténet* 89 (2008) 1. sz. 7.

29 Elég itt csupán a grófnő és az apát párbeszédét idézni, amely összekapcsolható a Beöthy által részletezett társadalmi változásokkal: „Az ön nemzete egy nagy küzdelmen megy most keresztül: a szellem küzdelme az. Mindenki törekszik az előrehaladt nagy nemzeteket utolérni: a tudós, a költő, az állambölcs, a nemzetgazdász, az iparos, a népnevelő; a férfi,

lehetőséget biztosít arra, hogy egy szövegen belül megjelenjen több olyan narratíva is, amelyek eltérő következtetésre jutnak, a regény végén mégis kirajzolódik egy olyan történet, Berend Iván kapcsán, amely még az elbeszélői attitűd összetettsége mellett is, képes párbeszédbe lépni a lapban megjelent egyéb írásokkal. A főszereplő a megváltozott társadalmi berendezkedéssel járó kihívásokat,³⁰ amelyek az ő bányáját is érintik, elsősorban a tudomány segítségével próbálja megoldani; tudományos vizsgálódásaink sikere majd csak a regény végén következik be, de nem jár szükségszerűen a társadalom egészének javulásával.³¹

a nő, az ifjú, az agg, a főúr, a közpolgár. Ha úgy tudnák mindannyian, mennyire egy cél után törekusznak, csodákat művelhetnének; de el vannak egymástól szakítva s külön magára fárads és kifárad sikertelenül mindenik.” (Jókai Mór: Fekete gyémántok. *A Hon* 1870. márc. 6. 1.) – a lapszámban, a tárcarovat fölött Eötvös szabad vallásgyakorlásról és a felekezeti egyenjogúságról szóló törvényjavaslatát elemzi Hegedűs Sándor (A szabad vallásgyakorlat és felekezeti egyenjogúság. *A Hon* 1870. márc. 6. 1.). A katolikus egyház jelenlegi hierarchiájának, berendezkedésének tarthatatlansága, az egyházi javak sorsáról való elmélkedés, valamint az apát hátsó szándékokat rejtő kismonológiai egymást erősítő narratívává nőnek ki magukat a lapszám első oldalán – visszautalva így némileg az első alfejezetben tárgyaltakhoz.

30 Már a regény elején megjelenik a korabeli társadalomnak egy olyan politikai-szociális narratívája, ami előrevetíti Berend Iván és az őt körülvevő társadalmi berendezkedés eltérő megközelítését: „–Én majd rávezetlek, hogy hol a hiba? Mai világban minden erő a conglomeratio után törekszik. A politikai világban nem létezhetnek többé az apró államok, kénytelenek nagyobb tömegekké olvadni össze, mert kis államgazdaságot kormányozni nem lehet. Az iparvilágban szintén nem létezhetnek többé az apró iparvállalatok, mert az újabb igények szerint a kisebbnek is olyan nagy a regije, mint a nagyobbak. Egy száz ló erejű gőzgéphez éppen csak annyi felügyelet kell, mint egy négy ló erejűhöz, s a kis vállalatnak éppen annyi strazzával van dolga, annyi contokönyvet kell ellátni, mint egy nagyoknak; s a leglukrativusabb vállalkozásoknál a kis vállalatokat leszorítja az »üzleti tőke«-hiány miatt az azzal rendelkező nagyobb vállalat. – Azért viszont a kis vállalatok nem veszélyeztetik olyan nagyon a csendes életben maradáshoz.” Jókai Mór: Fekete gyémántok. A pénzcsináló. *A Hon* 1870. jan. 27. 1.; 1870. jan. 28. 1.

31 „Jókai főhősei akarhatnak mindenféle jót, tehetnek emberfeletti gesztusokat, akár olyanokat is, melyek talán csodának minősülhetnek (vö. például Berend Iván tűzoltói produkcióját a föld alatt – ha tetszik, harcát a pokol erőivel), ám a világot, világukat, melyben elkezdték működésüket,

Ahogy Beöthy-nél, úgy Jókainál is fontos kérdés lesz a természet, valamint a természetet használó ember témája – összefüggésben az ipari társadalom előrenyomulásával. A természeti erők már nem csupán erőforrások Jókainál, amelyekből táplálékot, energiát lehet meríteni; kettőssége (építő-romboló ereje) együttesen tárul fel az olvasók előtt, Berend Iván csakis valamiféle emberfeletti erővel képes ezt a kettősséget egyben tartani, a magasabb szociális eszme, a közösség érdekeit tartva szem előtt. Mindez kapcsolódik a könyörület aktusához is, hiszen miután éppen a társadalmi egyenlőtlenségeken elmélkedett, a robbanást követően az embereken, a szenvedőn való segítség mindennél fontosabb lett számára:

Nem jutott most már eszébe, hogy „czudar a világ”, hogy „ellenségei az emberek”, csak azt tudta, hogy egy irtóztató, szavakkal ki nem fejezhető szerencsétlenség történt a föld alatt, akárkié legyen az a föld. [...] Azokat, a kik a föld alá temetve vannak (talán még élnek?), meg kell menteni azoknak, kik az Isten ege alatt maradtak. Nincs itt most ellenség; csak ember és ember.³²

Ugyanakkor a Jókai kapcsán sokat emlegetett szigetlét mintha itt is előtérbe kerülne, mint kis közösségben létrehozható olyan társadalmi berendezkedés, amely minden benne élő egyénnek megfelelő, és amely a megváltozott társadalmi viszonyokra is reagál.³³ A szigetlét motívum talán legközismertebb példája, *Az arany ember*, *A Hon* című lap hasábjain jelenik meg két évvel később, 1872. január 1. és szeptember 22. között folytatásokban, összesen 121 részletben,

s melyben meghozták döntéseiket, megváltoztatni nem tudták – legfeljebb kivonultak belőle, s saját, öntörvényű, társadalmon kívüli magánbirodalmat hoztak létre.” (Berend Iván kis bányaközössége a kapitalizmus világától távol. Margócsy: Kalandorok és színészek, 422.)

32 Jókai Mór: Fekete gyémántok. Dies irae! *A Hon* 1870. máj. 22. 1.

33 „Amit Berend Iván elér, akár meglepően hangozhatott a 19. század második felének magyar és főleg európai társadalmában: olyan munka- és életrendet sikerül kialakítania a rábízott közösség közreműködésével, amely még a tulajdonviszonyokra is hatással van, arról nem is szólva, hogy a közösség valamennyi tagja érdekelt a jobb munkaszervezésben, a megtermelt javakból származó jövedelem méltányos elosztásában, továbbá annak a hangulatnak megteremtődésében, amely vállalkozó és munkavégző egyérekességét erősíti.” Uo., 11. oldal.

NŐI SZEREPEK, NŐK A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁGBAN

Az alcímben jelzett témához igen szerteágazó Jókai-szakirodalom tartozik, mégis érdemes kitérni rá, a női szerepkör ugyanis a korban meghatározó téma volt, s a nőknek a társadalomban betöltött szereplehetőségeivel is összekapcsolódott. Három értelmezési szint rajzolódik ki Jókai esetében: az életrajzi események, a társadalmi nyilvánosságban (szerkesztőként, íróként) betöltött szerep, valamint a szépirodalmi műveiben megjelenő nőalakok olvasata szerint.

Kétségtelen, hogy Jókai Mór házasságai, szerelmei több szempontból sem feleltek meg a korabeli társadalmi elvárásoknak (ezzel összefüggésben a nők társadalmi megítéléséről való gondolkodásnak), s így már önmagukban is értékes adalékokkal szolgálhatnak. Az életrajzi megközelítés (ti. Jókai és a nők viszonya) tehát kalandos, izgalmas élettörténetet rajzol a mai olvasó elé, Laborfalvi Rózával és Nagy Bélával való házassága részleteinek elemzésére többen vállalkoztak már,³⁴ illetve több szövegforrás is a rendelkezésre áll,³⁵ ezért itt most ennek részletes tárgyalásától eltekintek.

A társadalmi nyilvánosságban betöltött szerepek (író, lapszerkesztő) megfelelő pozíciót szolgáltattak Jókainak arra, hogy a női szerepkörök megítélésének retorikáját tevékenyen alakíthassa. Gyulai Pál 1858-ban, a *Pesti Napló*-ban megjelent cikksorozatát, később *Írónőink* címmel közreadott írását szokás a magyar irodalomtörténetben a kérdéskör egyik origójának tekinteni, mely az egyik legutóbbi tanulmánykötet megfogalmazása szerint „máig az írónői életművek fogadtatásával kapcsolatos, gyakran kritikus beállítódás örök hivatkozási pontja.”³⁶

34 További adalékul szolgálhat: Császtvay Tünde: Szalon-garnitúra. Az epreskerti Jókai-szalon és Feszty-szalon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 5–6. sz. 620–665. (Kötetben átszerkesztett változata: Nemzeti – Szalon – Garnitúra. Az epreskerti Jókai-szalon és Feszty-szalon = *Erő Tér / Tér Erő. Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, Bp., 2017.)

35 Többek között: Jókai és Laborfalvi Róza. Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai. Bp., 1927.; Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. S. a. r. Lukácsy Sándor. Bp., 1955.; Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata. Kiadja Láng József. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976) 4. sz. 355–377.; „...örültek házába akartatok záratni”. Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpád né Jókai Róza visszaemlékezései. S. a. r. F. Almási Éva. Bp., 2001.

36 *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp., 2016. (Hagyományfrissítés 4.) 2. A szöveg ed-

Jókainak a Gyulai Páltól eltérő álláspontja³⁷ a nők intézményes társadalmi térben betöltött szereplehetőségeinek másfajta megítélésében is érzékelhető (miszerint női írók is helyet kaphatnak az irodalomban); ez utóbbit jelzi az is például, hogy 1861-ben Jókai Mór ajánlásával, nevének kiadóként való feltüntetésével jelenik Wohl Janka kötete.³⁸

Differenciáltabb képet ad (már csak az irodalom létmódja miatt is) a nőknek a Jókai-szépirodalomban való megjelenítése. A *tengerszemű hölgyet* a Nemzet hasábjain közölték 1888. dec. 15.³⁹ és 1889. márc. 13. között 62 részben, a reggeli kiadásokban. A lap a korábbi kiadványok, A Hon és az Ellenőr egyesüléséből jött létre, alapító főszerkesztője Jókai volt. A regény megjelenése előtt éppen az a Beniczyné Bajza Lenke *Szabály ellen* című regénye került közlésre a tárcarovatban,⁴⁰

digi recepciójáról lásd Csonki Árpád: Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében. *Első Század*, 11 (2012) 2. sz. 355–380. Gyimesi Emese: Polémia és „epeláz” a nőírók körül, *Századvég* 68 (2013) 2. sz. 101–120.

37 Vadera Gábor a republikanizmus eszméjével hozza összefüggésbe Gyulainak a már említett cikksorozatból kirajzolódó narratíváját, ami azért is fontos megállapítás, mert a korábban már említett társiasság erkölcsi és esztétikai értéktöltetével is összefüggésbe hozható: „A republikanizmus híveinek véleménye megoszlott abban a kérdésben, hogy a társiasság (a sociabilitas) miként is hat a társadalomra és milyen formáit lehetne követni az újabb kori kereskedő társadalmak esetében. Az erénytanok felől való közelítés, valamint az ízlés csiszolásának társasági szabályai természetesen különböző diszkurzív együttállásokat hozhatnak létre, ahol a természetes jogok biztosítása és a honpolgári erény ösztönzése eltérő mértékben érvényesülhetett. A republikánus szótár inkább az utóbbit hangsúlyozta, s ezért is van, hogy visszatérő és állandó eleme lett a divat ostromozása [...]” Vadera Gábor: A nők és a kultúra hanyatlása. A női írás a 19. század második felében Magyarországon. In: *Angyal vagy démon*, 137. A republikanizmushoz lásd még Takáts, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 14–16.

38 Wohl Janka *költeményei*. Kiad. Jókai Mór. Pest, 1861.

39 A lap december 15-i számának Hírek rovatában örömmel közli az olvasóközönséggel, hogy mostantól Jókai legújabb regénye itt kerül közlésre: „Lapunk mai számában kezdjük meg Jókai Mór már előre jelzett, legújabb regényének közlését. A regény címe: »A tenger szemű hölgy«; négy kötetre fog terjedni, s a »Nemzet« szerkesztősége igyekezni fog, hogy lehető gyors egymásutánban juttathassa e nagy érdekű közleményeket e lap olvasói kezébe” Jókai Mór legújabb regénye. *Nemzet* 1888. dec. 15., 2.

40 Bajza Lenke munkásságáról, mint irodalomtörténeti és társadalomtörténeti jelenségről Török Zsuzsa írt tanulmányt. Török Zsuzsa: „Legtermé-

akiről még 1858-ban kritikát közölt *Bajza Lenke munkái* címmel,⁴¹ válaszul Gyulai említett cikksorozatára, és akit majd a század végén elnöksége alatt fel is vesznek a Petőfi Társaság tagjai közé (visszaülva itt Jókai közéleti szerepkörének lehetőségeire). A közlés érdekessége, hogy amikor a reggeli kiadásban elindul *A tengerszemű hölgy*, akkor Bajza Lenke regényének folytatásai a mellékletben – egyébiránt ugyanúgy a *Nemzet* tárcája elnevezésű rovatban – kapnak (új) helyet, az utolsó fejezet a december 20-i számhoz tartozóban. Minderről a lap-számok Hírek rovata egyik alkalommal sem felejt el tájékoztatást adni, a korábbi olvasóközönséget mintegy igyekezve így megtartani. A két író regényeinek párhuzamos közlése (és talán az is, hogy kinek a szövege kerül áthelyezésre) nagyon is sokatmondó jelenség: Bajza Lenke népszerűsége a korszakban nem sokkal maradt el a Jókaié mögött.⁴²

*A tengerszemű hölgy*ben az elbeszélő egy táncteremben ismerkedik meg Erzsikével, a címszereplővel. A táncterem, mint a bálterem és a szalon világát előkészítő hely, nem csupán tánc tudásbeli ismeretet adó, de szocializációs színtér is – Erzsike számára pedig ezeknek a szabályoknak az áthágására való.⁴³ A szabályok, az elfogadott társadalmi normák és erkölcsök megkérdőjelezése végigkíséri a hősnő életútját: a szalonok hagyományos férfi-női szereposztásából a férjhezmenetele után Erzsike kilép, még pedig olyan módon, hogy a szociális közeg által megengedett, nőknek lehetőségként adott félrelépéseket („kaméliás férfi”) elutasítja.

Az előadóművészet és a nők viszonyának megjelenítése kifejezetten árnyalt az *Egy magyar nábob* című regényben, ahol a társadalmi nyilvánosság, a kultúra fenntartásának ez a lehetséges terepe többféle irányba befolyásolhatja a női erkölcsöket. A hűség éppen úgy megjelenik a műben, mint a másik irány – tehát nem egyértelműen kárhoz-tató hatása van a női erkölcsökre a színművészetnek. *A tengerszemű*

41. kenyebebb összes női íróink között”. Beniczkyne Bajza Lenke és a könyvpiar a 19. század második felében. *Irodalomtörténet* 96 (2015) 4. sz. 375–398. Jókai Mór: *Bajza Lenke munkái*, Magyar Sajtó 1858. jún. 24 (75. sz.). 297.; jún. 29. (77. sz.). 315.; júl. 3. (79. sz.). 313. A női irodalom korlátozott térfoglalásáról, a kérdés árnyaltságáról, Jókai „terelő művelet”-éről lásd ehhez kapcsolódóan Mészáros Zsolt: *Wohl-nővérek munkássága: irodalom, sajtó, szalon*, Bp., 2016. 15. (PhD-disszertáció, ELTE BTK.)

42. Vö. Török: „Legtermékenyebb összes női íróink között”, 376.

43. „Én mindezt igen természetesnek találtam. Mikor valaki olyan szép és gazdag és előkelő, akkor fel van jogosítva kivételt képezni mindenféle szabály alól.”

*hölgy*ben már nem a tényleges előadóművészet és a női erkölcsök viszonya kerül a szűzsébe, mert a színpadszerűség, a színjátszás (és vele együtt a szerepjátszás) a lehetséges életút metaforájává alakul.⁴⁴ Elég arra utalni, hogy Erzsike úriasszonyi mivoltát szó szerint levetkőzi, és a gulyásné ruháját ölti magára, megszerezve így nem csupán a paraszti gúnyát, de a vele járó szerepkört is. Erzsike harmadik szerepének megismerésekor már az elbeszélő interpretálja így az addigiakat: „Erősen zavarta az idilli hangulatot az a konkrét körülmény, hogy az én eszményképemben e három év alatt már a harmadik remeke a teremtésnek találta fel az álmában kivett oldalbordáját. Először egy divat-lyon, azután egy pusztai Antinous; most meg egy színpadi Othello.” A színházi narratíva megerősödése, a szerepváltásoknak az identitás „szórt jellegére” való reflektálás,⁴⁵ továbbá az elbeszélő működésmódjára, elbizonytalanító jellegére is ráirányítja az olvasói figyelmet – s bizonyára a későbbi események ismeretében sem érdektelen, hogy a shakespeare-i drámairodalom mely két művét, s mely két végzetes eseményét idézi meg. A gyilkosság és az öngyilkosság képzete végigvonul *A tenger-szemű hölgy* történetén, a negyedik szerepváltásnál pedig már be is teljesedik – a címszereplő szerepváltásai, a női szerepkör, a házasság intézménye lehetséges útjainak kipróbálása végzetes célba érkezik. A feloldozás egy latin egyházi szöveggel, a gyónást követő feloldozás szavainak szabad idézésével történik: „Ego te absolvo, ab omni vinculo, excommunicatione, suspensione, et interdictione, *quantum possum*, et tu indiges – ego te absolvo! Amen.”⁴⁶ (Kiemelés az eredetiben.)

44 Fábri Anna szerint ez a tendencia a kései művekben egyre fokozódik: „A szerepjátszás egyre inkább kötelező lesz a Jókai-hősök világában, s a megtévesztő szerepjátszók (egyszerű alakoskodók és elszánt intrikusok) mellett szép számban akadnak olyanok, akiket a kényszerűség visz erre az útra.” Fábri Anna: Élmény, emlékezet, értelmezés. Jókai-művek a forradalomról és a szabadságharcról. *Kortárs* 42 (1998) 8. sz. 32.

45 Margócsy: Kalandorok és színészek, 411.

46 A szöveget Bényei Péter is kiemeli kötetében („én téged feloldozlak a közhözítés és a felfüggesztés, valamint a kitagadás minden bilincseiből, amennyiben rajtam áll és te szükségét érzed – én feloldozlak. Amen.”) – Bényei olvasatában a feloldozás itt önfeloldozás is: „Az életutak párbeszédében” láthatóvá teszi, hogyan formálja és mozdítja ki a Másikkal megélt interszubjektív reláció az embert, milyen belső késztetésekkkel, démonokkal, fantáziaképekkel kell megküzdenie és együtt élnie. S miközben affirmálja az integer ént, azonközben a gyónás – ez esetben önmagára értett formulájában – el is búcsúzik attól: elfogadja, magába integ-

A korábban már tárgyalt keresztény könyörület gyakorlása⁴⁷ tehát a katolikus (!) szertartáskönyvi részlet révén történik meg, ami egyfelől utal Erzsike utolsó párbeszédére az elbeszélővel, amikor is éppen a gyónást hiányolta a kálvinista egyházi szertartások sorából (azzal indokolva, hogy az asszonyoknak nagy szüksége lenne rá). Másfelől hiába ad tanácsokat a narrátor a negyedik életfordulat végén Erzsikének a jó házasságot, a jó női-feleségi szerepet illetően (bár ezeket nehezen lehet nem ironikusan érteni, különösen mivel az elbeszélő házassága Laborfalvi Rózával éppen nem ilyen működésmódról árulkodik), jól érzékelhető, hogy ez a címszereplőnek nem mutat járható utat. Mintha a latin feloldozás szövege a társadalmi kiközösítés alól is feloldozni kívánná Erzsikét, amelybe a házasságai/kapcsolatai révén került, s egy olyan egyén-egyen relációba helyezné őt, amelyben a feloldozás lehetségessé válik. A házasság ugyanis vagy két önálló magánéletet élő személy (kaméliás hölgy és férfi) érzelmi cserekereskedelmet folytatása (érzelemért adósságot rendezés), vagy valódi árura (tíz tinóra) cserélés lenne. De másik két intézményesült formájában sem tűnik kielégítőnek sem Erzsike, sem a narrátor számára.⁴⁸ A valódi házasság így tulajdonképpen kívül esik az intézményesült vallási, társadalmi formákon, és két egyenlő ember egyenrangú viszonyára épül. A férfi világában helytálló nők, sőt a férfi-női szerepek felcserélhetőségére tett kísérletek végigkísérik Jókai pályáját.⁴⁹

rálja az eltávolított késztetéseket, a személyiséget szétfeszítő tendenciákat.” Bényei Péter: *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debrecen, 2018. 344.

47 Távoli párhuzamként Kosztolányi Dezső *Édes Annája*, és a regény motívjaként szereplő halotti ima is megjelenhet.

48 Mindezek fényében érdekes lehet idézni Bajza Lenke *Szabály ellen* című regényének utolsó részletét, nem az összehasonlítás céljából, hanem annak érzékeltetésére, hogy a fejezetben említett témák mennyire gyakoriak voltak a korszak (női) irodalmában: „Abissyn pedig [...] Megadta magát az élet, törvény, és társadalmi szabályoknak. Nem gondolt soha öngyilkosságra, csendes öregséget ért. Az élet iskolája megtanította őt türelmessé embertársai, és alázatossá lenni Isten iránt. A megrázkódtatások, csapások pedig arra, hogy hiába küzdünk, hiába fáradozunk és erőlködünk, senki sem győzedelmeskedhetik a természet és társadalom szabályain. Ez a fájdalmas tanulmány, de egészséges meggyőződés tette őt öregségére boldoggá, s különösen az, hogy Sultánát saját gyermekének tudta.” Bajza Lenke: *Szabály ellen*. 1888. dec. 20. [1. – számozatlan oldal.]

49 „Rendkívül figyelemre méltó ugyanis, hogy Jókainál igen sok olyan nőalak játszik jelentős szerepet, akik mind szerepükben (azaz a hagyományos

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a női irodalmat, a női témákat nagyon is előtérbe hozó *Fővárosi Lapok* szinte elsőként, a megjelenéssel egy időben, még 1889 végén közölt hosszú és részletes kritikát a könyvről,⁵⁰ s ez nem csupán annak köszönhető, hogy Jókai a lap korábbi, első munkatársaihoz tartozott. *A tengerszemű hölgy* minden szempontból jól illeszkedett a lap azon tendenciájához, amely a nőket, a női írókat az irodalomban a Gyulaitól kínálthoz képest másféle pozícióba kívánta helyezni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elemzett témák természetesen mesterséges szétválasztások eredményei. Ezt azért is kiemelendő, mert az átfedések nagyon beszédesek lehetnek: *A kőszívű ember fiai* özvegy-anya alakja például összefüggésbe hozható a női szereplők kérdésével, főleg mivel a halott atya szerepét a regény folyamán ő veszi át, fiai neki és csak neki kívánnak elszámolni, akarata mindenképp felett álló.⁵¹ *A Fekete gyémántok* főszereplőjének nagy utolsó, szinte bibliai küzdelmekre emlékeztető jele nete nem csupán a rá bízott emberek iránti felelősséget gyakorló szereplőt viszi színre, hanem kifejezetten összecseng az első nagy

férfi-szerepekben), mind teljesítményükben a férfiakkal teljesen egyenrangúaknak tűnnek fel: soruk a népvezéri, nemzetpolitikai képességű, vadászó, párbajozó, kardot kovácsoló Dalmától (*A varchoniták*), a világbirodalmat és világháborút irányító Sasza asszonytól (*A jövő század regénye*), a férfias próbatételekben, súlyemelésben és állatszelídítésben is kiváló Imolán, a fiúleányon (Bálványosvár), a farkasvadászatban kitűnő Lizandrán (*A kis királyok*) át a cégvezetésben és üzleti könyvelésben is első osztályúan teljesítő Tímeáig (*Az arany ember*) és Zboróy Blanka grófnőig (*Egy az Isten*),⁵³ vagy a jövő század azon nőiig vezet, akik »békebíróságok, esküdtszékek tisztét együtt viselték a férfiakkal.«” Margócsy István: Nőiség, női szerepek és romantika. In: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Bp., 2016. 34–35. (Hagyományfrissítés 4.)

50 (K.): „A tengerszemű hölgy”. (Regény. Irta Jókai Mór. Három kötet. Budapest. Révai testvérek kiadása. 1890. Ára: füzve négy forint, díszkötésben öt forint.). *Fővárosi Lapok* 26 (1889. dec. 19.) 348.

51 „– Anyám; te jól tudod, amit te mondasz, az nekem törvény és szentírás.” Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. Bp., 1964. 138.

témával, hiszen Berend Iván már-már megváltói szerepbe kerül.⁵² A szigetlét mint lehetséges társadalmi berendezkedés a teremtesgesszussal is összefüggésbe hozható, amelyről az 1904-es Jókai-regényben, az *Ahol a pénz nem Istenben* már teljesen másfajta megközelítés olvasható.⁵³

Talán e rövid elemzés is példázza, a társadalomról gondolkodás a 19. század második felében nagy átalakuláson esett át. A Jókaihoz köthető napilapok mindegyike igyekezett gyorsan és részletesen reagálni e változásokra, ahogy azt a tárcarovataikban helyet kapó folytatásos regények társadalmi előfeltevései is mutatják.

Absztrakt

Jókai Mór korában a szociológia tudománya még gyerekcipőben járt. Jelen tanulmány ezért nem a mai tudományos nyelvhasználatot vetíti vissza Jókai írásaira, ehelyett a belőlük kiolvasható társadalmi előfeltevések, jelenségek és elképzelések felől közelít a témához. Vázolja a magyar szociológia korabeli tudománytörténeti helyzetét, létre hoz egy olyan értelmezési keretet, amely e szempontból kontextualizálhatja a Jókai-regények olvasatát. A tanulmány három nagyobb témát érint: a vallás, a női szerepek, valamint a társadalmi-politikai lét kérdéseit. Mindhárom tárgyalása során nyelvhasználatot elemez: a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai ugyanis olyan szótárak együttes jelenlétében is megfigyelhetők, amelyek elsősorban a magyar sajtóirodalomban, a politikai és irodalmi nyilvánosság tereként értett médiumban bontakoztak ki. Ezért mindegyik esetben egy-egy korabeli időszaki kiadvány köré csoportosul az elemzés, hiszen teljesen átfogó képet jelen tanulmány sem nyújthat. A két választott periodika *A Hon* és a *Nemzet*.

52 „És felemelé őt, mint mikor a tengerbe sülyvedező Pétert felemelé a Megváltó.” Jókai Mór: Fekete gyémántok. A harcz az alvilággal. *A Hon* 1870. júl. 2. 1.

53 Ehhez lásd Szilágyi Márton: Az elhibázott Teremtés. Ahol a pénz nem Isten. In: „Mester Jókai.” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2005. 137–148.

Jókai and sociology

In Jókai's time, the science of sociology was still in its infancy. This study does not, therefore, project back onto Jókai's works modern scientific terminology, but approaches the subject from social presumptions, phenomena, and ideas drawn from the texts themselves. It outlines the contemporary historical position of Hungarian sociology and uses this to construct a framework of interpretation that can contextualise the interpretation of Jókai's novels. This study addresses three larger themes: religion, the role of women, and social-political existence. It analyses Jókai's use of language regarding all three, as structural changes in the public sphere can be observed in the collective presence of vocabularies which primarily unfolded in the Hungarian press, the medium regarded as the preeminent political and literary public sphere. Since an entirely comprehensive picture is beyond the bounds of the present study, our analyses focus on two particular periodicals of the time, *A Hon* [The Homeland] and *Nemzet* [Nation].

Jókai Mór és a botanika

Géczi János

A 19. századi természetismeret feltárásában a történeti ökológia, a gondolkodás- és mentalitástörténet jeleskedik. Ennek keretei között – kiegészítve irodalomtudományi nézőpontokkal –, néhány író, illetve költő természetképét is áttekintették. Petőfi Sándorról tudjuk, hogy a műveiből kihüvelyezhető élettudományi ismeretek kétharmada a Nagy-Alföld élővilágához kötődik, így az általa megnevezettek fele mezőgazdasági vagy kertészeti növény. 108 növényből és 127 állatból álló fajismerete összevethető a Vörösmarty Mihályéval, noha ismeretük forrásvidéke eltérő. Vörösmartyé az intézményi képzése során formálódott meg, s a klasszikus irodalomból ismerhető mintázatokot követ. A *Csongor és Tünde* kertképzeteiben például a hortus conclusus (zárt kert) öröksége erősebb a kortársi francia vagy angolkertek hatásánál. Arany János munkáinak ilyen áttekintése várat magára, noha a Jókaiéval nem összevethető mértékű, de kiemelkedően magas a növény- és állatismerete (pusztán a verses műveiben a rózsát több mint 100 alkalommal nevesíti).

Jókai Mór növényismeretének és botanikai tudásának az életműben való megjelenítését vizsgálni – túl azon, hogy jelentős a szerző fajismerete – összetett feladat, mivel féloldalas, gyakorlatorientált az élettudományi ismeretanyaga. Áttekintése a mentalitástörténeti szempontok nélkül nem is lehetséges. Túlzás nélkül állítható, hogy teljes munkásságát átszövik az élettudományokra jellemző tartalmak, melyek

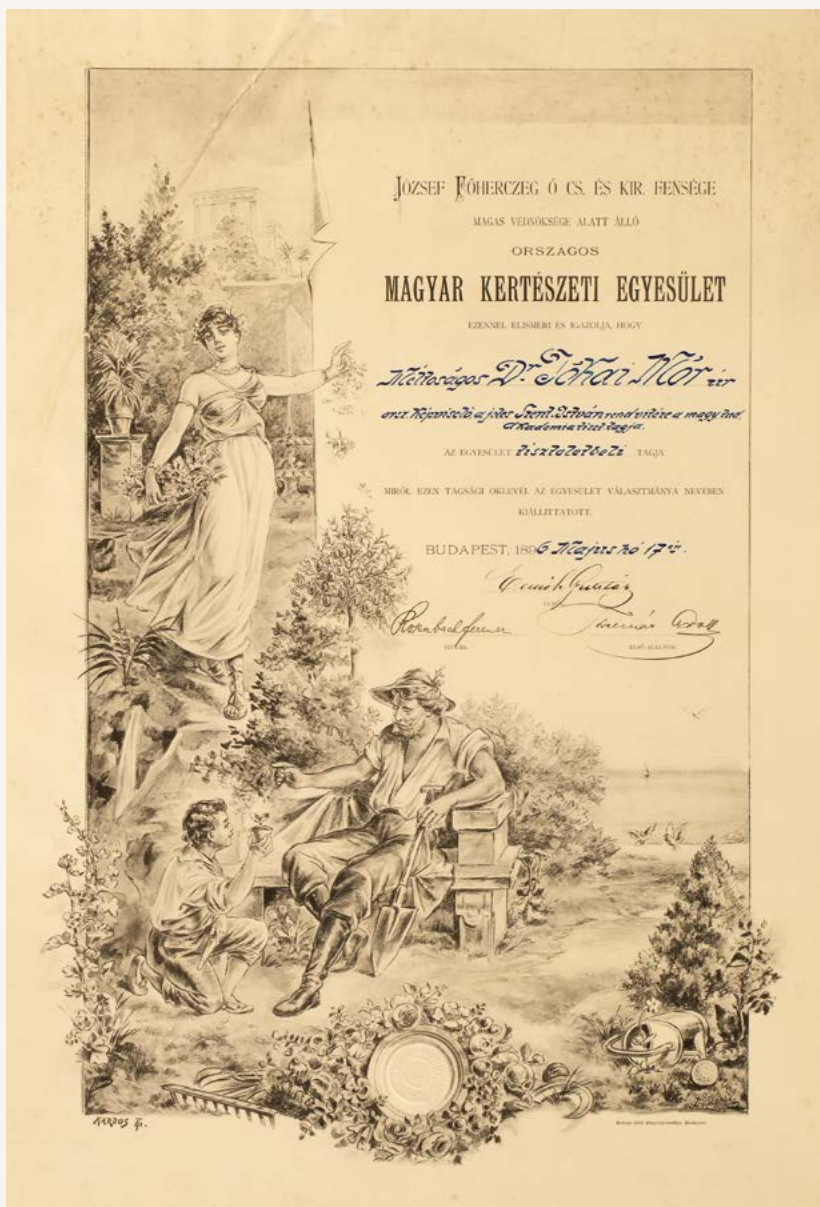
alapvető szövegszervező eljárásként működnek (a korai *Hétköznepok*-ban mintegy 70 növény tűnik fel, az utolsó műként számontartott *Ahol a pénz nem istenben* pedig az egzotikus növényeket bemutató szakkönyvnek is van epikus funkciója). Jókait éppúgy izgatta az élet keletkezése, az élővilág történetisége, az élőlényközösségek mintázata, a fajok kulturális szerephez jutása, miként e kérdéskörök szépirodalmi művekben történő megjelenítése.

Moesz Gusztáv, s nyomában Veress Zoltán – akik a Jókai-művek taxonómiai, élettani, együttéléstani és agronómiai-kertészeti elemeit áttekintették – hangsúlyozták, hogy a szerző különösen beavatott volt a botanika laikusok számára is hasznosítható témaköreibe, tág növényismerettel rendelkezett, a fajok és élőlényközösségek bemutatását mindenkor szisztematikusan végezte, s növényföldrajzi érdeklődése ugyancsak említésre méltó.¹ Jelen tanulmányunk megállapításait gondolkodás- és mentalitástörténeti kiegészítésekkel igyekszik igazolni, illetve módosítani.

*Darwin a Himalája-erdők madarairól jegyezte fel, hogy azok oly szelídek, mint a háziállatok; mikor az erdőben leült falatozni, a foglyok, fácányok körülseglegtek, vállaira szálltak, egy fenyőmadár éppen a csészéje szélére szállt le, s engedte magát a csészével együtt a földre letenni; minden utazó természettudós azt tapasztalá, hogy e hegyvilágban a tyúkok, pulykák, pávák éppen úgy tenyésznek még vadon az erdőkben, mint ahogy házi baromfinak szelídültek a fácányok, tűzokok és reznekek, pompás válfajokat szaporítva. – Minő varázs ez? A geodaemon? Az égnek, földnek, napnak, víznek összehatása mindenre, aminek kedélye van? Az állatra úgy, mint az emberre?*²

A 19. század végének Európája társadalmi-politikai viszonyaira utaló, s Immanuel Kant filozófiai nézeteit is tükröző, korváltó-utópikus románcában Jókai más 18–19. században tevékenykedő tudósok mellett tehát Charles Darwinra is hivatkozik. Az idézetben továbbá nem nehéz Alexander von Humboldt természettudós biogeográfiai nézetét fölismerni. Humboldt, amikor a Föld öves kialakulásának, az éghajla-

- 1 Moesz Gusztáv: Jókai mint növénypatológus. *Uránia* 22 (1921) 1. sz. 17. Uő: Jókai növényismerete. *Természettudományi Közlöny* 57 (1925) 3. sz. 1–12. Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Bukarest, 1976.
- 2 *Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós (A kritikai kiadásból vett idézetek e sorozatból valók.). *A jövő század regénye II.* S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1981. 152–153.

A Magyar Kertészeti Egyesület díszoklevele Jókai számára. Budapest, 1896.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, R 62.385

tot követő élőlénymintázatának szakismertetőjében leírta az egyik őserdőt, éreztetve az életkörülmények és a növénysszintek ismertetése után a biom hangulatát is: pokolinak találta. A romantika természetképének ilyen kettős meghatározását Jókai is követi, amikor a Kína és India közé helyezett, hegyekkel elzárt, az örök béke helyeként bemutatott regénybeli országot jellemzi. Darwint mint szaktekintélyt idézi, miként a teljes életművében is megteszi ezt még néhány alkalommal,³ igaz, mindenkor az ember és az emberszabású majmok közös ősével példálózva, miként az tudományos közleményekben szokásos.

Az irodalomtörténeteszek által kezdettől kevert műfajú utópiaként jellemzett *A jövő század regénye* kulturális, s nem mellékesen együttélési utalásokban gazdag, a racionalitást és a tudományos fejlődést hangsúlyozó mű. Sok szempontból hibrid alkotás, amellyel az irodalomtudomány sokáig nemigen tudott mit kezdeni, miként azzal a lelkesedéssel és jövőképpel sem, amellyel a tudomány eredményeivel „zsonglörködik”, s új mintázatokat komponál. A szöveg alkotóelemei között gyakoriak a szakkifejezések, az egzakt tárgy-leírások, az aggalysan pontos panorámák és költői mikrorészletek, s természetesen az okfejtések igaz voltát hitelesíteni kívánó (olykor ál-) hivatkozások.

JÓKAI TERMÉSZETTUDOMÁNYOS MŰVELTSÉGÉNEK ELEMÉIRŐL

A jövő század regényében a helyszínek egyikeként szereplő ország iskolai természettani képzésének tartalmát Jókai jól megválasztott névsorral példázza: „...a jövő kor Aragói, Humboldtjai, Laplace-ai, Littrowjai, Olmstedei, Newtonjai, Besselei, Liebigjei, Franklinjai, Jedlikei, Tarczyjai, Margói, Thánjai felolvasásai híre éppen úgy összegyűjti minden rangosztályból a közönséget, mint hajdan egy pater

3 Lásd *Öregember nem vénember*. S. a. r. Szakács Béla – Bokodi Ervin. Bp., 1976. 74. *A kiskirályok* 1. S. a. r. Oltványi Ambrus – Újházi Sándor. Bp., 1968. 93. *Nincsen ördög*. S. a. r. Harsányi Zoltán, Bp., 1967. 106. *Szabadság a hó alatt*. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1965. 179. *Névtelen vár*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1965. 132. *A jövő század regénye II*, 152. *Egész az északi pólusig*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1976. 176. *A lélekidomár*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1967. 194. *Az élet komédiásai*. S. a. r. Kulcsár Adorján, Bp., 1967. 112.

Klinkowström remek prédikációi.”⁴ E lista bőséggel kiegészíthető az életmű egyéb darabjaiban emlegetett személyekkel. Köztük olvasható Georges Cuvier, Lorenz Oken, Georges Buffon, Linné és Darwin, Goethe, s természetesen a klasszikus görög-latinos műveltségből ismert számtalan tekintély neve, Arisztoteléstől Platónig, Epikuroszig, Horatiusig, Tacitusig. S az antik természettudomány legfőbb alakjai is feltűnnek: Theophraszosz, Pedaniosz Dioszkoridész, Hippokratész, C. Plinius, Vergilius, Walahfrid Strabo, akikre a középkor, a reneszánsz tudósai éppúgy előszeretettel hivatkoztak, mint a 19. századi Európa középső-keleti felének oktatási intézményeiben rendszeresített tananyagok szerzői azon művekben, amelyek a magyar nemesi és egyben városi polgári műveltség alapjait nyújtották.

Jókai természeti tudásához és rendszerezési elveihez az intézményes képzés különböző fokain jutott. Tartalmában ez közel azonos a kortársaiéval, akiknél azonban – pápai gimnáziumi tanárának és saját érdeklődésének köszönhetően – mélyebb és mindenképpen korszerűbb. Az oktatási intézményekben elsajátított ismeretek a reneszánsz örökségen alapultak, s a felvilágosodásban átformált tartalmakat kínálták a diákoknak.

A komáromi elemi képzés után Jókai ugyanitt, a szülővárosában tanult tovább, de középiskolai képzése Pápán teljesedett ki. A református gimnázium szintjén már a 19. század elején is gondot fordítottak a polgári igényeket kielégítő, a tanulók értelmi színvonalának megfelelően rendszerezett mechanikára, fizikára, természetrajzra és földrajzra. Bécsben tanult pápai tanára aktuális és szisztematikus ismereteket adott át a tanulóknak. Pápán a természetismeretet (az irodalmi foglalkozások mellett) a filozófiai és matematikai műveltséggel is rendelkező, német nyelven képzett Tarczy Lajos oktatta Jókainak.⁵ Tarczy 1838-as kiadású, *Természettan az alkalmazott Mathesissel egyesülve*⁶ című tankönyvének felvezetőjében a természettant a szilárd, cseppfolyós és terjedékeny folyó anyagok mechanikájára, a hővel,

4 Jókai: *A jövő század regénye II.* 342.

5 S ugyancsak szerette Tarczyt Petőfi. Erről írja Jókai: „Csak egy tanárát szerettem, Tarczy Lajost: annak egy kis leánya halt meg, akinek temetésénél egy gyászalt olvasott fel; ekkor hallottam legelőször szavalni.” Jókai Mór: *Az én kortársaim. 1848-as emlékek.* Bev. és jegyz. Dr. Prónai Antal. Bp., é. n. 8.

6 *Természettan. Az alkalmazott Mathesissel egyesülve a haladás jelen lépőcsője szerint nyilvános tanításaira szintűgy, mint magános tanulásra kézikönyvül dolgozta Tarczy Lajos.* Pápa, 1838.

a fénnyel és a mágnesességgel foglalkozó fizikájára és a háromosztatú élettudományra osztotta fel. Tarczy Lajos jelezte, hogy a természettan segédtudományai – a matematika, a természetrajz és a vegytan – hozzásegítenek az anyatudomány mélyebb megértéséhez.

A Hold alatti világ természetének ásványokra, növényekre és állatokra osztása (amit Charles Bonnet⁷, vagy Linné után Tarczy is normaként kezelt) még antik előzményű eljárás. Arisztotelész fizikai és metafizikai munkáiban dolgozta ki a „lények létráját”, amelyben az „elemi világ” hierarchiája kilenc fokozatot tartalmaz. Ebben egymást követi az ásványok és kőzetek, a növények és az állatok rendje. Míg az állatok rendszerezését Arisztotelész, a növényekét a tanítványa, Theophraszosz végezte el. Taxonómiájuk a felvilágosodás végéig használatban maradt. A természeti dolgok halmazának ásványok–növények–állatok adta hármas felosztását kezdetben a tudományos rendszertan kidolgozására, a binominális nomenklatura következetes használatára törekvők is átvették, s a modern taxonómiát létrehozó 18. században tevékenykedő Carl Linné is követte a maga *Systema naturae* című kiadványsorozatában.

Jókainak felnőtt kora kezdetén, még a kecskeméti jogi tanulmányai előtt kitekintése lehetett kora gyorsan bővülő természettudományos ismeretanyagára, úgy a tananyag révén, mint tanárai, különösen tehát – a romantika emberképére jellemzően a humán és reál érdeklődését egyszerre vállaló – Tarczy Lajos által. Poliglott volta lehetővé tette az európai kulturális centrumok kiugró természetismereti fejleményeinek követését. Könyvtárában az egyre-másra megjelenő természetismereti művek mellett megtalálható volt a kantiánus Lorenz Oken német természetfilozófus *Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände* (1839–1841) című tizenhárom kötetes kiadványsorozata.⁸ A század hatalmas vállalkozásai között ez az utolsó, amely a természet világának a hármas felosztását követi. A Goethe által is nagyra becsült Oken természetfilozófiája szerint az élettelen és az élő világ dolgait nem önmagukban,

7 A 18. században élt svájci Charles Bonnet (Bonnet Károly) könyve, *A természet vizsgálása* Pesten, Trattner kiadásában 1819-ben jelent meg. Grádicselemétét és az átmeneti lényekről vallott (amúgy arisztotelaiánus) nézetét még sokáig elfogadott eredményként kezelték.

8 Ennek a 12 kötete szolgált Bartha Judit szerint alapul Jókai valamennyi geológiai vonatkozású művéhez. Lásd Bartha Judit: Az ébredő demiurgosz. In: *Formációk és metamorfózisok*. Szerk. Gurka Dezső. Budapest, 2013. 197–210.

hanem összefüggésük révén kell megérteni és magyarázni: bármely objektum, ekként egy növény is, az univerzum összes folyamatának az egyéni kombinációja. Jókai számára nem kizárólag ásványtani, botanikai és állattani adatokkal szolgált az enciklopédikus áttekintés, de képviselte mind a racionalista szemléletet, mind a romantikus természetképet. S arra is lehetőséget nyújtott, hogy a természetleírásokban a tárgyszerűség mellett megjelenjen a világ egybefüggését igazoló szisztéma.

Jókai figyelemmel követte a természettudományos szövegeket is közéteve *Akadémiai Értesítőt*, *Budapesti Szemlét*, a *Természettudományi Társulat Értesítőjét*, a *Tudományos Gyűjteményt* és a *Vasárnapi Ujságot* – ez utóbbinak a szerkesztésében is részt vett. Az érett író naturalista-realista szemléletét erősítette, hogy 1863-tól tagja volt a Természettudományi Társulatnak. Önéletírásában, a jubileuma kapcsán vall könyvgyűjteménye szerepéről:

Az én könyvtáram egyike a (magán kézben levő) legbecsesebb gyűjteményeknek, amelyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdíszesebb illusztrált kiadásokban feltalálható, s legbecsesebbek közte azok az egérrágta régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a multak történetében s a széles nagy világban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetatio, amit könyveimből ne ismernék.⁹

A 19. század közepén tetőződik a korábbi évszázadban kifejlő, a világ harmóniája után kutakodó természetbúvárlás: a fizika, a kémia, a biológia módszereit használva, eszközeinek kezelését elsajátítva műkedvelők sora kutatta a természetet, s jutott (gyakran nyilvánosságra is kerülő) természetbölcseleti következtetésekhez. Autodidakta kutatók felfedezéseinek sokasága vált ismertté; nem egy közülük ábrákkal, rajzokkal együtt szakközleményként is napvilágot látott. A természeti jelenségek oksági értéke és leírása, az egyre-másra felfedezett s leírt fajok és élőlényközösségek bemutatása hasznosnak bizonyult az irodalmi alkotások megformálásához mind a különlegességeket rejtő cselekmények, mind a realitást ígérő tájleírások, s olykor az esetlegesnek tűnő részletek során is. S Jókai Mór a természetbölcseleti és az ugyancsak enciklopédikus igényekkel kiadott, a nemzeti tudományok eredményeit tartalmazó munkák, illetve saját műveinek kedvező olvasói fogadtatása nyomán költői

9 Jókai Mór: Önéletírásom (1898). In: *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp., 1907. 146–149. Idézi Bartha Judit: *Az ébredő demiurgosz*, 202.

feladatává emelte a természet rendszerező leírását. Az útmutatást az arisztotelészi taxonómia, a dioszkoridészi farmakológia¹⁰ s más, az iskoláztatásban követett beosztási rendszerek kínálták számára. Jókai a tablószerű természetleírásaiban többnyire a linnéi (arisztotelészi–bonnet-i vonalat követő) felosztási elv alapján ábrázolja akár reális, akár fantasztikus helyszíneit. A Hétköznapi napokban például a többféle ásvány keverékéből álló homok, a közép-európai homokvidék jellegadóként ismert növénye, a jegenye, és a pusztai élővilág jellemzőinek ítélt állata, a pacsirta képvisel egy olyan teljességet, amelyhez végezetül odakerül a birkanyája és a házörző állata révén az ember is.

Itt kezdődik a fatális homoktenger, roppant messze terjedő, kietlen láthatárával. A futóhomok itt-ott roppant buckákban törlik meg, míg másutt a tenger hullámain utánozza, egyes idetévedt özvegy jegenyét majd úgy eltemetve, hogy csak hegyük látszik ki, majd bámulatos mélységig meztelenül hagyva töveiket [...]. Itt a pacsirta megszűn énekelni, itt elmúlik a nyájak kolomphangja, a tanyás ebek ugatása nem hallik ide; itt, ha a szél nem fú, néma minden.¹¹

Jókai tájékozódott Charles Lyell földtani elméletében, amely Darwint inspirálta evolúciós nézeteinek megfogalmazásában.¹² Emellett nagyra tartotta és hivatkozta a 19. század legfontosabb biológiai elméleteit (alkotóik neve alapján), az összehasonlító anatómia, a természetes rendszertan, a paleon-

10 Ahogy az *Egy magyar nábob* című regény *Kellemetlen fölfedezések* című fejezetében olvasható: „Már ha gyilkolni akarsz, barátom, akkor olvasd Pitavált, abban mindenféle nemeit és fajait meg fogod ismerhetni a mérgezéseknek növényi és ásványi méreggel...” – A pitavál irodalmi műfaja François Gayot de Pitaval *Causes célèbres et intéressantes* című, a 17. század első felében részletekben megjelenő műve nyomán terjed el. A műben a bűnesetekhez használható mérgek is bemutatásra kerülnek. A mérgek osztályozása az antik gyógyszerészeti elvet követi. Jókai Mór: *Egy magyar nábob*, 2. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1962. 213.

11 Jókai Mór: *Hétköznapiak*. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1962. 189.

12 „S ez egész üstvölgy a kövek, kristályok országa csupán. Még a kövek közt is a legrégebbeké, kik születésüket nem az ezredévek, hanem a milliók után számítják. A változatlan, örökkön örökké tartó kövek: gránit, bazalt, kovarc. A mér földnyi átmérőjű sziklatölcsér bűbájosan ragyog a fényes sziklaoldalak, a roppant tömegű hegykristályok s a kovarcok minden nemeinek összesített csillámától. [...] Minő kincshalmaz ez a természet-búvárokra nézve! Mindazon állatfajokat, amiknek eddig csak kövesült csontvázait ásták ki a krétarétegek alul, itt, a föld színén egész természeti mivoltukban együtt találhatni úgy, ahogy a századok ezrei előtt itt jártak

tológia tanait, az evolúciós elgondolásokat. Szövegei tanúsága szerint azonban idegen maradt számára a fiziológia, anatómia, genetika, sejttan és ökológia kortárs 19. századi tudásanyagának az elmélyültebb használata. Túl e klasszikus biológiai tudományokon, Jókai járatos volt az élettudományok közé tartozó agronómia, valamint az agronómiai és ökológiai transzdiszciplínák közös határterületén található kertészet elméletében és praxisában, annak is virág- és gyümölcsstermesztési eljárásaiban.

19. SZÁZADI TERMÉSZETKÉPEK

A különböző világnézetekhez kapcsolt természet- és emberképek a felvilágosodás végére megsokszorozódni látszanak. Az eltérő társadalmi fejlődés angol, francia és német társadalmi és filozófiai mozgalmai során Közép-Európában a 19. századra az eszmetörténeti torlódás időszaka figyelhető meg. Jókai Mór ábrázolásmódjával kapcsolatban – hol a realista-naturalista természetképet, hol a romantikus természet szemléletet hangsúlyozókkal szemben – megfelelőbbnek tűnik magát az összetettséget tekinteni jellegadóknak.

A felvilágosodás végének eszmerendjeihez kapcsolt, de már 19. századi, s egymással párhuzamosan létező, egymást átható világképek közös sajátsága, hogy a természetről mint olyanról is állást foglalnak. Vagy úgy, mint a korai pozitívizmus, amely a természetismeretet elhatárolja a filozófiától s egyúttal a teológiától, vagy úgy, mint a spekulatív ideológiáktól elszakadt materialista változatok, vagy pedig a romantika felfogása szerint, melyben a tudományos, a művészi és a köznap megismerési módok közötti határ elmosódik. Mindemellett érvényét veszítette az ókori, arisztotelészi (illetve lucretiusi) természetfilozófia uralma, s attól alapvetően eltérő, racionális elméletek születtek. A világmindenségre: a Földre, az élővilágra, az emberre, a gondolkodásra, a kultúrára és a társadalomra vonatkoztatott evolúció, a közös eredethez kapcsolt leszármazás és kiválasztódás modell-

és éltek, s köztük felfedezetlen fajokat, miknek lételéről eddig csak egy lábnyom vagy egy állkapocs tanúskodott. Az ősvilág egyik aeonjának katakombája van itt. – Még ezzel sem érték be. A tudós telhetetlen. A tudvány szomját nem csillapítja még a felfedezett titkokban való dobzódás sem. Tovább kutattak. »Embert« kerestek. Az ásatag embert.» Jókai Mór: *A jövő század regénye* II. 54.

jei, a kísérleti fiziológia egyaránt hozzájárultak a biológia (botanikai és zoológiai, majd embertani ágainak) hirtelen virágzásához, de elhanyagolhatatlan szerepet kaptak az orvostudomány, az agronómia és az ökológia átalakításában is. A biológia ugyanakkor a geológia, fizika és kémia eredményeiből is táplálkozott, így a természettudományok összefüggései egyre inkább láthatókká váltak. Mindezen fejlemények Jókai számára művészileg tematizálhatóknak mutatkoztak. De hatott rá a természettudomány módszertani sajátosságai közül az enciklopédikusan egymás mellé kerülő tények összehasonlító módszerrel történő elrendezése, a kauzalitásanalízis, az empiria megbecsülése és a természetes magyarázat szorgalmazása is.

Jókai a korai pozitívizmus élővilágra összpontosító evolúciós gondolatát Charles Robert Darwin és az általa hivatkozott elődök révén ismerte meg. Hogy Herbert Spencernek a Darwinéval közeli rokonságot tartó, a világ egészének jellemzésére számot tartó származástani szemléletében járatos lett volna, arra nincs adat. Az író eszmevilága kevésbé volt érzékeny a kortárs filozófiai gondolatokra, de még a természettudományos elképzelések képviselőjét vállaló természetfilozófiai nézetekre is. Darwin, s a korszakban közismert Lorenz Oken elméleteinek tudománytörténeti következményei sem jelentek meg az életműben. Így a megismerhető természetet valló kezdeti materialista törekvések és a nem teleologikus fejlődésméleteket követő marxisták egyikére sem hivatkozott, habár a természettel kapcsolatos nézetei rokoníthatók a korai pozitivistákéval.

Ugyanakkor Jókai Mór természetszemléte tartalmazza a racionalista gondolkodásmóddal keveredő német romantika valamennyi sajátosságát. Számos művében a természetfilozófiának és a művészi fantáziának az individuális és közösségi nézetek hagyománytól elszakadó elegye jelenik meg. Hőseire érvényesek a természet törvényei, a szereplők magukat a természet részének tekintik, és műveltségükben megtalálható az élővilág ismerete. Ugyanakkor természettudományos orientációjú nagyregényeiben a közettani-állattani-növényteni nagyjelenetek realista-naturalista elemei mellett a csapongó fantázia természeti képzetei is feltűnnek. Szereplői hisznek a tudomány mindenhatóságában, a természet uralhatóságában, s mindezek nemzeti ügyként történő kezelésében. A végletek között csapkodó érzelmek, a történetiség, a bőven áradó mese társulnak az egzotikum, a személyiségkultusz és a boldogságesszmények változatosságához. Hol díszletként, hol közegként, hol pedig történetformáló szereplőként – természetes vagy elvont értékkel a magányos emberek vagy közösségek világában. Anyag

és szellem egybeforrottságát éppúgy kifejezheti egy sárga vagy fehér virágú – botanikai pontossággal jellemzett – rózsatő, miként egy sziget teljes – ökológiai komplexitással megjelenített, részletezett, tudományos akkurátussággal bemutatott – élőlényvilága.

De nem kizárólag a kortárs természetszemlélet, a pozitívizmus, illetve a materializmus natúrával kapcsolatos felfogása hatotta át a 19. században egymást, mivel több korábbi – mitikus – világ-, ember- és műveltségkép élt tovább a társadalom intézményrendszerei (főként a vallás és az oktatás) terjesztette műveltség jóvoltából. Ha nem is egyforma mértékben, de mind szépirodalmi, mind ismeretterjesztő-közeleti munkásságából kitűnik, Jókai természetszemlélete a pozitívizmusban gyökerezik. Természettudományi, s azon belül a növény-tani ismeretei azonban részben meghaladják azt, részben régebbi eszmékből származnak. Szem előtt tartandó, hogy nyomokat hagytak az életműben a korszak olyan művészeti irányzatai, mint a romantika, a realizmus, a naturalizmus és a szimbolizmus. Egyfajta alkalmazott természettudomány által alakította ki (kaland)regényeinek látásmódját. Műveiben – játszódnak bármely tájakon – az elbeszélői otthonosságot a természet említett három országával kapcsolatos (főként tudományos, olykor fantasztikus) ismereteknek, valamint a faj- és életközösségeknek a bemutatásai nyújtják.

JÓKAI NÖVÉNYISMERETE

Mint említettük, az író gondolkodás- és mentalitástörténeti beágyazottságát élettudományi aspektusból már többen vizsgálták. Növény-tani ismereteiről a botanikus Moesz Gusztáv az író születésének centenáriuma alkalmából írt alapvető, szintetizáló igényű tanulmányt.¹³ Megállapítása szerint Jókai Mór mintegy hatszáz növényt említ műveiben, s botanikai adatainak száma ezerhatszáz. Veress Zoltán *Jókai természettudománya* című könyve egyik fejezetében szintén áttekin-tette az író botanikai ismereteit.¹⁴ Moesz okfejtéseit bőségesen ad-atolva vizsgálta a növények szövegbéli jellemzőit és funkcióit, s ezerre tette Jókai növényfajainak számát. A két szerző szerint tehát Jókai különösen beavatott volt a természetismeret laikusok számára is hasz-

13 Moesz: *Jókai növényismerete*, 1925.

14 Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Bukarest, 1976.

nosítható területein, magas fajismerettel rendelkezett, a fajok és élőlényközösségek bemutatását általában szisztematikusan végezte el.

Jókai az élőlényeket, s köztük a növényeket – mint a 18–19. századi írók többsége – már nem az emberi kultúrában betöltött hagyományos szerepük alapján idézte fel. A felvilágosodás korától a növények, illetve az élőlényekhez kötődő trópusok nem táplálkozási, medicinai-higiéniai vagy kultikus-szakrális okokból kerülnek használatba, vagyis az élőlényekhez kötődő szóképek már nem a kultúrába kerülés okait jelzik, bár Jókai Mórnál is akadnak kivételek.¹⁵ A növényeket a botanikában már ennél szakszerűbb habitus mutatja be: a környezet leírása, az anatómiai sajátosságok felvillantása, olykor pedig az esztétikai jellemzők vagy a cselekvési tér felvázolása követik egymást. Emiatt e növények a korábbi előfordulásaikhoz képest valószerűbb botanikai lényeknek tűnnek, s ettől kezdve nemcsak a nevükkel, de morfológiai-élettani sajátosságaikkal is azonosíthatóak.

15

Ha ír a növényhasználat okairól, akkor a (humorálpátológiai elvek szerint elképzelt) medicínális haszonról szól. „Az alföldi magyar bőven él hússal, hallal, friss zöldséggel és búzakenyérrel; sertése ingyen nő fel a bozótban, sulyomtermő tavak közt; halat ingyen ad a Tisza, s földje sok helyt hús magot ad egyszeri szántásra; a burgonya itt nem díszlik, azzal az ide való nép nem fárasztja a gyomrát. Amellett minden ételéhez használja a természetkinálta fűszeres növényeket; leveséhez petrezselymet, zellert, köményt használ; kolbászába majorannát, hagymát kever; káposztájába kaprot tesz; tárkonyt, tormát, gyömbért, borsot, mustárt vegyít a zsíros ételek közé; borát örömmel keserítve issza, s reggeli pálinkájának ágyához gyenge fűzfahéjat használ (hamarabb feltalálta a salicylt, mint a vegyészek), s ami általános panaceaea, a paprika! Ez az, ami a lázt elkergeti! De az idegent is, aki legelőször kóstolja meg azt a vérrel versengő halászlevet, amely úgy ízlik eleinte, mintha tüzet evett volna az ember. De ez az igazi vincetoxicon: a lázölő! – Azonkívül ott van minden háznak a saját patikája. Minden háziasszony maga a család orvosa. És az nem kuruzslás, nem babonás bolondság, hanem ésszerű tapasztalat kincse. Bámulva olvastam végig nemrég Diószeghi (most már igen ritka) orvosi fűvészkönyvét, melyben a magyar köznépnél dívó gyógymódokról értekezik. E mű e század elején íratott. Fényes Elek geográfiai szótárában föl vannak sorolva a leghatályosabb gyógynövények, melyek a Tisza menti partokon teremnek, amelyeket a drogisták messze földre elhordanak. És a magyar népies orvoslás már akkor sok oly gyógyításmódot gyakorolt, amelyet a tudományos gyógyászat csak újabban karolt föl.” Jókai Mór: Tisza menti élet. In: *Útleírások*. Bp., 1996. 111.

A természetrajzok sajátja, hogy a cselekmény helyének és idejének megjelölése mellett árnyaltan mutatják a környezetet: többségükben a növények, kevésbé az állatok nyújtják hozzá a példaanyagot. Tulajdonságaik a szereplők antropológiai, pszichológiai vagy szociológiai sajátosságaival nem korrelálnak, ehelyett a cselekvési tér valószerűségének a megteremtői. A növények tudományos pontosságú megjelölése sem bizzar fejlemény Jókainál: hacsak nincs funkciója, nem köznapinépi névvel, nem is a tágabb rendszertani egységbe tartozást kifejező csoportjukkal kerülnek elő, hanem a botanikusok bevezette fajnévvel, nemritkán latinul. E gyakorlat a tudomány elvárását követi – bizonyítván, hogy az írónak van erről tudomása.

Jókai élete során az élettudományok közül leglátványosabban a növénytan fejlődött, mennyiségileg pedig éppen a rendszertanhoz is sorolt fajismeret. A növények iránt a városi, természetbe vágyó emberek érdeklődtek, részben a táplálkozási szokás, részben az agronómia átalakulása, a kert- és a virágkultúra kiteljesedése miatt. Amatőr botanikusok, virágfestők és természetjárók hirdetik a lakóhelyektől távol eső natura szépségeit. Az európai életmódreform-mozgalom, s a hozzá kapcsolódó kezdeti tömegsport és a kialakuló fürdőkultúra is támogatta a természetjárást. A környezet elemeinek és összességének megfigyelése, algoritmust követő bemutatása Jókai jellegzetes prózapoétikai eljárása, bár nem a saját leleménye. Honnan származtatható a gazdag növényismeret? Fajismerete mennyiben botanikai karakterű, mennyiben valós és mennyiben fiktív?

Szépirodalmi alkotásaiban nyolc alkalommal is hivatkozott a természettant Göttingenben tanulmányozó Diószegi Sámuel magyar nyelvű, korszakos, népszerű *Magyar fűvész-könyvére*. A műben megnevezett növények bemutatása a magyar és a latin nevükkel, szerveik legfontosabb sajátosságainak növénytanilag standard módon történt leírásával, s legvégén népi elnevezésével történik. E könyv Jókai növényleírásainak sokszor volt jelzett vagy jelöletlen forrása. Diószegi Sámuelnél szerepel például az a Fritillária nevű szép, csokros virágú növény, amelyről Jókai egyik hősnőjének a nevét adja.

Fritillária virágnév: nálam nőnév. Népies elnevezése »császárkorona«. Megérdemli a nevét, igazán fejedelmi virág; sűrű pálmaforma levélkorona közül hat aranyszínű virágharang csüng alá, ezüst harang-nyelvvel. Diószegi azonban ezt a nevet adta neki: „hatkotú”. Hát már ezt a magyar nevet, dacára minden chauvinizmusomnak, nem adhatom a regényhősnémnek: „Hatkotú asszonyosság.” – Azt pedig Diószegi azért cselekszi, mivelhogy a szép virág

belsejében minden szírom alatt rejtőzik egy „kotú”, amit a fűvész „mézgödör”-nek nevez.¹⁶

Fritillária a kockásliliomok nemzetségneve. E nemzetség (familia) egyik faja a számos kertészeti változattal rendelkező *Fritillaria imperialis* L., melyek mindegyikének a magyar neve: császárkorona. Diószegi fűvészkönyve a 228. növényként, ugyancsak „Tsászár Koronaként” nevezi meg, s öt tulajdonsággal, köztük üstökös levélkoronájával, sárga virágszínével és hat mézgödörrel jellemzi a növényt.¹⁷ Jókai, túl azon, hogy a forrását nyíltta teszi, a debreceni botanikus esperes által kiemelandőnek tartott növénytulajdonságok közül hármát vesz át a szövegébe. Diószegit (és a német botanika révén nálunk is elterjedt növényleírási elvárást) követi Jókai akkor is, amikor a *Tisza menti élet* útleírásában a tátorjánról, *A mi lengyelünkben* a fekete nadálytőről, az *Eppur si muove*-ban a botanizáló diákokkal megfigyeltetett, liánként fára kúszó szőlőről szól. A *Felfordult világban* olyan speciesekről mesél a berekben a hős, amelyekről még Diószegi sem tud. Ha megjelenik valamelyik műben egy kevésbé közismert növény, rendszerint új tulajdonságokkal egészül ki a korábbi jellemzője, s nem a jelenet szereplőihez, hanem a természeti környezet gazdagításához kapcsolódik.

Ugyanakkor a botanikai fajleírás nemzetközileg szabályozott, standard elveit elfogadó, leírásait aszerint szerkesztő Diószegit nem mindenben követi Jókai. Az író ugyanis szól a növény életkörülményeiről, élőlényközösségéről, s – miként a középkor auctorai – némelykor kultúrtörténeti, érdekesebb botanikai adalékokkal vagy hangsúlyozottan személyes élményekkel egészíti ki a cikkelyeket. Abban is eltér forrásától, hogy időnként – Plinius *Historia naturalis*ából ismerős módon – narratív leírást alkalmaz: a növény sajátosságára históriát költ, vagy a cselekménye alakulását azzal fonja össze. Növény- és kultúrtörténeti érdekességek szerepelnek a *Rab Ráby*-ban és az *Erdély aranykorában* az akácról, az *És mégis mozog a földben*, *A névtelen várban*, a *Szép Mihál*-ban a burgonyáról, máshol pedig a szederről vagy a kaméliáról, s a tulipánkertészetről az *Egy hírhedt kalandorban*.

Kultúratörténetileg érdekes adat, hogy debreceni útirajzában Diószegi Sámuel mellett szerzőtársként Fazekas Mihályt is említi. Figyelemre méltó, hogy az *Ahol a pénz nem isten* című regény egzotikus helyszínén olyan növényfajok tűnnek fel, melyek a főhős fiúmei aka-

16 Jókai Mór: *De kár megvénnülni*. S. a. r. Bokor László. Bp., 1971. 61.

17 Diószegi Sámuel: *Magyar fűvész-könyv*. Debrecen, 1807.

démiai tanulmányai során kezébe került könyvtári kötetben, az *Itinera principum S. Coburgi* szakmunkában fordulnak elő. Az elbeszélői hitelességet fontosnak tartva a regényekben leírtak igazságtartalmát szakértői névvel vagy idézettel támasztotta alá, ugyancsak sok adatot vett át Fényes Elek kutatásaiból, valamint Orbán Balázs (*A Székelyföld leírása*) és Ipolyi Arnold (*Magyar mythológia*) műveiből.

Miként a szabályos növénybemutatás nem Jókai írói leleménye, úgy a szövegformálással történő antropomorfizáció sem egyedi eljárás. A pontosságot imitáló természetbúvári beszédmód szenvtelen-sége, amikor allegorizálással társul, szenvedélyességbe fordul. A turbánliliom sorsa előrevetíti a *Hétköznapiak* természetjáró, melankolikus hősnőjét.

[...] minden embernek egy csillaga és egy virága van, mely iránt úgy érez, mint testvér testvére iránt. Ismered-e a turbánliliomot? Nem szép virág, nem kedves, senki sem szereti, és énnekem mégis kedvenc virágom ez, talán azért, mert oly magánosan, oly rejtetten lakik, sötét avas erdők mélyében, vad zuhatagok köves medreiben. A szentkirályi erdőben láttam ily virágot; egy csermely tócsájából nőtt ki, mely sötétkék színű volt a fölébe hajló bodzafa gyümölcsseitől, naponkint mértföldnyi utat tettem hozzá, hogy megláthassam. Más nem találja szépeknek májfoltos virágharangjait, én bámultam azokat; más nem érzi szagát, én újszerű, lélekemelő illatot szíttam belőle; vágyva lestem, mint nyílik ki egyik bimbója a másik után, s mint hervad el egyik virága a másik után; gyakran késő délutánokig mulatoztam vele, s mikor elváltam tőle, úgy tetszék, mintha kibeszéltem volna magamat valakivel, s nemegyszer történt, hogy éppen vele álmodtam. Tegnap, amint ismét elmentem azt meglátogatni, oly valami nyomást éreztem szívem körül, mintha sejtettem volna, hogy nem fogok benne gyönyörködni többé. Jól éreztem: ott feküdt letörve a víz színén, virágai el voltak hervadva, s széttépett levelei ázóttan úszkáltak a vízen.¹⁸

A növény életkörülményeinek a leírása egzakt, Diószegi fajspecifikációja átüt Jókai szövegén. E ritka, különleges kinézetű turbánliliom¹⁹ más munkájában, egy kertészeti tárgyú közleményben is feltűnik.

18 Jókai: *Hétköznapiak*, 96.

19 „A legszebb erdei virág, mely túlesz a kertészet remekein. Virágai fürtökben csüngnek alá a magas szárról, szirmaik rózsaszínűek, májszín petytyekkel tarkázva, szétnyilva turbánalakúan összekunkorodnak, illatuk ámbraserű.” Jókai Mór: *Flóra színháza. Kertészeti Lapok* 1899. 252–253.

A *Flóra színháza* című műben a Svábhegyen, illetve János-hegyen tenyésző, kirándulás során is megfigyelhető növények sora szerepel. Teátrális módon, egymást követve kerülnek jellemzésre: az egyik csupán kórustag, míg a többi bohóc, nyugdíjas, intrikus karaktert mutat – mindenkor találó jellemzéssel. E társaság primadonnája a tubánliliom, annak ellenére, hogy a *Hétköznapiak*ban még tragikaként jutott szerephez. Jókai antropomorfizáltan bemutatott fajai – reális vonásaik megmaradása mellett – érzelemkinyilvánító, hangulatkeltő funkcióval is rendelkeznek, pszichológia-karakterológiai tulajdonságok kifejezőeként. Tájai, vidékei – legyenek azok barlangok, ligetek, szigetek, rónák vagy sűrű bükkösök – tablóként megjelenítve, az egyes növények, rejtett érzelmeit sejtetve –, összeforrnak a művek cselekményével. A természeti formáció egyszerre tudományos precizitással leírt objektum és a mű auráját képviselő, az esztétikai kifejezéssel gazdagított, a növénytesttel hangulatot képző alakzat. Igazi természetbúvári attitűd ez.

JÓKAI RÓZSÁI

A megidézett növények között élen jár az előző évszázadokban erény-növényként számon tartott rózsza. (Jókai a másik fontos keresztényi erényt kifejező növényt, a liliumot jóval ritkábban hozta szóba.) A rózsza több mint 300 alkalommal nem faj-, hanem csoportnévként szerepel Jókai prózájában botanikai tulajdonságai révén, trópusok fő- vagy mellékjegyeként, illetve egyszerű vagy komplex alakzatként. A növénytani bélyegek listája alapján megrajzolható, miként is néz ki Jókai hősei számára a rózsza. Ha ezeket kiegészítjük a rózsakertészetről írt közlésekkel, akkor a Jókai képezte virág is elénk áll. A rózsza-metamorika áttekintése pedig bizonyosságot ad arról, mennyiben használja Jókai az antik, a keresztény és az iszlám kultúra különböző történeti korszakainak virágjelkép-hagyományát, s annak magyar vonatkozásait, továbbá feltárhatja, hogy található-e benne Jókaihoz köthető új jelkép.

Jókai egy-két alkalmon túl nem említ – miként mondja – vadrózsafajokat. Főként a kevés vadrózsza hibridizációiból származó sárga (azaz arab–török területi származék), piros vagy fehér (esetleg egyéb árnyalatú, az európai mediterrán vidékről eredő) szíromszínű kertészeti változatokat idézi. A fajnak tekintett *R. odorata*, a 17. században

Európába került tearózsza, a kertészetben ismert hibrid faj *R. centifolia*²⁰ (százlevelű rózsza) mellett még feltűnik az illóolajáról nevezetes damaszkuszi rózsza (a latinul megnevezetlen *R. damascena*). Továbbá néhány nem botanikai változat is, kiegészülve csak elnevezése révén a rózsával, amelyet vagy származási helyével, vagy valamelyik sajátosságával nevesítettek (jerikói rózsza, ispilandi rózsza, vilmorin rózsza, örökzöld rózsza, pecsétrózsza²¹, fekete vagy marokkói szultán rózsza,²² zöld rózsza,²³ sirászi rózsza, Sáron rózsája, incarnata rózsza,²⁴ sárga kasai rózsza, tövis nélküli rózsza), természetesen bokorrózsaként vagy rózsafaként, olykor házat, kerítést, fákat benövő kúszórózsaként. A *Sárga rózsza* című kisregény címadó motívumának származási helyét is megemlíti (valószínűsíthető, hogy az 1561-ben Konrad Gesner által leírt sötétsárga virágú rózsza, s éppen a Konstantinápolyból, Busbecq követ révén Bécsbe érkező Clusiustól vizsgált, s majd Leidenből szétterjedő, korabeli nevén az úgynevezett Habsburg-rózsza, a *Rosa foetida* virágáról van szó).

Mert csak „egy” sárga rózsza van az egész Hortobágyon, az is a csárdabérlő kertjében. Valami idegen hozta oda, azt mondják Belgaországból; csodálatos

- 20 „A százlevelű rózsza szirmainak megfestése bevett kertészeti gyakorlat. Trenk Frigyes [a] rózsát gyűlölte, mert menyegzői bokrétájára emlékeztet. És akkoriban még nem is voltak télen is virágzó rózsák: a kertészek csak a centifoliát ismerték, fehérét, pirosat, s annak a szirmait, változottság kedvéért, mesterségesen megfestették.” Jókai Mór: *Trenk Frigyes*. S. a. r. Radó György. Bp., 1969. 285.
- 21 „Szép virágoskert volt. A szomszéd tűzfalát egy rózsalugas futotta be. Az éppen tele volt virággal. Az a szimpla rózsza volt, amit minálunk pecsétrózsának hívnak; se színe, se szaga nem vall a rózsára, a színe spagyolviaszk, az illata bodzalekvár. De azért gyönyörűség volt az nekem. Egy karosszék volt odahelyezve a számomra: abba leültettek.” Jókai: *De kár megvénülni*, 163.
- 22 Jókai Mór: *Nincsen ördög*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1967, 102, 112.
- 23 A zöld rózsza a modern rózsatermesztés növénye: Goethe figyel fel arra, s le is rajzolja, hogy a zöld csészelevelek és a szíromlevelek átmeneti változatok sorával kapcsolódnak egymáshoz. Természetes úton jöhetett létre egy olyan rózsaváltozat, amelyben megsokszorozódott csészelevelek alkotják a „virágot”. Vö. Johann Wolfgang Goethe: *Színtan*. Ford. Hegedűs Miklós. Bp., 2010.
- 24 A testszínű, incarnata rózsza körülírással szerepel *Az arany emberben*, az *Almira és Narcissza c. fejezetben*. Jókai Mór: *Az arany ember I.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1964. 65.

*rózsa, egész nyáron nyílik, pünkösdkor elkezd, s még adventben is teli van fakadó bimbóval. Olyan sárga a virága, mint a termésarany, az illata meg inkább a muskotályboréhoz hasonlít, mint a rózsáéhoz; hej de soknak a fejébe ment már ez az illat, aki azt a rózsát megszagolta.*²⁵

A rózsanövénynek a gyökerén kívül valamennyi testrészét megidézi Jókai szervezettani, de inkább jelképi értelmében. Legtöbbször a kinyílt virág, a színes virágszirom, a zöld csészelevél, a virágzás előtti bimbó, a tüske, s időnként a csipkebokor, a levél vagy a lecsupált (lecsupasztatott) gallyazat és a csipkebogyó, azaz a hecsepecs (*Az élet komédiásai*) kerül elő. A növényi test alkata – bokor, lián, fáska, lugastra futtatott kúszórózsa – esetlegesen tűnik elő, s ha igen, akkor az ágyás, a kert, a park leírásaiban. S megjelenik néhány rózsából készült gyógyszer is, mindenekelőtt a rózsaoaj (*Az arany ember*). A rózsanövényből készíthető természetes díszítmények közül a csokrok, fejre illeszthető koszorúk, hajba tűzhető virágszálak, girlandok, rózsamedicinák, fürdővízbe dobható aszalvány, ruházati kiegészítők, rózsának nevezett ékszerek a tulajdonosát vagy a használóját jellemzik. A rózsadíszítés textilmintázatként, bútorfaragványként s épületet ékítő munkaként is értékítéletet fejt ki, tesz nyilvánossá.

A rózsza nemcsak herbaként, hanem kultúrtörténeti szereplőként, toposzként is jelentkezik, általában ekként válik historikus elemmé. Legfőképpen a szerelem virága, de lehet az elmúlásé, az öröme, a fájdalomé, az állapotváltozásé, a mámoré, a harmóniáé, a nászé, a paradicsomi tökéletességé, a fényé, függetlenül attól, hogy a keresztény vagy az iszlám vallás felől értelmezhető. Jókai prózapoétikáját átszövik a rózsza kultúratörténeti variánsai és az ahhoz kapcsolódó mintázatok, a virág görög-római teremtéstörténete, az antik bolygóistenekkel kapcsolatos mítoszrészletek, a keresztény és muszlim virágkultusszal kapcsolatos vélekedések, a középkor végétől elterjedő pápai aranyrózsza kitüntetés, az angliai rózsák harca, illetve több rózsával rokonságot nem tartó, de rózsáinak mondott növényt is megnevez (Jerikó rózsája, Sárón rózsája).

A rózsza – az antik humorálpatólógia elveivel s az analógiás következtetésekkel magyarázottan – a piros vér virága, a piros és a meleg pedig a lélekhez kötődő tulajdonság. A teremtéstörténet lélekadó hagyományát követi a *Szabadság a hó alatt* alakzata. Ennél önállóbb újdonságra Jókai aligha vállalkozott. „Annak a jele, hogy az az ember

25 Jókai Mór: *Sárga rózsza*. Bp., 1987. 10.

még él, mert még vérzik. A hóba hullott vércseppből egyszerre rózsá válik. Piros virág a fehér hómezőben.”²⁶

Az egyszerű rózsasajátosságokkal (szín, túske, illat, évszakos változatosság), illetve jelképpárokkal (rózsza – liliom vagy más növény [tulipán, ibolya, jácint, nárcisz, kamélia, rozmarin], illat – szagtalan-ság, rózsza és valamely rózsakedvelő állat) női, férfi alakok és gyermekek is bemutatathatók. A rózsza botanikai tulajdonságainak toposszá váló megidézése jelentéssé válik:

*A férfi költeménye a százlevelű rózsza, melyben a hímszálak változtak át szirmokká; a nő költeménye pedig a zöld rózsza, melyben a virág zöld kelyhe szaporodott el szirmok gyanánt.*²⁷

E rózsasajátosságok pozitív biológiai és pszichológiai állapotot jeleznek, a testi-lelki tökéletességet, beleértve a fertilitást is.²⁸

Bármilyen színű rózsza jellemezheti az emberi testrészeket. A vérben gazdag ajak és arc piros rózsával, a vért elvesztő testrész fehérrel, a beteg és szenvedő a sárga szíromszínnel jelölhető. A színnel történő emberábrázolás testi-lelki körülményre, állapotváltozásra utal. „Flóra kedves szemrehányással tekintte barátnejára, mire Aranka átengedé a levelét Flórának, piros rózsává pirulva, míg az azt végigolvasá” – a *Török világ Magyarországon* nőszereplőjéhez hasonlóan rózsza jelöli a férfit is, miként Ferizt. „A hosszú betegség gyengéd halványságot ada arcának, melyre a visszatért egészség és öröm rózsákat kezdte festeni.”²⁹

A növényi sajátossággal történő pszichológiai bemutatásnak példája lehet a párkapcsolattól idegenkedő lány jellemzése, miszerint

26 Jókai: *Szabadság a hó alatt*, 6.

27 Jókai: *Az élet komédiásai*, 13.

28 „Ha az ember végigment az utcán, azt sem tudta, hova nézzen? minden ablak rácsa mögül, minden nyitott boltajtóból új meg új meglepő szépség ragadta meg szívét, itt egy szőke, ott egy barna; ez tűzszemű, amaz szelid, ábrándozó; ez halavány, amaz csattanó piros; ez még bimbó, amaz már kifejlett rózsza; annyi különféle nemzet különfajú szépsége nem csoda, ha nagyurainkat oly erővel vonzá Esztergom falai közé, hogy némelyik egyebet sem hozott onnan vissza a kardjánál.” Jókai Mór: *Százszépek és más régi történetek*. Bp., 2000. 44.

29 Jókai Mór: *Török világ Magyarországon*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1963. 247.

„rosszul lesz a friss rózsza szagától”;³⁰ a feltűzött hajában rózsát viselő, bővérű, uralkodó típusú donna Atalanta „szájba dugott rózsával”³¹ kívánja a férfiak érdeklődését felkelteni. Őt nem a spanyol nyelv megtanulásával, hanem virágnyelvvvel lehet megközelíteni, ha a szobáját feldíszítik a kereskedőtől megvásárolt rózsaszálakkal, amelyekhez hasonlókat visel az artistamutatványain az akrobatanő.

A növényhasználat, a virágokról történő gondoskodás tudománya nem pusztán a hőst mutatja be, hanem a növények kutatóit is: a *Szép Mihál* című regényben a matematika és csillagászat professzora leányának a műveltségéről is tanúskodnak. A háztartási ismeretekben éppúgy, mint a magas tudományokban járatos lány a termények jóvoltából megidézi Plinius, Galénosz, Dioszkoridész, Zoroaszter, Tabernaemontanus, Bacon, Bauhinus vagy Scaliger alakjait, s persze a dísznövények nevelését³² és a liktáriumkészítést is. Ugyanolyan módszerrel tanul, mint azt a reneszánsz magántanítók javasolták, ahogyan

30 „[M]agaviseletében is mindazt a bizarr törekvést tanúsítja, hogy a férfit megtagadja magában: szereti az aprólékos emberszólást, szenzitív, szenvedő, ideges, görcsökről, migrénről panaszskodik, ájuldozik, fél a macskától, rosszul lesz a friss rózsza szagától.” Jókai: *Az élet komédiásai*, 16.

31 Uo.

32 Az is, hogy a növények közti szimpátiák és antipátiák ismerete hasznos a gazdálkodásban és az ember életében. „S ha pedig szerelemről vagy ellenszenvről kellett nekik valamit megtudni: ezen bölcs iratokból bőségesen megtudhatták; hogy a fügefa és a ruta szeretik egymást: azért szokás rutát ültetni a fügefa mellé: ami viszont a békákat, a füge ellenségeit elkergeti; a spárga szereti a nádat; a rozmarin a zsályát, ezért, aki rozmarinot akar ültetni, annak elébb zsályával kell megdörzsölni a kezét, hogy rózsája megéledjen; a narancs szereti a ciprust; a szőlő a cseresznyefát; a lilium szeret a rózsza mellett, de a fokhagyma mellett is; ami az ő dolga; ellenben vannak növények, amik egymást gyűlölik, ki nem állhatják: ha a nemes anthurát a vad napellus közelébe ültetik, minden ápolás dacára elszárad, elfonnyad: a cicuta és az angelica elpusztítja egymást; a szőlő ellensége a káposztának; ami annyira megy, hogy ha egy ember bortul megszédült, ha káposztát eszik rá, kijózanul tőle, ha pedig a fazékban fővő káposztára bort loccsintanak, a káposzta sohase fő meg puhára. (Sokkal üdvösségesebb volt ilyen szerelmes történeteket olvasni az ártatlan hajadonoknak, hogysem mint olyanokat, melyek férfiak és nők között történnék, amiket ha igazán megtörténtek is, jobb elhallgatni, mint kipublikálni; mert vagy megborzad tőlük a szemérmes olvasó, vagy pedig ellenben kedve támad neki azokhoz hasonló cselekedni.)” Jókai Mór: *Szép Mihál*. S. a. r. Téglás Tivadar. Bp., 1964. 11.

arról Rabelais a *Gargantua és Pantagruel*-ben ad példát. A szepesi gazdaasszonyok kertészeti ismeretei nem a köznapi agronómiai tevékenységhez járulnak hozzá. A díszvirágok nemcsak a szemnek szépek, de alkalmasak gyógyításra, számos okból használatosak, s egy olyan nyelv szavait adják, amellyel könnyebben megérteti magát az ember, mint az elsuttogott mondatokkal.

A rózsza gazdasági szerepéről bőséggel Az *arany ember*-ben esik szó nagy bőséggel. Timár Mihály Noéminak mesél a rózsaszüreten a virágsziromhoz kötődő török szokásokról:

[A] rózsavizet az ételhez, italhoz is használják. Ott is egész erdőszámra termesztik a rózsát. Olvasót is készítenek belőle. Az összetört leveleket golyó-mintában összesajtolják. Ezért nevezik az olvasót rózsakoszorúinak. De van a keleten egy igen szép rózsafaj, amiből a rózsaoilajat nyerik: ez a balsam-rózsza; magas, kétöles fának nevelik ott, aminek ágait egész csoportokban vonják alá a hófehér virágok. Ezeknek az illata felülmúlja minden rózsáét: mikor a leveleit vízbe vetik, s a napra kiteszik, rövid idő múlva a víz színe szivárványos lesz az olajtól, amit a levelek kibocsátottak. Éppen ilyen az örökzöld rózsza is, mely télen át sem hullatja el a leveleit. A ceyloni rózsza, a *Rosa del Rio* sárgára festi a haját és szakállt, mégpedig oly tartósan, hogy évekig el nem veszti a színét; ezért egész kereskedést űznek a keleten a szárított leveleivel. A moggori rózsza levele pedig mámorít, az illatától oly ittassá lesz az ember, mintha bort ivott volna. A vilmorin rózsának van egy bogara, mely ha azt megszúrja, ökölnyi nagyságú bozontok nőnek tőle a virágai helyén. Az ilyen rózsagubancokról azt tartják, hogy a síró gyermek feje alá téve, azt édesen elaltatják.³³

Teréza a Senki szigetén termő rózsza hasznát sorolja elő:

Ez a drága szép virág, ami maga elég arra, hogy az emberrel a világot megszerettesse. Aztán nemcsak gyönyörűséget ad, hanem még kenyeret is. Lássa ön, tavaly rossz esztendőnk volt; a késői fagy elvett gyümölcsöt, szőlőt, mindent; a nedves, hideg nyár megrontotta a méheket; baromfi, lábasjószág elhullott; a kész megtakarítotthoz kellett volna nyúlnunk, ha ki nem segített volna bennünket a rózsza. De a rózsza minden évben virágzik, az mindig hű marad hozzánk. Nekünk tavaly a rózsafáink adtak enni. Háromszáz itce rózsavizet főztünk, mind elvitték Szerbiába, búzáat adtak érte.³⁴

33 Jókai: *Az arany ember* I, 282.

34 Jókai: *Az arany ember* I, 268.

Jókai Mór maga is rózsatermesztő volt. Kertjeiben, a Svábhegyen és Balatonfüreden több ritkaságot ápolt. Az előbbin Remontant rózsafaja száznál több volt, jegyezte fel idézett munkájában Moesz Gusztáv. Jókai feltárta a dísnövényre vonatkoztatva a remontante jelentését: másodvirágzásnak mondja (*Nincsen ördög*). Az ilyen tulajdonságra szert tett rózsák legalább kétszer vagy többször, akár folyamatosan képesek virágba borulni. Az *Egy az istenben* utóvirágnak nevezi az e módon nyíltakat, jelezve, hogy a kezdetiekhez képest kevésbé pompásak. A rózsát mint virágot és mint metaforát használva – miként valamennyi növényénél – vagy a kortárs természetismereti, vagy a kultúratörténeti hagyományra alapozza a megállapításait, így sem gondolati-bölcséleti, sem epikai újításokra nem törekedett.

A HELYSZÍN ALAKZATAI: A KERT, A PARK, A TÁJ

Jókai az első kerttel kapcsolatos tevékenységéről a *Hol kezdtem én a kertészkedést?* című tárcájában számolt be.³⁵ Ez irányú tapasztalatait 13–16 éves társaival együtt a révkomáromi gimnázium filozófia- és költészettanárától, Vály Ferencről, szerezte meg. A székfűves és kapros iskolaudvaron ágyásokat készítettek a tanulók, amelyeket virágokkal népesítettek be, a szegélyét pedig tengeri fűből nevelték. A kerti munkálatok alapjait akkor és ott sajátította el Jókai, miképp az oltványozást, a fűvészkedést és a növényszárítást is. „De sok gyönyört köszönhetek én az én jó mentorom virágos ötletének! Három évig tartott ez az idilli öröm. Azóta sok minden elmúlt. Maga a komáromi kert is, az iskolával együtt. Csak kettő maradt meg, amit az én kedves mentorom ojtott a szívembe: a poézis meg a kertészet.” Önmagára kertészként tekintett,³⁶ mint olyan mentalitással rendelkezőre, aki nem

35 Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Bp., 1912. 132–156.

36 „Azonban én egy kissé kertész is voltam. Évről-évre elnéztem azt a községes sárga pillangót, mely derék nyárban millió számban repked a gyümölcsös kertekben s petéit leginkább az almafák leveleire rakja le. Két hét múlva a forró kánikulai nap kikölti az apró hernyókat, amik oly kicsinyek, hogy alig lehet őket pusztán szemmel észrevenni. [...] És van tudata arról, hogyha ő annak a falevélnak, amelyen született, a felső fényes epidermisét lerágja, akkor az össze fog zsugorodni és őt az alsó molyhos borékjával be fogja göngyöltetni, s akkor ő a tél hidegét biztos kiállja tavaszig.” Jókai Mór: *A látható isten*. In: *Életemből*. Bp., 1904. 331–332.

pusztán birtokolja, de óvja és fenn is tartja a birtokát, s felügyeli a benne történeteket. Tulajdonosként több funkciót látott el, a kertet az összetett cselekvések terének látva, amelyben gazdálkodik, felfrissül, gyönyörködik. A szereplehetőségek megvalósulására igényt tart a természetes módon létrejött környezetek esetében is, amelyek – például a Senki szigete – bármi módon, de emberi életterületekké válnak. A kerti rendezettséghez szokott szemmel írja le az érintetlen természetet. E látásmód akkor alakulhatott ki benne, amikor még nem rendelkezett saját birtokkal. Gyerekkorának helyszínén, a komáromi szigetre vezető utat a külhonosságra utaló pálmajegenyek szegélyezik, a mocsarat a feltűnő, mindazonáltal ideiglenesen látható virágú vagy termésű növényekkel jellemzi, s nem az ott élő özönfajokkal.

A mezőkről száműzött növényélet ide látszott menekülve lenni, a sáserdők sötétzöldje ki volt hímezve a legtarkább mocsárvirágokkal, a földet ellepte valami ezüsthátú fű sárga virágokkal, a vízmosási árokból magas fűzéres fűzlevelű rózsaszín virágú növények tekingettek elő, a magasra felnőtt nádi buzogányok legtetejéig felfutott a délignyitó hajnalka, s a víz színén úszott a tányérlevelű nymphaea, fehér tulipánjaival s korsó alakú gyümölcsseivel, és messze, mennyire szem látott, egész le a láthatárig terült a végtelen nád-berek ingó barna buzogányaival.³⁷

Kertfenntartóként tekintett önmagára, akár a kecskeméti diáksága idején a város környékén tett székérkirándulásáról számolt be, akár a későbbi életéről. Életösszegzése legvégén hű munkatársaiként emlékezik meg kertje fairól.³⁸ Két munkálkodásra és állandó tartózkodásra alkalmas kertet is épített maga és családja számára. Egyiket a budai Svábhegyen, a másikat a fürdőkultúra fellendülésével kivirágzó Balatonfüreden. Huszonnyolc évesen, 1853-ban írói jövedelméből két- (ál-lítása szerint három-) holdas telket vásárolt a Svábhegyen, rajta villát kezdett építeni, s kertet alakíttatott ki. Ahogyan a római auctoroktól

37 Jókai Mór: Egy bujdosó naplója. In: *Elbeszélések 2B*. S. a. r. Györffy Miklós. Bp., 24–25.

38 Jókai Mór: Negyven év visszhangja. In: *Önmagáról. Önéletrajz és egyéb elbeszélések. 1825–1904*. Bp., 1904. 383. „És mostan, legvégül, hadd szóljak rólatok, leghívebb munkatársaim, segítőim, gyámolítóim: édes szép zöld fáim! akiket ültettem, magjáról neveltem, ójtva idomítottam: égne emelkedő földi társak. Ti tudjátok, mennyit suttoztatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal.” Uo.

tudhatta, az északi oldalra szélfogó dió-, gesztenye-, juhar- s hársfákat ültetett. Kerti teraszokat alkotott, termőfölddel töltette fel azokat, gyümölcsöst, szőlőst, zöldségeskertet és rózsás parkot alakított ki rajtuk.³⁹ E kertről alaposan beszámol az *Utazás egy sírdomb körül* című regényének *Képek és fák* fejezete. Tapasztalatait ismeretterjesztő cikkekben, könyvben is közzétette, *Kertészgazdászati jegyzeteiből*⁴⁰ kiderül kiváló elméleti képzettsége és tapasztalatából adódó gyakorlatiassága.

1867-ben vásárolta meg a tóra kilátást biztosító balatonfüredi birtokot, 1870-re ugyan nem épült meg teljesen a villa, de Jókai használatba vette a házat, s belekezdett a kert, benne a rózsák ápolásába. 1870–1889 között a nyári időszakokat töltötte Füreden, alkotással, szűk társasági élettel. A két kert bőséggel szolgáltatott természeti megfigyelést, eseményt, hivatkozási lehetőségeket, miként gyarapodó könyvtára könyvei és a folyóiratai is. S ahogy a növény művelődéstörténeti legendáját használta fel a története kibontásához, úgy a kerti növényeihez tartozó privát anekdotákat is hatásosan alkalmazta.

S a sok szagos szőlőtőke között, melyek aranyzöld, sárga, rózsaszín, bakacsin, kökénykék fürteikkel mosolyogtak felém; ott gyászolt egy lombos tőke, amelyen de csak egy böng sem volt. Mindenkinek feltűnik az, s mindenki megkérdi az okát? – Nem terem az soha! – Tizenhat esztendeje ott van már, és soha egy szemet nem hozott. Pedig a fajtája egyike a legbővebben termőknek; fekete izabella-szagos. – Ezt én szomszédomtól vettem jó pénzen, akit az igazi nevééről nem ismer senki: a szakálla színéért úgy hitták, hogy „Der rote Andrézel”. Híres szőlősgazda volt, a legszebb asztali fajokat ő honosítja meg a Sváb-hegyen. Maga hozta oda a szép egészséges tőkét, és elültette oda a többiek sorába. Azon a télen összeveszett a fiaival; elbúsulta magát, kiment a szőlője gunyhójába, s ott a vadászfegyverével agyonlőtte magát. És az a szőlőtő soha egy fürtöt nem terem, nem is virágzik azóta, pedig gazdagon hajt, gyönyörű nagy, sötétzöld szívalakú levelei vannak. Megpróbáltam én azzal már minden kertésztempót, visszametszettem, karikára hajtottam, meggyűrűzttem, mind nem használt: kárbaveszett nála a guano, a poudrette és Hooibrenk.⁴¹

39 Vö. M. Szilágyi Kinga: „A szőlőtő halhatatlan”. *Budapesti Negyed* 2007/tél. Szerk. Rózsaferi Zsuzsanna és Lugosi András. 287–304.

40 Jókai Mór: *Kertészgazdászati jegyzetek*. Bp., 1896.

41 Jókai Mór: *Utazás egy sírdomb körül*. Gyula, 2013. 11.

Jókai (dís-, illetve hozzájuk kapcsolódó vadas-, gyümölcs-, rózsavagy virágos részlegű) parkleírásai átmenetet képeznek a kertekről és a természetes tájakról szóló beszámolói között. A lakóházat övező, gazdálkodásba és reprezentációba bevont növényegyüttesű kert (gyümölcsös-, zöldséges-, szőlős-, dinnyés-, epres-, dís- stb.) a tulajdonos igényeit, elvárásait mutatja, a reprezentációs (köz- vagy magán-) park pedig a kert tájja történő átmenetét példázza.

Az *Útleírások*ban megemlíti a jelesebb magán- és közösségi parkokat, köztük a nádor ültette Margit-sziget, a kertészkedésben járatos József főherceg alcsúti kertjében zajlott szüreti mulatságát (*Életemből*), Petőfi kapcsán a koltói parkot, máshol a londoni Hyde Parkot vagy a balatonfüredi sétány parkját. Az úri lakok, a kastélyok és paloták körüli díszkertek között a *Kárpáthy Zoltán*ban gloriettes, labirintusos reneszánsz kertet, a *Mire megvénülünk*ben angol tájkertet, a gazdálkodáshoz szükséges sokféle kerttel rendelkező – Szamos melléki, szatmári – udvarházat is leírt.

Azt a parkot valamikor a szép Marie nagyatyja ültette, aki híres nagy gazda volt. [...] Csodamódon elkészített talajban amerikai tenyészet pompázott. A nagyobb rész gyümölcsös volt, és a gyümölcsfák maguk is óriási fajúak. A park hosszában egyenes út vonult le a Szamosig, mely szegélyezve volt terebély somfákkal. Másutt csak cserje ez, itt almafa nagyságú koronás fának mutatja be magát, a leghosszabb idényű fa, levelei még késő ősszel is mind megvannak lehullatlanul, csak hogy most már lila színűek, s a rőt lombzat közül az érett gyümölcs, mint korallgyöngy piroslík elő csomókban és füzérekben.⁴²

Francia kertet ápolnak a majosfalvi kastélyban (*A kétszarvú ember*).⁴³ A park, ha angolkertként képzett, közel hasonló a vad természetben létrejött, többnyire ligetes formációkhoz, amelyek áttekinthetők, és ez azt is biztosítja, hogy nem téved el bennük a természetjáró. Az angliai gazdasági berendezkedéshez vonzódó urak elköteleződésüket a parkjaikkal is kinyilvánították. A kertész-tulajdonos egzóta császárfája (amelyből egy példány Jókai balatonfüredi kertjében ma is él) különös értékét az ajándék volta miatt is kapta. A festői látványt nyújtó, hangsúlyozottan angolkerti mintájú 600 holdas park megjegyzendő pontján nőtt fel. „– Amit itt ezen a helyen tetszik látni, azt mind én magam ültettem, ez a része a parknak az én saját teremtményem. Látja azt

42 Jókai Mór: *Egy az isten*. II. A történet, melynek soha sincsen vége. 42.

43 Jókai Mór: *A kétszarvú ember*. S. a. r. Turák János. Bp. 1973. 116.

a nagylevelű fát ott a tamariszkok közül kiemelkedni? Az egy Pawlowia imperialis, aminek a dugványát Polignac minisztertől kaptam, amikor Párizsban követségi titkár voltam. – Annak a leveleiből lesz a dohány, ugye? – Ez a kérdés egészen elvette a kedvét a főúrnak, hogy a középnapyságú úrnak több kertészeti élvezettel szolgáljon. Ehelyett azt hitte, a festészeti és távlati összbenyomásokkal lehet a kedvtelését megnyerni. Elvezette egy szép egyenes fasorhoz, mely a parkot egyenes vonalban szeli keresztül, s melynek egyik nyílásán át felséges panoráma tárul fel, kilátással erdős hegyekre s egy völgyben meglapult tornyos falucsára.”⁴⁴

A tájleírások horizontja a legtágabb. *A lélekidomárban* a felesége holttestét Capri szigetéről hajóval szállítja el Lándory. A tengeri tájképet készítő festők tág panorámáját, az anyagi világ teljességét mutatja a leírás, de megjelenik a regényben az idilli boldogság tereként saját kastélyának a parkja, mely családi boldogságának és magányának színhelye is. S a kert, a park, avagy) a táj és a cselekmény egysége a *Szegény gazdagokban* ugyanúgy megfigyelhető, mint *A barátfalvi lévitában*,⁴⁵ a helyes erdőgazdálkodásra utaló részletben, s mint *Az új földesúr* fejezeteiben az erdélyi táj, a Bükk szénégetők felhasználta erdősege vagy az áradó folyó elöntötte Nagy-Alföld – nem pusztán környező térként, hanem a történetről leválaszthatatlan közegként.

Most dombos hely következett, melyet még nem vett fel a víz, ott egy kis erdő feküdt az út két oldalán; az erdő zengett a csalogánydaltól, rigófüttytől, a jegenyék akkor hányták virággyapjaikat, az ákácok illatától át volt fülve a meleg lég; emberi ideg nem sejtethé azt, hogy mi van az erdőn túl. – Alig értek ki a sűrűből, hol a dombos hely lejtőre vált, midőn egy új táj nyílt meg a szem előtt. Az már a vész panorámája volt. Távolság és közelség, száz meg száz helyen, mint elszórt tükrödarabokban csillámlott a napfény a kiöntött árban, s az út jobb oldala hosszú vonalban tengerpart volt már; széles vízártól

44 Jókai Mór: *A kiskirályok I.* 1968. 8.

45 „...azt a domboldalt, akin a szántóföldjeink feküdtek, nagyon rongálják a záporok. Ennek megint az az oka, hogy hajdanában a szénégetők azt követték, hogy a bükkfának még a gyökerét is kiásták, mert a gyökérből égetett szén keményebb tüzet ad [...]. Ez pedig nagy hiba volt, mert ott azután nem nőhetett föl a régi törzsokból az új csalit; ellenben minden felhőszakadás vígan szaggatta a földűlt földet, s mély árkokat mosott a hegyoldalban fekvő szántóföldeinken végig, úgyhogy most már nem lehet ekével barázdát húzni a földeinken...” Jókai Mór: *A barátfalvi lévita*. S. a. r. Molnár József. Bp., 1969. 92–93.

ostromolva; az erdőn túl alig ezer lépésnyire mintegy harmincötnyi szakadás volt az úttöltésen keresztül, melyen zuhogva omlott át a túlnan jövő özőn.⁴⁶

Tájtörténeti fontosságuk és botanikai, illetve életközösségi szakszerűségük miatt, függetlenül attól, hogy a szövegek háttérében milyen források állnak, a kerteket, parkokat és tájakat történetbe beíró tablók között kiemelt értéket képviselnek a nagyobb magyar tájegységek természeti világát bemutató részletek. Moesz Gusztáv a szép és hiteles tájleírásokra – köztük szakszerű növénytársulás-ismertetésekre – emlékeztet az Alföld (*Hétköznapiok, Föld felett és víz alatt, Kis királyok, Lőcsei fehér asszony, More patrio*); a Bihar-hegység (*Szegény gazdagok*); a Bükk hegység (*Csataképek*); a budai hegyek (*Szerelem bolondjai, Flóra színháza, Hajdan, most és valaha*); a Fertő tó (*A névtelen vár*); a Hortobágy (*More patrio*); a Karszt (*Egy az Isten*); Komárom (*Csataképek*); a Hideg-Szamos vidéke Marisel táján (*Erdély aranykora*); a Fejér megyei Sárrét (*Enyém, tied, övé*); a Székelyföld (*Bálványosvár, More patrio*); a Tátra (*Árnyképek*) és a Tordai-hasadék (*Egy az Isten*) kapcsán.⁴⁷ A társulásleírások közé illik a bolygatott talajon kialakult növények bemutatása is (*Egetvívó asszonyszív*).

AZ ÉLETTUDOMÁNYI ISMERETTERJESZTÉS

Jókai élvezettel nyilatkozott a regényeiben körvonalazott társadalmi, gazdasági kérdésekről a sajtóban, de agronómiai-kertészeti okfejtéseinek közzétételére is felhasználta a sajtó nyilvánosságát. Ez irányú tevékenységének, gyümölcsstermesztői kvalitásának elismerésül 1896-ban az Országos Kertészeti Egyesület tiszteletbeli tagjának választották. Körültekintően, a modern tudomány eredményeire hivatkozva képviselte a nemzet táplálékigényét kiszolgáló növénygazdálkodás színvonalának az emelését, az önellátásra és piacra termelő kertgazdálkodás modernizálását és a filoxerajárványt követő szőlőváltás fontosságát. „Újból és újból visszatérek arra az állításomra, hogy Magyarországon az agrárkérdést [...] csak úgy lehet megorvosolni, ha a kertész és bortermelő gazdaságot kifejlesztjük.”⁴⁸

46 Jókai Mór: *Az új földesúr*. S. a. r. Kulcsár Adorján. Bp., 1963. 275.

47 Moesz: *Jókai növényismerete*, 5–6.

48 Jókai Mór: A gellérthegyi paradicsom. *A Kert* 1897. 19. sz. 710–711.

Agronómiai, kertészeti kérdésekben szépprózai művein kívül is több alkalommal véleményt nyilvánított, ismeretterjesztő cikkeket közölt *A Kert* folyóiratban, a *Kertészeti Lapok*ban. Népművelői igyekezetét átítatták a korszak biológiai ismereteire támaszkodó életmódreform-mozgalomnak lassan tételekké formált eszméi. A megpróbált agronómiai, kertészeti, dísznövénytermesztési, gyümölcsészeti, dinyaészeti és szőlészeti gyakorlat fontosságának hangsúlyozásakor az intézményes képzés támogatásáról, előnyeit és elmaradhatatlan állami támogatását számos alkalommal tette szóvá. A *Kert* 1897-es évfolyamában a gabonatúltermelés miatti terményfelesleg okozta gazdasági ellehetetlenülésre keres magyarázatot. A zöldségek és gyümölcsök helyben termelése mellett érvel annak kapcsán, hogy új igazgatót neveznek ki a budai kertészeti akadémia (a kertészeti egyetem elődje) élére. Az önellátó nemzeti (mező)gazdálkodás feltételeinek felsorakoztatása, az előnyök listázása nem pusztán az agronómia fejlesztését, végső soron a nemzet sorsának jobbítását szolgálta. Ugyanakkor Jókai Mór nem érzékelte, hogy az agronómiai, táplálkozási, illetve életvezetési vonásokban gazdag életmódreform-változatainak okfejtései antropológiai karakterűek és a nemzeti kultúráktól függetlenek. Példázatai inkább helyi sajátságokat, igényeket jeleznek.

A SENKI SZIGETE

Táj és cselekmény együtt járásának igazolására sok érett Jókai-regény alkalmas, de tekintettel a táj botanikai jellemzésére, *Az arany ember* a legmegfelelőbb példa. Jókai utazásregényei vagy a műveiben megjelenített utazások során az idegen világ az újdonságaival lesz érdekfeszítő. A friss információk rendszerezett képvisellete alkalmakat kínál érdekes tények közlésére, összefüggések felvillantására, ismeretlen tapasztalatok közlésére. Nem pusztán a műveltség bővítéséhez járulnak hozzá, hanem alkalmat adnak több közösségformáló nézet, népművelői, gazdálkodási, mentalitásbeli, nemzetkarakterológiai, tudományszemléleti, antropológiai elképzelés kifejtéséhez is. A tájbeli idegenség tapasztalata lehetővé teszi a helyzetfölmérést és az értékelést, a viszony és a viszonyítás egyféle idealisztikus bemutatását, s a felvilágosodásból hátramaradt, Jókai által modernnek tartott emberkép hangsúlyozását, akár mitikussá emelését.

Jókai műveit nem csupán a képzelet szülte. Ezt hangsúlyozta akkor is, amikor kritikusi a túlzott fantáziáját bírálták, s amikor szakmunkák vagy ismeretterjesztő művek szerzőire, illetve eredményeire hivatkozott. Az írói felkészülés, állítja, ugyanúgy a szakirodalmi előzmények áttekintésével kezdődik, mint a tudósoké, ha egy kutatási probléma mélyére ásnak. A képzelet csak a rendelkezésre álló tényanyag megismerése után szabadul fel. Jókai Mór írásművészetében fontos a tudományos háttér fölillantása, még ha annak olykor tudománytalan következményei is lesznek, és a zabolázatlan – helyesebben: romantikusan féktelen – fantázia határozza meg a művet.

A »Senki szigetének« a létezéséről [...] Frivaldszky Imre nagynevű természet-tudósunk által értesültem, s az a hatvanas években még a maga kivételes állapotában megvolt, mint egy se Magyar-, se Törökországhoz nem tartozó új alkotású terület.⁴⁹

E kettős szerelmi történet állandó helyszíneinek egyike a Vaskapu közeli Új-Orsova szigete. A fordulatos história szereplőinek realiztikus jellemábrázolása és a természeti közeg ugyancsak realiztikus bemutatása, s az antropológiai és a natura közegének összeforrottsága a legapróbb jelenetekben is példás. A sziget leírása a megismert módon történt: ásványi, állati és növényi jellemzők együttesével, az élettelen közeg bemutatása nyomán az élőhely speciális élőlényeknek a felsorolásával, egyes növénytulajdonságok hangsúlyozásával, s a lakói által fenntartott gyümölcsöskert és díszkert lelkes bemutatásával. A helyszín fokozatosan láthatóvá váló gazdagsága a sziget lakóinak életmódját és magatartását előlegezi.⁵⁰

49 Jókai: *Az arany ember II*, 294.

50 „A török–szerb határon sok ilyen paradicsomi hely van, melyen nem szánt, nem kaszál, nem legeltet senki. Egyedül a vadvirágnak és vadállatnak hazája. S ki tudja, még kinek? – A sziget északi partja nyilván tanúsítja annak keletkezését. A kavics egész torlaszokban volt mellette felhalmozva, emberfőnyi és hordó nagyságú darabokban néhol; aközt nádgyökér és korhatag fatörmelék, a sekélyesebb zátony zöld és barna héjú dunai kagylókkal fedve, az iszapos partoldalban pedig katlanszerű lyukak vannak vájva, mikbe a közeledő léptek hangjára százai a teknősbékáknak sietnek elrejtőzni. – A partot egész hosszában a vörös fűz törpe bokrai lepik be. Azokat minden jéginduláskor tövig letarolja a zajló jég. – Beljebb haladva, óriási füzek és jegenyék irtatlan erdején kell áthatolni, miket sok helyütt halomra döntögetett a vihar, s ott tövises bozótot képez a szigetek gyü-

A Senki szigetén élő két nő teremtette, saját erejükből létrehozott édeni világ elkápráztató. A természet békés, ahogyan a politikától elforduló regényes helyszínhez illő: az élettelen és élő világok összhangja idillikus. A természet és az emberi lét közönséges dolgainak kincsekké emelése, amiként a sziget bemutatásának és a szigetlakók jellemzésének összeolvasztása, különleges írói teljesítmény. (Hasonlatos a *Fekete gyémántok* nagyjeleneteihez, az *Ahol a pénz nem Isten* tárlatvezetéséhez, *A jövő század regénye* temetéséhez.) A kozmosz

mölcstermő folyondára, a földi szeder, a korhadó talajból magasra nőtt valeriana fűszerillatot vegyít a nyárfák gyógyszaga közé. – Egy mélyen fekvő lapályos térségen, hol nem tenyészik fa és bokor, tocsogó víz közül, melyet buja fű takar, kövér ernyős növények magaslanak föl, a baraboly és a fahéjillatú Sison Amomum; egy csoportban, mint egy különvált növényarisztokrácia, büszkélkednek a fekete zászpák (Veratrum), öles növények, tűzpiros virágokkal; a fű közt buján tenyész a nefelejcs s az orvosi nadálytő mézterhes piros virága. Nem csoda, ha a korhadt fűzfák odúiban annyi vadméh rajzik. S a virágok közt csodálatos zöld, barna, vörös gyümölcs alakú gumók emelkednek ki, miket nem is ismer minden ember; tavasszal virított hagymás növények érett magtokjai azok. – A viráyon túl megint következik a bozót, de már a fűz és nyárfa vadalmával keverve, s az aljat galagonya lepi be. Itt már magasabb a sziget talaja. [...] Emlőállatja nincs a szigetnek. Az árvíz elpusztítja azt. Csak madár lakik rajta, és repülő rovar és hullók. – A madarak közül sem jön ide a pacsirta, sem a vadgalamb; azok a szigeten nem élnek meg. Azoknak mind olyan hely kell, ahol ember lakik, magot vet. – Hanem két állat mégis van, mely a szigeten is elárulja az emberi lény közellétét. Az egyik a darázs, a másik a sárgarigó. Mind a kettőnek szenvedélye a nemesített gyümölcs. [...] Amit maga előtt látott [Timár Mihály], az a paradicsom volt. – Egy rendezett kert, valami öt-hat holdra terjedő, nem sorba, de szabályosan csoportokba ültetett gyümölcsfákkal, amiknek ágait földig húzza édes terhük. Aranylő, pirosló gyümölccsel rakva alma- és körtéfák; a szilvafák minden faja, mintha rózsa- vagy liliomcsokor volna a ragyogó gyümölcstől; a fűben a láb előtt terítve hever a lehullott fölösleg fölszedetlen. Közbe egész bozótot képez a málna, ribiszke és köszméte, s a terebély fák hézagait aranyzínű lecsüggő gyümölcságaival tölti be a cidoni alma, a birs. – Ösvény nincs a gyümölcsfa-labyrinthban; fűvel van a fák alja benőve egészen. – Hanem ahol a fák közül kilátni, ott egy virágos kert hívogat a közelebb jövésre, az is csodálatos mezei virágokból összegyűjtve, miket a szokott kertekben nem találni, a sötétkék csengettyűkék csoportjai, a selyemtermő krepin fényes gubancokja, pettyes turbánliliomok; az alkermes vérfürtei, a gyönyörű ophrisok pillangótermő virágaikkal, valami csodálatos úton kerti virággá nemesítve, tanúskodnak emberi lény közellétéről.” Jókai: *Az arany ember*, I., 54–56.

egészenek és a jelen idő konkrétumainak ilyen árnyalt és szenvedélyes együttlétéről Jókai hangján szólt először magyar regény.

Absztrakt

A tanulmány Jókai Mór botanikai ismereteit: az író természetfilozófiai jártaságának, növénytani ismereteinek, agronómiai s különösen kertészeti nézeteinek a fontosabb elemeit veszi sorra. Bizonyítani kívánja, hogy a Jókai-művek cselekménye szorosan összefügg a hozzájuk kapcsolt természetleírásokkal. Számos idézettel példázza, milyen gazdag változatait nyújtják Jókai legismertebb regényei a botanika tematizálásának, ezzel összefüggésben pedig az elbeszélés narratológiai és metaforikus eljárásainak. Külön kitér az erénynövényként számon tartott rózsza motívumára, mely igen gyakran szerepel Jókai prózájában sajátos botanikai tulajdonságai révén, költői képek alkotóelemeiként.

Jókai and Botany

The study details Jókai's botanical knowledge: the more important elements of the writer's expertise in natural philosophy, his understanding of the natural world, and his views on agronomy and especially horticulture. It argues that the plots of Jókai's works are closely connected with their descriptions of nature, illustrating with several quotations Jókai's richly varied thematization of botany in his most well-known novels and how they relate to their narratological and metaphorical procedures. In particular, it describes the motif of the rose as a plant of virtue which, due to its specific botanical characteristics, often features in Jókai's prose as a component of poetic imagery.

Jókai Mór és a csillagászat

Bartha Lajos

A CSILLAGNÉZŐ JÓKAI

A magyarországi csillagászat újjáteremtője, Konkoly Thege Miklós 1904-ben egy érdekes cikket közölt a csillagászati ismeretek tudományos és kulturális jelentőségéről. Írásának végén felsorolja az akkori Magyarország (részben már múzeummá avult) obszervatóriumait, majd hozzáfűzi a listához: „Ezekon kívül még több magánembernek van nagyobb távcsöve, úgymint: Latinovits Frigyesnek Visegrádon, Polikeit Károly igazgatónak Pozsonyban, *Jókai Mór hazánk nagy költőjének*, s még többeknek.”¹

Ez a felsorolás azért is figyelemre méltó, mert megmutatja, hogy a tudós kortársak mennyire számon tartották az író csillagászati tevékenységét. Jókai tudományos és műszaki érdeklődését számos munkája: tárcák, cikkek, novellák, regények tanúsítják. Különösen szívesen szőtt írásaiba földtani, földrajzi, őslénytani és csillagászati leírásokat. Néhány szaktanulmány már régebben kitért botanikai, élettani, geológiai és paleontológiai ismereteire, forrásaira, csillagászati tájékozódásával azonban mind a tudománytörténet, mind az irodalomtudo-

¹ Konkoly Thege Miklós: A csillagászat. *Athmosphaera (Időjárás)* 8 (1904) 1. 15.

mány kevésbé foglalkozott.² Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent kritikai kiadásban³ e vonatkozásban is igen gazdag adatfeltárás található, természetesen átfogó feldolgozás nélkül. Pedig az egyes szövegekben felbukkanó motívumok bizonyítják, Jókai nemcsak nagy vonalakban tájékozódott kora csillagászati eredményeiről, de alapos ismerője volt az égboltnak, s több leírásában, utalásában saját élményeit, megfigyeléseit örökítette meg. Tájékozottságáról mindenképpen helytálló a jellemzés, miszerint „tévedéseivel, naivságával együtt kora színvonalán álló műkedvelő volt”.⁴

TUDOMÁNY A 19. SZÁZAD IRODALMÁBAN

A 19. század európai polgárságának szemléletében új vonásként jelentkezik a tudomány és a technika iránti beható érdeklődés, bizalom, sőt tisztelet. Ennek oka abban a lendületes fejlődésben keresendő, amely a 18. század végétől a természet- és műszaki tudományokban egyre nyilvánvalóbbá vált. Ez a szemlélet visszatükröződött az irodalomban is: a 19. századi alkotásokban fontos helyet kaptak a tudományos és műszaki motívumok. Ekkor jelent meg – esetleg már főszereplőként – az irodalomban a tudós, a mérnök, a feltaláló alakja (gyakran az élhetetlen szobatudós és a kisemmizett feltaláló szomorú vagy nevetséges figurájaként).⁵

Nem ritkán maga a művész is műkedvelő szinten érdeklődött a tudományok iránt. Az irodalmi szalonokban szívesen látott vendég volt a tanár, a kutató vagy a világotató. *Alfred Tennyson*, az angolok koszorús udvari költője az őt meglátogató híres asztrofizikust, *Norman*

2 Vö. Bartha Lajos: Jókai csillagászata. *Meteor* 2000/7–8. 105–110. 2000/9. 48–55. 2000/11. 50–56. Nagy Zsófia: Jókai csillagai. *Vega*, <http://vcse.hu/> (a letöltés ideje: 2023. november 20.). Végh Nóra: Jókai Mór csillagai. *Olvasat*, <https://olvasat.hu/jokai-mor-csillagai> (a letöltés ideje: 2024. április 15.).

3 *Jókai Mór Összes Művei*. Szerk. Lengyel Dénes – Nagy Miklós. Bp., 1962-től. A kritikai kiadás idézetei e sorozatból valók.

4 Nagy Miklós: *Jókai. A regényíró útja 1968-ig*. Bp., 1968. 17.

5 Lásd Bartha Lajos: A tudós macskája. In: *A természettudományok, a technika és az orvoslás eredményeinek tükröződése a köztudatban és a művészetekben*. Szerk. Dr. habil. Vámos Éva – Dr. Vámosné Vigyázó Lilly. Bp., 2006. 9–12.

Jókai Mór svábhegyi villájának kertjében, távcsöve mellett. Budapest, 1893 körül.
MNM KK Petőfi Irodalmi Múzeum, F.7902

Lockyert invitálta kis amatőr távcsövéhez. *Hermann Goldschmidt*, a Párizsban élő német festő szerény teleszkópjával 14 kisbolygót fedezett föl. A magyar irodalomban – Fazekas Mihály után – Jókai a második képviselője ennek a szemléletnek. Amíg azonban Fazekas az általa szerkesztett *Debreceni Magyar Kalendárium*ban ismeretterjesztőként nyilvánult meg, Jókai a kora színvonalán álló ismereteit regényeinek cselekményébe építette be. Tudományszeretetét azonban nem tekinthetjük csupán a korszellem hatásának, merőben divatos jelenségnek. Egyrészt már a családi környezet, és – részben szerencsés véletlenként – az iskolai is táplálták, irányították az érdeklődését, másrészt későbbi ismerősei, kortársai között a magyarországi, sőt a nemzetközi tudományos élet számos kiemelkedő egyénisége fedezhető fel.

Jókai élete átível a tudomány és technika addig nem sejtett fejlődésének évtizedein. Születésének évében, 1825-ben avatták fel az első nyilvános vasútvonalat Angliában, írói munkásságának legtevékenyebb időszakára esik az elektromosság gyakorlati alkalmazásának diadalútja, halálának esztendejében (1904) emelkedik fel az első motoros repülőgép. A csillagászat eredményeit tekintve: diákkorának nagy tudományos szenzációja az első sikeres csillagtávolság-meghatározás (1837), első regényének megjelenése idején (1846) fedezi fel a Neptunusz bolygót, nagy sikerű munkáit akkor írja, amikor egy új kutatási terület, az asztrofizika kialakul (1860–1870-es évek), utolsó éveiben indul meg a Tejútrendszer és az extragalaxisok korszerű vizsgálata.

AZ ISMERETEK FORRÁSAI

Jókai csillagászati ismeretei egyáltalán nem felületesek vagy hézagosak. Tudását részben céltudatos tanulással, részben az újdonságok követésével szerezhette. Maga két tanárának nevét emeli ki önéletírásaiban: a vasszorgalmú és szorgalmat követelő *Vály Ferencét* (1810–1862) – későbbi sógoráét –, aki apja halála után magántanítványként oktatta őt, valamint a pápai református gimnázium országos hírű professzoráét, a filozófiát, fizikát és természetrajzot tanító *Tarczy Lajosét* (1807–1881), akinek több kiadást megért fizikakönyvét még idős korában is nagy megbecsüléssel emlegette.⁶ Tarczy írt ismeretterjesztő csillagászatot is *Népszerű égrajz (Astronomia popularis)* címen (1838),

6 Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Bp., 1893. 157–177.

amely jó és rendszeres bevezetésként szolgálhatott az alapfogalmak megértéséhez.

Nem említi ugyan, de az első benyomásokat a tudományról és a csillagos égről talán apja, *Ásvai Jókay József* (1781–1837) komáromi ügyvéd, árvagyám meséi adhatták a gyermek Móricnak. *Mikszáth Kálmán* híres Jókai-életrajza szerint az ügyesen rajzolgató, szépen muzsikáló, verseket másoló Jókay József nem kívánta a földbirtokos kisnemes életét élni. „Így ment azután prókatori pályára a beteges, vérszegény ifjú, kit pedig inkább vonzottak egyéb tudományok, *jobban szeretett volna csillagász lenni*, s elábrándozni az égitestek útján...”⁷ Lehetséges, hogy a csillagászat iránt érdeklődő apa mesélgetett kisfiának az égitestek világáról. De növelhette a fiú vonzalmát a pozsonyi evangélikus líceum tananyaga is. A diák Jókai 1835–1837 között cseregyerekként tanult Pozsonyban. A líceum matematika–fizika tanára, *Kovács-Martiny Gábor Pál* pedig szívesen és hozzáértéssel foglalkozott a csillagászzal, esténként a maga készítette távcsöveken át mutatta az égitesteket tanítványainak és az ámuló pozsonyi polgároknak.⁸

Bár a csillagászat nem volt tantárgy az akkori gimnáziumokban, eléggé gyakran előfordult, hogy egyik-másik szorgosabb tanára – köztük Tarczy is – a kevés elméleti ismereteit gyakorlati oktatással egészítette ki. A nagyenyedi református kollégiumban például a fontosabb csillagképekkel ismertették meg a „physicus classis” tanulóit. Debrecenben – Arany János tanúsága szerint – távcsöves bemutatást tartottak a diákoknak, akárcsak Pozsonyban, és valószínűleg Pápán is. Jókainak tehát eléggé sok alkalma volt nemcsak az alapfogalmak elsajátítására, hanem a fontosabb égitestek, csillagképek megismerésére. Pápai diákként barátaival nézegették a csillagokat, ismerkedtek a csillagképekkel.⁹ Itt lehetett szemlélője a Magyarországról is látható, 1842. évi teljes napfogyatkozásnak. Ez a lenyűgöző látvány alighanem fokozta a természetismeret iránti lelkesedését. Emellett olvasmányaiból is sok mindent megtanulhatott. Aligha valószínű, hogy a 12 éves Jókai végigböngészte volna *Georg Louis Leclerk Buffon* 36 kötetes – és az ő koráig jócskán elavult – 18. századi híres *Histoire Naturelle*-jét, de bizonyára megragadta képzeletét az üstökösökről, a Naprendszer keletkezéséről, a Föld fejlődéséről írt néhány részlet.

7 Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Bp., 1982. 10.

8 Vö. Bartha Lajos: A pozsonyi távcsőépítő: Kovács-Martiny Gábor. *Meteor* 27 (1998) 7–8. sz. 48–50.

9 Lásd Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi* 1. Bp., 1963.

Sokkal többet meríthetett a 19. század nagy átfogó művéből, *Alexander von Humboldt* 1845–1865 közt megjelent *Kosmos* című ötkötetes munkájából. Ezt *A jövő század regényének* kritikai kiadásához fűzött jegyzetek meggyőzően bizonyítják. Valószínűleg igen gyakran forgatta *Johann Joseph Littrow* bécsi csillagász híres művét, a *Wunder des Himmelsét*, amelynek 1834-ben megjelent első kiadását számos újabb, kiegészített kötet követte, *Karl Ludwig von Littrow* szerkesztésében. Egy másik, széles körben elterjedt ismeretterjesztő munka, *Johann Heinrich von Mädler* 1842–1849 között három kiadást megért *Populäre Astronomie* című munkája szintén megtalálható volt Jókai könyvtárában. De bizonyára felhasználta ismereteinek bővítésére a korabeli folyóiratokat, magazinokat is, hiszen maga írja, nem kis büszkeséggel:

*Az én könyvtáram egyike a (magánkézben lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, amelyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdíszesebb kiadásokban feltalálható...*¹⁰

Egyébként nem is kellett feltétlenül idegen nyelvű forrásokhoz fordulnia. A 19. század közepétől több színvonalas kézikönyv jelent meg a csillagászati alapismeretekről: *Hollósy Jusztinián Népszerű csillagászata* (1863), *Hunfalvy János Ég és Föld* (1873) és *Petzval Ottó Csillagászati alapismeretek* (1875) című főiskolai kézikönyvei. A század utolsó harmadában hatással lehetett rá *Camille Flammarion* több műve is. Az újdonságokról a külföldi, majd az 1860-as évektől a Magyarországon publikált ismeretterjesztő folyóiratokból és a nagy magazinokból szerzett tudomást. Írásaiból úgy tűnik, szívesen lapozgatta a pedagógus–geográfus *Berecz Antal* 1868-ban megindított *Természet* című kéthetente megjelenő ismeretterjesztő lapját (amely az igen népszerű *Élet és Tudomány* előfutára). Kimutatható e lap ismerete például az 1872-ben megjelent *A jövő század regénye* című művének *A himalájai csillagda* című fejezetében. A felfedezett kisbolygók számának gyors növekedését említve írja, hogy ezekből „...a múlt században [vagyis a regény írása idején – B. L.] még csak százötzet jegyezték.”

A *Természet* rendszeresen közölte az új kisbolygó-felfedezéseket. Az 1870. évfolyamban olvasható, hogy az év április 19-én Borrelly a marseille-i csillagvizsgálóban fölfedezte a 110. sorszámú kisbolygót.

10 Jókai Mór: Önéletírásom. In: *Jókai Mór összes művei. A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története*. Bp., 1907. 146.

A közlemény megjelenése egybeesik a regény anyaggyűjtésének idejével.¹¹ Meglepő azonban, hogy a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint Jókai nem látogatta meg a Komáromtól 20 km-re fekvő Ógyalán – amely helységhez családja kötődött – Konkoly Thege Miklós 1871-ben alapított, a maga korában nemzetközi jelentőségű csillagvizsgálóját. (Erre sem Konkoly Thege igen aprólékos *Évi Jelentéseiben*, sem a csillagda, illetve a Meteorológiai Obszervatórium vendégkönyvében nem találtam nyomot.) Talán megelégedett az ég látványának szemlélésével, majd pedig kis távcsövének képeivel.

JÓKAI TÁVCSÖVE

Jókai csillagászati vonatkozású leírásai igen gyakran *saját élményeit, tapasztalatait tükrözik*. Egyes részleteket csak úgy írhatott le, hogy maga is tanúja volt a látványnak. Az 1870-es évek elejéig azonban csak a pusztá szemmel megfigyelhető égi jelenségek leírásánál ismerhető fel a személyes benyomás.

A fontosabb csillagképeket, a szabad szemmel látható égitesteket, égi jelenségeket tehát már gyermekként és gimnáziumi tanulmányai idején megismerhette. Alighanem később is szívesen gyönyörködött az éjszakai égboltnak, felfigyelhetett egy-egy feltűnő jelenségre. Erre utalnak következő sorai a *Másik haza* című elbeszélésében: „...feje felett ott égett az Albireo, a hattyú napfehér csillaga, oldalt a látóhatár fölött ragyogott vörösrősen az Antares, a skorpió szíve.”¹² A késő nyári égbolt ilyen helyzete nem olvasható le a csillagtérképekről, de azonnal ismerős azok számára, akik augusztus derekán, a késő esti órákban maguk nézegetik az égboltot. A *láthatatlan csillagban*¹³ egy hindu tisztiszolga mutatja meg az angol katonáknak az Androméda-köd (M 31) pusztá szemmel is elmosódott, ködös foltként látható rendszerét. A leírás apró pontatlansága – az Androméda-köd helyének hibás megjelölése – bizonyítja, hogy Jókai nem íróasztal mellett, csillagtérkép alapján, hanem a valóságos égi látványra visszaemlékezve dolgozott. Talán az égbolt nézegetésére utal az általa szerkesztett *Vasárnapi*

11 *Természet* 1870. május 15.

12 Jókai Mór: *Másik haza*. In: *A magyar előidőkből*. Bp., 1855. 114–136.

13 Jókai Mór: *A láthatatlan csillag*. In: *A tábornok és az asztrálszellem*. Kiad. Fábri Anna. Bp., 1999. 16–44.

Ujság egyik névvel nem jelzett, ironikus hangú kis írásának szignálása. Az 1856. július 15-i számban az *Időjóslás a jövő július hónapban* című cikkekcske a következőképp zárul: „A svábhegyi csillagvizsgáló toronyban szerkesztve.” A 19. században azonban a Svábhegyen nem volt csillagvizsgáló, s csillagász sem lakott ott. Jókai 1854-ben vásárolt telket, házat a hegyen, és éveken át itt töltötte a nyarat. A gunyoros hangú cikkhez pedig illett a tréfás helymegjelölés.

Az 1870-es évek elején jutott Jókai csillagászati megfigyelésekre is alkalmas távcsőhöz. Ennek a szép, francia gyártmányú (Bardou) lencsés teleszkópnak a története még nem egészen feltárt. A Jókai hagyatékából származó, ma a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonát képező és a füredi Jókai-villában álló, szilárd faállványra szerelt, 3 hüvelykes (mintegy 7,5-8 cm-es) nyílású távcső amatőr szinten ma is jól használható műszer. Eredetileg egy-két csillagászati és egy földi szemlélésre alkalmas fordító (terresztrikus) okulár tartozott hozzá, ma csak az utóbbi van meg.¹⁴

Jókai nagy kedvvel és lelkesedéssel látott hozzá a távcsöves megfigyelésekhez. (Nappal inkább felesége, Laborfalvi Róza figyelte vele a balatonfüredi hajóállomásra érkezőket.) Közvetlen beszámoló és regényeinek közvetett leírásai egyaránt képet adnak a távcső használatáról. Egyik kedves hangú tárcájában így ír balatonfüredi égboltnézegetéséről:

*Reggel négy órakor még sötét van, már kopognak az ablakomon: Nézzük meg a tubuson a hajnalcsillagot! Tanár barátom, ügyvéd barátom, korán felkelt szép asszonyok állnak az udvaron, előhozzuk a teleskopot, s nézzük a ragyogó mennyei briliántot, a Siriust, s a Vénusok legszebbikét, a Hajnalcsillagot, mely olyan most a távcsövön át, mint egy telihold, s világít, mikor már egészen világos nappal van...*¹⁵

Más helyen regényének szereplői élik át Jókai személyes élményét:

Szép derült estéken az volt a multságuk, hogy kivitték a nagy telescopot, s az ég csodáit vizsgálták vele. [...] S annak az évnek a nyarán az égi theátrumnak különösen érdekes repertoire volt. Tíz órakor egyszerre lehetett

14 B. Szabó Emese: Jókai távcsöve. *Föld és Ég* 2 (1967) 6. sz. 192.

15 Jókai Mór: Utolsó napjai a fürdőidénynek. In: *Életemből I.* Bp., 1904. [1873.] 453–459.

*látni a Vénuszt (távcsővel félhold alakban), a Jupitert négy holdjával, s a Saturnust csodás fénykarikájával.*¹⁶

A bolygóhelyzetek itt annyira egyértelműen vannak megadva, hogy minden nehézség nélkül megállapítható az időpont: 1873 nyarára emlékszik vissza az író.¹⁷ A különböző helyeken felbukkanó konkrét leírásokból kitűnik, hogy Jókai a könnyen felkereshető égitesteket: a Holdat, a fényes bolygókat, talán a néhány kettőscsillagot nézegethette. A megfigyelés élménye villan fel a *Névtelen várban* (1877) leírt holdfogyatkozás kapcsán is:

A csillagászati naptár egy júliusi éjszakára ritka szép holdfogyatkozást jelzett, ami este tíz órakor veendő kezdetét, és éjfél tájt érendé el egész teljességét, mely ismét eltartott mintegy ötven perczig. [...] A holdtányér félig elsötétült már, a földárnyék az Arzachel körhegy láncolatát nyalogatta. Lajos azonban kivette a csillagászati csövet a telescopiumból, s a földvizsgálót tette helyébe (mert amaz fölfordítva mutat)...¹⁸

Jókai azt is tudta, hogy az elsötétedő holdkorongon gyakran különösen erős fényben ragyog az Aristarchus kis krátere, és még ekkor is jól kivehető a holdkorong közepe táján a nagy Arzachel-korsánca. Ezt az adatot ugyan olvasmányaiból is szerezhette, de magának a fogyatkozásnak a leírása feltétlenül személyes megfigyelésről tanúskodik. A regény keletkezése táján két teljes holdfogyatkozás is volt, amely júliusban következett be: 1870. július 12–13. éjszakáján (maximum: 23:34 közép-európai időben), és 1877. július 23/24-én, 0:12 közép-európai időben bekövetkező maximummal (Ponori Thewrewk Aurél szíves közlése). Az előbbi idején Jókainak még nem volt távcsöve, az utóbbi viszont már a regény elkészülte után következett be. Valószínűleg az 1877. február 19-én, a kora esti órákban beálló teljes holdfogyatkozást örököltette meg, de a regény cselekménye miatt a nyári hónapokra tette az időpontot. Az időadatokat a Magyar Tudományos Akadémia *Almanachjából* vehette ki, amelyet mint akadémikus megkapott. A leírásból jól kitűnik, mennyire lenyűgözte őt a látvány.

16 Jókai Mór: *A lélekidomár*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1967. 415.

17 Az égbolt képe bármely megadott időpontra a CalSky program alapján számolható.

18 Jókai Mór: *A névtelen vár*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 152.

Sokkal kevésbé volt járatos az író a technikai részletekben: a távcsövek teljesítménye, minősége körében. Számára azok a készítmények jelentették a minőség legfelső fokát, amelyekről ifjúkori tanáraitól hallott, és diákként az iskolai szertárakban láthatott. A *Mire megvénülünk* (1865) tudománykedvelő Topándija kitűnő *Dollond* gyártmányú refraktorral és igen jó Gregory-rendszerű tükrös távcsővel vizsgálja az eget. De az 1875-ben megjelent *Enyim, tiéd, övében* is ekként dicsérik az egyik kézi látcsövet: „Százötvenszeresen nagyít. Valódi Dollond készítmény.” Az angol *Dollond* cég azonban a 18. század végéig volt az optikai gyárak élén, a Gregory-rendszerű távcsövek is akkoriban váltak az iskolai szertárak elterjedt kellékeivé. E regények cselekményének idején, az 1830-as években, illetve 1849-ben már a német Merz és Mahler, a hamburgi Repsold, a párizsi Secreten, illetve Bardou uralkodott a nemzetközi műszerpiacon. Ám a hazai iskolák szertárai még őrizték az évtizedekkel korábban beszerzett szemléltető eszközöket, és Jókai emlékezetében ezek az angliai teleszkópok maradtak meg.

A VALÓSÁG ÉGI MÁSA

Bár Jókai nagy érdeklődéssel foglalkozott a természettudományok fejlődésével, aránylag kevés művében kapnak tematikusan is jelentős szerepet a tudományok – e kevesek közé tartozik egyik legnépszerűbb regénye, a *Fekete gyémántok*. Kifejezetten csillagászati tárgyúnak nevezhető alkotása talán három akad. (Itt nem említjük a *Vasárnapi Ujság* és *A Hon* hasábjain közölt tárcáit.) Egyik legkorábbi írása, az 1848-ban közölt *Az üstökös útja*, a címe ellenére, voltaképpen egy kissé misztikus köntösbe öltöztetett látomás, amelyben a háromszáz évente visszatérő képzeletbeli üstökös csupán ürügy arra, hogy a magyar föld történelmének egy-egy (eléggé borús) mérföldkövét felvilántsza. Ám még itt is talált alkalmat arra, hogy a valós tudományos tényeket megemlítsse. Így például az üstökösről szólva feltette a kérdést: „Tudjátok-e, mi az üstökös csillag? [...] Test nélküli csillag, melynek magván keresztül látszik az állócsillag, mely előtt elhalad.”¹⁹ Ugyanitt a Földet „halvány kék csillag”-nak nevezte. Figyelemre méltó, hogy ezt

a jelzőt a magyar irodalomban Jókai alkalmazta először. A „kék bolygó” megnevezés széles körben csak az űrhajózás korában terjedt el, Jókai korában még a legtöbb ismeretterjesztő mű nem említette a Föld kozmikus távolból látható kék színét. Magát a témát alighanem a francia *Guy Pingré* számítása sugallta. Eszerint az 1264-ben és az 1556-ban látott nagy üstökösök igen hasonló keringési elemei egyazon égitest 292 éves visszatérésére utalnak. Ennek alapján Pingré 1848-ra (majd 1849-re) tette a nagy üstökös újbóli megjelenését. Ez az akkori hírlapokban részletesen ismertetett – bár utóbb tévesnek bizonyult – számítás adta Jókainak a három évszázadonként visszatérő üstökös eszméjét. Ennek a nagy üstökösnek a visszatérését jósoló hibás számítások közel egy évtized múltán újból felbukkantak.²⁰

1851-ben a *Losonczy Phönix* című albumban látott napvilágot *A láthatatlan csillag*. Erre az irodalomtörténeti kuriózumnak számító terjedelmes elbeszélésre még külön is kitérünk. Határozottan csillagászati tematikájú írással ezután négy évtizeden át nem jelentkezett Jókai. A hátrahagyott műveiben bukkanunk az 1895-ben írt *Világtéremtés* című elbeszélésre (vagy tudományos világnézet-leírásra). Annál többször lelünk viszont csillagászati utalásokra az elbeszélésekben és regényekben. Néha csak egy-két mondat, máskor egy bekezdés, ritkán egy fejezet tükrözi vissza az író ismereteit. Egyik-másik leírás – mint például az előzőekben idézett részlet *A lélekidomár*ból – jóformán változtatás nélkül adja vissza a *személyes élményt*. Máskor a saját szemével látott, vagy az olvasmányaiából, képekről megismert jelenségek kiszínezve, mintegy átköltve, a valóság „égi másaként” tűnnek fel a szövegekben. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy Jókai még ezekben a sorokban sem pusztán fantáziál, hanem a valóságos tényeket, eseményeket teszi színesebbé, vagy az írásmű tárgyának megfelelőbbé. Ennek egyik legszebb példája *Az arany ember* (1872) gyakran idézett fejezete egy üstökös kettészakadásáról. A regényben ennek a jelenségnek a leírása a főszereplő, Timár Mihály lelki vívódását jelképezi. Magát az ötletet a *Biela-üstökös* 1845–1846. évi szétoszlása adta. Jókai maga nem láthatta a jelenséget, mivel az üstökös csak nagy távcsöveken keresztül volt észlelhető.²¹ A kettéválást és a két rész fokozatos távolodását egymástól azonban számos rajz megörökítette, és ezek a szemléletes ábrák sok ismeretterjesztő műben megjelentek, például Mädlér, illetve Littrow *Népszerű csillagászataiban* is. Ezek alapján az

20 Lásd Dr. Darvai Móricz: *Üstökösök és meteorok*. Bp., 1888.

21 Uo., 69–74.

egyébként is vizuális gondolkodású Jókai szinte filmszerűen – és teljesen helytálló módon – írta le a jelenséget:

Ez égvizsgálás alatt azon rendkívüli szerencsében részesült, ami a csillagászok évkönyveiben mint egyedülálló van feljegyezve. – Egyike a rendes időközökben visszatérő üstökösöknek jelent meg az égen. – Az üstökössel egyenlő irányba haladt a Jupiter, a maga négy holdjával; útjaiknak át kellett szelnie egymást. – Amint az üstökös a nagy bolygó közelébe jutott, egyszerre csak a fény sörénye elkezdett kétfelé válni... A következő éjjel már kétfelé volt válva az üstökös fénykévéje, és két irány felé meredt szét. – A harmadik éjjel az üstökös fejét képező fénymag homályosodni és szétterülni kezdett. A Jupiter holdja ekkor a legközelebb állt hozzá. – A negyedik éjjel kétfelé volt szakítva az üstökös; két külön fényfarkkal és világító fővel, két külön parabólán kezdette el céltalan futását a végtelenben.²²

Érdeemes felfigyelnünk arra az írói bravúrra, hogy a regény e szimbolikus epizódja a valóságot is meglehetősen híven, mintegy ismeretterjesztő pontossággal mutatja be. Ugyanezen fejezet néhány bekezdéssel előbb, mintegy bevezetőként, a távcsöves égboltnézegetés élményeit is összegezi:

Timár egy hatalmas refraktort hozatott magának, s éjjeleken túl nézegette az égbolt csodáit, a bolygókat, mik holdakat, gyűrűket hordanak maguk körül, miken látható fehér foltokat támaszt a tél, miket vörös fénybe borít a nyár, és azután azt a nagy égi talányt, a változatlan holdat, mely távcsővön át mint egy fénylő lávadarab tűnik elő, mély körszíklaival, szétsugárzó hegygerinceivel, fényes mezőivel és sötét árnyaival.²³

Összevetve ezt a *Mire megvénülünk* (1866) csillagászati vonatkozású szövegrészletével, szembeötlő Jókai tapasztalatainak gyarapodása. Az író ekkoriban még csak a könyvillusztrációk alapján ismerte a távoli égitestek, ködök, csillaghalmazok világát. Ám az istentagadó-istenkereső Topándi (amatőrködő földbirtokos) mégis finom részleteket lát a maga kis műszereivel:

²² Jókai Mór: *Az arany ember II.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1964. 120.

²³ Uo., 120.

- Mutat-e ez a Dollond-féle teleszkóp csillagokat a tejútban?
- Igen: az egész tejutat millió csillagképre osztja szét, minden egyes csillag egy nap.
- Hát az »Éjszaki Vadászkutya« fejében levő ködöt felderíti-e?²⁴
- Az köd marad előtte. Gömbölyű köd: körülötte egy gyűrű ködből.
- Talán a Gregory-féle távcső, mit most küldtek Bécsből, jobban nagyt?
- [...]
- Ez igen jó cső. A csillagköd ritkul, néhány apró csillag kiválik a gyűrűből.
- Hát a tömeg maga?
- Az köd marad. Atomjait még ez sem bonthatja szét.²⁵

Természetesen az 1830-as években nem volt még olyan távcső, amely az M 51-es rendszert csillagaira bontotta volna. Jókai az 1850-es években készült rajzokat ismerte, és ezek alapján jócskán túlbecsülte Topándi kis teleszkópjainak lehetőségeit. Utóbb, amikor már maga is rendelkezett távcsővel és tapasztalhatta annak teljesítményét, ilyen túlzó megállapítást már nem közölt, lásd e regény *Melyik téríti el a másikat* című fejezetét. Egyébként a szövegből megállapítható, hogy a Littrow-féle *Wunder des Himmels* (Az égbolt csodái) képmelléklete, vagy az ugyancsak Littrow által összeállított és fiának átdolgozásában kiadott csillagtérkép egyik illusztrációja alapján dolgozhatott.²⁶

LÁTVÁNY ÉS ELBESZÉLÉS

Írásaiban sok helyen bukkan fel egyik-másik látványos vagy érdekes légköri és csillagászati tünemény meglepően hű ismertetése. Ezek egy részéről megállapítható, hogy Jókai maga volt tanúja az eseménynek. Mint láttuk, ismerte a fontosabb csillagképeket, de föltehetően a népszerűsítő könyvek műmellékleteinek képei is előtte lebegtek. Mint maga írja, Balatonfüreden látta a „földárnyék” tüneményét: a Földnek a légkörre vetülő árnyékát a napnyugta utáni vagy napkelte előtti rövid időszakban:

²⁴ A Vadászkutyák iker-spirálködéről, az M 51-es extragalaxisról van szó.

²⁵ Jókai Mór: *Mire megvénülünk*. S. a. r. Orosz László. Bp., 1963. 224.

²⁶ Joseph Johann von Littrow: *Die Wunder des Himmels oder gemeinfassliche Darstellung des Weltsystemes*. Stuttgart, 1834–1837.

Sehol sem láttam azt a tüneményt, csak a Balaton mellett, a mit »föld árnyékának« neveznek. ...amint nyugaton leszáll a nap, az átelleni látóhatáron az ellentét jelenik meg, az árny. Egy sötét lilaszürke félkörből kiemelkedve, mintha egy fekete nap hajnala volna, három kék küllő szeli keresztül egyenesen a felhőtlen eget, négy közbeeső opálszínű mezőre osztva fel azt...²⁷

A személyes élmény érzetét kelti, és emellett igen találó a Fiastyúk (Plejádok) jelzője: „Látod amott a Fiastyúkot? Azt a gyémántbokrétát az égen.”²⁸ Jókai talán még az iskolai távcsöveken át, diákként látott képre emlékezett vissza: a kis távcső gyenge nagyítása mellett a Plejádok több tucat csillaga valóban „gyémántbokrétaaként” sziporkázik.

A képek és a valóságos tapasztalat keveredik az *állatövi fény* (zodiákus fény) bemutatásánál, az *Egy játékos, aki nyer* (1882) *Millióra* című fejezetében:

A naplement utáni zodiákus-fény dült kúpja még sokáig árasztá kétes sárga fényét a tájakra, az ég három sávra látszott válni, mint egy szétnyitott legyező, a középső opálszínű volt, a két szélső acélkék, élesen elválva, s csak lassankint engedve helyet a csillagoktól áttört sötétkék éjszakának.”²⁹

Láthatott azonban Jókai több alkalommal is *sarki fényt*, melyet a *Fekete gyémántok*, valamint *A jövő század regénye* (1870, 1872) lapjain részletesen bemutat. Magyarországon a regények megjelenését megelőző években gyakran látszott ez a szép tünemény: 1854-ben, 1859-ben, 1862-ben, 1863-ban, 1869-ben és a következő két évben is. Jókai azonban sokkal színesebben, látványosabban mutatja be az északi fényt, mint ahogyan az hazánkából megfigyelhető.³⁰ Ezért valószínű, hogy a magas északi szélességeken, az Észak-Norvégiában megfigyelt jelenség képe alapján (például Johannes Müller: *Atlas zum Lehrbuch den kosmischen Physik* utolsó képtáblája nyomán) ismertette a sarki fényt. Valószínű azonban, hogy az itthon is látható szerényebb fényjelenség keltette fel Jókai figyelmét, és sugallta a *Fekete gyémántok*

27 Jókai Mór: Utolsó napjai a fürdőidénynek. In: *Életemből I.* Bp., 1904. [1873.] 453–459.

28 Jókai Mór: Másik haza. In: *A magyar előidőkből.* Bp., 1855. 114–136.

29 Jókai Mór: *Egy játékos, aki nyer.* S. a. r. Nacsády József. Bp., 1966. 43.

30 Lásd Réthly Antal – Berkes Zoltán: *Nordlichterscheinungen in Ungarn.* Bp., 1963. 75–84.

érdekes betétjét Delejországról. A *csillagos ég* késő őszi hajnalának jellegzetes látványát örökíti meg *A lélekidomárban*:

*Ha az ember a hajnal előtti égre feltekint, valami rejtelmes új világot vél látni. A megszokott esti csillagzatok már letűntek: [...] maga a Nagy Göncöl a kerécsillagaival fölfelé áll az égen; s a Plejádok a zeniten ragyognak.*³¹

Kevésbé valóságghű a leírás, amikor nem a saját élményét (vagy jó illusztráción látott képet) mutat be. A 19. század derekán kezdték el több-kevesebb szakszerűséggel összegyűjteni a még élő *népi csillag-neveket*. Az 1850-es években adta ki *Ipolyi Arnold* a *Magyar mythológiát* (1854), *Lugossy József* az *Ősmagyar csillagismeik közleményeket* (1855/56). Jókai bőven merített ezekből a munkákból, és sajnos – többé-kevésbé jóhiszeműen – átvette tévedéseiket, pontatlanságaikat is. Így például összemosta a népi csillagkép-elnevezéseket a feltételezett „ősmagyar” (honfoglalás kori) csillagismerettel. Ezt a hibát követi el többek között a *Bálványosvár* (1882, 1883) második fejezetében is, valamint feltűnik a bizonytalanság az 1893-ban megjelent *Sárga rózsában* is:

*Ott az ég közepén a „Göncöl térítője” [...] amott az a páros a »bojtárok ketőse«, az a színe-változó az „árvaleány pillantása”. Ez a fényes ott az ég alján a „kaszás csillag” [...]. Az a három ott a „három király csillaga” – egy csoportban a „hetevény csillaga”...*³²

E szép népi neveket Jókai olvasta, de nem „látta”, nem azonosította a valósággal (az adatgyűjtők sem tudták mindig egyeztetni az elnevezéseket). Így történhetett meg, hogy olyan csillagok kerültek egymás mellé, amelyek nem láthatók egyidejűleg a látóhatár felett, másutt pedig egyazon csillagképet két különböző néven sorol fel (kaszáscsillag és három királyok csillaga).

Feltűnően sokszor említi Jókai az *üstökösöket, meteorokat (hullócsillagokat), meteorzáport és meteorithullásokat*. Ennek egyik oka lehet, hogy ezek az égi jelenségek nemcsak látványosságként érdekesek, de szimbólumnak, hangulatteremtőnek is alkalmasak. Tudományos szempontból is érdekessé vált az 1860-as évektől az üstökösök és hullócsillagok kapcsolata. Bizonyos azonban, hogy itt is szerepe volt saját élményének. Olvasmányáiból arról is tudott, hogy az átlagosnál

31 Jókai Mór: *A lélekidomár*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1967. 115.

32 Jókai Mór: *Sárga rózsza*. S. a. r. Sándor István. Bp., 1988. 194.

sűrűbb csillaghullás (meteorzápor) szabályosan ismétlődő jelenség. *A lélekidomár* szereplői még a valóságos égi tűneményben gyönyörködnek, sőt számlálják is az augusztusi éjszakán felvillanó meteorokat: „Lőrinc napnak éjszakáján [augusztus 13.] gazdagító ez égi mutatványokat a rendesen ez időben vendégszereplő hullócsillagok tűneménye. Egy negyed óra alatt százat számláltak meg.” Említendő, hogy a 19. század végén az 1873. és 74. év volt az augusztusi Perseida meteorraj legsűrűbb jelentkezésének egyik időpontja! Ugyanerre az időpontra utal a *Lélekidomár* távcsöves nézegetésének bolygóhelyzete is.³³ Lehetséges, hogy Jókai a balatonfüredi tartózkodásai során maga is számlálta a felvillanó meteorokat?

Egészen más szemmel nézte a sűrű csillaghullást a világosi fegyverletétel éjszakáján, 1849. augusztus 13-án a leverett magyar szabadságharc kormánybiztosa, Baradlay Ödön: jelképnek érzi a csillagok elhamvadását *A kőszívű ember fiainak Régi jó barátok* című fejezetében. A kétféle szemlélet, a reális leírás és a szimbolikus jelentés közt a legkülönbözőbb változatokban említi a csillaghullás jelenségét, amely valószínűleg a szertartás napja lehet: az Oroszlán (Leo) csillagkép felől kiinduló hullócsillagraj, a Leonidák meteorjai november 13-án tűnnek elő. A jelenség felfedezője éppen Jókai egyik forrásművének, a *Kosmos*nak szerzője, Alexander von Humboldt. *Fényes tűzgömböt* Jókai maga is látott – bizonyára többször is –, műveiben szívesen adott hosszabb-rövidebb leírást e valóban impozáns jelenségről. Amikor az 1850-es években megkezdődött a régi (nagyreszt kéziratos) történelmi források – krónikák, naplók, feljegyzések – kiadása, Jókai szinte filológus pontossággal kereste ki ezekből az érdekes vagy furcsa természeti események említését, és gyakran beleszötte ezeket történelmi műveibe. Nagy előszeretettel használta fel például a tűzgömbökről és a földre hulló meteoritokról szóló adatokat. Így a *Török világ Magyarországon* című regénye (1853) egy ragyogó tűzgömb és meteorithullás leírásával kezdődik.³⁴ Amint arra a kritikai kiadás gondozói rámutattak, e rész Bethlen János *Historia Rerum Transsylvanicum* című történelmi feljegyzéseinek átültetése és kiszínezése. Másutt a Miskolcot 1562-ben pusztító meteoritzáport említi: „Sőt egy rettenetes napon kőeső törté pozdorjává [...] valami meteorfelhőnek a leomlása, minők a földpályát keresztezik; egy emberfőnyi nagyságú követ ma is mutogatnak belőle

33 Vö. Dr. Darvai: *Üstökösök*, 184–189.

34 Jókai Mór: *Török világ Magyarországon*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1963.

a múzeumban.” A miskolci városi levéltár valóban őrizte a következő feljegyzést 1562-ből: „Emberfőnyi kövek hullottak az égből, amelyek nemcsak az embereket, de sőt a házakat is elpusztították.”³⁵

Ugyancsak meteorithullásként említi *Fráter György* című regényében (1892, 1893) azt az égi „csoda jelet”, amely 1534. augusztus 12-én, *Czibak Imre* nagyváradai püspök meggyilkolása után mutatkozott.³⁶ Adatait Szerémi György *Magyarország romlásáról* című krónikájából merítette, de az ott leírtak értelmezése már Jókai érdeme. Ilyen irányú érdeklődéséhez bizonyára hozzájárult, hogy a 19. század második felében több meteorit is hullott a Kárpát-medencében (1852-ben és 1857-ben egy éven belül kétszer is). Ezekről nemcsak a *Természet-tudományi Közlöny*, de a *Vasárnapi Ujság* is részletesen beszámolt.

Sokszor és sokféle módon szötte írásaiba Jókai az *üstökösök* látványát. Élete során mintegy két tucat fényes, pusztá szemmel is látható üstökös tűnt fel. Ezek közül visszaemlékezése szerint az 1858. évi *Donati-féle* üstökös volt rá nagy hatással.³⁷ Erdélyi utazása során, október első felében nap mint nap látta:

*A legszebb üstökös csillag, a melyet én láttam, volt az 1858-iki. [...] Október 1-től 15-ig s ez alatt folyton a legderültebb idő volt [...]. E közben az üstökös folyvást közeledett a Földhöz, egyre nagyobbodva, alakja tökéletesen hasonlított egy török kardhoz, utoljára fényes nappal is látható volt már. [...] Az üstököstől pedig azt az eszmét kaptam, hogy egy humorisztikus hetilapot kezdjek meg, s azt „Üstökös”-nek címezzem.*³⁸

Ez a látvány ihlette az 1825. évi üstökös bemutatását is:

*[...] estefelé mindenki meglepetve látott az égen a Hold ezüst sarlója mellett egy új égi csodát: egy tüzes kardot, egy üstököst. [...] Az üstökös megjelenése még fokozta az izgalmat. [...] Íme a mennyei lángkard is megjelent már.*³⁹

35 Lásd Balla Gergely: *Nagy-Kőrösi krónika*. Kiad. Szabó Károly – Szilágyi Sándor. Kecskemét, 2012.

36 Jókai Mór: *Fráter György*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1972. 330.

37 Dr. Darvai: *Üstökösök*, 54–58.

38 Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. S. a. r. Szekeres László. Bp., 1972. 231–232.

39 Jókai Mór: *Szabadság a hó alatt vagy a „zöld könyv” II.* S. a. r. D. Zöldhegyi Zsuzsa. Bp., 1965. 191.

Igen behatóan foglalkozott Jókai egy üstökös és a mi Holdunk esetleges ütközésével, erre a következőkben részletesebben kitérünk.

Maga a Hold is kedvelt vizsgálati tárgya volt egy ideig. Kis távcsövén át szemlélve ez volt tán a legérdekesebb égitest a számára. E tapasztalatát is kiegészítette a csillagászati munkákban közölt, nagy műszereken át készített holdrajzok benyomásával. Az ő távcsövén át aligha voltak észlelhetők az olyan finom részletek, mint amilyenekről *Az arany ember*ben olvashatunk, a holdkráterek és a földi hegyüreg összehasonlításánál. Idővel azután megunhatta a változatlan, állandóan azonos vidéket mutató holdtájakat. Érzelmeit Timár Mihály fejezhette ki *Az arany ember*ben: „A holdat gyűlölte már, mint ahogyan tud az ember gyűlölni egy, az unalomig megismert vidéket...”⁴⁰ A többi égitestről személyes élmény alapján már igen kevés mondanivalója volt.

LÁTHATATLAN CSILLAGOK

Jókai Mór írásaiban tehát felbukkannak olyan égitestek, jelenségek, folyamatok is, amelyekről csak kézikönyvek, ismeretterjesztő munkák alapján lehetett tudomása. Ezek a részletek nemcsak a korabeli nézetekre, feltevésekre jellemzők, de rávilágítanak Jókai forrásaira is. Fontos adalék, kiket említ név szerint a híresebb tudósok, csillagászok közül. Általában ritkán hivatkozik konkrét nevekre, jobbára feltalálókra utal. Több helyen említi Kopernikust és a 16. század végének híres észlelőjét, a dán Tycho Brahe-t (1546–1601); utóbbit mint jeles megfigyelőt és az 1572-ben a Cassiopeia csillagai közt fellángolt szupernóva felfedezőjét. *A jövő század regénye* lapjain azonban érdekes névsorra bukkanunk a Jókai által nagyra tartott tudósokról: Dominique Francois Arago (1786–1853) francia csillagász–fizikus, Alexander von Humboldt (1769–1859) világutazó polihisztor, Pierre Simon Laplace (1749–1827) matematikus, Johann J. Littrow (1781–1840) és fia, Karl Ludwig von Littrow (1811–1877) bécsi csillagászok, Denison Olmsted (1791–1859), aki először mutatta ki a meteor rajok jellegét, Isaac Newton (1643–1727), Friedrich Wilhelm Bessel (1784–1846) német számoló csillagász, Justus von Liebig (1803–1873) nagy német vegyész, Benjamin Franklin (1706–1790) politikus, természetkutató, Jedlik Ányos (1800–1895) a pesti egyetem fizika professzora, feltaláló, Margó Tiva-

dar (1816–1896) élettan kutató, Tarczy Lajos (1807–1881) fizikus, filozófus, és Thán Károly (1834–1908) nemzetközi hírű vegyész. A felsorolásba nem illik Benjamin Franklin, akinek tevékenysége még a 18. századra esik. Munkásságából a sztatikus elektromossággal kapcsolatos úttörő kísérletei és az általa használt „Franklin-táblának” nevezett elektromos kondenzátor emelhető ki. A Jókai által megálmodott repülő szerkezet működése éppen ezeken az elektromos sűrítőkön alapul. E névsor elsősorban azért érdekes, mert kitűnik belőle, hogy a magyar kortársakat leszámítva, Jókai főként az 1850–1860-as évekig tevékenykedő tudósokat ismerte. Másrészt e tudósok többsége széles körben ismert, elterjedt tudománynépszerűsítő műveket is írt. Arago, Humboldt, Bessel és Littrow egyes könyveit, írásait Jókai gyakran forgathatta. Denison Olmsted említése Jókai különös érdeklődésére utal a meteorok iránt: az amerikai matematikus egyedül e téren nyújtott figyelmet keltő teljesítményt. (Itt jegyezzük meg, hogy Littrow és Olmsted személyét a kritikai kiadás 19. kötetének jegyzetei tévesen azonosítják.⁴¹) Ez a lista is arra mutat, hogy Jókai az 1870-es évekig követhette több-kevesebb rendszerességgel a fizikai tudományok fejlődését, feltevéseit.

Képzeletét főként a látványos, különös vagy akkoriban rejtélyesnek tartott jelenségek és folyamatok is foglalkoztatták. Több írásában is – néha csak jelképesen – hivatkozik a „láthatatlan”, sötét csillagokra. A *Fekete gyémántok*ban ezeket írja:

*A leghírhedettebb csillagászok bizonyítják, hogy vannak napok, mik a földek körül forognak: maga a Sirius egy láthatatlan, de a mechanika törvényei által bebizonyított lételű, nagy, fénytelen égitest körül kering.*⁴²

Jókai elképzelése a „sötét csillagok”-ról nagyon is korszerű volt. Az 1830-as években a Sirius sajátmozgásának hullámvonal alakjából F. W. Bessel azt a következtetést vonta le, hogy a látható fényes csillag egy, az akkori távcsövekkel nem látható sötét kísérővel kettős rendszert alkotva egy közös tömegközéppont körül kering. 1862-ben azután az ifjabb A. Clark amerikai optikus felfedezte a Sirius halvány kísérőjét, s a csillagászok úgy vélték, hogy itt valóban egy gyenge fényű (vagy teljesen kihűlt), de nagy tömegű csillagról van szó. Csupán 1914-ben derült ki, hogy a kísérő valójában igen forró, ám nagyon kicsiny átmé-

41 Jókai: *A jövő század regénye I.*, 481–482.

42 Jókai: *Fekete gyémántok I.*, 46.

rőjű fehér törpecsillag. Ugyancsak a sötét csillagok létét támasztotta alá az a feltevés, amely szerint egyes csillagok szabályosan ismétlődő fényváltozását a körülöttük keringő halvány kísérő takarása okozza (például az Algol esetében). Az 1860-as évektől ezért Jókai a túlzás vádja nélkül írhatott a sötét, láthatatlan csillagokról. A saját korának elfogadott feltevését hangoztatta, amikor *A jövő század regényében* arról írt, hogy a Nap sötét foltjai lyukak a fénylő, izzó naplégkörben. Ezeken a lyukakon át a sötét, hideg (!) napkéreg látható.⁴³

Egyes elképzelései mellett – talán különböző olvasmányainak hatása alatt – nem mindig tartott ki. Az előbbi regényénél korábban írt *Fekete gyémántokban* reálisabban képzei el a napfoltokat: „A napfoltok nem bizonyítanak a nap sötét kérge mellett. Az érc kohó olvadékán is tűnnek fel sötétebb és világosabb foltok, minők a napfoltok és a napfáklyák.” Hiba lenne azonban Jókait a változó elképzelések alapján felületességgel vádolni, inkább meglepően széles körű olvasottsága állapítható meg. Íróként pedig érthető módon azt emelte ki az általa olvasott tanulmányokból, ami leginkább megragadta érdeklődését, vagy legjobban illeszkedett regényének tárgyához.

A napfoltok és a naptevékenység egyébként is felkeltették figyelmét. Az 1840-es években mutatta ki a német Heinrich Schwabe a napfoltok számának eléggé szabályos, 10–11 éves hullámzását. Humboldt, és tőle függetlenül Mädler – Jókai talán legtöbbször felhasznált ismeretterjesztő művek szerzői – számos táblázatot mellékelve fejtegették, hogy ez a naptevékenységi hullám talán a földi légkör jelenségeiben is megnyilvánul. A svájci Rudolf Wolf (1816–1913) úttörő napkutató már határozottan kimutatta a naptevékenység – a napfoltok száma – és a földmágnesség közti kapcsolatot.⁴⁴

Jókai nagy érdeklődéssel követte az új eredményeket. Regényeiben is felhasználta a napfoltok száma és az időjárás változása közti feltételezett kapcsolatot. *A dagői torony* (1879) című elbeszélésében a tengeri rablónévá züllött Unger Fedor báró, elzárkózva a külvilágtól, a várható időjárás előrejelzésére alkalmazza megfigyeléseit, melyekben észlelte, hogy a napfoltoknak, napfáklyáknak befolyása van az időjárásra, valamint tanulmányozta az északi fény kitörését és a futócsillagokat.⁴⁵ E nézeteivel Jókai az 1850–1870 közti évtizedek ismereteinek szintjén állt. Érdekes módon az a látványos és nagyon gyors fejlődés,

43 Jókai: *A jövő század regénye* II., 358.

44 *A távcső világa*. Szerk. Kulin György – Róka Gedeon. Bp., 1975. 146.

45 Jókai Mór: *A dagői torony*. In: *Targallyak*. Bp., 1896. 85–124.

amelyet a színképelemzés hozott az 1860-as években, már kevésbé keltette fel figyelmét. Bár tudott a spektroszkópiáról, de csupán néhány helyen említette írásaiban. Ez talán azzal magyarázható, hogy az ismereteinek alapjául szolgáló művek szerzői maguk is a csillagászat korábbi korszakának képviselői voltak, műveikben még kevés teret szentelnek a születő modern fizikai asztronómiának.

VILÁGRENDSZEREK

Talán az égbolt nézegetése és az elméleti leírások tanulmányozása készítette arra Jókait, hogy megkíséreljen képet alkotni az Univerzumról, a mindenség kezdetéről, életéről. Ez az olvasmányokból, népszerűsítő írások alapján összeálló „világkép” – amelyre a gazdag Jókai-irodalom eddig semmi figyelmet sem fordított – naiv és kezdetleges ugyan, de sok szempontból különbözik a maga korának széles körben népszerű elképzeléseitől.

Az egyik legkedveltebb, egyúttal a legtöbbet vitatott hősét, Berend Ivánt (*Fekete gyémántok*) akkor szerepelteti, amikor éppen a Naprendszer keletkezését próbálja kísérletileg utánózni. Leírja a belga J. A. F. Plateau (1804–1851) kísérletét: képlékeny, de nem oldódó, víz sűrűségű anyagból gömböt formált, amelyet vízzel teli edényben egy tengely körül egyre gyorsabban forgatott. Berend ezt a kísérletet ismétli:

Iván a pörgettyűvel elkezdte a lágy gömböt forgatni a vízben, mire annak két vége a tengelyeknél lassan behorpad, s oldalai kidudorodnak... Amint még erősebben pörgeti a gömböt, az egyenlítő annál jobban kidudorodik, utóbb lencseélt kap; egyszer a lencseél elszakad a gömbtől, s ott marad gyűrűalakban... Ilyen a Saturnus gyűrűje. [...] Egyszer a gyűrű szétpattan, s egyes részekkéi, nagyságuk, súlyuk szerint kisebb-nagyobb távolba ellökötve, rögtön apró gömbökké idomulnak... Íme a nap és bolygódjai!⁴⁶

Plateau kísérlete a vízben lebegő képlékeny gömb forgatásával számos népszerű fizikakönyv ábrái közt fellelhető. A forgatás során belapuló gömb, majd a leváló és szétpattanó gyűrű képsora lenyűgözően látványos.) Ezt a kísérletet Jókai aligha láthatta, mivel végrehajtása nehézkes, de szinte minden korabeli népszerű fizika és tankönyv

ábraszorozattal ismertette. Az utolsó szakasz leírása ugyan szintén túlzó, ám figyelemre méltó, hogy a magyar író ebben a kérdésben merészen szembefordult az akkoriban szinte kizárólagos, egyedül helyesnek vélt Laplace-féle bolygókeletkezési elmélettel. A Plateau-kísérletre és a bolygókozmozgóniára az 1893 körül írott (töredékben maradt) *Világteremtés* című művében tért vissza. Ebben az írásban már megkísérli vázolni az Univerzum kialakulását, voltaképpen megpróbálja összhangba hozni a vallásos hitet a természettudományos felfogással. Elgondolásában összevegyül a „központi nap” és a misztikus „világszellem”.⁴⁷

A „központi nap” (Zentralsonne) eszméjét J. H. Mädler vetette fel, mint a Tejútrendszer forgásának központját és fenntartóját. Ezt építette tovább Jókai képzelete: egy hatalmas napban volt valaha egyesülve a mindenség anyaga, és

Lakói voltak az Istenen kívül az élő szellemek, kiknek világa a napbeli tűz. Egyszer aztán a teremtő „legyen világ!” szavára szétszakadt a körülburkoló tűz s milliárd csillagokra oszolva, szétrepült a végtelenségben: támadtak állócsillagok, tejútak, planéták.⁴⁸

A felvázolt kép meglehetősen misztikus, de lényegesen megbízhatóbb, részletesebb tényeket a kor tudománya sem mondhatott. Figyelemre méltó, hogy magáról a Tejútrendszerről és a halvány ködfoltokról Jókainak meglehetősen reális elképzelései voltak.

Jókai már fiatalon is vonzódott a misztikumhoz. Írásaiban nem ritkán jut szerephez egy-egy jóslat, előjel vagy távoli megérzés. Egyik aránylag korai novellájában a Hold fénye a titokzatos üzenetközvetítő két földrész között.⁴⁹ Utóbb egyik visszatérő gondolatává vált a lakott világok sokaságának elképzelése. A bolygók lakóira, a velük való kapcsolat lehetőségére vonatkozó elképzelések az 1860-as évektől, főleg a jeles francia tudományszerűsítő, Camille Flammarion ilyen tárgyú munkái nyomán terjedtek el világszerte. Idősebb korában Jókai is ennek az elképzelésnek híve és hirdetője lett. Az *arany ember*ben még csak az öngyilkosok lelkei kerülnek a Holdba – a regény hőséneke el-

47 Rudolf Wolf: *Handbuch der Astronomie, ihrer Geschichte und Litteratur II.*, Zürich, 1892. 257–258.

48 Jókai Mór: *Világteremtés. Nyugat* 18 (1925) 3–4. sz. 153.

49 Jókai Mór: A hold. Egy szenzitív hölgy naplójából. In: *Az én albumom*. Szerk. Sárosy Gyula, Bp., 1857. 106–110.

képzelése szerint. Hegedüs né Jókai Jolán visszaemlékezése szerint az idős Jókai esténként nagy teleszkópjával vizsgálta a csillagokat, és magyarázta, hogy minden csillagban egy-egy világrész van, boldog emberekkel, akik örökké élnek és nem öregszenek meg.⁵⁰ A fantasztikus, misztikus elképzeléseket olykor reális köntösbe öltöztette. Kedves eszméje volt, hogy ha egy üstökös találkozna a levegő és víz nélküli Holddal, akkor égi kísérlőnk gázburkot kapna, sőt víz is megjelenne rajta. Idővel azután ott is megszülethet a Földéhez hasonló élet. Erre a lehetőségre utal például *A jövő század regényének Harc az égtestek között* című fejezete is.

AZ ÖRDÖG CSILLAGA⁵¹

Külön fejezetet érdemel egy kevésbé ismert, említett elbeszélés, *A lát-hatatlan csillag*. A véletlenek egybeesése ugyanis irodalomtörténeti furcsasággá avatja ezt a történetet, amelynek csillagászati vonatkozású párját Jonathan Swift *Gulliverjében* találjuk, mely mintegy „megjósolja” a Mars két holdjának létezését.

Jókai elbeszélése 1851-ben jelent meg a *Losonci Phoenix* című kis példányszámú albumban. Cselekménye az 1838. évi angol–afgán háború idején zajlik: az angol sereg egy különös, félig rom templom mellett út táborát, és készül a másnapi ütközetre. Egy öreg hindu szolga elbeszéli, hogy a templomot a legenda szerint a bibliai Saulnak, Izrael királyának a fiai kezdték építtetni. Asasiel ördög Saul király utolsó csatája előtt az égbolt egy pontjára mutatott, megkérdezve tőle, lát-e ott csillagot. A király nem látta az ördög csillagát, és az ütközetben életét vesztette. Két fia azonban látta, és életben maradtak. Az angol tisztek nevetve kérdezik az öreg hindut, hogy tudja-e, hol van az égen az ördög csillaga. Az felmutat az Androméda csillagképre, és elmeséli, abban észrevehető egy ködös folt, amelyben a bibliai Saul egy csillagot is megpillantott. A ködfoltot (a Nagy Androméda-ködöt) az angol tisztek is látják, de a benne levő csillagot nem, leszámítva egy fiatal dragonyos kapitányt. A következő nap ütközetében azok, akik

50 Hegedüs né Jókai Jolán: *Jókai és Laborfalvi Róza*. Bp., 1927.

51 A szupernóvákról lásd David H. Clark – F. Richard Stephenson: *The historical supernovae*. Oxford – New York, 1977; valamint Kulin–Róka: *A távcső világa*, 269.

nem látták az Androméda-ködbeli csillagot, elesnek, akik pislogva, gyengén látták, megsebesülnek, míg Smith, akinek fényesnek tűnt, csodás módon életben maradt. A kisregény nem keltett túlzott feltűnést, sokáig nem is nyomtatták ki újra. Ám harmincnégy évvel utóbb, 1885-ben az Androméda-ködben (M 31) váratlanul egy szupernóva lángolt fel, legnagyobb fényessége 7 magnitúdó fölé emelkedett, és így kis távcsővel is sokan megfigyelhették. (A „szupernóva” fogalom természetesen akkor még ismeretlen volt.)

Gothard Jenő mérnök és csillagász fiatalabb testvére, István hívta fel a figyelmet arra, hogy Jókai már majdnem négy évtizeddel korábban egyik írásában említ egy különös csillagot a nagy Androméda-ködben. Gothard, majd barátja, Konkoly Thege Miklós sem a *Bibliában*, sem más forrásban nem találta nyomát a Jókai által leírt csillagnak. Végül Gothard Jenő a *Budapesti Hírlap* 1885. szeptember 12-i számában nyílt levélben tette fel a kérdést: létezik-e valóban az Androméda-köd csillagáról szóló monda, vagy azt Jókai költötte? Az író válasza meglepően hűvös, elutasító volt. Mint közölte, a kisregény meséjét barátjától, Sükei Károlytól hallotta.⁵² „Nekem 1851-ben csillagvizsgálóm nem is volt, s ma sem vagyok sem csillagász, sem próféta” – fejezi be a válaszcikket. Utóbb azonban már büszke volt az általa megjósolt csillagra, sőt az 1894-től megjelenő jubileumi Nemzeti Kiadáshoz írt utószóiban azt állítja, hogy egy külföldi csillagász érdeklődött tőle az elbeszélés forrása után. „Nem tudtam rá választ adni” – írta a kiegészítő sorok befejezéseként.⁵³

Az Androméda-köd csillagának kérdése azonban ezzel nem zárult le. Tény, hogy sem a héber, sem a hindu mitológia nem említi sem a ködöt, sem az „ördög csillagát”. A csillagmondák sorában is hiába keressük ezt a történetet. Bár az Androméda-köd pusztá szemmel eléggé jól látható, az ókorban egyáltalán nem ismerték. Meglepő módon az éles szemű Tycho Brahe sem pillantotta meg. Egyetlen említése és ábrázolása a távcső feltalálása előtti korszakból a perzsa Asz-Szufitól (903–986) származik. Ezt követően csak 1612-ben bukkant rá távcsővel a német Simon Marius (Mayr). Alighanem itt rejlik a „Jókai-csillag” rejtélyének megoldása. A francia Ishmael Boulliau – ismertebben Bullialdus – hívta fel a figyelmet 1667-ben, hogy a szabad szemmel is látható ködöt milyen sokáig nem vették észre. Egészen a 10. századig nincsen róla adat, majd Asz-Szufi után sem észlelték, csupán 1428-ban

52 Bartha Lajos: Az S Andromedae 100 esztendeje. *Föld és Ég* 13 (1985) 11. sz. 340–343.

53 Jókai Mór: *Elbeszélések* 3. S. a. r. Törő Györgyi. Bp., 1973. 21–52, 310–312.

jegyezték fel újból. Ezután ismét eltűnt a tekintetek elől, csak Marius látta 1612-ben, majd hosszú szünet után Bullialdus fedezte fel újra. Boulliau ezért úgy vélte, hogy az akkoriban regisztrált Mira(omikron) Ceti változó fényességű csillaghoz hasonlóan az Androméda-köd is változtatja a fényességét. Bár ma már tudjuk, hogy ez kizárt, a francia kutató vélekedését még a 19. század közepén is számos kézikönyv és ismeretterjesztő mű közölte. Így többek között a Jókai által sokat forgatott említett munkákban (Humboldt, Littrow, Mädler stb.) is megtalálható, de már diákként is hallhatott erről Tarczy Lajostól. Zsoldos Endre csillagász további szakirodalmi kutatás után megállapította, hogy az angol–afgán háborúban játszódó történet 1843-ban *The Star of Destiny* címmel jelent meg a New Monthly Magazine c. angol magazinban, s még ugyanebben az évben német fordításban is napvilágot látott. De az eredeti elbeszélésben az Andomeda-köd név szerint nem szerepel, a kiegészítés Jókai érdeme.⁵⁴ Zsoldos azt is felkutatatta, hogy Jókai szerint „egy külföldi observatórium igazgatója” kérdést intézett hozzá, honnan volt tudomása már 1885 előtt e csillagról? Az illető Sophus Tromholt volt, aki a máig is tekintélyes *Nature* című angol szakfolyóiratban ismertette Jókai elbeszélését, melyre több külföldi személy is felfigyelt. Megjelent egy javaslat is, hogy az SN 1885 Andromedae-t nevezzék el Jókai Mórról!⁵⁵

Jókai még egy alkalommal tért vissza a szupernóva jelenségre, szinte csak mellékesen. Mégis különös módon ráhibázott egy évtizedekkel később valóban felfedezett jelenségre. *Katona József Bánk bánja* című tárcáját az alábbi, hangulatot keltő sorokkal vezette be 1899-ben: „A csillagászok évezredek óta észlelnék az égen egy csillagködöt, amelyet Kassiopeia névvel jelöltek meg. [...] A tizenhatodik században a világhírű csillagász, Tycho Brahe egy hirtelen támadt központi csillagot fedezett fel a Kassiopeia ködfoltjában: az égitest egyre növekedett, hónapok múlva versenyzett nagyságában a Jupiterrel, fényességében a Siriussal, úgy hogy déli nappal is látható volt az égen. Azután amilyen gyorsan támadt, olyan arányban el is múlt.” Ebből a leírásból először az tűnik ki, hogy az idős Jókai emlékezetében összemosódott az 1572. évi szupernóva leírása – amelyet Tycho észlelt a Cassiopeiában –, és az 1885-ös csillagfellángolás az Androméda-ködben. Érdekesebb azonban, hogy a Kassiopeia ködfoltjáról ír. A 19. század végén ugyanis a csillagászok nem tudták észlelni a Cassiopeia csillag robbanása nyomán ki-

54 Zsoldos Endre: *Változócsillagok és irodalom*. PhD-értekezés. BMGE, 2012.

55 Lásd a 33. jegyzetet.

alakult szétszóródó anyagfelhő! Az 1572-es szupernóva körül szétterjedő ködöt csupán 1952-ben találta meg Rudolf Minkowski az öt méteres Palomar-távcsővel készített felvételeken. Vélhető, Jókai ezekkel a soraival az 1885. évi szupernóva és Gothard Jenő 1892-ben tett felfedezését mosta egybe. Ekkor mutatta ki Gothard – és tőle függetlenül az amerikai William W. Campbell –, hogy az Auriga (Szekeres) csillagképben észlelt nóvafellángolást követően a csillag körül egy gázfelhő, gázköd szóródott szét. Ezt az időben nem is távoli megállapítást vegyíthette Jókai az Androméda-köd szupernóvájának emlékével.

ÖSSZEFOGLALÁS

Bár csupán vázlatosan, szemelvényekben mutathattuk be Jókai csillagászati vonatkozású sorait, mégis egyértelműen kitűnik, hogy az író ismeretei, tájékozottsága meghaladta a pusztán csak kíváncsiskodó amatőrök érdeklődését. Írásműveinek időrendi sorrendjét figyelembe véve az a benyomásunk, hogy az 1870-es évek végéig figyelemmel kísérte a csillagászat fejlődését, sőt ekkoriban maga is nézegette az égboltot kis távcsővével. Élményei és ismeretei beépültek műveibe: néhol csupán hangulatkeltő vagy színesítő elemként, helyenként azonban az elbeszélte történet szerves részeként. Figyelemre méltó, hogy Jókai a saját szemével látott (vagy jó ábrákról ismert) jelenségeket hitelesen, pontosan írta le. Ha terjedelmi okokból nem is állíthattuk párhuzamba Jókai csillagászati ismereteit egyéb természettudományi tudásával, felhívhattuk a figyelmet, hogy az író egy összefüggő, egységes képet próbált magának alkotni a környező világról. Ez a „világkép” színvonalasan tükrözi a 19. század tudományos szemléletét.

Ezen túlmenően nem csekély jelentőségű Jókai ilyen tárgyú írásainak kulturális jelentősége sem. Műveiből olyan olvasói kör is – akaratlanul – tájékozódhatott a tudomány eredményeiről, fontos feltevéseiről, amely másként nem érdeklődött volna hasonló kérdések iránt. E tudománynépszerűsítő szerepet nem méltányolta eddig a szakirodalom kellő mértékben. Pedig a mai csillagászok lerótták tiszteletüket a tudománykedvelő író előtt. A Mars és a Jupiter bolygók közti térben keringő kisbolygók (aszteroidák) egyikét Jókai Mórról nevezték el. A 90 370. sorszámu kisbolygót 2003. július 7-én Sárneczky Krisztián és Sipőcz Brigitta fedezte fel az MTA mátrai obszervatóriumában. Mivel a következő időszakban is nyomon követhették, a Nemzetközi

Csillagászati Unió 2004-ben – éppen az író halála 100. évfordulóján – jóváhagyta az új kisbolygó Jókairól való elnevezését.⁵⁶

Absztrakt

Jókai műveinek csillagászati utalásaiból kitűnik, hogy az író ismeretei, tájékozottsága meghaladta a kíváncsi amatőrök érdeklődési szintjét. Az 1870-es évek végéig figyelemmel kísérte a csillagászat fejlődését, maga is nézegette az égboltot kis távcsövével. Élményei és ismeretei beépültek szövegeibe: hangulatkeltő vagy színesítő elemként, vagy az elbeszélte történet szerves részeként. A saját szemével látott (esetleg ábrákról ismert) jelenségeket hitelesen, pontosan írta le, s egy összefüggő képet próbált magának alkotni a környező világról, színvonalasan tükrözve a 19. század tudományos szemléletét. Műveiből olyan olvasói kör is tájékozódhatott, amely másként nem érdeklődött volna hasonló kérdések iránt. E tudománynépszerűsítő szerepet nem méltányolta eddig a szakirodalom kellő mértékben. A Mars és a Jupiter bolygók közti térben keringő kisbolygók (aszteroidák) egyikét Jókai Mórról nevezték el.

Jókai and Astronomy

References to astronomy in Jókai's works show that the writer's level of interest and knowledge exceeded that of a curious amateur. Until the end of the 1870s, he took an interest in the development of astronomy and he himself observed the night sky with his own small telescope. His experience and understanding were included in his texts, either as evocative and colourful elements or as organic parts of the narration. He provided authentic and precise descriptions of phenomena he himself saw (or perhaps knew from illustrations) and sought to create a comprehensive picture of world around him according to the best theories of nineteenth-century science. Readers who might not otherwise have been interested in such matters could become better informed via Jókai's works. To date, the academic literature has not sufficiently appreciated Mór Jókai's role as a populariser of scientific knowledge – although one of the asteroids in orbit between Mars and Jupiter has been named after him.

56

A „Jókai-kisbolygó” közepes naptávolsága 468,1 millió km (3,129 csillagászati egység), keringési ideje 5,54 év, átmérője mintegy négy-öt km.

Válogatott bibliográfia a kötet tematikájához

- A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról.*
Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred, 2018.
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél százada (1825–1975).* Főszerk.
Pach Zsigmond Pál. Bp., 1975.
- Az élő Jókai. Tanulmányok.* Szerk. Kerényi Ferenc – Nagy Miklós. Bp.,
1981.
- Bartha Judit: Az ébredő demiurgosz. In: *Formációk és metamorfózisok.*
Szerk. Gurka Dezső. Bp., 2013. 197–210.
- Bartha Lajos: Jókai csillagászata. *Meteor* 30 (2000) 7–8. sz. 105–110.,
9. sz. 48–55., 11. sz. 50–56.
- Theodor Beregi: Jókai et la France. *Revue de Littérature Comparée* 29
(1955) 108–111.
- Bényei Péter: *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-
prózában.* Debrecen, 2018.
- Bori Imre: A magyar „fin de siècle” írója: Jókai Mór. In: *Varázslók és
mákvirágok.* Újvidék, 1979. 5–121.
- Buday Dezső: Jókai lelke. *Nyugat* 18 (1925) 5–6. sz. 326–343.
- Cieger András: Árpád a parlamentben. A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával. In: *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon.* Szerk. Lajtai Máttyás – Varga Bálint. Bp., 2015. 25–48.

- Császtvay Tünde: Nemzeti-szalón-garnitúra: Az epreskert-i Jókai-szalón és Feszty-szalón. In: *Erő Tér / Tér Erő. Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*. Bp., 2017. 13–257.
- E. Csorba Csilla: Jókai, a műgyűjtő. Gyűjtő, műgyűjtő, műkereskedő, műbarát... In: *Jókai szimpózium Komárom*. Szerk. E. Csorba Csilla és mások. Révkomárom, 2015. 7–19.
- Czigány Lóránt: Jókai Angliában. In: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914*. Bp., 1976. 201–272.
- Domokos Péter: Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Bp., 1990.
- Eisemann György: A *Genezis* mint technológia. Jókai Mór travesztíája Jules Verne modorában. In: *Műfaj és közeg – hatás és jelentés. Jókai és a későromantikus magyar próza*. Bp., 2018.
- Fábri Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991.
- Feszty Árpádné: A Jókai-ház állatvilága. *Nyugat* 19 (1926) 5. sz. 385–402.
- Fodor Erzsébet: *Idősb Dumas Sándor és a magyarok*. Pécs, 1938.
- Földvári Aladár: Jókai – a geológia népszerűsítője. *Természettudományi Közlöny* 71 (1939) 1096. füzet, 357–363.
- Forgács László: Jókai és az orosz irodalom. In: *A mindenséggel mérő magad*. Bp., 1973. 227–297.
- Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*. Bp., 1974.
- Fried István: Jókai és a pénz. In: *Gazdasági teológia*. Szerk. Fogarasi György. Szeged, 2013. 147–165.
- Fried István: *Jókai Mórról másképpen*. Bp., 2015.
- Gaál István: Jókai és a geológia. *Szózat* 1925. febr. 1. 26. sz. 1920.
- Gaál István: Hol tanult Jókai geológiát? *Búvár* 8 (1942) 6. sz. 201–204.
- [Gyulai Pál?]: Jókai a magyar nyelv eredetéről. *Budapesti Szemle* 1898. 264. sz. 472–476.
- Hajdu Lukács: *Jókai és a magyar történelem*. Komárom, 1925.
- Hajdu Péter: Az anekdota mint a magyar élet tükre (1860). Jókai Mór megtartja akadémiai székfoglalóját. In: *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Bp., 2007. 418–429.
- Jókai. *Irodalmi Magazin* 7 (2019) 1. sz. 3–140.
- Jean Hankiss: Jókai et la France. *Revue de Littérature Comparée* 6 (1926) 246–292.

- Halmos Károly: Az ember aranya. Timár Mihály történetének tanulmányai. In: *Elbeszélni a pénzt Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*. Szerk. Hites Sándor – Szabó Reznek Eszter. Bp., 2024. 13–20.
- Hála József: Jókai és a néprajz. In: *A néphagyomány vonzásában. Mozaikkockák a magyar néprajztudomány múltjából és jelenéből*. Bp., 2020. (Series Historica Ethnographiae 17.) 111–115.
- Hansági, Ágnes: *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*. Bp., 2014.
- Hansági Ágnes: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Bp., 2022.
- Ifj. Hegedüs Sándor: *Lángelmék árnyékában*. Bp., é. n.
- Hermann Róbert: Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor (szerk.): Ezernyolcszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. *BUKSZ* 4 (1992) 3. sz. 385–386.
- Hites Sándor: Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról. In: *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Szerk. Lajtai Mátyás – Varga Bálint. Bp., 2015. 131–164.
- Imre László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996.
- „...író leszek semmi más...” *Irodalmi élet, irodalmiság, öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred, 2015.
- Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2013.
- Katona Lajos: Jókai, az ethnografus. *Hazánk* 1 (1894. január 6.) 12. sz. 19–20.
- Kádár Judit: *Műfaj és jelentés metamorfózisa Jókai műveinek tizenkilencedik századi angol és francia fordításaiban*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1995.
- Kucserka Zsófia: *Könyvbe vésett jellemek. A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*. Bp., 2017.
- Lajtai L. László: Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század közepső harmadában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017) 2. sz. 201–216.
- Lajtai Mátyás: A cigányzenész alakjának toposza. In: *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Szerk. Lajtai Mátyás és Varga Bálint. Bp., 2015. 85–100.

- Landgraf Ildikó: A humor nyilai – Jókai anekdotái. In: *Folklór és irodalom*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Bp., 2005. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) 246–255.
- Láng István: A természet Jókai Mór szemével. *Természetbúvár* 55 (2000) 3. sz. 32–34.
- Lengyel Dénes: Jókai népmeséi és anekdotái. *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1964*. Bp., 1964. 111–125.
- Dr. Lente Gábor – Dr. Ósz Katalin: Mennyire ismerte Jókai Mór a vegy-tant? *Középiskolai Kémiai Lapok* 39 (2012) 2. sz. 93–99.
- Lugosi András: A szerelem bolondja? Jogi-antropológiai tanulmány az öregségről és az örökségről. *Budapesti Negyed* 15 (2007) 4. sz. Szerk. Rózsafalvi Zsuzsanna – Lugosi András. 360–410.
- Margócsy István: Bálványosvár – avagy Jókai és a vallás. In: *Színes tinták. Tanulmányok, esszék a magyar irodalom különböző arcai-ról és nézeteiről*. Bp., 2020. 187–208.
- „Mester Jókai”. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2005.
- Miklós Pál: Jókai metafizikája. A kőszívű ember fiai. *Irodalomtörténe-ti Közlemények* 75 (1971) 3. sz. 324–334.
- Munkácsi Bernát: Jókai Mór (1825–1904). *Ethnographia* 15 (1904) 193–195.
- Moesz Gusztáv: Jókai mint növénypatológus. *Uránia* 22 (1921) 1. sz. 17.
- Moesz Gusztáv: Jókai növényismerete. *Természettudományi Közlöny* 57 (1925) 3. sz. 1–12.
- Muzsnay Ágnes: *Victor Hugo hatása a magyar regényirodalomra*. Pécs, 1930.
- Nagy Miklós: Jókai egy elbeszélésének párhuzama a népköltészetben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958) 1. sz. 64–65.
- Nagy Miklós: Jókai a franciás romantika igézetében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967) 4. sz. 409–421.
- Nagy Zsófia: Jókai csillagai. *Vega* <http://vcse.hu> (a letöltés ideje: 2023. november 20.).
- „...nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet”. *Dráma, adap-táció és teatralitás a Jókai-jelenlétben*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred, 2023.
- Németh G. Béla: Életképforma és regény. A Jókai-olvasás állomásai. In: *Küllő és kerék*. Bp., 1981. 37–58.
- „Oh, te édes szép magyar nyelvem!”. *Jókai és a magyar nyelv*. Szerk. Praznovszky Mihály. Balatonfüred, 2014.
- Orosz írók magyar szemmel*. Szerk. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1983.

- Rózsafalvi Zsuzsanna: *Jókai történeti írásai 1848–49-ről. Tudományos szakszerűség és fikció Jókai Mór történeti vonatkozású szintéziseiben.* <https://pimblog.blog.hu> (a letöltés ideje: 2024. november 10.).
- Rózsafalvi Zsuzsanna: Író és kiadója: Jókai Mór, Révai Mór, valamint a Regényvilág. In: *Szerzők, lapok – kiadók.* Szerk. Wirágh András. Bp., 2024. 27–38.
- Solymossy Sándor: Jókai és a magyar nép. *Ethnographia* 36 (1925) 1–15.
- Sőtér István: *Francia–magyar szellemi kapcsolatok.* Bp., 1941.
- Sőtér István: *Francia–magyar művelődési kapcsolatok.* Bp., 1946.
- Surányi Beáta: „Optikai médiumok” Jókai Mór novelláiban. *Irodalomtörténet* 96 (2015) 1. sz. 21–33.
- Szajbély Mihály: *Jókai Mór (1825–1904).* Pozsony. 2010. 50–55.
- Szántó György Tibor: *Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás története.* Bp., 1983.
- Szendrey Zsigmond: Jókai az etnográfus. *Ethnographia* 36 (1925) 130–133.
- Szilágyi Ferenc: A tények és a képzelet. Négy Jókai-mű forrásáról és írójuk alkotói módszeréről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 59 (1975) 3. sz. 318–333.
- M. Szilágyi Kinga: „A szólóító halhatatlan”. *Budapesti Negyed* 15 (2007) 4. sz. Szerk. Rózsafalvi Zsuzsanna – Lugosi András. 287–304.
- Szilágyi Márton: *Torlódások. Tanulmányok a 19. század második felének prózaepikájáról.* Bp., 2025.
- Szörényi László: Mítosz és utópia Jókainál. In: *„Multaddal valamit kezdeni”.* Bp., 1989. 138–163.
- Szörényi László: „Undorít már a hősköltemény”. Jókai és a jövő századok regénye. In: *„Álmaim is voltak, voltak...” Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról.* Bp., 2000. 228–234.
- Tanulmányok a magyar–oros irodalmi kapcsolatok köréből.* 1–3. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp., 1961.
- Tolnai Vilmos: Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 21 (1925) 85–100.
- Tóth Orsolya: Az arc olvasása? Fiziognómiai szemlélet a 19. századi magyar irodalomban. In: *Bölcsész Akadémia* 2. Szerk. Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs, 2015. 27–43.
- Török Lajos: *Jókai-kontextusok. Tanulmányok Jókai Mórról.* Bp., 2023.
- Veress Zoltán: *Jókai természettudománya.* Bukarest, 1976.
- Végh Nóra: Jókai Mór csillagai. *Olvasat*, <https://olvasat.hu/jo-kai-mor-csillagai> (a letöltés ideje: 2024. április 15.).

Zákány Tóth Péter: A Jókai-írógép. In: *Nemzeti művelődés – egységesülő világ. Tanulmányok*. Szerk. Scheibner Tamás – Szegedy-Maszák Mihály – Zákány Tóth Péter – Vincze Ferenc, Bp., 2010. 478–538.
Zegernyei [Klima László]: Jókai Mór, a nyelvész. *Nyelv és Tudomány*,
[http:// www.nyest.hu/renhirek](http://www.nyest.hu/renhirek) – 2015. február 27. (A letöltés ideje:
2024. március 29.)

Az elterjedt olvasói vélekedés szerint, aki Jókait meg akarja ismerni, annak Magyarországot kell megismerni. Talán fordítva is mondható: aki Magyarországot akarja megismerni, annak Jókait is meg kell ismernie. Műveiben az irodalmi reprezentáció sokoldalúsága, hallatlan gazdagsága és lenyűgöző formakincse mellett annak a kirobbanó alkotóerőnek a széles körű megnyilatkozása is felfedezhető, mely Magyarországot a romantika hajnalától az európai civilizáció élmezőnyében tartotta. Aligha van a korabeli tudományos kutatásoknak olyan területe, mely érintetlenül hagyta Jókai Mór munkásságát. Bizonyos ágazatoknak (így a csillagászatnak) amatőr, míg másoknak (így a botanikának) szakmailag elismert művelője volt. A romantikus világképre jellemző kozmikus egyetemesség jegyében, gyakran a mitizálás igényével fordult a kor fontos társadalmi és természeti tapasztalatai felé. Egy kiűzhetetlen emberi tulajdonságot, a szenvedésekkel megbirkózó, a hányattatásokat túlélő életszeretetet volt képes varázslatos szépséggel elbeszélni. A tudományos megismerés révén Jókai regényeinek eszményi hősei jobbítják, értékekben gazdagítják a világot.

Ára: 5900 Ft

9 789634 164982